

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ANADAN OLMASININ
96-CI İLDÖNÜMÜNƏ HƏSR OLUNMUŞ
“TƏDRİS PROSESİNDƏ ELMİ İNNOVASİYALARIN TƏTBİQİ YOLLARI”
MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİK KONFRANSININ**

M A T E R İ A L L A R I

Lənkəran- 7-8 may, 2019-cu il

“Lənkəran Dövlət Universiteti təhsil və elm ocağı olmaqla, həm də bölgənin böyük mədəniyyət mərkəzidir”.

*Heydər Əliyev,
Ümummilli lider*

“Biz bütün dünyada gedən prosesləri bilirik, izləyirik və ölkəmiz üçün ən məqbul variantı seçməklə təhsilimizin səviyyəsini artırmalıyıq”.

*İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Natiq İbrahimov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin rektoru vəzifəsini icra edən, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
Aydın Kazımzadə	-Bakı Dövlət Universitetinin elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, AMEA-nın müxbir üzvü.
Mikayıl Məhərrəmov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin rektorunun müşaviri, texnika üzrə elmlər doktoru, professor
Məsud Məmmədov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin professor-məsləhətçisi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Rafiq Novruzov	-Bakı Salavyan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Yusif Qasimov	-Azərbaycan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
Sifariz Səbzəliyev	-Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin mühasibat uçotu və audit kafedrasının müdiri, professor
Ədalət Axundov	-AMEA-nın riyaziyyat və mexanika institutunun şöbə müdiri, professor
Arif Məmmədov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin tarix və onun tədrisi kafedrasının müdiri, professor
Vidadi Bəşirov	-Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Kamran Kazımov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin sosial məsələlər üzrə prorektoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elvin Əliyev	-Lənkəran Dövlət Universitetinin elm şöbəsinin müdiri, dosent (məsul katib)

MÜNDƏRİCAT

RIYAZİYYAT VƏ TƏBİƏT BÖLMƏSİ

1. Ağayev Ziyafət, Yusubova Nərmin Göğrafiya fənn kurikulumunda IX sinif üzrə xəritə üzərində işlərin verilmə mexaniziminin təhlili.....	12
2. Ağayev Ziyafət Çayların hidroloji müşahidə məlumatları sıralarının təhlili.....	13
3. Axundov Ədalət, Fərəcli Elmar Vektotların tədrisində Cəbr və funksiyalar məzmun xətti ilə Həndəsə məzmun xətti.	14
4. Axundov Ədalət, Həbibova Arəstə Hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyi üçün bir tərs məsələ haqqında.....	16
5. Babayev Əli, Məclunbəyova Valeriya, Kazımov Hüseyn Nəsirəddin Tusinin silloqistikasının Aristotel silloqistikasından fərqli cəhətləri	17
6. Bayramov Telman XX- əsrin sonunda dünyanın siyasi xəritəsində baş verən dəyişkənliklər.....	18
7. Dadaşov Elnur Hiperbolik tip potensiyallar üçün şredinger tənliyinin analitik həlli.....	19
8. Əskərov Nizami, Hüseynov İsa, Məlikova Afaq Universitetlərdə kimya fənninin keyfiyyətli tədrisinin əsas qayda prinsipləri.....	21
9. Əkbərov Nizami, Hüseynov İsa N-arilamin əvəzi tiiran və tietanların izomer nümunələrinin sintezi və tətbiqi	23
10. Əliyeva Mahirə, Abasov Ülviyyə, Bağiyev Vaqif Binar Sn-V-O, Mo-V-O və W-V-O katalitik sistemlərin xüsusi səthinin propileninsirkə turşusuna oksidləşməsi reaksiyasına təsiri.....	26
11. Əsgərov İdrak, Quliyev Allahşükür FaktORIZASIYA üsulu ilə iki ölçülü Laplas tənliyinin fundamental həllindən $\frac{3}{2}$ -tərtibli tənliyin fundamental həllinin alınması haqqında.....	28
12. Əsgərov İdrak, Fərzullazadə Ramin Periodik sərhəd optimal idarəetmə məsələsinin ədəbli həlli.....	30
13. Əzizov Sənan, Əmənöv Qalib Lənkəran təbii vilayətinin geoloji quruluşu və təbii resurslarından istifadə imkanları.	32
14. Heydərova Məftun IV-sinif şagirdlərinin riyazi səviyyəsinə verilən tələblər.....	34
15. Həbibov Şakir, Əliyeva Könül Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin qruplara ayrılmasının kriteriyaları.....	36
16. Həbibov Vahab İdarəediciləri əmsallarda olan integral sərhəd şərtli parabolik tənlik üçün optimal idarəetmə məsələsi.....	37
17. Hüseynov İsa, Ağayev Kamran Xlorun alınmasına aid eksperimentin metodikası haqqında.....	39
18. Hüseynov İsa, Mehdizadə Könül Kimyada laboratoriya dərslərində kimyəvi eksperiment metodlarının tətbiqi.....	41
19. Hüseynov Məmmədhüseyn, Əlizadə Alim Biologiya tədrisinin əsasını təşkil edən başlıca pedaqoji texnologiyalar.....	43

20. Hüseynov Məmmədhüseyn, Hacıyev Savalan	
Biologiya dərslərində laboratoriya işləri zamanı interaktiv texnologiyalardan istifadə.....	44
21. Hüseynov Məmmədhüseyn	
Lənkəran-Astara bölgəsində çay bitkisinin (<i>Camellia sinensis</i> (L.) Kuntze) müxtəlif sort və formalarında dəyişən ekoloji şəraitdə keyfiyyət göstəricilərin dəyişmə səbəbləri.....	45
22. İbrahimov Nətiq, Yaqub Qabil, Fərzəliyeva Ülkər	
Xüsusi qradiyent hədlə xətti qeyristasionar kvazioptika tənliyi üçün ikinci başlanğıc-sərhəd məsələsinin həllinin varlıq və yeganəlik teoremi.....	46
23. İsgəndər Elman, Şahverdiyev Murad	
Lənkəran ərazisində becərilən çay bitkisinin (<i>Camellia sinensis</i> (L.) Kuntze) mövsümi inkişaf ritmində baş verən dəyişikliklərin tədqiqi.....	47
24. İskəndərov Asəf, Həmidov Ruslan	
Elliptik tip tənliklər üçün oblastın sərhədi vasitəsilə optimal idarəetmə məsələsinin həlli üçün zəruri şərt.....	48
25. Qasımov Rəşid	
İdarəediciləri tənliyin və sərhəd şərtlərinin sağ tərəfinə daxil olan xətti parabolik tənlik üçün optimal idarəetmə məsələsi.....	50
26. Qəhrəmanov Nəcəf, Quliyev Əqil, Həsənova Aynurə - Aşağı sıxlıqlı polietilen əsasında dib külü ilə doldurulmuş nanokompozitlərin fiziki-mexaniki xassələrinin tədqiqi.....	52
27. Məmmədov Eminağa, Babayeva Rəna	
N.Tusin "Təcrid əl-məntiq" əsərində modal təkliflər haqqında.....	54
28. Məmmədova Gülnarə, Əlizadə Mələk	
Böyük Qafqazın şimal – şərq yamaclarından axan çayların ekoloji problemləri və onların aradan qaldırılması yolları.....	55
29. Məmmədova Gülnarə	
Təbiyyətin deqradasiyası onun iqtisadi və sosial-siyasi aspektlər.....	57
30. Məmmədov Aygün	
İkinci tərtib diskret poverativo-additiv törəməli bir tənlik üçün Koşi məsələsinin həlli.....	59
31. Mirzəyeva Səlimə	
Qeyri-xətti proseslərin riyazi və statistik modeli.....	60
32. Mirzəyeva Səlimə, Məlikzadə Tural	
Məktəbdə elektron cədvəllərin öyrədilməsinin forma və metodları.....	62
33. Niftullayeva Şəbinə	
Birgə tip tənlik üçün zəruri şərtlər.....	63
34. Paşayev Nahid	
Reaksiya – diffuziya tipli sistemdə sağ tərəfin tapılması haqqında tərs məsələ.....	65
35. Salayev Samir	
Lənkəran vilayəti aqrolanşaftlarının səmərəli təşkili məsələləri.....	66
36. Şahqubadbəyli Ənvər, Əliyeva Könül	
Kompüter modelləşdirməsi və onun riyaziyyat fənninin tədrisinə tətbiqi.....	68
37. Şəmmədov Ramiz, Cavadova Aytac	
Lənkəran-Astara bölgəsində yayılan bir sıra bitkilərin davamlı istifadə imkanları.....	69

38. Şəmmədov Ramiz, Bayramzadə Nərgiz	
-Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində yerli floranın nadir növlərinin öyrədilməsinin imkanları	70
39. Şəmmədov Ramiz, Məcidov Məcid	
Azərbaycanın cənub bölgəsində yayılmış bir sıra dərman bitkilərinin davamlılığının qiymətləndirilməsi.....	71
40. Tağıyev Allahverdi	
-Qanix Əyriçay vadisinin Bakı şəhərinin su təchizatı üçün əhəmiyyəti.....	73
41. Şahbazov Aydın, Panahova Zümrüd, Məmmədova Vəfa	
-Compact weighted endomorphisms of functional algebras of A-valued functions.....	74
42. Бабаяева Улькар	
Природно-географические условия Ханбуланчайского водохранилища.....	75
43. Вєрдизадє Наиля, Залов Али, Гасанова Новроста, Ибрагимова Шахла	
Спектрофетометрического определения тяжелых металлов в фасоли и пшеничных отрубях.....	77
44. Кахраманов Наджаф, Гаджиева Рейхан	
Высоко эффективные полимерные сорбенты для очистки водной поверхности от нефти и нефтепродуктов.....	79
45. Кахраманов Наджаф, Аллаxвердиева Хаяла, Байрамова Илаха	
Наноконпозиты на основе линейного полиэтилена низкой плотности и монтмориллонита это перспективные Конструкционные материалы.....	81
46. Кахраманов Наджаф, Гасанова Айнура	
Кинетические закономерности кристаллизации наноконпозитов на основе полиэтилена высокой плотности и термозолы бытовых отходов.....	82
47. Кахраманов Наджаф, Курбанова Рена	
Термодеформационные свойства гибридных наноконпозитов на основе модифицированных полиолефинов и минеральных наполнителей.....	84
48. Кахраманов Наджаф, Мустафаева Фатима	
Влияние концентрации монтмориллонита на закономерность изменения термомеханических свойств наноконпозитов на основе полиэтилена высокой и низкой плотности.....	85
49. Кахраманов Наджаф, Мустафаева Фатима	
Влияние концентрации монтмориллонита на физико-механические свойства наноконпозитов на основе полиэтилена высокой и низкой плотности.....	87
50. Кахраманов Наджаф, Курбанова Рена, Арзуманова Нушаба	
Кремнийорганические аппреты для улучшения свойств Полимерных наноконпозитов.....	88
51. Кулиев Керим, Алиева Конюл	
Спектрофетометрическое определение железа(III) с 5-(2-гидроксипбензилиден)-2,4-тиазолидиндионом.....	89
52. Мурадов Маммад	
Использование маржинального анализа для расчета стоимости за обучение.....	90

53. Мусаева Матанат	Вычислительные методы идентификации квантовых потенциалов.....	92
54. Мустафаева Рена	Получение металлсодержащих полимерных композитов.....	94
İQTİSADİYYAT, AQRAR VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ		
55. Ağayeva Mələhət	Əncir bitkisinin xəstəlikləri.....	96
56. Bağirova Şəfa	Regionlarda sahibkarlıq subyektlərinin şaxələndirilmiş istehsal fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.....	97
57. Bədəlov Əlixan, Tağızadə Səriyyə	Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi.....	99
58. Bədəlov Əlixan, Hüseynli Nuran	Turizmin tədqiqinin regional xüsusiyyətləri	100
59. Bədəlov Əlixan, Şahbazova Lalə	Müəssisələrin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətində mühasibat uçotunun əsas konsepsiyası.....	103
60. Bədəlov Əlixan	Dövlətin maliyyə strukturunun əsas təməli kimi mühasibat uçotunun aparılması qaydalarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətləri və konsepsiyası	105
61. Ələkbər Rövşən, Baxşızadə İbrahim	Maliyyənin idarəedilməsi prosesi və onların əmələ gəlmə mənbələri.....	107
62. Ələkbərov Rövşən	Azərbaycanda sığorta bazarının genişləndirilməsi və xarici təcrübə ilə müqayisəli cəhətləri.....	108
63. Əliyev Rəşad	Həyata keçirilən aqrar islahatlarda subtropik fermer təsərrüfatının yeri.....	110
64. Əliyeva Gülbəniz, Məmmədəliyev Sadiq	ÜTT ilə danışıqlarda Azərbaycan Hökumətinin mövqeyi.....	111
65. Hüseynov Arif, Hüseynov Namiq, Məmmədova Kəmalə	Aqronom və torpaqşünas kadrlarının hazırlanmasında “torpaqşünaslıq” fənninin tədrisinin metodik xüsusiyyətləri	113
66. İmanov Telman, Kərimli Nicat	Azərbaycanda mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının müasir vəziyyəti.....	115
67. İmanov Telman	Müəssisələrdə innovasiyalı inkişaf strategiyalarının tətbiqi.....	116
68. Mirzəyev Natiq, Əhədova Nübar	Respublikamızda investisiya qoyuluşlarının əsas maliyyələşmə mənbələri.....	118
69. Mirzəyev Natiq, İsmayilzadə Cəmilə	Turizm sektorunda iqtisadi məsələlərin həlli yolları.....	120
70. Mirzəyev Natiq, Qurbanova Nigar	Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə mexnizmi amili.....	121
71. Mirzəyev Ruslan	Aqroparkların təşkilinə investisiyaların cəlb olunması.....	123

72. Nuriyev Əsəd, Cəlalov Azər, Həmidova Ləman	
Çay xammalının kimyəvi tərkibindən asılı olaraq onun emalının təkmilləşdirilməsi yolları.....	125
73. Paşayev Tofiq, Həbib Həbib	
Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının müasir xüsusiyyətləri.....	127
74. Paşayev Tofiq	
Azərbaycanın iqtisadi uğurları – müstəqil iqtisadiyyatın əsasıdır.....	129
75. Rəhimli Həsən	
Postindustrial cəmiyyətdə elmin iqtisadi inkişafda rolu.....	131
76. Rzayev Vüsal, Məmmədova Ülfət	
Milli kulinariyanın multicultural dəyərlərin tanındılmasında rolu.....	132
77. Səlimov Hikmət	
Marketinqin aqrar-emal müəssisələrinin rəqabət potensialı məhsul istehsalının formalaşmasında əhəmiyyəti.....	133
78. Şahbazov Balayar	
Lənkəran-Astara bölgəsində iqlimin torpaq əmələgəlmə prosesinə təsiri.....	136
79. Zamanov Fizuli, Bəşirli Məhəmmədəli	
Azərbaycanda pul- kredit siyasətinin makroiqtisadi nəticələri və səmərəlilik.....	137
80. Zamanov Fizuli	
Azərbaycanın müsair aqrar elmi-texniki potensialından istifadənin istiqamətləri.....	139
81. Гулиев Магомед	
Значение и участие функций банковского капитала в обеспечении его достаточности.....	140

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

82. Abbas Mirhüseyn, Məmmədova Nuranə	
M.Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlinin ümumutəhsil məktəblərində tədrisi.....	143
83. Abbas Mirhüseyn	
Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan təhsilinin inkişafında rolu.....	144
84. Ağazadə Yədulla, Adışirinov Tural	
Orta ümumtəhsil məktəblərinin VIII-X siniflərində M.F.Axundzadə yaradıcılığının mənimsədilməsi yolları.....	146
85. Altaylı Seyfəddin	
Azərbaycan türkcəsi Həsənoğlundan günümüzə.....	147
86. Bəhmənli Ziya	
Terminoqrafiyada terminlərin milliləşməsi problemləri.....	149
87. Bünyadova Aynur	
Hava sözünün struktur təhlili haqqında.....	150
88. Əliyev Ayəddin, Kərimova Səkinə	
Ana dili dərsləri və fəal interaktiv təlim.....	151
89. Əliyev Ayəddin	
Durğu və onun yazıda ifadəsi məsələləri.....	152
90. Əliyev Əlirza, Ağazadə Şəlalə	
Ümumitəhsil məktəbin Azərbaycan dili dərslərində "Ədəbiyyat" kitabaları üzrə bədii materiallar əsasında sinonimlərin interaktiv metodla öyrədilməsi yolları.....	154

91. Əliyev Əlirza	
Məhəmməd Füzulinin anadilli qəsidələrində onomastik vahidlər.....	156
92. Əliyev İlqar	
Uilyam Tekkereyin “ Şöhrətpərəstlik yarmarkası ” romanında insanın sosial faciəsi.....	158
93. Əliyeva Sevər	
Konseptual metonimiyaya baxış.....	159
94. Feyziyeva Ruxsara	
Ə. Məmmədخانlının “Babək”, Q. İlkinin “Qalada üsyan” romanlarında işlənmiş dialektizmlərin struktur tipləri.....	160
95. Hüseynov Bilal	
Çağdaş dastanların janr təyinatında mübahisəli məqamlar.....	161
96. İbrahimova Leyla	
Səməd Vurğunun dilində işlənən elliptik cümlə formalı paremioloji vahidlər.....	163
97. İsmayılova Afaq, Qasımova Şəbnəm	
Xarici dilin tədrisində metodika anlayışı	165
98. İsmayılova Afaq, Məcnunlu Ləman	
Kommunikativ dil təlimi.....	166
99. İsmayılova Esmira	
Məhəmməd hüseyn Şəhriyarın “Səhəndiyyə” poemasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına və milli birliyə çağırış.....	167
100. Mehdiyeva Aysel	
Məkanın həndəsi forma üzrə metaforikləşməsinin bəzi modelləri.....	169
101. Məmmədova Günel	
Dilçilikdə gender probleminin müasir tədqiqat istiqamətləri.....	170
102. Məmmədova Nərmin	
Heydər Əliyev və Lənkəran ədəbi mühiti.....	171
103. Məmmədova-Kekeç Elmira	
Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı - Nurmühəmməd Əndəlib.....	173
104. Mirzəyev Elman	
Bir frazeoloji vahidin izahı haqqında (Azərbaycan dili şivələrinin materalları əsasında).....	174
105. Qəribli İslam, Muradzadə Sevinc	
XX əsr uşaq poetik ədəbiyyatında maarif və mədəniyyətin təbliği.....	175
106. Qəribli İslam, Əhmədzadə Gülşən	
Ümumtəhsil məktəblərində çoxmənəli sözlərin tədrisi.....	177
107. Ruffullayev Qədim	
“Dastani- Əhməd Hərami” poemasında dastan motivləri.....	178
108. Rzayeva Aynur	
Mətn və diskursun bəzi spesifik xüsusiyyətləri.....	180
109. Seyfullayeva İlahə	
Müasir Azərbaycan dilində ərəb sözlərinin iştirakı ilə yaranan düzəltmə leksik vahidlər.....	182
110. Səfərli Elşad, Ağzadə Söylü	
Ümumtəhsil məktəblərində A. Bakıxanovun pedaqoji irsindəki əxlaqi – didaktik motivlərin öyrədilməsinin əhəmiyyəti.....	183

111. Səfərli Elşad	Yusif Xoynunun “Tənvir” təzkiyəsində məcazların rolu məsələsi.....	184
112. Abdullayeva Asuda	The Process of Essay Writing.....	187
113. Javadova Yegana,Elaslanlı Jalə	The verbs express an action.....	188
114. Ağaeva Zulfıya	Типологическая общность интонации в русском и азербайджанском языках.	189
115. Мирзоева Ульвия	Об интегрированном обучении рки В Азербайджанских вузах.....	191
116. Мурадханлы Бахтияр	Развитие речи и типичные ошибки в словоупотреблении по русскому языку.....	192
117. Садыхова Алмас	Принципы куррикулума в преподавании иностранного языка.....	193
TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ PEDAQOGİKA BÖLMƏSİ		
118. Baxşiyev Əliağa, Şəfəqqətov Fazil	Elmi dünyagörüşlə əqli tərbiyənin qarşılıqlı əlaqəsi.....	196
119. Bayramov Müşfiq	Ora əsr Muğan şəhəri ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində.....	197
120. Bayramova Növrəstə	Riyaziyyat və informatika fənlərinin əlaqəli tədrisində istifadə olunan İKT vasitələrinin təsnifatı.....	199
121. Cəfərov Sahil	Müəllim şagird münasibətlərinin məzmunu pedaqoji işin təşkilinin mühüm materialı kimi.....	200
122. Əliyev Afiq, Ağabağirova Nigar	Məktəbdə humanist təlim mühitini formalaşdıran amillər.....	201
123. Əliyev Afiq, Məhərrəmovə Ruhəngiz	İbtidai sinif şagirdlərinin dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsində estetik tərbiyənin imkanlarından istifadə.....	203
124. Əliyev Afiq	Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində multikultural dəyərlərdən istifadə.....	204
125. Əlizadə Hikmət, Cəfərova Nahidə	İstedadlı şagirdlərin yaradıcı potensialının reallaşdırılması və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması yolları.....	207
126. Həsənova Xalidə	Tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi.....	209
127. İbadov Rakif	Heydər Əliyev və milli təhsil strategiyasının reallığı (Lənkəran rayonunun təhsili nümunəsində)	210
128. Mahmudov Kamal	Multikultural təhlükəsizlik və onun əsas prinsipləri.....	213
129. Məcidova Leyla	Mahmud Şəbüstərinin əsərlərində sufilik ideyaları.....	214

130. Məmmədov Arif, Əbilova Nəzakət	
Lənkəranın tarixi-arxeoloji baxımdan tədqiq edilməsinin ümumazərbaycan tarixində yeri.....	215
131. Məmmədov Arif, İbrahimov İman	
Tarix dərslərində tarixi sənədlərdən istifadə qaydaları.....	217
132. Məmmədov Arif, Kəlbəyev Həşim	
Ənənəvi bəzək əşyaları mənəvi mədəniyyətin daşıyıcısı kimi.....	218
133. Məmmədov Arif, Mirzəzadə Ələsgər	
Cəlilabad rayonu ərazisində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət abidələri haqqında.....	220
134. Məmmədov Zaur	
YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısında milli mədəniyyətimizin təsdiqi.....	222
135. Nağıyeva Zənfira	
“Yeni il” şənliyinin keçirilməsi metodikası.....	224
136. Orucov Vidadi, Nuriyeva Arzu	
Çoxuşaqlı ailələrdə sosial-pedaqoji işin mahiyyəti, xarakteristikası, xüsusiyyətləri və funksiyaları.....	226
137. Orucov Vidadi, Mehrəliyev Şahin	
Qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin yeniyetmələrin sosiallaşmasına təsiri.....	227
138. Orucov Vidadi, Rəsulova Yasəmən	
Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının bəzi sosial əsasları.....	229
139. Rəhimova Xəlidə	
Süleyman Sani Axundovun “Qorxulu nağılları”nda tərbiyə məsələləri.....	230
140. Кулиев Акиф	
Психологические аспекты компьютеризации образования.....	231

“RİYAZİYYAT VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ” BÖLMƏSİ

Ağayev Ziyafət

dosent

Yusubova Nərmin

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

kreativagayev@gmail.com

97nermin97@gmail.com

Coğrafiya fənn kurikulumunda IX sinif üzrə xəritə üzərində işlərin verilmə mexanizminin təhlili

Coğrafiya fənn kurikulumunda IX sinif üzrə xəritə üzərində işlərin verilmə mexanizmini nəzərdən keçirək.

Dərs 1 / Mövzu 1: COĞRAFİ İNFORMASIYANIN TƏQDİMOLUNMA ÜSULLARI
Şagird kartoqrafik təsvirlərin cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətini izah edir. Xəritə-sxemi, kartoqramı, kartodiaqramı oxuyur və fərqləndirir. Coğrafiya xəritələri, xəritə-sxem, kartoqram, kartodiaqramların informasiyanın təqdim olunması vasitəsi kimi ərazinin öyrənilməsi və mənimsənilməsində rolunu izah edir. Kartoqrafik elementlər əsasında topoqrafik xəritələri oxuyur. Kartoqrafik elementləri fərqləndirir. Topoqrafik xəritələrin oxunması xəritədə verilən şərti işarələri başa düşmək, burada təsvir olunan ərazi haqqında aydın təsəvvür yaratmaq deməkdir. Yəni şərti işarələri bir-biri ilə əlaqədə nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki xəritənin yalnız belə formada oxunması ərazinin ümumi səciyyəsi barədə düzgün təsəvvür yarada bilər.

FƏSİL – 1 RELYEF VƏ ONUN TƏSƏRRÜFATA TƏSİRİ

Bu fəsildə relyefin təsərrüfata təsiri öyrənilir. Şagird eoloji xəritələri oxuyur. Materik və qitələrin morfostruktur vahidlərini xəritədə göstərir.

Dərs 9 / Mövzu 9: Praktiki dərs. AZƏRBAYCANIN RELYEFİ

Fənn kurikulumuna əsasən bu mövzunun tədrisi zamanı şagird geoloji xəritələri oxuyur, tematik xəritələrdən istifadə edərək respublikanın geoloji quruluşu haqqında məlumat alır. Dərsin məqsədi tektonik və geoloji xəritələrdən istifadə etməklə şagirdlərin ərazinin relyef formaları ilə geoloji quruluşunun xüsusiyyətlərini əlaqələndirməsidir. İşə başlamazdan əvvəl yaxşı olar ki, şagirdlərə geoloji xəritələr haqqında qısa informasiya verilsin. Xəritənin təhlilini onun legendasının müzakirəsi ilə başlamaq daha faydalı olar. Şagirdlərə geoloji xəritənin məzmununu izah etmək məqsədəuyğun olardı. Hansı ərazilərdə tektonik qırılmalar daha çoxdur? Şagirdlər aşağıdakı nəticəni çıxarmalıdır: – Tektonik qırılmalar tektonik zonaların sərhədləri boyu keçir; onların mənşəyi litosfer tavalının hərəkəti ilə bağlıdır; – Tektonik qırılmalar üçün (litosfer tavalının sərhədləri) güclü zəlzələlər baş verir.

FƏSİL – 2 İQLİM VƏ ONUN TƏSƏRRÜFATDA ROLU

Bu fəsildə iqlim və onun təsərrüfatda rolunun izahı həyata keçirilir. Şagird iqlim xəritələrini oxuyur, nəticələrini təqdim edir. Məndəki məlumatlardan, xəritə-sxemlərdən və diaqramlardan istifadə edərək materik və qitələrin iqlim xüsusiyyətlərini təsvir edir.

Dərs 21/ Mövzu 20: PRAKTİK DƏRS. AZƏRBAYCANIN İQLİMİ

Coğrafiya fənn kurikulumuna əsasən 21ci dərs mövzu 20 olan Azərbaycanın iqlimi mövzusunun keçirilməsi zamanı şagird iqlim xəritələrini oxuyur, nəticələri alır. Tematik xəritələrdən Azərbaycanın iqlimi haqqında məlumat toplayır və təqdim edir.

FƏSİL – 3 SU EHTİYYATLARI VƏ ONLARIN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

Üçüncü fəsildə tədris zamanı şagirdlər kontur xəritədə hidroehtiyatların yerləşməsinə qeyd edir, materik və qitələrin iri çaylarını və göllərini bu xəritədə təsvir edir.

FƏSİL – 4 BİOEHTİYATLARIN MÜXTƏLİFLİYİ VƏ ONDAN İSTİFADƏ

Bu fəsildə xəritə üzərində işlərin həyata keçirilməsi zamanı şagirdlər materiklərdə yayılan təbii zonaları xəritədə göstərir.

FƏSİL – 5 QƏDİM VƏ MÜASİR SİVİLİZASIYALAR

Şagird tarixi-coğrafi regionları kontur xəritədə qeyd edir.

Coğrafiya fənn kurikulumunu təhlil edib nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, mövzuların tədrisi zamanı digər kartoqrafik vasitələr ilə yanaşı xəritələr dərsin şagirdlər tərəfindən daha yaxşı qavranılması, onlarda yaradıcılıq və tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagird dərs danışarkən sadələşdiyi obyektləri, coğrafi prosesləri xəritələrdə göstərir və dərsi nəzəri cəhətlə yanaşı vizual olaraq da yoldaşlarına və müəlliminə çatdırmağı bacarırsa bu onu göstərir ki, şagird öyrəndiyi biliyi artıq öyrətmək qabiliyyətinə də malikdir. Kurikulum proqramına görə də hafizə məktəbi modelindən imtina edilir, biliklərin mexaniki şəkildə əzbərlənməsinə deyil, şagirdlərdə məntiqi təfəkkürə əsaslanan inkişaf etdirici və tətbiqetmə bacarıqları əsas götürülür.

Ağayev Ziyafət

dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

kreativagayev@gmail.com

Çayların hidroloji müşahidə məlumatları sıralarının təhlili

Müasir dövrdə regionların davamlı inkişafında su ehtiyatların rolu çox böyükdür. Yeni yaşayış məntəqələrinin salınması, əkin sahələrinin genişləndirilməsi, turizmin inkişafı, sənayenin müxtəlif sahələrinə investisiyalarının cəlb edilməsi və s. məsələlər su ehtiyatlarının kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır.

Antropogen amillərin təsiri nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulması, qlobal iqlim təərəddülərinin regional təzahürlərinin çayların rejiminə mənfi təsiri nəticəsində hidroloji quraqlıq və daşqın kimi təhlükəli hadisələrin tezliyinin artması su ehtiyatlarının həm zamana görə, həm də ərazi üzrə paylanmasını daha da qeyri-bərabər edərək, onlardan istifadəni çətinləşdirir. Belə bir şəraitdə hər bir ərazinin, o cümlədən Lənkəran təbii vilayəti çaylarının su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, mühafizəsi və onların su ehtiyatlarından səmərəli istifadə yollarının müəyyən edilməsi aktual bir məsələ kimi ortaya çıxır.

Bu işdə Lənkəran təbii vilayəti çaylarının illik axımını öyrənmək üçün çaylar üzərində yerləşdirilmiş 26 müşahidə məntəqəsinin hidroloji məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Bu məlumatlar əsasında tərtib edilmiş orta illik su sərfələrinin hər birinin uzunluğu 30 ildən çoxdur. Hidroloji müşahidə məlumatları sıralarının statistik təhlili müxtəlif məqsədlər üçün yerinə yetirilir. Bu təhlil təbii vilayəti çaylarının hidroloji müşahidə sıralarının bircinsliyini, təsadüfiliyini, sıradaxili korrelyasiya əlaqələrinin olub-olmamasını müəyyən etməyə imkan verir. Bu məqsədlə müxtəlif statistiki metodlardan və meyarlardan istifadə edilir.

Bu zaman müşahidə sıralarının illik məlumatlarının bircins olması əsas şərtlərdən biridir.

Statistiki bircinslik dedikdə hidroloji sıraların bütün üzvlərinin və onların hesabi orta qiymətinin, dispersiyanın və digər parametrlərin eyni bir baş çoxluğa aid olması başa düşülür.

Bircinsliyə iki halda baxılır:

- 1) Zamana (sıradaxili) görə;

2) Məkan-zamana (sıraarası) görə.

Zamana görə bircinslik çay axımının kvazistasionarlığı (dəyişməyən xarakteri) qiymətləndirdikdə yerinə yetirilir. Bu, yəni çay axımının kvazistasionarlığı insanların təsərrüfat fəaliyyəti və iqlim amillərin təsiri nəticəsində pozula bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər statistik təhlil nəticəsində hidroloji sıraların stasionarlığı fərziyyəsi rədd edilərsə, onda onların kvazistasionarlığı qəbul edilməlidir. Belə bir hal müşahidə dövrünün qısalığı ilə izah olunur. Nəticədə sıraların bircinsliyini qiymətləndirdikdə süni olaraq bircinslik anlayışı genişləndirilir. Bu zaman bircins olmayan məlumatlar bircins qrupa aid edilə bilər.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, statistik meyarların tətbiqi ilə müşahidə sıralarının bircinsliyini sübut etmək olmaz. Ancaq bu yolla təsdiq etmək olar ki, məlumatlar bircinslik fərziyyəsinə zidd deyil. Axım sıralarının zamana görə bircinsliyini iki üsulla qiymətləndirmək olar:

1) Cüt müqayisəyə əsasən;

2) Seçmə statistikaların empirik və nəzəri paylanma əyrilərinin uyğunluğunun təhlilinə əsasən.

Bircinsliyin pozulma vaxtı məlum olduqda birinci üsul tətbiq olunur. İkinci üsul isə bircinsliyin konkret pozulma vaxtı məlum olmadıqda istifadə edilir.

Lənkəran təbii vilayəti çaylarının su sərfələri sıralarının bircinsliyi həm orta kəmiyyətə görə, həm də dispersiyaya görə qiymətləndirilmişdir. Bunun üçün müvafiq olaraq Styudent və Fişer meyarlarından istifadə edilmişdir. Bu zaman müşahidə sırası iki bərabər hissəyə bölünmüş və onların müvafiq parametrləri müqayisə olunmuşdur. Təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ərazi çaylarının əksəriyyətində hidroloji müşahidə sıraları həm orta kəmiyyətə, həm də dispersiyaya görə bircins qəbul edilə bilər. Bəzi çaylarda bircinsliyin, xüsusilə orta kəmiyyətə görə pozulmasının səbəblərindən biri illik axım sıralarında uzun müddət davam edən azsulu və çoxsulu fazaları olan dövrlərin olmasıdır.

Dispersiyaya görə bircinsliyin pozulmasının əsas səbəblərindən biri müşahidə sırasının birinci və ya ikinci hissəsinə bir neçə (1-3) həddən artıq çoxsulu illərə uyğun su sərfələrinin daxil olmasıdır.

Hidroloji sıraların bircinsliyinin pozulma səbəblərindən biri də antopogen amillərin təsiridir.

Hidroloji səciyyə sıralarında sıradaxili korrelyasiya faktiki olaraq sıranın təsadüflüyünü qiymətləndirməyə imkan verir. Ərazi çaylarının sıradaxili korrelyasiya əmsalının hesablanması zamanı məlum olur ki, çayların illik axımının korrelyasiya əmsallarının hamısı müsbətdir və 0,17-0,40 arasında dəyişilir. Bu ərazi çaylarının illik axımının əmələ gəlməsində yeraltı suların payının cüzi olması ilə izah oluna bilər.

Beləliklə, ərazi çaylarının maksimal, minimal və orta illik su sərfələri sıralarının statistik strukturunun təhlili göstərir ki, müasir dövrdə bu sıraların əksəriyyəti bircins (stasionar) və ya kvazistasionar qəbul oluna bilər. Bu isə o deməkdir ki, axımın müxtəlif təminatlı qiymətlərini hesablamaq üçün təsadüfi kəmiyyət modeli tətbiq oluna bilər.

Axundov Ədalət

professor

Fərəcli Elmar

Magistr

Lənkəran Dövlət Universiteti

elmarferecli313@gmail.com

Vektorların tədrisində «Cəbr və funksiyalar məzmun xətti» ilə «Həndəsə məzmun xətti»

«Həndəsə məzmun xətti» ilə «Cəbr və funksiyalar məzmun xətti» arasındakı qarşılıqlı

əlaqələri həyata keçirməyə imkan verən məsələlərdən biri də vektorun koordinatları haqqındakı məsələdir. IX sinfin Cəbr və funksiyalar məzmun xəttində əgər vektor koordinat başlanğıcından ayrılmışdırsa, vektorun koordinatları nöqtənin koordinatları kimi, yəni bu vektorun uc nöqtəsinin koordinatları kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Eyni bir anlayışın iki qonşu riyaziyyat fənlərində müxtəlif şəkildə öyrənilməsi bəzi şagirdlərdə elə təsəvvür yarada bilər ki, həndəsə məzmun xəttində vektorlar «həndəsi», cəbr və funksiyalar məzmun xəttində isə «cəbri» olur. Xüsusən ona görə ki, onlar həndəsə məzmun xəttində $\vec{a} = (a; b)$, cəbr və funksiyalar məzmun xəttində isə $\vec{a}(a; b)$ kimi müxtəlif şəkildə işarə olunurlar. Təbiidir ki, bütün bunlar riyazi faktın şüurda yalnız xarici, simvolik ifadəsi qeyd edildiyinə görə şagirdlərin biliklərində formalizmə gətirir. Məsələn, tənliklər sisteminin həlli üzrə, əgər şagird dəyişənləri x və y olan tənliklər sistemini həll edir, lakin həmin sistemi dəyişənlər k və ℓ olduqda həll etməkdə çətinlik çəkirsə, onda materialın şagird tərəfindən şüurlu mənimsənilməsi hesab edilə bilməz.

Nəzərdən keçirdiyimiz vektorun koordinatları haqqındakı məsələdə də vəziyyət həmin qaydadadır. Bəzi şagirdlərin şüurunda müxtəlif təriflər vasitəsilə riyazi anlayışın məzmununun sırf xarici ifadəsi qaldığına görə düzgün olmayan təsəvvürlər toplanılır ki, cəbr və funksiyalar məzmun xətti «özünün» vektorları nəzərdən keçirilir, həndəsə məzmun xəttinin isə «öz» vektorları öyrənilir.

Məktəb riyaziyyat kursunda anlayışların həmrəyliklə, uzlaşma yolu ilə daxil edilməsi öyrənilən materialın şüurlu mənimsənilməsinə kömək edir. Ona görə də ümumtəhsil məktəblərində müxtəlif fənlərdə öyrənilən ümumi anlayışların vahid qayda ilə daxil edilməsi və şərh daha məqsədəuyğundur.

Əgər vektorun koordinatlarının vəziyyətinə oxşar vəziyyət yaranarsa, onda müəllim bunu şagirdlərin diqqətinə çatdırmalı və yaranmış vəziyyətdən riyazi nəzəriyyənin qurulması sxemini onlarla təkrar etmək üçün istifadə etməlidir. Məsələn, IX sinfin həndəsə məzmun xəttinin vektorun koordinatları anlayışının daxil edilməsində müəllimin özünün izahından əvvəl bəzi giriş qeydlərini aparması məqsədəuyğundur. Bu zaman qeyd etmək zəruridir ki, həndəsə məzmun xəttinin qurulmasında hər bir yeni anlayış əsas anlayışlar və ya əvvəllər daxil edilmiş anlayışlar vasitəsilə təyin edilir. Ona görə vektorun koordinatlarını da əvvəllər öyrənilmiş anlayışlar vasitəsi ilə təyin etmək lazımdır. Vektorun üç komplanar olmayan vektorlar üzrə ayrılığı haqqındakı teorem vektorun koordinatlarını bu ayrılışın əmsalları kimi çox təbii və sadə daxil etməyə imkan verir. Vektorun koordinatının daxil edilməsi isə, vektor koordinat başlanğıcından ayrıldıqda onun uc nöqtəsinin koordinatları kimi daxil edilməsi fəza nöqtələrinin koordinatlarının təyin edilməsini tələb edir ki, bu da kifayət qədər çətinlikdir.

Bu zaman şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, eyni məsələlərin öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar, eyni bir anlayışın müxtəlif tərifləri mümkündür. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, vektorun koordinatlarına dərslərdə verilən təriflər eynigüclüdür. Əlbəttə, burada müəllimin apardığı mühakimələri şagirdlərdən tələb etmək lazım deyildir.

Beləliklə, eyni bir anlayışın daxil edilməsinə müxtəlif yanaşmalar haqqında şagirdlərlə müzakirə etmək imkanından istifadə olunur. Bu iş riyazi nəzəriyyənin qurulması haqqında şagirdlərin biliklərini zənginləşdirir, onların dünyagörüşünü genişləndirir, həmçinin riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Müasir məktəb riyaziyyat kursunda vektor anlayışının əhəmiyyəti daha böyükdür. Vektor geniş məzmunu malik olan sintetik anlayışdır. O, hər biri həqiqi ədədlərlə (koordinatlarla) verilən fəzanın iki nöqtəsinin (vektorun başlanğıc və son nöqtələrinin) qarşılıqlı vəziyyətini aşkar ifadə edir; düz xəttin istiqamətini müəyyən edən verilmiş vektor bu düz xəttin nöqtələrinin koordinatları arasındakı qarşılıqlı əlaqələri qeyri-aşkar şəkildə xarakterizə edir. Ona görə də vektor anlayışı riyaziyyatın tədrisində kifayət qədər böyük informasiya daşıyıcısıdır. Həndəsə məzmun xətti ilə cəbr və funksiyalar məzmun xəttinin bəzi məsələlərini vektorlar

vasitəsilə şərh edilməsi materialın uyğun metodik işlənməsindən sonra şagirdlər tərəfindən əsaslı şəkildə mənimsənilməsinə, həm də buna daha az vaxt sərf edilməsinə imkan verir. «Ədədi müstəvinin» həqiqi ədədlərin (x, y) cütlər çoxluğu kimi qəbul edilməsi məsələyə yanaşmanı əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir. Analoji olaraq hesab etmək olar ki, təlimin ilk addımlarından başlayaraq vektor anlayışının ədədlər çoxluğu ilə (koordinatlarla) əlaqələndirilməsi şagirdlər üçün kifayət qədər çətin materialın mənimsənilməsini asanlaşdıracaqdır.

Axundov Ədalət
professor
Həbibova Arəstə
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
adalatakhund@mail.ru
arasta.h@mail.ru

Hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyi üçün bir tərs məsələ haqqında

İşdə hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyində zaman dəyişənindən asılı naməlum sağ tərəfin tapılması haqqında tərs məsələyə baxılır. Əlavə şərti qeyri-lokal (integral) şəkildə olan tərs məsələnin təqribi həlli cəhətləri araşdırılır.

Aşağıdakı münasibətlərdən naməlum $\{f(t), u(x, t)\}$ cütünün tapılması məsələsinə baxılır:

$$u_t + \nu u_{tt} - u_{xx} = f(t)g(x), \quad (x, t) \in D = (0, 1) \times (0, T], \quad (1)$$

$$u(x, 0) = \varphi_0(x), \quad u_t(x, 0) = \varphi_1(x), \quad x \in [0, 1], \quad (2)$$

$$u(0, t) = \psi_0(t), \quad u(1, t) = \psi_1(t), \quad t \in [0, T], \quad (3)$$

$$\int_0^1 u(x, t) dx = h(t), \quad t \in [0, T], \quad (4)$$

burada $g(x), \varphi_0(x), \varphi_1(x), \psi_0(t), \psi_1(t), h(t)$ - müəyyən hamarlıq şərtlərini ödəyən funksiyalar və $\nu > 0$ istilik selinin relaksasiya əmsalı, $T > 0$ -sabitləri məlum verilənlərdir.

Tərif. $\{f(t), u(x, t)\}$ funksiyaları (1)-(4) məsələsinin klassik həlli o zaman adlanır ki:

1) $u(x, t) \in C^{2,2}(D) \cap C(\bar{D})$, 2) $f(t) \in C(0, T]$; 3) $\{f(t), u(x, t)\}$ funksiyalar cütü (1)-(4) münasibətlərini adi qaydada ödəyir.

$$K = \left\{ (f, u) \mid f(t) \in C[0, T], |f| \leq m_1, t \in [0, T], u(x, t) \in C^{2,2}(\bar{D}), \right. \\ \left. |D^{2,2}u| \leq m_2, (x, t) \in \bar{D}, 0 < m_1, m_2 = const \right\}$$

sinfini təyin edək.

Asanlıqla göstərmək olar ki, əgər $\{f(t), u(x, t)\} \subset K$ olarsa, onda bu funksiyalar həm də (1), (2), (3) və

$$f(t) = [h'(t) + \nu h''(t) + u_x(0, t) - u_x(1, t)] / \int_0^1 g(x) dx, \quad (5)$$

münasibətlərini ödəyir. Başqa sözlə, (1)-(4) və (1), (2), (3), (5) məsələləri ekvivalentdir.

(1), (2), (3), (5) məsələsinin təqribi həlli üçün aşağıdakı alqoritm təklif edilir: əvvəlcə $f^{(0)}(t) \in C[0, T]$ seçilir və $s=0$ olduqda $u^{(1)}(x, t)$ funksiyasının tapılması haqqında aşağıdakı məsələyə baxılır:

$$u_t^{(s+1)} + v u_{tt}^{(s+1)} - u_{xx}^{(s+1)} = f^{(s)}(t)g(x), \quad (x, t) \in D, \quad (6)$$

$$u^{(s+1)}(x, 0) = \varphi_0(x), \quad u_t^{(s+1)}(x, 0) = \varphi_1(x), \quad x \in [0, 1], \quad (7)$$

$$u^{(s+1)}(0, t) = \psi_0(t), \quad u^{(s+1)}(1, t) = \psi_1(t), \quad t \in [0, T], \quad (8)$$

(6)-(8) münasibətlərindən tapılan $u^{(1)}(x, t)$ funksiya vasitəsilə

$$f^{(s+1)}(t) = \left[h'(t) + v h''(t) + u_x^{(s+1)}(0, t) - u_x^{(s+1)}(1, t) \right] / \int_0^1 g(x) dx, \quad t \in [0, T], \quad (9)$$

münasibətindən $s=0$ olduqda $f^{(1)}(t)$ tapılır və bu funksiya iterasiyanın növbəti addımında istifadə edilir. Beləliklə, (6)-(9) sxemi vasitəsilə $\{f^{(s)}(t), u^{(s)}(x, t)\}$ ardıcılıqlarını almış olarıq.

İşdə $\{f^{(s)}(t), u^{(s)}(x, t)\}$ ardıcılıqlarının $s \rightarrow \infty$ olduqda (1), (2), (3), (5) məsələsinin dəqiq $\{f(t), u(x, t)\}$ həllinə L_2 normasında yaxınlaşması göstərilmişdir.

Babayev Əli

dosent

Məclumbəyova Valeriya

elmi işçi

Kazımov Hüseyn

müəllim

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu
adalatakhund@mail.ru

Nəsirəddin Tusinin silloqistikasının Aristotel silloqistikasından fərqli cəhətləri

Elm tarixində haqlı olaraq Aristotel (e.ə.384-322) məntiq elminin banisi hesab edilir. Onun “Orqanon” əsəri bizə gəlib çatmış məntiqə aid ilk əsərdir. Bu əsər bu günə qədər filosofların və məntiqçilərin stolüstü kitabı sayılır. Əsərin “Birinci analitika” bölməsi silloqizmlərə həsr edilmişdir. Aristotel silloqizmlərin 3 fiqurunu göstərmişdir:

I fiqur	II fiqur	III fiqur
B — A	A — B	B — A
C — B	C — B	B — C
—————	—————	—————
C — A	C — A	C — A

Silloqizm müqəddimələrdən və nəticədən ibarətdir. B – A-dır, C – B-dir müqəddimə, C – A-dır isə nəticə adlanır. A, B, C uyğun olaraq böyük termin, orta termin və kiçik termdir. Böyük terminin iştirak etdiyi müqəddimə böyük müqəddimə, kiçik terminin iştirak etdiyi müqəddimə kiçik müqəddimə adlanır. Sadə silloqizmlər müqəddimələri kateqorik təklif olan silloqizmlərdir.

Kateqorik təkliflərin kəmiyyət (ümumi, xüsusi) və keyfiyyət (iqrari, inkarı) müxtəlifliyinə görə hər bir fiqurda bu təkliflərdən yaranan 16 variant mümkündür. Bu variantlar modus adlanır.

Aydındır ki, hər bir fiqurda bəzi moduslar nəticəli, bəziləri isə nəticəsiz olacaq. Modusun nəticəli olması üçün böyük və kiçik müqəddimələr üzərinə müəyyən şərtlər qoyulur. Ona görə hansı terminin böyük hansının kiçik olmasını təyin etmək vacib məsələdir. Aristotelin böyük və kiçik terminlərə verdiyi tərif bəzi moduslar üçün yaramır. Onun bu səhvini hələ V-VI əsrlərdə yaşamış yunan alimi İoann Filipon qeyd etmişdir.

Ensiklopedist alim Nəsirəddin Tusinin elmin bütün sahələrində olduğu kimi məntiq sahəsində də bir neçə əsəri vardır. Bu əsərlərin içərisində “Əsas əl-iqtibas “ (Elm öyrənməyin əsasları) mühüm yer tutur. Əsərin beşinci məqaləsi silloqizmlərə həsr edilmişdir. Bu məqalə iri həcmlidir və 150 səhifəyə yaxındır. Bu məqalədə Nəsirəddin Tusi silloqizmlərin fiqurlarını təyin etməzdən əvvəl böyük və kiçik terminə tərif verir: “Nəticə hər iki müqəddimədən hasil olduğu üçün onun terminlərinin hər biri bu müqəddimələrdən birində iştirak etməlidir. Nəticənin subyektinin iştirak etdiyi müqəddimə kiçik müqəddimə, nəticənin subyektini kiçik termin, predikatının iştirak etdiyi müqəddimə böyük müqəddimə, nəticənin predikatı isə böyük termin adlanır.” Bundan sonra N.Tusi orta terminə tərif verir: “müqəddimələrdə qalan iki termin eyni mənanı verdiyi üçün nəticədə ixtisar edilir və orta termin adlanır”.

Sonra N.Tusi orta terminin müqəddimələrdə subyekt və ya predikat kimi iştirak etməsinə görə silloqizmin fiqurlarına tərif verir: “Əgər [orta termin] kiçik müqəddimədə predikat və böyük müqəddimədə subyekt olarsa, ona birinci fiqur, hər iki müqəddimədə predikat olarsa, ikinci fiqur, hər iki müqəddimədə subyekt olarsa, üçüncü fiqur, kiçik müqəddimədə subyekt və böyük müqəddimədə predikat olarsa, dördüncü fiqur adlanır. Ənnənəvi məntiqdə dördüncü fiqur belə yazılır:

$$\begin{array}{l} A—B \\ B—C \\ \hline C—A \end{array}$$

Göründüyü kimi Nəsirəddin Tusi Aristoteldən fərqli olaraq 4 silloqizm fiquruna baxır. Qeyd edək ki, dördüncü fiqura nə Aristoteldən sonrakı yunan nə də məşhur orta əsr islam alimləri Əl Fərabi, İbn Sina, Bəhmənyar baxmışlar. Onlar belə hesab etmişlər ki, bu fiqur təbiilikdən çox uzaqdır. Nəsirəddin Tusidən əvvəl dördüncü fiqura baxan alim elm tarixinə məlum deyil. Tusi bu fiquru araşdırmış onun 5 nəticəli modus olduğunu göstərmişdir.

Bayramov Telman
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
bayramov.47@mail.ru

XX-əsrin sonunda dünyanın siyasi xəritəsində baş verən dəyişikliklər

Dünyanın fiziki və siyasi xəritələrində müntəzəm olaraq kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi dünyada baş verən hadisələrdən asılıdır. Fiziki xəritələrdə baş verən dəyişikliklər ən çox təbii fəlakətlərdən, sürüşmə və vulkan püskürmələrindən, tektonik proseslərdən daha çox asılıdır. Məsələn, tektonik göllər, su elektrik stansiyalarının tikintisi, süni kanallar və su anbarların yaradılması.

Siyasi xəritədə ən çox baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyi, yeni dövlətlərin yaranması, müstəmləkə sisteminin ləğv edilməsi, regional və dünya müharibələrinin baş verməsi

zamanı baş verir. Müasir xəritədə ən böyük keyfiyyət və kəmiyyət dəyişkənliyi XX-əsrin 90-cı illərində baş vermişdir. Almaniyanın birləşməsi, Çexoslovakiyanın iki müstəqil ölkəyə- Çexiya və Slovakiyaya ayrılması, Yuqoslaviyanın vahid bir dövlət çərçivəsindən ayrılaraq 6 müstəqil dövlətlərə çevrilməsi, Sovet imperiyası 15 müstəqil dövlətə parçalanması.

Dünya sosialist sisteminə daxil olan ölkələrdən Polşa, Macarıstan, Bolqarıstan, Rumıniya və sairidir. Müstəqil dövlətlərin sayı 194-ə çatıb. Hər bir dövlətin siyasi xəritədə sərhədləri, paytaxtı və rəngi ifadə olunur. Afrikada Sudan iki dövlətə parçalanmışdı, Cənubi Sudan və Şimali Sudana. Koreya Demokratik Respublikası ilə Cənubi Koreya dövləti birləşib vahid Koreya dövlətinə çevrilməsi XXI-əsrə siyasi xəritədə baş verən ən böyük dəyişkənliyə səbəb olmuşdur olacaq.

Dünyanın siyasi xəritəsində keyfiyyət və kəmiyyət dəyişkənliyi XX-ci əsrin 20-ci illərində, I dünya müharibəsi illərində, 1917-ci il Böyük oktyabr sosialist inqilabı dövründə də baş vermişdir. 1950-ci illərdə Afrikada, Asiya qitəsində, Amerika qitəsində milli azadlıq hərəkatı baş verən zamanlar bir sıra ölkələr milli azadlıq hərəkatı nəticəsində müstəqillik əldə etmişdirlər. XX-əsrin axırlarında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişkənliyi siyasi xəritədə, o cümlədən Şərqi avropada baş verən dəyişkənliklər geniş miqyas almaqla daha çox keyfiyyət dəyişkənliyinə səbəb olmuşdur. Baş verən dəyişkənliklər bir çox ölkələrdə, o cümlədən Almaniyanın birləşməsində, Çexoslovakiyanın ayrılmasında dinc yolla baş verdisə, Sovet imperiyasının parçalanması zamanı Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Latviya, Litviya, Estoniya və Gürcüstanda qan tökülməsi ilə əldə olundu. Azərbaycanda Şəhidlər xiyabanı meydana gəldi. Qanlı yanvar ayında Gürcüstanın Apxariya və Cənubi Asetiya respublikaları Rusiyanın tərkibinə daxil oldu. Pridikestrovye Moldovadan ayrıldı. Azərbaycanda baş verən Qarabağ münaqişəsi hal-hazırda qədər həll olunmamış regional münaqişə kimi qalmaqdadır.

Balkan yarımadasında baş verən milli azadlıq hərəkatı qan tökülməsi ilə başa çatsa da əvəzində regionda Yuqoslaviya imperiyası 6 müstəqil dövlətə, Xorvatiya, Bosniya, Slovakiya, Makedoniya, Hersovika kimi müstəqil dövlətlər yarandı. Siyasi xəritədə baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişkənliyi yaxın Şərqdə, Suriya və İraqda baş verməsi gözlənilir.

Dadaşov Elnur
fizika üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
elnurdadashov82@mail.ru

Hiperbolik tip potensiallar üçün Şredinger tənliyinin analitik həlli

Məlumdur ki, nəzəri fizikada kvant mexanikasının əsas məqsədlərindən biri bəzi xüsusi potensiallar üçün Şredinger tənliyinin dəqiq həllərinin əldə edilməsidir. Çünki Şredinger tənliyinin analitik həlləri olan dalğa funksiyası relyativistik və qeyri-relyativistik kvant mexanikasında mühüm əhəmiyyətə malikdir və kvant sisteminin tam təsviri üçün zəruri məlumatları özündə ehtiva edir. Şredinger tənliyi çox az sayda potensiallar üçün baş n və orbital l kvant ədədlərinin ixtiyari qiymətlərində dəqiq həll oluna bilər. Hiperbolik tip potensiallar fizikada mühüm qısa məsafəli potensiallardan biridir. Bu potensial nüvə və zərrəciklər fizikasında, atom fizikasında, bərk cisimlər fizikasında istifadə olunmuşdur, onun bağlı halları və səpilmə xassələri müxtəlif üsullarla tədqiq edilmişdir. Bu potensialın ümumi dalğa funksiyaları atom məsələlərində və bərk cism fizikasında geniş istifadə olunur.

Şredinger tənliyi, ikinci tərtib xüsusi törəməli diferensial tənlik olduğundan birölcümlü məsələlər üçün o, adi diferensial tənliyə gəlir. Üçölçümlü fəzada istənilən təbiətli sahədəki hərəkət üçün Şredinger tənliyinin ümumiyyətlə analitik həllini tapmaq mümkün deyildir. Bu işi yalnız

yeganə bir halda – sferik-simmetrik sahədə baş verən hərəkət üçün görmək olur.

Bu işdə əsas məqsəd Nikiforov-Uvarov (NU) metodunu və Pekeris yaxınlaşmasını tətbiq etməklə ümumiləşmiş hiperbolik tip potensiallı sahə üçün orbital kvant ədədinin $l \neq 0$ qiymətində Şredinger tənliyini analitik şəkildə həll etməkdir.

Ümumiləşmiş hiperbolik tip potensial aşağıdakı şəkildə verilir.

$$V(r) = aV_0 \tanh(\alpha r) + bV_1 \tanh^2(\alpha r) - cV_2 \operatorname{sech}^2(\alpha r) + d$$

Burada V_0, V_1 və V_2 potensial çəpərin dərinliyi, a, b, c və d isə real qiymətlərdir.

Şredinger tənliyi aşağıdakı şəkildə verilir.

$$-\frac{\hbar^2}{2\mu} \frac{\partial^2 \chi(r)}{\partial r^2} + \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2\mu r^2} \chi(r) + V(r)\chi(r) = E\chi(r) \quad (1)$$

Uyğun əvəzləmələrdən sonra (1) tənliyi aşağıdakı formada ümumiləşmiş hiperhəndəsi tip tənliyə çevrilə bilər.

$$\chi''(s) + \frac{\tilde{\tau}}{\sigma} \chi'(s) + \frac{\tilde{\sigma}}{\sigma^2} \chi(s) = 0 \quad (2)$$

(2) tənliyini həll etmək üçün $\pi(s)$ polinomu aşağıdakı kimi seçilir.

$$\pi(s) = \frac{\sigma' - \bar{\tau}}{2} \pm \sqrt{\left(\frac{\sigma' - \bar{\tau}}{2}\right)^2 - \bar{\sigma} + k\sigma}$$

NU metoduna əsasən $\pi(s)$ polinomunun dörd mümkün formasından birini seçirik ki, bu polinom üçün $\tau(s)$ funksiyasının törəməsi mənfidir və onun kökü $(0, 1)$ intervalında yerləşir.

(1) tənliyini orbital kvant ədədinin $l \neq 0$ halında həll etdikdən sonra enerji spektri üçün aşağıdakı analitik ifadəni tapmış oluruq.

$$E = V_2 + \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m} C_0 + \left(V_1 + \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m} C_2 \right) - \frac{\alpha^2 \hbar^2}{2m} \left(\frac{\sqrt{1 + 4 \frac{2m}{\alpha^2 \hbar^2} \left(V_1 + \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m} C_2 \right)} - 1}{2} - n \right) - \frac{2m}{\alpha^2 \hbar^2} \frac{\left(V_0 + \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m} C_1 \right)^2}{4 \left(\frac{\sqrt{1 + 4 \frac{2m}{\alpha^2 \hbar^2} \left(V_1 + \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2m} C_2 \right)} - 1}{2} - n \right)^2} \quad (3)$$

Həmçinin sistemin məxsusi funksiyası üçün aşağıdakı analitik ifadəni alırıq:

$$y_n(s) = \frac{B_n}{\rho(s)} \frac{d^n}{dz^n} [\sigma^n(s) \rho(s)] = B_n (1-s)^{-(B+P)} (1+s)^{-(B-P)} \frac{d^n}{dz^n} [(1-s^2)^n (1-s)^{B+P} (1+s)^{B-P}] =$$

$$= B_n (1-s)^{-(B+P)} (1-s)^{-(B-P)} \frac{d^n}{dz^n} [(1-s)^{n+B+P} (1+s)^{n+B-P}] \quad (4)$$

Ümumiləşmiş hiperbolik tip potensiallı sahə potensiallı sahədə hərəkət edən zərrəcik üçün Şredinger tənliyini adi kvant mexanikasında orbital kvant ədədinin ixtiyari qiymətlərində mərkəzəqaçma potensialına yeni yaxınlaşma tətbiq edərək analitik formada həll edərək enerjinin məxsusi qiymətinin və məxsusi funksiyasının analitik və kvantlanan ifadələri alınmış və enerji spektri üçün tapılan analitik ifadəni nüvəsinin yükü $Z=1$ olan hidrogenəbənzər atomlara tətbiq edərək (2p, 3p, 3d, 4p, 4d, 4f, 5p, 5d, 5f, 5g, 6p, 6d, 6f, 6g) enerji səviyyələrinin ədədi qiymətləri hesablanmış və əlaqəli hallar göstərilmişdir.

Əkbərov Nizami

dosent

Hüseynov İsa

dosent

Məlikova Afaq

dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Lənkəran Dövlət Universiteti

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

adpu-kimya@mail.ru

isabey57@gmail.com

Universitetlərdə kimya fənninin keyfiyyətli tədrisinin əsas qayda və prinsipləri

Universitetlərdə əldə olunan keyfiyyətli təhsil və biliklər- fənlərin yüksək səviyyəli, mövcud dünya standartlarına uyğun şəkildə tədrisindən birbaşa asılı olduğunu desək, heç də yanılmırıq. Ona görə respublikanın universitetlərində keyfiyyətli təhsilə nail olmaq üçün ilk növbədə, ayrı-ayrı fənlərin tədrisinin səviyyəsini yüksəltmək lazımdır.

Hesab edirik ki, fənlərin düzgün istiqamətdə tədrisi keyfiyyətli təhsilin əsas amillərindən olmaqla bir sıra prinsiplərə əsaslanır. Fənlərin tədrisi metodikası və metodologiyasının əsaslarının düzgün mənimsənilməsi və tədris prosesində pedaqoji fəaliyyətdə bundan düzgün istifadə edilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, onun standartlara və tələblərə uyğun şəkildə tədrisinə imkan yaradır. Təhsil prosesində tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, onun tələb olunan səviyyəyə çıxarılması hər bir fənn müəlliminin şəxsi məsuliyyəti, elmi potensialı, psixoloji durumu, pedaqoji təcrübəsi, elmi və tədris materiallarını yaradıcı şəkildə dinləyici auditoriyasına təqdim edərək bilməsindən birbaşa asılı olan mürəkkəb bir prosesdir. Bunların ardıcıl və fasiləsiz olaraq gündəlik tədris proseslərində tətbiq edilməsi universitetlərdə yüksək səviyyəli tədris prosesinə nail olmaq üçün labüd olan əsas amillərdən hesab edilə bilər və bunları əsasən bir neçə qrup üzrə təsnif etmək olar:

1. Hər bir fənn müəllimi tədris etdiyi fənn üzrə dərin nəzəri biliyə malik olmalı və bu bilikləri tələbələrə pedaqoji ustalıqla, müasir tədris metodları və vasitələrindən istifadə etməklə çatdırmalıdır. Bunun üçün onlar, ilk növbədə, ən müasir dərslik və dərs vəsaitlərindən (hətta dünya ədəbiyyatı və internet materiallarından belə) istifadə edilməklə yüksək səviyyəli və

zəngin məlumatlı çox mükəmməl, dolğun, lakin açıq və aydın şəkildə, tələbələrin asanlıqla başa düşəcəkləri tərzdə mühazirə materialları hazırlanmalıdır. Mühazirə materiallarının daha asan qavranılması üçün, yeri gəldikcə, ona şəkil və qrafiklər, sxemlər, cədvəllər və digər interaktiv materiallar da daxil edilməli, mühazirələrin elektron versiyaları tərtib edilərək sayıtlarda yerləşdirilməlidir ki, tələbələr tədris materialları ilə əvvəlcədən tanış ola bilsinlər və bununla da aktiv diktəsiya proseslərinə cəlb oluna bilsinlər. Belə olan halda mühazirə materiallarının təqdimatı tələbələrlə dialoq əsasında, keçilən mühazirələrə və əvvəllər tədris olunmuş fənlərdən alınmış köhnə biliklərə istinad edilərək aparıla bilər. Məqalə müəllifləri olaraq bu təcrübədən tez-tez bəhrələnməyə çalışır və bu üsulun üstün cəhətləri göz önündədir.

2. Tədris prosesində təcrübi dərslərin təşkili və aparılması təhsilin keyfiyyətinin yeni səviyyəyə qaldırılmasının əsas amilləri sırasında yer alır. Belə ki, təbiət elmləri, xüsusilə, kimya ixtisası üzrə keçilən materiallar və əldə olunan biliklər təcrübi dərslərdə kimyəvi eksperimentlər və təcrübələrə intəbiqi və nümayişi ilə tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və yüksəldilməsinə birbaşa xidmətdən amillər olmaqla tədris prosesində çoxdan mövqeyini əsaslı olaraq möhkəmləndirmişdir. Təcrübi məşğələlərdə baş verən həm də vizüal görünüşlərdən dəyişməsi, qazların və çöküntülərin alınmasının birbaşa müşahidə edilməsi tələbələrin yaddaşına möhkəm həkk olunur, dərslər daha yaxşı mənimsənilməsinə və qavranılmasına birbaşa təsir edir.
3. Tədris olunan mühazirə materialının yaxşı mənimsənilməsinin təmin edilməsi məqsədilə, dərslər sonunda əsas prinsiplər və nəzəri materialların məsələ və çalışmaların həlli ilə möhkəmləndirilməsi, ev tapşırığı olaraq məntiqi təfəkkür və əqli düşüncə tələb edən məsələ, sual, tapşırıq və çalışmaların (Yaponiya təhsil sistemində olduğu kimi) yerinə yetirilməsinə nail olunması da tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxaran amillərdən hesab edilə bilər. Artıq daha müasir təlim-tədris metodlarından istifadə edilməsi, mühazirə materiallarının müasir metodlarla heç bir maneəsiz, açıq-aydın görə və eşidə biləcəkləri monitorlar vasitəsilə tələbələrə çatdırılması, həmçinin elektron lövhə və elektron karandaşlardan istifadə edilməsi kimi müasir üsulların tətbiqi də tədrisin keyfiyyətinin yeni səviyyəyə qaldırılmasına xidmət edir.
4. Müəllimlərin elmi-pedaqoji bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onlar tərəfindən yeni tədris metodlarının dərinlən mənimsənilməsi, daim elmi-texniki biliklərini dərinləşdirməsi istiqamətində öz üzərlərində fasiləsiz işləyərək nəzəri və praktik biliklərinin genişləndirilməsi tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün münbit şəraitin başlanğıcı hesab edilməlidir. “Özün öyrən, qaydalara özün əməl et və başqalarını da ətrafında birləşdir” prinsipi burada çox yerinə düşən bir prinsipdir. Kafedralar tərəfindən müntəzəm olaraq seminarların, elmi diskussiyaların, açıq dərslərin təşkili, qabaqcıl tələbələrinin də bu proseslərə cəlb olunması, kafedralarda müasir dünya ədəbiyyatları əsasında gənc nəsllə düzgün istiqamətdə təhsil verə bilən, savadlı və yüksək intellektli müəllimlərin yetişdirilməsi işinə xidmət edən tədris planları və fənn proqramlarının tərtibi, onlar əsasında dərslilər, dərslər vəsaitləri, metodik vəsaitlər və sillabusların hazırlanması, şərait imkan verdikcə qabaqcıl pedaqoqların respublikanın və dünyanın qabaqcıl ali məktəblərinə təkmilləşmə kurslarına göndərilməsi onların dünyagörüşlərinin müasir təhsil prinsipləri üzrə formalaşmasına, və dünya standartlarına inteqrasiya proseslərinə rəvac verməsinə gətirib çıxara bilər.
5. Fənn olimpiadalarının təşkili, qaliblərin mükafatlandırılması, tələbələrin pedaqoji və istehsal praktikalarının təşkili, tələbə-elmi cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, yaradıcı tələbələrin elmi işlərinin mükafatlandırılması onların yüksək bilik əldə etmələrini stimullaşdırıla bilər.

6. Bütün tədris prosesində rektorluq-dekanlıq-müəllim-tələbə münasibətlərinin tam demokratik əsaslarla, müasir standartlar və tələblər səviyyəsində qurulması, Boloniya sisteminə uyğun olaraq tələbələrin özlərinə müəllimləri seçmə imkanlarından yararlanması prosesinə yaşıl işıq yandırılması müəllimləri öz fənlərini daha dərinə, daha maraqlı və müasir tədris vasitələrindən istifadə etməklə tədris etməyə "təhrik edər".
7. Tədrisin keyfiyyətinin müəyyən meyarlarla qiymətləndirilməsi, onun son nəticələrinin hesablanması nəticələrin ölçülən olması, müəllimlərin əməyinin diferensiasiyası, təhsilin keyfiyyət göstəricilərinə uyğun olması, müəyyən standartlar səviyyəsində müəyyənləşməsi və maddi-maraq prinsipindən istifadə edilməsi kimi göstəricilər də tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və yüksəldilməsi prinsiplərinə dəstək verə bilər.
8. Tədris olunan fənnin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsində tədrisin keyfiyyətinə nəzarət edilməsi məqsədilə bütün, imtahan, yoxlama və qiymətləndirmələrin obyektiv aparılması, "Təhsildə güzəşt yoxdur! Əsa meyar bilikdir" şüarına ciddi əməl olunması tədrisin keyfiyyətinin əsaslı yüksəldilməsinə xidmət edən obyektiv amillər içərisində yer almışdır.
9. Vaxtaşırı tələbələrin respublikanın qabaqcıl müəllimləri, tanınmış pedaqoqları, kimyaçı və biolog elm adamları ilə görüşlərinin təşkili, tələbələrin onların dəyərli məsləhətlərindən faydalanmasınağa ruhlandırma bilməsi amilini də yaddan çıxarmamalı.
10. Tədrisdə dövlət siyasətinin gözlənilməsi, keyfiyyətli təhsil, güclü iqtisadiyyat, xalqın rifah halının yüksəlməsi ilə sıx bağlı olmasını, "savadlı adam heç vaxt ədalətsiz ola bilməz" prinsipinin öndə tutulması, universitet tələbələrinin gələcəkdə cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi, xeyirxah və bacarıqlı vətəndaşlar kimi, vətənpərvər və maarifçi ruhda yetişdirilməsini stimullaşdırır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən istiqamətlərdə işin qurulması üçün tədrisə məhz peşəkar, tələbələrin psixologiyasını, müasir pedaqogikanın sirlərinə dərinə bələd olan, mükəmməl bilik və bacarıqlara sahib vicdanlı və savadlı müəllimlər cəlb olunmalıdır tədrisin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və bununlada bütövlükdə cəmiyyətin saflaşmasına və sonda onun iqtisadi, hərbi, sosial və s. sahələrdə qüdrətinin artmasına gətirib çıxara bilər.

Əkbərov Nizami
dosent

Hüseynov İsa
dosent

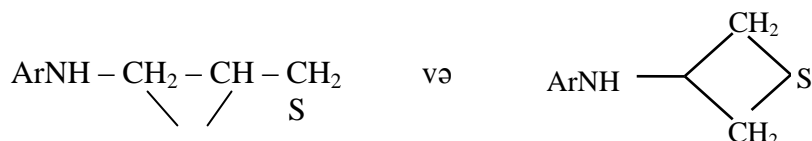
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Lənkəran Dövlət Universiteti
adpu-kimya@mail.ru
isabey57@gmail.com

N-arilamin əvəzli tiiran və tietanların izomer nümunələrinin sintezi və tətbiqi

Tərkiblərində müxtəlif funksional qruplar saxlayan tiiran və tietanların (uyğun olaraq, üç- və dördüzlü heterotsiklik külürdüzvi birləşmələr) yeni-yeni nümunələrinin sintezi, onların quruluşu və sürtkü yağlarında yağlayıcı xassələrinin təsiri arasındakı asılılığının öyrənilməsi nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir və aşqarların məqsədyönlü sintezinin elmi əsaslarının yaradılmasına imkan verir.

N-aminövəzli tiiran və tietan törəmələrinin bu istiqamətdə ətraflı öyrənilmədiyini nəzərə alaraq, bir-birinə siniflərarası izomerlər olan bu kiçik heterotsiklli kükürqüzvi birləşmələrin - N-arilaminövəzli tiiran və tietanların sintezi və onların funksional xassələrinin tədqiqinin aktual olması qənaətindəyik. Bu məqsədlə tədqiqat obyektini olaraq, tərkibində eyni arilamin qruplarından (ArNH-) təşkil olunmuş tiiran və tietan törəmələrinin sintezi aparılmış və alınmış birləşmələrin sürtkü yağlarının tərkibində yeyilmə və siyirmə əleyhinə aşqar kimi ilk dəfə bizim tərəfimizdən sınaqları həyata keçirilmişdir.

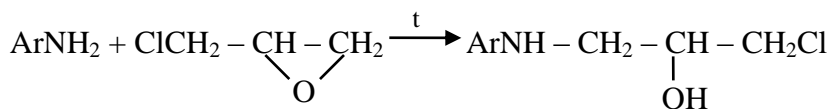
Bizim tərəfimizdən alınan və sınaqları aparılan N-Arilaminövəzli tiiran və tietanların törəmələrin ümumi fomulu aşağıdakı kimi təsvir olunur:

Alınmış 1,2-epitio-3-N-arilaminpropanların (müvafiq tiiranların) və 3-(N-arilamin)tietanların sürtkü yağlarına yeyilmə və siyirmə əleyhinə aşqar kimi tətbiq olunması məqsədilə onların quruluşu ilə aşqar kimi təsir effektivliyi arasındakı əlaqənin araşdırılması, tərkibində eyni cür funksional qruplar saxlayan və bir-birinin siniflərarası izomeri olan N-arilaminövəzli tiiranlarla tietanların üstün keyfiyyətlərinin (üçüzlü, yoxsa dördüzlü heterotsiklik halqanın daha effektiv təsire malik olduğunu öyrənmək məqsədilə) müqayisəli tədqiqinin aparılması işin əsas mahiyyətini təşkil edir. Təqdim olunan elmi-tədqiqat işində sürtkü yağları üçün yeni tip aşqarların sintezinin asan əldə olunan reaktivlər əsasında aparıla bilən üsullarından istifadə edilmişdir.

N-arilaminövəzli tiiranların (1,2-epitio-3-N-arilaminpropanların) ən əlverişli sintez metodu – başlanğıc maddə kimi sənaye miqyaslı reaktiv olan 1,2-epoksi-3-xlorpropan (EXH-epixlorhidrin) istifadə etməklə aromatik aminlər əsasında əvvəlcə, arilaminövəzli halogenhidrinlərin, sonra onlara müvafiq oksiranların və nəhayət, oksiranların tioepoksidləşdirilməsi ilə müvafiq tiiranların alınmasından ibarətdir:

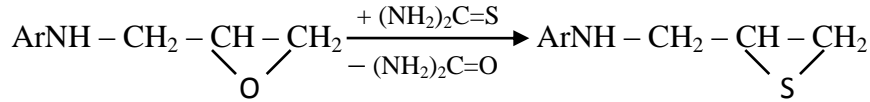
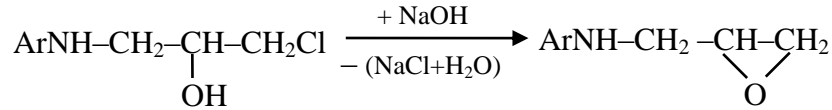
Halogenhidrinlər → oksiranlar → tiiranlar

Burada: Ar=C₆H₅-, 2-CH₃-C₆H₄-, 3-CH₃-C₆H₄-, 4-CH₃-C₆H₄-, 4-CH₃O-C₆H₄-, 4-Cl-C₆H₄-, 4-HO-C₆H₄-

N-arilaminövəzli monoxlorhidrinlərə qələvilərin dietil efirindəki suspenziyası ilə təsirdən hidrogen-halogenidin ayrılması ilə müşayiət olunan eliminləşmə reaksiyası baş verir və nəticədə müvafiq oksiranlar (konkret olaraq, 1,2-epoksi-3-N-arilaminpropanlar) sintez edilir:

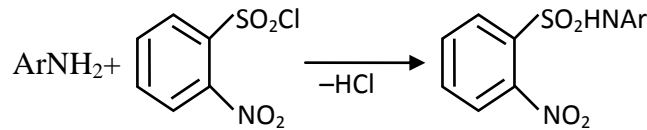
Sintez edilmiş oksiranların tiiranlara çevrilməsində katalizator kimi duru sulfat turşusundan istifadə edilmiş və nəticədə benzol nüvəsində müxtəlif funksional qruplar: metil (o-, m- və p-), metoksi (o-) və hidroksiqruplar (m-) olan 2,3-epitiopropilarilaminlərin (uyğun olaraq: N-arilaminövəzli tiiranlar) sintezinə nail olunmuşdur:

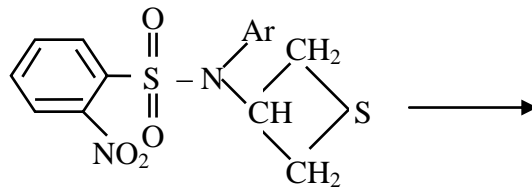
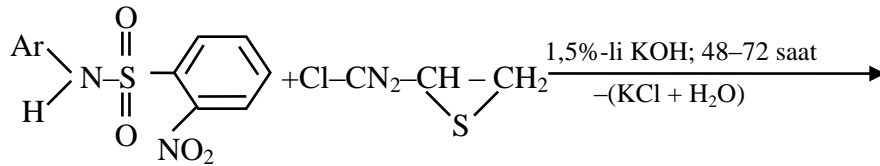
3-N-arilaminövəzli tietanların ən əlverişli sintez üsulu başlanğıc maddə kimi sənaye iqyaslı eaktiv olan 1,2-epoksi-3-xlorpropan-epixlorhidridindən istifadə edilən və aromatik sulfamid preparatları əsasında aparılan - 3-(N-arilamin)tietanların üçmərhələli sintezidir.

Əvvəlcə, başlanğıc maddə kimi götürülmüş 1,2-epoksi-3-xlorpropanın (epixlorhidrinin) tiokarbamidlə tioepoksidləşməsindən tiopixlorhidrin (1,2-epitio-3-xlorpropan - TEXH) alınır, sonra isə aşağıda göstərilən istiqamətdə sintez həyata keçirilir. Aromatik aminlərin epitioxlorhidrinlə birbaşa reaksiyasında polimerləşmə halları tez-tez baş verdiyindən, arilaminövəzli tietanlar müvafiq sulfamid preparatları əsasında aşağıda qeyd edilən mərhələlər üzrə sintez edilmişdir:

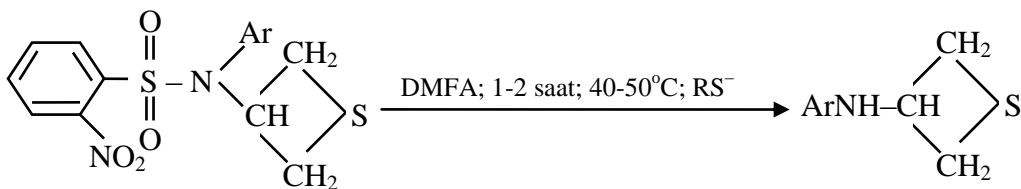
1. Birinci mərhələdə anilinlər (birli aromatik aminlərin) 2-nitrobenzol sulfoxlorla aktivləşdirilərək
2. Sulfamid preparatlarına (2-nitrobenzol sulfanilidlərə) çevrilir:

3. İkinci mərhələdə isə sulfamid preparatlarının 1,2-epitio-3-xlorpropanla reaksiyasından (qələvilərin suda duru məhlulunda) N-(tietanil-3)sulfamidlər sintez edilir:

3. Üçüncü və sonuncu mərhələdə 2-nitrobenzol sulfanilidlərin 1,2-epitio-3-xlorpropanla reaksiyasından alınmış N-(tietanil-3) sulfamidlərə əsasların iştirakında tiofenolun təsiri ilə onlardan 2-nitrofenilsulfonil qoruyucu qrupunun qopması nəticəsində son reaksiya məhsulları- 3-(N-arilamin)tietanlar əmələ gəlir:

Sintez olunmuş N-arilamintiiran və N-arilamintiitanlar sürtkü yağlarına yeyilmə və siyirmə əleyhinə aşqar kimi tədqiq olunmuş, onların quruluşu ilə funksional xassələri arasındakı asılılıq müəyyən edilmiş, hansı heterotsikllərin daha yaxşı yağlayıcı xassələrə malik olması aydınlaşdırılmışdır.

Əliyeva Mahirə
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
Abasova Ülvyyə
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
Bağiyev Vaqif
kimya elmləri doktoru
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası
aulka@rambler.ru

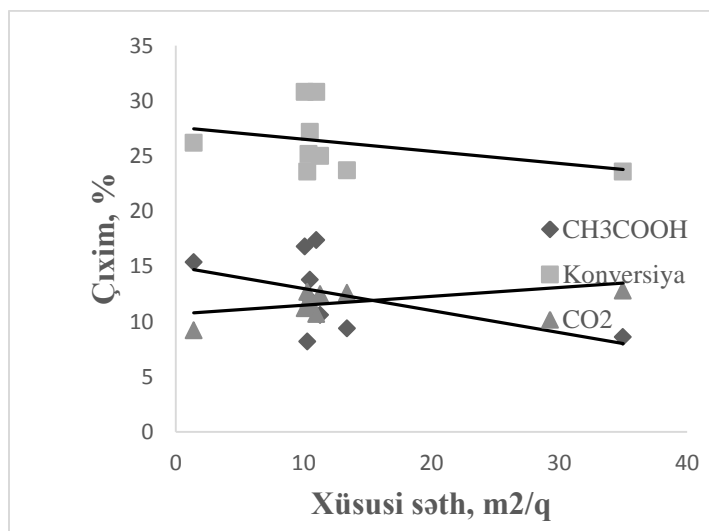
Binar Sn-V-O, Mo-V-O və W-V-O katalitik sistemlərin xüsusi səthinin propilenin sirkə turşusuna oksidləşməsi reaksiyasına təsiri

Bildiyimiz kim, hal-hazırda propilenin oksidləşməsi reaksiyası üçün aktiv və yüksək selektivli katalizatorların seçilməsi mühüm məsələlərdəndir. Tərəfimizdən bu reaksiya üçün tərkibində qalay, vanadium, molibden, volfram, titan, xrom, dəmir və s. oksidləri olan müxtəlif sadə və mürəkkəb katalizatorlar təklif edilmişdir.

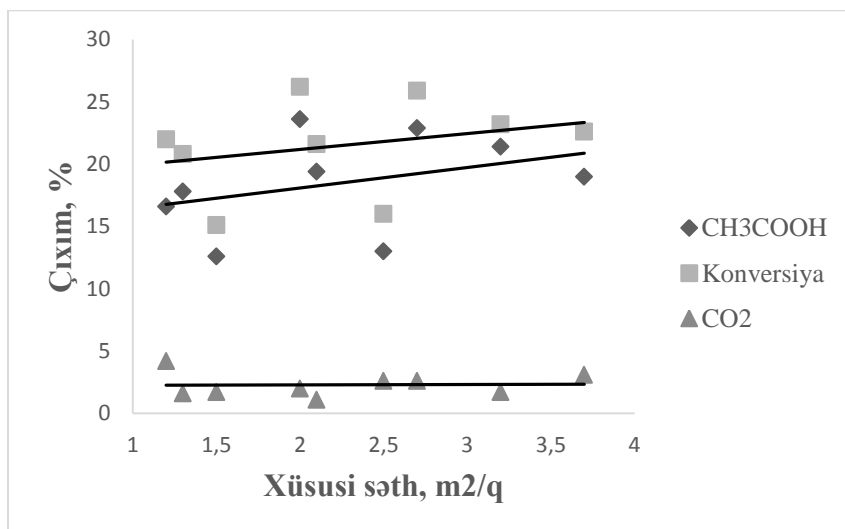
Katalizator səthinin inkişaf etmiş səthi, onun məsaməliliyi nümunələrin katalitik xassələrinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri hesab edilir. Onun səth xassələrini xarakterizə edən kəmiyyətlərdən biri xüsusi səth hesab edilir ki, bu da həm ilkin elementlərin nisbətindən, həm də hazırlanma şəraitindən asılıdır. Bunu nəzərə alaraq, görülən iş binar Sn-V-O, Mo-V-O və W-V-O katalitik sistemlərin xüsusi səthinin onların propilenin sirkə turşusuna oksidləşmə reaksiyasında aktivliyinə təsirinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, tədqiq edilmiş katalizatorlar üzərində propilenin oksidləşməsi reaksiyasının əsas məhsulu sirkə turşusu hesab edilir, əlavə məhsul kimi isə karbon qazı, aseton və asetaldehid əmələ gəlir.

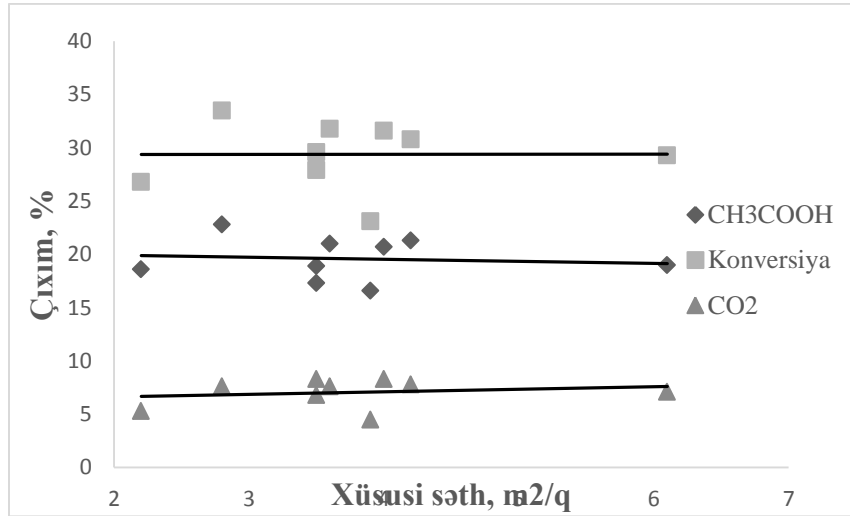
Şəkil 1 –3-də propilenin oksidləşmə reaksiyası məhsullarının çıxımının Sn-V-O (1), Mo-V-O (2) və W-V-O (3) katalizatorlarının xüsusi səthindən asılılığı göstərilmişdir. Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, Sn-V-O katalizatorları üçün katalizatorun xüsusi səthinin qiymətinin artması ilə propilenin konversiyası və sirkə turşusunun çıxımı azalır, eyni zamanda karbon qazının çıxımı cüzi artır. Mo-V-O üçün (şəkil 2) əvvəlki seriya katalizatorlardan fərqli olaraq, katalizatorun xüsusi səthinin artması propilenin konversiyası və sirkə turşusunun çıxımının artmasına gətirib çıxarır, bu zaman karbon qazının çıxımı praktiki olaraq dəyişmir.

Şəkil 1. Propilenin sirkə turşusuna oksidləşməsi reaksiyasında qalay-vanadium oksid katalizatorlarının aktivliyinin xüsusi səthindən asılılığı

Şəkil 2. Propilenin sirkə turşusuna oksidləşməsi reaksiyasında molibden-vanadium oksid katalizatorlarının aktivliyinin xüsusi səthindən asılılığı

Şəkil 3. Propilenin sirkə turşusuna oksidləşməsi reaksiyasında volfram-vanadium oksid katalizatorlarının aktivliyinin xüsusi səthindən asılılığı

Şəkil 3-dən görmək olar ki, W-V-O katalizatorlarının xüsusi səthi nə propilenin konversiyasına, nə də sirkə turşusu və karbon qazının çıxımına təsir göstərmir.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında söyləmək olar ki, binar vanadium tərkibli katalizatorların səthinin ölçüsü propilenin oksidləşməsi reaksiyası prosesinə müxtəlif cür təsir göstərir. Sn-V-O katalizatorlarında səthin artması propilenin konversiyası və sirkə turşusu və hidrogenin çıxımının azalmasına gətirib çıxarır, eyni zamanda Mo-V-O katalizatorları üçün həm konversiyanın, həm də sirkə turşusunun çıxımının artmasına səbəb olur. W-V-O katalizatorları üçün səthin ölçüsünün dəyişməsi həm propilenin konversiyasına, həm də sirkə turşusu və karbon qazının çıxımına heç bir təsir göstərmir.

Əsgərov İdrak

dösent

Quliyev Allahşükür

dissertant

Lənkəran Dövlət Universiteti

idrakasgerov@gmail.com

quliyev_allahşükür@mail.ru

Faktorizasiya üsulu ilə iki ölçülü Laplas tənliyinin fundamental həllindən

$\frac{3}{2}$ tərtibli tənliyin fundamental həllinin alınması haqqında

Baxılan işdə iki ölçülü Laplas tənliyinin operatoru faktorizasiya edilərək, $\frac{3}{2}$ tərtibli bircins xüsusi törəməli tənlik üçün fundamental həll qurulmuşdur. Bunun üçün iki ölçülü Laplas tənliyinin fundamental həllindən $\frac{1}{2}$ tərtib xüsusi törəmələrin hesablanması lazım olmuşdur.

Aşağıdakı şəkildə iki ölçülü Laplas tənliyinə baxaq.

$$\frac{\partial^2 U(x)}{\partial x_2^2} + \frac{\partial^2 U(x)}{\partial x_1^2} = 0, \quad x = (x_1, x_2). \quad (1)$$

Burada (1) tənliyinin fundamental həlli

$$U(x) = \frac{1}{2\pi} \cdot \ln|x|, \quad |x| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2}, \quad (2)$$

şəklindədir. Belə ki,

$$\frac{\partial^2 U(x)}{\partial x_2^2} + \frac{\partial^2 U(x)}{\partial x_1^2} \equiv (D_2^2 + D_1^2)U(x) = \delta(x) = \delta(x_1)\delta(x_2), \quad (3)$$

(3) ifadəsində $\delta(x_k)$, ($k=1,2$.) Dirakin “delta” funksiyasıdır. Laplas operatorunu aşağıdakı kimi faktorizasiya edək.

$$\begin{aligned} D_2^2 + D_1^2 &= (D_2^{\frac{1}{2}} + \alpha D_1^{\frac{1}{2}})(D_2^{\frac{3}{2}} + \beta D_2 D_1^{\frac{1}{2}} + \gamma D_2^{\frac{1}{2}} D_1 + \lambda D_1^{\frac{3}{2}}) = \\ &= D_2^2 + \beta D_2^{\frac{3}{2}} D_1^{\frac{1}{2}} + \gamma D_2 D_1 + \lambda D_2^{\frac{1}{2}} D_1^{\frac{3}{2}} + \alpha D_2^{\frac{3}{2}} D_1^{\frac{1}{2}} + \alpha \beta D_2 D_1 + \alpha \gamma D_2^{\frac{1}{2}} D_1^{\frac{3}{2}} + \alpha \lambda D_1^2. \end{aligned} \quad (4)$$

Buradan da,

$$\alpha = \sqrt{i}, \quad \beta = -\sqrt{i}, \quad \gamma = i, \quad \lambda = -i\sqrt{i}, \quad (5)$$

olduğunu alarıq.

Aldığımız əmsalları (4) ifadəsində yerinə yazsaq apardığımız faktorizasiya aşağıdakı şəkllə düşər.

$$D_2^2 + D_1^2 = (D_2^{\frac{1}{2}} + \sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}})(D_2^{\frac{3}{2}} - \sqrt{i}D_2 D_1^{\frac{1}{2}} + iD_2^{\frac{1}{2}} D_1 - i\sqrt{i}D_1^{\frac{3}{2}}) \quad (6)$$

və ya

$$D_2^2 + D_1^2 = (D_2^{\frac{3}{2}} - \sqrt{i}D_2 D_1^{\frac{1}{2}} + iD_2^{\frac{1}{2}} D_1 - i\sqrt{i}D_1^{\frac{3}{2}})(D_2^{\frac{1}{2}} + \sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}}). \quad (7)$$

Beləliklə (3) və (7)-dən alarıq:

$$(D_2^{\frac{3}{2}} - \sqrt{i}D_2 D_1^{\frac{1}{2}} + iD_2^{\frac{1}{2}} D_1 - i\sqrt{i}D_1^{\frac{3}{2}})(D_2^{\frac{1}{2}} + \sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}})U(x) = \delta(x). \quad (8)$$

Burada aşağıdakı şəkildə işarələmə qəbul etsək:

$$D_2^{\frac{1}{2}} U(x) + \sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}} U(x) = V(x), \quad (9)$$

onda (9)-dan alarıq:

$$D_2^{\frac{3}{2}} V(x) - \sqrt{i}D_2 D_1^{\frac{1}{2}} V(x) + iD_2^{\frac{1}{2}} D_1 V(x) - i\sqrt{i}D_1^{\frac{3}{2}} V(x) = \delta(x). \quad (10)$$

Yəni $V(x)$ funksiyası (10) tənliyinin fundamental həllidir. Bu fundamental həllin alınması üçün (2) və (3)-dən istifadə edək:

$$\begin{aligned} V(x) &= D_2^{\frac{1}{2}} U(x) + \sqrt{i}D_1^{\frac{1}{2}} U(x) = \frac{1}{2\pi} D_2^{\frac{1}{2}} \ln|x| + \frac{\sqrt{i}}{2\pi} D_1^{\frac{1}{2}} \ln|x| = \frac{1}{2\pi} \frac{\partial}{\partial x_2} \int_0^{x_2} \frac{(x_2 - t)^{-\frac{1}{2}}}{(-\frac{1}{2})!} \ln \sqrt{x_1^2 + t^2} dt + \\ &+ \frac{\sqrt{i}}{2\pi} \frac{\partial}{\partial x_1} \int_0^{x_1} \frac{(x_1 - \tau)^{-\frac{1}{2}}}{(-\frac{1}{2})!} \ln \sqrt{x_2^2 + \tau^2} d\tau. \end{aligned} \quad (11)$$

Teorem: Verilmiş iki ölçülü Laplas tənliyini (7) şəklində faktorizasiya etməklə (10) tənliyinin fundamental həllini

$$V(x) = \frac{1}{2\pi(-\frac{1}{2})!} \left\{ x_2^{-\frac{1}{2}} \ln x_1 - \frac{1}{2} \left[\frac{1}{\sqrt{x_2 + ix_1}} \ln \left| \frac{(\sqrt{x_2 + ix_1} - \sqrt{x_2})^2}{ix_1} \right| + \frac{1}{\sqrt{x_2 - ix_1}} \ln \left| \frac{(\sqrt{x_2 - ix_1} - \sqrt{x_2})^2}{-ix_1} \right| \right] + \right. \\ \left. + \sqrt{i} \left[x_1^{-\frac{1}{2}} \ln x_2 - \frac{1}{2} \left[\frac{1}{\sqrt{x_1 + ix_2}} \ln \left| \frac{(\sqrt{x_1 + ix_2} - \sqrt{x_1})^2}{ix_2} \right| + \frac{1}{\sqrt{x_1 - ix_2}} \ln \left| \frac{(\sqrt{x_1 - ix_2} - \sqrt{x_1})^2}{-ix_2} \right| \right] \right] \right\}. \quad (12)$$

şəklində almış oluruq.

Əsgərov İdrak
dosent
Fərzullazadə Ramin
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
idrakasgerov@gmail.com
framin1992@mail.ru

Periodik sərhəd optimal idarəetmə məsələsinin ədədi həlli

Tutaq ki, obyektin hərəkət tənliyi aşağıdakı şəkildə qeyri-xətti diferensial tənliklər sistemi ilə verilmişdir.

$$\begin{aligned} \dot{y}(x, \varepsilon) &= f^1(y(x), \varepsilon), & 0 \leq x \leq l - 0, \\ \dot{y}(x, \varepsilon) &= f^2(y(x), \varepsilon), & l + 0 \leq x \leq 2l, \\ y(0, \varepsilon) &= u(\varepsilon) \end{aligned} \quad (1)$$

(1) tənliklər sistemi l nöqtəsində bir-birinə aşağıdakı şəkildə bağlanırlar.

$$y(l + 0, \varepsilon) = \gamma^T y(l - 0, \varepsilon) + \gamma_1^T (y(l - 0, \varepsilon)) \bar{y} \quad (2)$$

Fərz edək ki, (1) sistemindəki, $f^1(y(x), \varepsilon)$, $\frac{\partial f^1}{\partial y}$ funksiyaları $0 \leq x \leq l - 0$ parçasında və

$f^2(y(x), \varepsilon)$, $\frac{\partial f^2}{\partial y}$ funksiyaları isə $l + 0 \leq x \leq 2l$ parçasında kəsilməzdir. Bu işdə məsələyə əlavə olaraq aşağıdakı şərt də əlavə olunur.

$$y(l + 0, \varepsilon) = y(2l, \varepsilon) \quad (3)$$

Baxılan məsələ üçün optimal idarəetmə məsələsi aşağıdakı şəkildə olacaqdır. Məsələ mümkün idarəedicilər içindən elə bir $u(\varepsilon)$ idarəedicisinin tapılmasından ibarətdir ki, o (1) sisteminin (2) və (3) şərtlərini ödəyən həlli olsun və eyni zamanda aşağıdakı funksionala minimum qiymət versin.

$$J = \frac{1}{2} y^T(l + 0, \varepsilon) R y(l + 0, \varepsilon) + u^T(\varepsilon) \beta u(\varepsilon) + \int_0^{2l} y^T(x, \varepsilon) Q(x) y(x, \varepsilon) dx \quad (4)$$

(1)-(4) məsələsinin həll etmək üçün məsələyə uyğun genişlənmiş funksionalı yazmaq:

$$\begin{aligned} \bar{J} = J + \lambda^T(l+0)(\gamma^T y(l-0, \varepsilon) + \gamma_1^T(y(l-0, \varepsilon))\bar{y} - y(l+0, \varepsilon)) + \\ + \frac{\beta}{4l} \int_0^{2l} \lambda(x)(f(y(x), \varepsilon) - y(x)) + \delta(y(0, \varepsilon) - u(\varepsilon)) \end{aligned} \quad (5)$$

Bu zaman (5) genişlənmiş funksionalından

$$\dot{\lambda}(x, \varepsilon) = - \left[\frac{\partial f(y(x), \varepsilon)}{\partial y(x, \varepsilon)} \right]^T \cdot \lambda(x, \varepsilon) - \frac{8l}{\beta} y(x, \varepsilon) Q(x) \quad (6)$$

Eyler-Laqrانج tənliyini və $\lambda(x, \varepsilon)$ qoşma vuruqlarına uyğun aşağıdakı sərhəd şərtlərini almış oluruq.

$$\begin{aligned} \alpha y(l+0, \varepsilon) + \left(\frac{\beta}{4l} - 1 \right) \lambda(l+0, \varepsilon) - \frac{\beta}{4l} \lambda(2l, \varepsilon) = 0 \\ \gamma \lambda(l+0, \varepsilon) - \frac{\beta}{4l} \lambda(l-0, \varepsilon) + \frac{\partial \gamma_1(y(l-0, \varepsilon))}{\partial y(l-0, \varepsilon)} \lambda(l+0, \varepsilon) \bar{y} = 0 \\ u(\varepsilon) + \frac{\beta}{4l} \lambda(0, \varepsilon) + \delta = 0 \end{aligned} \quad (7)$$

Fərz edək ki, f^1 və f^2 funksiyalarının ε kiçik parametrinin dərəcələri üzrə ayrılışları mövcüddür. Buna görə (1) sisteminin sağ tərəfindəki funksiyaları ε kiçik parametrinə görə ayrılışlarını yazaraq və bunları (6) tənliyində nəzərə alaraq (1) və (6) tənliklərinin həllərini sıra şəklində axtarmaqla nəticədə alınmış tənliklər sisteminin $0 \leq x \leq l-0$ və $l+0 \leq x \leq 2l$ parçasındakı həllərindən bir neçə əlavə şərtləri almış olarıq. Bütün bunları (2), (3) və (7) nəzərə almaqla yeni şərtlər alınacaqdır. Sonda məsələnin ədədi həlli qeyri-xətti cəbri tənliklər sistemlərinə gətirilərək burada birinci sistemdən $y^{(0)}(0) = u^{(0)}$, ikinci sistemdən $y^{(1)}(0) = u^{(1)}$, üçüncü sistemdən $y^{(2)}(0) = u^{(2)}$ və s. tapılaraq nəticədə (1)-(4) məsələsinin aşağıdakı şəkildə

$$u(\varepsilon) \approx u^{(0)} + \varepsilon u^{(1)} + \varepsilon^2 u^{(2)} + \dots \quad (8)$$

təqribi həllini tapmış olarıq:

Əzizov Sənan
dosent
Əmənov Qalib
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
75winner@mail.ru

Lənkəran təbii vilayətinin geoloji quruluşu və təbii resurslarından istifadə imkanları

Lənkəran təbii vilayəti geoloji quruluşuna görə Üçüncü və Dördüncü dövr çöküntülərindən ibarət olub, müxtəlif lay dəstələri üzrə yayılmışdır. Lənkəran ovalığı Üst Pleystosen və müasir allüvial-prolüvial və dəniz çöküntülərindən ibarətdir. Ovalığın relyefində Erkən Xəzər (-20 -22m) və Son Xəzərin (-24m) sahil xətləri aydın izlənilir. Burada düzənliklər Son Xvalın-Erkən Xəzər dəniz çöküntülərinin üzərində yerləşir və onlardan daha cavandır.

Vilayət Astara antiklinoriumu, Lerik sinklinoriumu, Burovar qalxması, Yardımlı və Cəlilabad sinklinoriumlarına ayrılır. Bunlardan birinciləri alp tsiklinin – Üst Təbaşir – Üst Eosen, axırıncıları isə Oliqosen-Miosen dövrlərində əmələ gəlmişdir (Azərbaycanın paleogeomorfologiyası, 2011).

Astara antiklinoriumu –Peştəsər və Talış silsilələrini əhatə etməklə Elburs qırışıqlığı qurşağının şimal-şərq qanadına uyğun gələn antiklinoriumun quruluşunda qırışıqlı pliosen və eosen çöküntüləri əsas rol oynayır. Üst Təbaşir – Paleogen yaşlı tuf-çökmə və Alt-Orta Eosen vulkanogen süxurlarından təşkil olunmuşdur. Ərazi şimal-şərq istiqamətli tektonik qırılma boyu Astara qalxması və Qosmalıyon çökəkliyi strukturlarına ayrılır.

Astara və Ləmər çayları arasında Astara qalxması yerləşir. Onun cənub-qərb qanadı Alt Eosenin vulkanogen süxurları ilə örtülür, şimal-şərq qanadı isə Orta Eosenin vulkanogen süxurları ilə tektonik təmasdadır. Qalxmanı təşkil edən və ümumi qalınlığı 1200-1400 m olan Üst Təbaşir-Paleogen çöküntüləri aşağıdan yuxarıya tuflu alevralit, tuflu qumdaşı və tuflu qravellit qatlarından ibarətdir. Qalxma bir neçə dik izoklinal qırışıqlıqdan (Dilmadi, Vijaker və s.) ibarətdir ki, onlar da öz növbəsində tektonik çatlarla parçalanmışdır.

Qosmalıyon çökəkliyi (əyilməsi) Astara antiklinoriumunun şimal-qərb gömülən hissəsinə uyğun gələrək Koncavu və Viləşçayları hövzələrinin yuxarılarını əhatə edir. Çökəklik Alt-Orta Eosen yaşlı vulkanogen, vulkanogen-çökmə süxur qatlarından təşkil olunmuşdur. Onu əmələ gətirən süxur qatları Qədük, Qosmalıyon və Hoveri antiklinallarında və onları ayıran Kələxan və Divəqaç sinklinallarında toplanmışdır. Bu strukturların qanadlarının meyilliyi 25-30⁰ olub, şimal-qərb istiqamətdə 10-15⁰ -yə qədər azalır.

Astara antiklinoriumunun ərazisində tektonik çatlar boyu yerləşmiş vulkan mərkəzləri qeyd olunur. Bunlardan qalxmanın cənub-qərb qanadı boyu yerləşən Şindanqalası, Ləji, Divaşı, Qalaputu, Yaşılıtpə, Qosmalıyon çökəkliyində isə Kəldərə, Hoveri və s. göstərmək olar.

Lerik sinklinoriumunun geoloji quruluşunda üst eosen yaşlı vulkanogen-çökmə süxurların rolu böyükdür. Tektonik hərəkətlərin differensial xarakteri ilə əlaqədar olaraq sinklinori daxilində müxtəlif müsbət morfostrukturlar əmələ gəlmişdir. Onun kənar hissələrindəki monoklinal, antiklinal silsilə və tirələr sinklinorinin ümumi planına tabe olur. Xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də burada intruziv massivlərin, kalder tipli morfostrukturların olmasıdır (Müseyibov M.A., 1986).

Sinklinorium Talış dağları sistemində geniş ərazi tutaraq onun cənub, mərkəzi və nisbətən şimal hissələrini əhatə edir. Lerik strukturu kəskin assimetrik quruluşa malikdir ki, bu da onun qanadlarının müxtəlif meyilliyində və onu təşkil edən süxurların fasiya və qalınlıqlarının dəyişməsində özünü göstərir. Sinklinoriumun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, burada daha cavan əks Qafqaz istiqamətli strukturlar əmələ gəlmişdir. Burada cənubdan şimala doğru

Şinəband, Davaradibi, Daştatük və s. sinklinalları və Qılqılov, Təbrizli, Barzavu və s. antiklinalları ayrılır.

Burovar qalxmasını əmələ gətirən Üst Eosen yaşlı süxur qatları geniş monoklinal şəkildə cənub-qərbə 15-20⁰ bucaq altında yataraq Bolqar və Veravul çayları arasında geniş ərazini əhatə edir. Qalxma şimal-şərq hissədə Ön Talış tektonik qırılması ilə kəsilərək Lənkəran ovalığının müasir çöküntüləri altında basdırılır. Burovar qalxması ilə Lerik sinklinoriumunun sərhəddi Veravul çayının dərəsi boyu keçir ki, bu da tektonik çatla əlaqədardır.

Yardımlı sinklinoriumu Talış dağlarının mərkəzi hissəsini əhatə edərək cənub-şərqə doğru Lənkərançay vadisi üzrə uzanır. Sinklinoriumun geoloji quruluşunda aşağıdan yuxarıya doğru vulkanogen maykop yaşlı çökmə (molass) süxur qatları iştirak edir. Vulkanogen süxurlar şimal-şərqə doğru monoklinal (10-15⁰) əmələ gətirir. Maykop çöküntülərində bir neçə azmeyilli qırıxıqlıqlar əmələ gəlmişdir (Bozayran, Sırx, Arus və s. antiklinalları və onları ayıran ensiz Verov, Jiy və s. sinklinalları). Bu qırıxıqlıqlar şimal-qərb istiqamətdə uzanır və qanadlarının az meyilliyi (10-5⁰) və qısa olmaları ilə səciyyələnir.

Cəlilabad sinklinoriumu Talış dağlarının şimal-şərqində yerləşir. Onun sərhəddi basdırılmış cənubi Muğan qalxmasının cənub-qərb qanadı ilə təmasdadır. Sinklinorium Orta və Üst Miosen yaşlı, qalınlığı 1300 m-ə çatan gilli-qumdaşı süxurlarından təşkil olunmuşdur. Onun quruluşunda bir neçə struktur (Qermili, Novoqolovka və s.) aşkar edilir.

Faydalı qazıntıları. Xəzərin sahilıyanı Liman qəsəbəsindən Astara şəhərinədək 50 km məsafəlik zolaqda avqit-titanlı-maqnetit qumlar səpinti yatağı əmələ gətirmişdir. Zolağın eni 50 m-dən 200 m-ə qədərdir. Onun cənub qanadı İran ərazisinə keçir. Bu qumların praktiki əhəmiyyəti böyük maraq kəsb edir. Onların geniş sahədə yayılmasına baxmayaraq ehtiyatı azdır. Saflanmış qumlar yüksək avqit və maqnetitlə səciyyələnir və sənaye cəhətdən (xüsusilə metallurgiyada) maraq doğurur. Ehtiyatlar metallurgiya üçün bir xammal kimi istifadə edilə bilər. Lakin onlardan toz metallurgiyasında istifadə etməklə yanaşı, vanadium və titan elementlərinin alınmasında istifadə edilməsi məsləhət görülür.

Bu qumların ana süxurları Qosmalıyon və Mistan kəndləri (Koncavuçayın mənbəyi) ərazisində yerləşmişdir. Buradan onlar, əsasən, Lənkərançayı vasitəsilə Xəzər sahilinə aparılır.

Talış qırıxıqlar zonasında aparılan tədqiqatlar plutonik vulkan mənşəli strukturların olmasını aşkarlamışdır. Bu da adı çəkilən strukturlarda almazın və onunla yanaşı platin qrupu elementlərinin, neftin və metan qazının olmasını proqnozlaşdırır. Burada neftin varlığı Xəzər çökəkliyində Dördüncü dövr çöküntülərinin altında müəyyənləşdirilmişdir. Sənaye əhəmiyyəti olmayan neft təzahürləri, əsasən, Cəlilabad sinklinoriumunda müşahidə olunur.

Lerik sinklinoriumunun cənub-qərb kənarında (Astara-Peştəsər çayları arasında), Burovar qalxmasının Lənkəran – Bolqarçayları arasında və şimal-şərq hissəsində tikinti materiallarının qalın zolağı açılır. Bu tikinti materialları ilə rayon əhalisinin təlabatını ödəmək olar (Azərbaycan geologiyası, VI c., 2005).

Lənkəran ovalığı qrunt suları ilə zəngindir. Burada əsasən artezian bulaqları, təbii bulaqlar və süni şəkildə qazılan quyulardan istifadə edilir. Qrunt sularının əmələ gəlməsi iqlim şəraiti, süxurların litoloji quruluşu və tektonik hərəkətlərlə biləvasitə əlaqədardır. Qrunt sularının dərinliyi ovalıq hissədə 0-3 m, dağətəyi zonaya doğdu isə 6-9 m arasında dəyişir. Bu suların mineroloji və kimyəvi tərkibi filtrasiya olunduqları süxurların tərkibləri ilə biləvasitə əlaqədardır. Suların mineralaşma dərəcəsi Qızılağac və Viləşçay (Kalinovka) kəndləri ərazisində 60-70 q/l, ümumilikdə isə Lənkəran ovalığı üçün orta hesabla 10-12 q/l təşkil edir (3 saylı Regional Su Kanal İdarəsinin Kimyəvi-bakterioloji analiz laboratoriyası, 2019-ci il). Qrunt sularını yerləşmə dərinliyindən və hansı mənbədən qidalanmasından asılı olaraq onların temperaturu 7-22⁰ C arasında dəyişir. Maksimal temperatur avqust-sentyabr aylarında 14-22⁰ C, minimal temperatur isə 5-9⁰ C olur.

Lənkəran təbii vilayətində 100-dən artıq temperaturu $37-100^{\circ}\text{C}$ arasında dəyişən termal və soyuq ($7-37^{\circ}\text{C}$) mineral bulaq vardır. Mineral sular Lənkəran ovalığına (Göytəpə və s.), Astara antiklinoriumuna (Ağ Kirpi, Maşxan və s.), Burovar qalxmasına (Porsova, Qoşabulaq və s.), Lerik (Vov, Havzava, Haftoni, Şovi, Biləsər və s.), Yardımlı (Ovra, Bozayran, Arus və s.) və Cəlilabad (Masallı bulaqlar qrupu, Ərkivan, Mişarçay və s.) sinklinoriumlarına məxsusdur.

Mineral suların zənginliyi, əlverişli iqlim, landşaft və s. təbii amillər təbii vilayəti respublikanın iri bolneoloji-iqlim kurort regionuna çevirə bilər. Alaşa, Maşxan, Səpnəkəran, Şağlaküçə, Meşəsu, Haftoni və s. termal sular əsasında istixana təsərrüfatı yaratmaq mümkündür. Termal sulardan yod, brom və kükürd əldə etmək olar.

Heydərova Məftun
dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
mefnun.heyderova.82@mail.ru

IV sinif şagirdlərinin riyazi hazırlıq səviyyəsinə verilən tələblər

İbtidai riyazi təhsilin bünövrəsi uşaqların bağça təhsilindən başlanılır. Sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması öz məzmununa görə I-IV siniflərin riyaziyyat kursunun əsas məsələləri elementlərini əhatə edir. Bu cəhətdən IV sinifin sonunda şagirdlərin qazandıqları bilik, bacarıq və vərdislər I-IV siniflərin riyaziyyat təlimi prosesində müəllim və şagirdlərin tədris fəaliyyəti nəticəsinin göstəricisi rolunu oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, I-IV siniflərin riyaziyyat dərslərlərində təlimin məzmunu, qoyulmuş məsələlərin ardıcılığı və sistemi öz metodiki həllini hələ tam şəkildə tapmamışdır və bu sahədə tədqiqatlar, təkmilləşdirmə işləri davam edir. Yeni təhsil proqramı məzmunu etibarilə aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Fənlərin məzmunu (məzmun xətləri).
2. Təlim strategiyaları (təlim prosesi və onun təşkili formaları, təlimin planlaşdırılması, təlimin təşkili formaları və metodları).
3. Təlimdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi (təşkili və prinsipləri, qiymətləndirmə növləri, qiymətləndirmə standartları).

Göründüyü kimi, yeni təhsil proqramının məzmunu metodik sistem əmələ gətirməklə (təlimin məqsədi, məzmunu, metodları, təşkili formaları və vasitələri) ayrı-ayrı bölmələr şəklində (üç bölmədə) ifadə olunmuşdur. Üçüncü bölmə - şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi olub, ona xüsusi önəm verilir.

Yeni təlim sisteminə aid sənəddə (kurikulum) IV sinif şagirdlərinin riyaziyyatdan hazırlıq səviyyəsi standartları aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur:

- Şagird:
- ədəd anlayışını, ədədin strukturunu, ədədlər arasındakı münasibətləri başa düşdüyünü nümayiş etdirir, sadə kəsrləri tanıyır və şərhlər verir;
 - hesab əməllərinin mənasını, xassələrini və onlar arasındakı əlaqəni başa düşdüyünü nümayiş etdirir və onlardan istifadə edir;
 - ədədlər üzərində hesab əməllərini mükəmməl surətdə yerinə yetirir və təxmin etmə bacarıqlarını nümayiş etdirir;
 - riyazi ifadələrdən istifadə edir və şərhlər verir;
 - istiqamət və məsafə anlayışları ilə bağlı sadə məsələləri sxematik təsvir əsasında həll edir və şərhlər verir;

- ədədi ifadələri müqayisə edir və sadə tənlikləri həll edir;
- sadə funksional asılılıqları riyazi şəkildə ifadə edir və şərhlər verir;
- sadə həndəsi fiqurların bəzi xassələrini bilir və onlardan çalışmalar həllində istifadə edir;
- eyni adlı kəmiyyətlərin müqayisəsini aparır və nəticəsini şərh edir;
- ölçü vahidlərindən və alətlərindən istifadə edərək kəmiyyətləri ölçür və nəticəsini qiymətləndirir;
- məlumatların təhlili üçün müvafiq metod seçir və tətbiq edir;
- toplanmış məlumatlara əsasən proqnozlar verir, sadə ehtimal anlayışını başa düşür və tətbiq edir .

Bu tələbləri I-IV siniflərin riyaziyyat kursu proqramı ilə müqayisə etdikdə, aydın olur ki, həmin tələblər əsasən çox sadə olub, bir sıra mühüm riyazi anlayışları, informasiyaları əhatə etmir. Bunları qeyd edək.

1. İbtidai siniflərdə iki hesablamaya növü: şifahi və yazılı hesablamalar tətbiq olunur və şifahi hesablamaya aparıcı rol oynayır və bu terminin adı çəkilmir, yalnız 3-cü bənddə “təxmin etmə” sözü işlədilir. Qeyd edək ki, “təxmin etmə” konkret riyazi termin deyil və aidiyyəti üzrə işlədilmir.

2. IV sinif şagirdi ədədin “mərtəbə” və “sinif” anlayışlarını bilir, çoxrəqəmli ədədi asanlıqla oxumağı bacarır.

3. IV sinif şagirdi adi kəsrləri tanıyır və “hissə” anlayışı ilə əlaqədar mürəkkəb məsələləri həll etməyi bacarır.

Qeyd edək ki, kitab (kurikulum) müəllifləri “mürəkkəb məsələ” və “çətin məsələ” terminlərini başa düşmədikləri üçün “mürəkkəb məsələ” əvəzinə “sadə məsələ” ifadəsini işlədirlər. Artıq birinci sinifdə şagirdlər ikiəməlli (mürəkkəb) məsələləri həll etməyi bacarırlar.

4. IV sinifdə hərəkətə aid (istiqlalətli) məsələlərin (mürəkkəb) müxtəlif tiplərini həll etməyi bacarırlar və hər bir məsələnin əyani-illüstrativ sxemini (modelini) qurmağı bacarırlar.

5. Şagirdlər “tənlik” anlayışı ilə I sinifdə tanış edilir. IV sinif şagirdləri mürəkkəb məsələləri tənlik qurmaqla həll etməyi bacarırlar. Tətbiq olunan tənliklər də iki və daha çox əməl və mütərizə işarəsi də iştirak edir. Belə tənliklərə sadə tənlik demək olmaz. Sadə tənliklər $x+a=b$, $ax=b$, $x:a=b$ və s. kimi olur.

6. Elmi ədəbiyyatda ehtimal anlayışı var. Bunun “sadə ehtimal” anlayışına, “mürəkkəb ehtimal” anlayışına bölmək olmaz. Ehtimala aid məsələlər həllində sadə və mürəkkəb düsturlardan istifadə olunur.

7. Şagirdlərin praktik vərdişlərinə aid, xüsusən sadə həndəsi fiqurların qurulması, pərgar və xətkəşlə sadə qurmaları icra etmə bacarıqları haqqında proqramda heç nə deyilmir.

8. Şagirdlərin məsələ həll etmə bacarıqlarına aid heç bir qeyd yoxdur. Halbuki, V sinifə keçən şagirdlər zəruri olan bilik və bacarıqlara malik olmalıdırlar. Məsələn, “hissə” anlayışı ilə əlaqədar (bunlar III sinifdə öyrədilir) üç növ məsələyə aid biliklər V sinifdə faizə aid üç növ məsələ ilə varislik təşkil edir. Yəni fərq yalnız terminlərdədir, mahiyyət eyni ilə qalır.

Buraxılış sinifləri şagirdlərinin riyazi hazırlığına verilən tələblər kurs proqramının mühüm anlayışlarını əks etdirən və mühüm nəzəri biliklə və mühüm praktik bacarıq və vərdişlər verən mövzulara aid olmaqla siniflər arasında (məsələn, IV-V, IX-X) varisliyi nəzərə almaq lazımdır.

İndi ibtidai məktəbin buraxılış sinfi – IV sinfin şagirdlərinin riyazi hazırlığı səviyyəsinə verilən tələbləri beynəlxalq təcrübələr səviyyəsində nəzərdən keçirək. Əsas ideya ondan ibarətdir ki, IV sinif şagirdinin ilin sonunda nümayiş etdirdiyi nəzəri biliklər və praktik bacarıq və vərdişlər sonrakı siniflərdə həm baza rolunu oynaya bilər, həm də varislik təmin olunur: yeni riyazi biliklər “dayaq” bilikləri üzərində qurulmaqla, şagirdin riyazi təhsili öz inkişafını tapır. Hər bir şagirdin malik olduğu bilik və bacarıqlar müəllimin və onun tədris fəaliyyətinin nəticəsidir. Bunu nəzərə

alaraq, IV sinfin riyaziyyat kursu üzrə əsas anlayış və ideyalar istiqamətində bilik və bacarıqları təsnif edək.

I. Məntiqi – riyazi aspekt üzrə şagird:

- riyazi ifadələri (cəm, fərq, hasil, qismət),
- natural ədədləri,
- “qədər çoxdur”, “qədər azdır”, “dəfə çoxdur”, “dəfə azdır” münasibətlərini,
- düzbucaqlının perimetri və sahəsini,
- həndəsi fiqurları (parça, şüa, düz xətt, dairə, çevrə, çoxbucaqlılar) fərqləndirməyi və müqayisə etməyi bacarmalıdır.

II. Şagird kəmiyyət anlayışının mahiyyətini, xassələrini dərk etməli və kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları (funksional) və əlaqələri müəyyən etməyi bacarmalıdır.

III. Şagird: tədris və praktik məzmunlu məsələləri təhlil etməyi, qısa şəkildə yazmağı, məsələ məzmununu əyaniləşdirməyi, məsələni: a) əməllər üzrə, b) ifadə tərtib etməklə, tənlik qurmaqla həll etməyi, verilənlərə görə məsələ və onun tərs məsələsini tərtib etməyi, ehtimala aid sadə situasiyalara aid məsələləri həll etməyi, həllə izahat verməyi bacarmalıdır.

Həbibov Şakur

baş müəllim

Əliyeva Könül

müəllim

Lənkəran Dövlət Universiteti

konul-aliyeva-1984@bk.ru

Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin qruplara ayrılmasının kriteriyaları

Diferensial təlim texnologiyası şagirdləri qruplara ayırmağı zəruri edir. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, bir çox müəllimlər qruplarla təlim metodundan istifadə edərkən, şagirdləri qruplara ayırmaq üçün heç bir kriteriyaya istinad etmirlər. Şagirdləri bir çox kriteriyaya görə qruplara ayırmaq olar. Onlardan ikisini xüsusi qeyd etmək istəyirik:

1) Şagirdlərin riyaziyyat fənninə münasibətinə görə;

2) Şagirdlərin intellektual inkişaf səviyyəsinə görə;

Riyaziyyat fənninə münasibətinə görə şagirdləri üç qrupa ayırmaq olar:

I qrupun şagirdlərinə riyaziyyat sadəcə onların ümumi inkişafının elementi kimi lazım olur. Gələcək peşə fəaliyyətində riyaziyyatdan kiçik həcmdə istifadə olunacaqdır. Bu kateqoriyaya aid şagirdlər üçün ümumi riyazi mədəniyyətə yiyələnmək kifayətdir.

II qrupun şagirdləri üçün riyaziyyat onların gələcək fəaliyyətinin instrumenti kimi lazımdır. Bu kateqoriyaya aid şagirdlər təkcə riyazi faktları bilməli deyil, həm də məntiqi təfəkkürə, fəza təsəvvürlərinə malik olmalıdırlar.

III qrupa daxil olan şagirdlər üçün riyaziyyat onların gələcək peşə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bu qrupun şagirdləri riyaziyyatı öyrənməyə böyük maraq göstərir.

Şagirdin riyaziyyat fənninə münasibəti haqqında daha ətraflı məlumat əldə etmək üçün müəllim şagirdlərə anket doldurtdura bilər. Anketə aşağıdakı məlumatların daxil edilməsi məqsədə uyğundur: Valideynlərin hansı işdə işləməsi; onların riyazi təhsilinin olub–olmaması; öz peşə fəaliyyətində riyaziyyatı tətbiq etmələri; şagirdlərin ev kitabxanasında dərslərdən əlavə riyaziyyata aid kitabların olub – olmaması; riyaziyyat tapşırıqlarına nə qədər vaxt ayırmaları; riyaziyyata

münasibətləri (riyaziyyatı sevirəm, yaxşı qiymət almaqdan ötrü oxuyuram, valideynlərimin deyilməməsi üçün oxuyuram, riyaziyyat dərsi darıxdırıcı olur, riyaziyyatı sevmirəm).

İntellektual inkişaf səviyyəsinə görə şagirdləri belə qruplaşdırmaq olar:

I qrupun şagirdləri aşağı tədris aktivliyinə malikdirlər. Onlar ləngdirlər, tez yorulurlar. Müəllimin fərdi yanaşmasını tələb edirlər. Belə şagirdlərə əlavə çalışmalar, ətraflı məlumat zəruridir.

II qrupun şagirdləri orta mənimsəmə qabiliyyətinə malikdirlər. Analitik düşüncələri zəif olduğu üçün onlar yaradıcı ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malik deyildirlər. Onlar üçün dəfələrlə təkrar etmək vacibdir. Mövzunu müəllimin köməyi ilə mənimsəyə bilirlər.

III qrupun şagirdləri yüksək idrakı aktivliyə malikdirlər. Onlar üçün yaradıcı təfəkkür, diqqətlilik, yaxşı iş qabiliyyəti xarakterikdir. Bu şagirdlər müstəqil analiz etmək və informasiyaları ümumiləşdirməyi bacarırlar.

Müəyyən kriteriyaya görə şagirdləri qruplara ayırmaq müxtəlif qruplara aid şagirdlər üçün təhsilin məzmununu diferensiallaşdırmağa imkan verir. Bir proqram çərçivəsində eyni bir tədris materialı müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilir. Müxtəlif qrupların fəaliyyəti üçün daha effektiv olan metod və iş formaları seçilir.

Həbibov Vahab
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
vahab.hebibov@mail.ru

İdarəediciləri əmsallarda olan inteqral sərhəd şərtli parabolik tənlik üçün optimal idarəetmə məsələsi

Bu işdə inteqral sərhəd şərtli parabolik tənlik üçün əmsalla optimal idarəetmə məsələsinə baxılır. Məsələnin qoyuluşunun korrektiliyi tədqiq olunmuş, məqsəd funksionalının diferensiallanması isbat edilmiş, onun qradienti üçün ifadə tapılmış və optimallıq üçün zəruri şərt göstərilmişdir.

Tutaq ki,

$$J(v) = \int_0^{\ell} |u(x, T; v) - y(x)|^2 dx \quad (1)$$

funksionalını

$$u_t - (k(x, t)u_x)_x + q(x, t)u = f(x, t), \quad (x, t) \in Q_T = \{(x, t): 0 < x < \ell, 0 < t \leq T\}, \quad (2)$$

$$u(x, 0) = \varphi(x), \quad 0 \leq x \leq \ell, \quad (3)$$

$$u_x(0, t) = 0, \quad k(\ell, t)u_x(\ell, t) = \int_0^{\ell} H(x)u_x(x, t)dx + g(t), \quad 0 < t \leq T, \quad (4)$$

sərhəd məsələsinin, verilmiş

$$V = \{v(x, t) = (k(x, t), q(x, t)) \in H = W_2^1(Q_T) \times L_2(Q_T) : 0 < v \leq k(x, t) \leq \mu, |k_x(x, t)| \leq \mu_1, |k_t(x, t)| \leq \mu_2, |q(x, t)| \leq \mu_3, Q_T - da \ sanki \ h. \ y. \}. \quad (5)$$

idarəedicilər çoxluğundan olan bütün mümkün $v = v(x, t) = (k(x, t), q(x, t))$ idarəedicilərinə uyğun $u = u(x, t) = u(x, t; v)$ həllər çoxluğunda minimumlaşdırmaq tələb olunur.

Burada $l, T, \nu, \mu, \mu_1, \mu_2, \mu_3 > 0$ -verilmiş ədədlər, $y(x), \varphi(x) \in W_2^1(0, \ell)$, $H(x) \in \overset{\circ}{W}_2^1(0, \ell)$, $f(x, t) \in L_2(Q_T)$, $g(t) \in W_2^1(0, T)$ -məlum funksiyalar, $u = u(x, t) = u(x, t; \nu)$ – isə (2)-(4) məsələsinin $\nu = \nu(x, t)$ idarəedicisinə uyğun həllidir.

(2)-(4) sərhəd məsələsinin hər bir qeyd olunmuş $\nu(x, t) \in V$ mümkün idarəedicisinə uyğun həllini $V_2^{1,0}(Q_T)$ fəzasından ümumiləşmiş həll kimi təyin edirik. Göstərmək olar ki, hər bir qeyd olunmuş $\nu(x, t) \in V$ üçün (2)-(4) sərhəd məsələsinin $V_2^{1,0}(Q_T)$ fəzasından olan yeganə ümumiləşmiş həll var.

(1) – (5) məsələsinin qoyuluşunun korrektiliyi aşağıdakı teoremdə ifadə olunmuşdur.

Teorem 1. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin qoyuluşunda qəbul edilmiş şərtlər ödənilir. Onda (1)–(5) məsələsinin optimal idarəedicilər çoxluğu $V_* = \{\nu_* \in V : J(\nu_*) = J_* \equiv \inf \{J(\nu) : \nu \in V\}\}$ boş deyil, V_* çoxluğu H -da zəif kompaktdır və $J(\nu)$ funksionalının istənilən minimallaşdırıcı $\{\nu_n = (k_n(x, t), q_n(x, t))\} \subset V$ ardıcılığı H -da V_* -a zəif yığılır.

Tutaq ki, $\psi = \psi(x, t) = \psi(x, t; \nu)$ funksiyası (1)-(5) məsələsinə uyğun aşağıdakı qoşma sərhəd məsələsinin $V_2^{1,0}(Q_T)$ -dən olan ümumiləşmiş həllidir:

$$\psi_t + (k(x, t)\psi_x)_x - q(x, t)\psi - H'(x)\psi(\ell, t) = 0, \quad (x, t) \in Q_T, \quad (6)$$

$$\psi(x, T) = -2[u(x, T; \nu) - y(x)], \quad 0 \leq x \leq \ell, \quad (7)$$

$$\psi_x(0, t) = 0, \quad \psi_x(\ell, t) = 0, \quad 0 \leq t < T. \quad (8)$$

Teorem 2. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin qoyuluşunda qəbul edilmiş şərtlər ödənilir. Onda (5) funksionalı V -də Freşe mənada differensiallandıdır və onun diferensialı $\nu \in V$ nöqtəsində $\Delta \nu = (\Delta k, \Delta q) \in H$ artımı üçün

$$dJ(\nu, \Delta \nu) = \iint_{Q_T} (u_x \psi_x \Delta k + u \psi \Delta q) dx dt. \quad (9)$$

bərabərliyi ilə təyin olunur.

(5) funksionalının qradiyentinin ifadəsini almaq üçün aşağıdakı köməkçi sərhəd məsələsini daxil edək:

$$-\omega_{xx} - \omega_{tt} + \omega = u_x \psi_x, \quad (x, t) \in Q_T, \quad (10)$$

$$\omega_x|_{x=0} = \omega_x|_{x=\ell} = 0, \quad 0 < x < \ell, \quad (11)$$

$$\omega_t|_{t=0} = \omega_t|_{t=T} = 0, \quad 0 < x < T. \quad (12)$$

(10)-(12) sərhəd məsələsinin verilmiş $\nu \in V$ -yə uyğun həlli dedikdə $W_2^1(Q_T)$ -dən olan elə $\omega = \omega(x, t) = \omega(x, t; \nu)$ funksiyası başa düşülür ki, o aşağıdakı inteqral eyniliyi ödəyir:

$$\iint_{Q_T} [\omega_x \eta_x + \omega_t \eta_t + \omega \eta] dx dt = \iint_{Q_T} u_x \psi_x \eta dx dt \quad (13)$$

$\forall \eta = \eta(x, t) \in W_2^1(Q_T)$.

Teorem 3. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin qoyuluşunda qəbul edilmiş şərtlər ödənilir. Onda (5) funksionalının qradiyenti $\nu \in V$ nöqtəsində

$$J'(\nu) = (\omega(x, t; \nu), u(x, t; \nu)\psi(x, t; \nu)), \quad (14)$$

bərabərliyi ilə təyin olunur və $\nu \rightarrow J'(\nu)$ inikası V -dən H -a kəsilməz təsir edir.

(1)-(5) məsələsində optimallığın zəruri şərti aşağıdakı teoremlə ifadə olunur.

Teorem 4. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin qoyuluşunda qəbul edilmiş şərtlər ödənilir. Onda (1)-(5) məsələsində $v_* = (k_*, q_*) \in V$ idarəedicisinin optimallığı üçün zəruri şərt ixtiyari $v = (k, q) \in V$ üçün

$$\iint_{Q_T} [\omega_{*x}(k_x - k_{*x}) + \omega_{*t}(k_t - k_{*t}) + \omega_*(k - k_*) + u_*\psi_*(q - q_*)] dxdt \geq 0 \quad (15)$$

bərbərsizliyinin ödənilməsidir. Burada $u_* = u(x, t; v_*)$, $\psi_* = \psi(x, t; v_*)$, $\omega_* = \omega(x, t; v_*)$ - funksiyaları (1)-(5); (6) - (8); (10) - (12) məsələlərinin $v = v_*$ olduqda uyğun həlləridir.

Hüseynov İsa
dosent
Ağayev Kamran
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
terlan.agazade94@mail.ru

Xlorun alınmasına aid eksperimentin metodikası haqqında

Xlor mövzusunun tədrisi zamanı həm nəzəri, həm də praktiki hissələrdən istifadə olunur. Digər mövzular kimi haloenləri də eksperimentsiz təsəvvür etmək çətindir. Kimya fənninin tədrisi zamanı 4 məzmun xəttindən istifadə olunur. Bunlardan biri də eksperiment və modelləşdirmədir. Bu təcrübənin metodikası zamanı biz eksperiment və modelləşdirmənin əsas və alt standartlarını, eyni zamanda fəal interaktiv təlimə əsaslanan metodikasını tətbiq edirik.

Bu prosesi həm də müasir təlim texnologiyalarının köməyi ilə də həyata keçirmək mümkündür. Buna virtual eksperiment də deyilir və kompüter texnologiyasının köməyi ilə həyata keçirilir. Bu texnologiya təcrübəni laboratoriya olmayan mühitdə də həyata keçirməyə bizə imkan verir. İndi isə təcrübənin metodikasının təsvirini kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq yaradaq:

Mövzu: Xlorun alınmasına aid eksperiment (təcrübə).

Məqsəd: Xlorun alınmasının tədqiqatçılar tərəfindən həyata keçirilməsini təmin etmək və müşahidələri qeyd etmək.

Standart: 3.1.2;3.2.2

İntegrasiya: Fəndaxili və fənlərarası.

İş forması: Kiçik qrupla iş.

İş üsulu: Söz assosiasiyaları, BİBÖ.

Resurslar: Dərslik, kompüter avadanlıqları və eksperimentin həyata keçirilməsi üçün lazım olan cihazlar, qablar və reaktivlər.

Bildiyimiz kimi fəal dərslərin ilk mərhələsi **motivasiya** mərhələsidir. Odur ki, biz motivasiya ilə tədqiqatçılarda təcrübənin gedişinə maraq oyada bilərik. Beləliklə, motivasiya zamanı alınan versiyalardan tədqiqat sualının meydana çıxmasına şərait yaratmış oluruq.

Tədqiqat sualı: Laboratoriyada xloru hansı reduksiyaedici və oksidləşdiricinin qarşılıqlı təsirindən almaq olar?

Tədqiqatçılar məlumat mübadiləsi və məlumat müzakirəsi mərhələsində tədqiqat gedişində əldə olunan nəticələri müqayisə edirlər. Yaradıcı tətbiqetmədə təcrübənin gedişinə nəzər salınır və son mərhələdə nəticə çıxılır.

İndi isə eksperimentin gedişini izləyək.

Təcrübə üçün tədqiqatçılara aşağıdakı cihaz, avadanlıq və reaktivlər lazımdır: ştativ, Vürs kolbasi,

KMnO₄ kristalları, HCl suda məhlulu, xlorun yığılması üçün qab və qazaparan boru.

Vürs kolbasının ştativə birləşdirdikdən sonra içərisinə az miqdarda 30-35 qram MnO₂, KMnO₄ və digər kristallar yerləşdirilir. Bu zaman kolbanın ağzına rezin tıxac və damcı qıfı yerləşdirilir. Rezin tıxacın hansı məqsədlə istifadə edilməsi barədə sual verilir və onun ayrılan qazın ətrafa çıxmaması və ətrafdakıları zəhərləməməsi üçün tətbiq edildiyi izah edilməlidir.

Əgər biz oksidləşdirici kimi MnO₂ kristalları götürmüş olsaq, bu zaman prosesi qızdırılma ilə aparmaq lazım gəlir. Sual olunur ki, qızdırılma nə üçün lazımdır və cavablandırılır: MnO₂ aşağı oksidləşdirici qabiliyyətinə malikdir və ona görə də reaksiya qızdırılma ilə gedir. Digər oksidləşdiricilərin iştirak etdiyi prosesdə qızdırmaya ehtiyac duyulmur. Çünki KMnO₄ daha güclü oksidləşdirici olduğundan dərhal reaksiyaya girir.

Vürs kolbasının qazaparan borusunun ucu reaksiya zamanı ayrılan xlor qazının ətrafa çıxmaması üçün hər hansı bir qaba salınır. Bu qab reaksiya zamanı ayrılan xlorun yığılmasını təmin edir. Kolbadakı KMnO₄ kristalları üzərinə damcı qıfından HCl turşusu əlavə etmək lazımdır. HCl turşusu KMnO₄ kristalları ilə təmas zamanı kolbada xlor qazının əmələ gəlməsi baş verir. Əmələ gələn xlor qazı qazaparan borudan digər kolbaya yığılır və bunun nəticəsində kolbanın içərisində sarımtıl-yaşıl rəngin əmələ gəlməsi müşahidə olunur. Bu götürülən maddələr arasında reaksiya baş verməsinin göstəricisidir. Əmələ gələn xlor qazı polad bankalara doldurulur və ağzı löhvə ilə örtülərək sonrakı məqsədlər üçün saxlanılır. Eyni zamanda kolbada duz kristalları yaranır və rəngi dəyişkən olur. Reaksiya gedən müddətdə kolbanın divarlarında su damcılarının izi qalır və bu da reaksiya nəticəsində suyun ayrılmasına işarə edir.

Eksperimentin gedişində tədqiqatçılar aşağıdakı nəticələri əldə etmiş oldular:

1. Sarımtıl-yaşıl rəngli qazın əmələ gəlməsi- xlor qazına işarədir.
2. Su damcılarının əmələ gəlməsi- reaksiya nəticəsində suyun əmələ gəlməsini göstərir.
3. Kristalin rəngini dəyişməsi- yeni duzun əmələ gəlməsini göstərir.

Sonda onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, eksperimentin gedişində xlorun alınması və yığılması

zamanı iyi, dadı və başqa xassələri də izləmək mümkündür. Tədqiqatın gedişində baş verən müşahidələri sözlə qeyd edir və əldə olunan nəticələri izah edirik.

İndi isə iş üsulu kimi **BİBÖ** də göstərək.

Bilirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim
Xlor VIIA qrupda yerləşir. Həm laboratoriyada, həm də sənayedə alınır. VIIA qrup elementləri ...ns ² np ⁵ elektron quruluşu ümumi formuluna malikdir.	Oksidləşdirici və reduksiyaedici maddə hansıdır? Təcrübə zamanı xlorun hansı xüsusiyyətləri müşahidə olunur? Xloru laboratoriyada hansı eksperimentlərin vasitəsi ilə almaq olar?	Sarımtıl-yaşıl rənglidir. Qaz halında maddədir. KMnO ₄ oksidləşdiricidir. HCl isə reduksiyaedici. Təcrübə gedişində su damcılarının müşahidə olunması reaksiya nəticəsində suyun alınmasına işarədir.

Hüseynov İsa
dosent
Mehdizadə Könül
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
kimya.k.zade1997@gmail.com
kimyafizika2018@mail.ru

Kimyada laboratoriya dərslərində kimyəvi eksperiment metodlarının tətbiqi

Hər bir fəndə olduğu kimi kimya fənninin də təşkili və tədrisinin özünəməxsus özəllikləri var. Bu

özəlliklər kimya müəllimindən kimyanın tədrisinə xüsusi yanaşma tərzini nümayiş etdirməyi zəruri edir. Çünki kimya fənninin öyrənilməsi məsələlərində digər fənlərdən fərqli olaraq kimyəvi eksperimentlərə daha çox ehtiyac duyulur. Düzgün təşkil edilən və dəqiq yerinə yetirilən kimyəvi eksperimentlər şagirdlərin kimyanın mənimsənilməsi yolunda nəzəri və praktik biliklərinin möhkəmləndirilməsində əvəz olunmaz xidmətlərə malik olmaqla yanaşı, onun həm də gənc nəslin təlim-tərbiyə problemlərinin yoluna qoyulmasında rolu danılmaz dərəcədə yüksək əhəmiyyətə malikdir. Bu əsasən aşağıdakı amillərlə sıx şəkildə bağlıdır:

1. Şagirdlər eksperimentlərin vasitəsilə kimyəvi maddələrdə baş verən dəyişiklikləri nəzəri cəhətdən deyil, həm də vizual olaraq görür və onun kimya haqqındakı nəzəri təsəvvürləri şüurda möhkəmlənmiş bir formada öz daimi inikasını tapır.

2. Kimyəvi eksperimentlərin nümayişi şagirdlərin materialist dünyagörüşlərinin təşəkkül tapmasını və formalaşmasını təmin edir.

3. Kimyəvi eksperimentlər şagirdlərdə kimya texnologiyası proseslərinə maraq yaratmaqla, onların bu istiqamətdə hansı bacarıq və vərdislərə sahib olmaları barədə fikirləri sistemləşdirir, gələcək ixtisas seçimi zamanı onların bu istiqamətdə istəklərinin reallaşdırılmasına güclü stimül verir.

Tədris qaydalarına uyğun olaraq orta məktəb dərslərində kimya fənni bir-biri ilə tam uzlaşan və bir-birini tamamlayan iki istiqamətdə tədris olunurdu:

1. Praktiki məşğələlər
2. Laboratoriya işləri

1960-75-ci illərdə eksperiment olaraq praktikumlar da tətbiq olunurdu. Hazırda kimyadan laboratoriya dərslərində aşağıda göstərilən və üç əsas elementdən təşkil olunmuş eksperiment forması tətbiq olunur:

1. Nümayiş təcrübələri
2. Laboratoriya təcrübələri
3. Praktiki məşğələlər

Nümayiş təcrübələri - tədrisin yeni mərhələsində müəllim və laborant tərəfindən aparılır və adından da göründüyü kimi şagirdlərə nəzəri cəhətdən öyrəndiklərinin təcrübədə necə baş verdiyinin nümayişindən ibarət forma, üslubdur. Bu üsul formasının tətbiqi xüsusi hallarda-təhlükəsizlik baxımından təcrübələrin aparılması mümkün olmadıqda, təcrübədə mürəkkəb texnika, təchizat tələb olunduqda, həmçinin kimyəvi reaktivlərə qənaət edilməsi tələb olunduqda, həyata keçirilir.

Nümayiş təcrübələrinin aparılmasının əsas məqsədi şagirdlərin nəzəri biliklərinin möhkəmləndirilməsi, onların kimyaya olan maraqlarının formalaşdırılması və istiqamətləndirilməsi məsələlərindən ibarətdir.

Laboratoriya təcrübələri - şagirdlərin kimya fənnindən dərslər saatlarında işləyə biləcəyi kimyəvi

təcrübələr hesab edilir və bu üslubun tətbiqində əsas məqsəd şagirdlərin nümayiş təcrübələri, nəzəri bilikləri əsasında əldə edilmiş biliklərin real təcrübə istiqamətdə özünü necə göstərdiyini nümayiş etdirməkdən, həmçinin şagirdlərə kimyəvi reaktivlərlə, kimyəvi qurğu və cihazlardan istifadə bacarıqlarının təlqin edilməsi, kimyəvi reaktivlərlə işləyə bilmək bacarıqlarının formalaşdırılması və onlarda kimya texnologiyasına olan maraqlarının yüksəldilməsindən ibarətdir.

Praktik məşğələlər- şagirdlərin məcburi fərdi şəkildə işləyə biləcəyi təcrübələr toplusundan təşkil edilir. Praktiki məşğələlər digər iki- nümayiş və laboratoriya təcrübələrinin tətbiqindən sonra həyata keçirilir. Praktiki məşğələlərin təşkilində əsas məqsəd şagirdlərin tədris prosesində əldə etdikləri nəzəri biliklərinin möhkəmləndirilərək praktikaya tətbiqinin təmin edilməsi, kimyada bacarıq və vərdişlərinin yoxlanmasından ibarətdir. Praktiki məşğələlər şagirdlərin fərdi qaydada təcrübə apara bilmək qabiliyyətini, təcrübə nəticələrini təhlil etmək bacarığını formalaşdırır.

Hər üç laboratoriya işinə aid kimyəvi təcrübələr müxtəlifdir. Bununla yanaşı, eyni bir maddəni müxtəlif maddələrdən alaraq, hər üç metodda tətbiq etmək olar və bunu aşağıdakı misalda göstərə bilərik:

Nümayiş təcrübəsi: *Oksigenin kalium-xloratdan alınması.*

Ləvazimatlar: dəmir ştativ, spirt lampası, reaktor, oksigen toplamaq üçün silindr, qaz alınan cihaz, kalium-xlorat və manqan (IV) oksid.

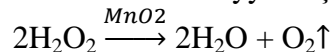
Təcrübənin gedişi: oksigen qazının alınmasına imkan verən cihaz kip şəkildə quraşdırılır və təcrübədə istifadə olunan reaktivlər- kalium-xlorat və manqan (IV) oksid kristalları 2:1 nisbətində qarışdırılmaqla maili şəkildə ştativə bərkidilmiş reaktora əlavə edilir. Qazaparan borunun ucu silindrin ağzına yerləşdirilir və reaktor zəif alovdə qızdırılır. Parçalanma sürətindən asılı olaraq qızdırmanı artırmaq və ya azaltmaq olar. Ayrılan qaz qabarcıqları yavaş sürətlə silindrə daxil olmalıdır. Proses güclü gedərsə xlor qazı da ayrılabilir. Reaksiyanın gedişində oksigenin ayrılmasının müşahidə edilməsi məqsədilə közərmiş kibrit çöpü silindrin ağzına yaxınlaşdırılır. Bunun nəticəsində közərmiş çöpün alışıması baş verərsə bu reaksiyada oksigen qazının ayrılması siqnalına işarədir.

Laboratoriya təcrübəsi: *Hidrogen-peroksiddən oksigenin alınması.*

Orta ölçülü sınaq şüşəsinə 2-3 ml hidrogen peroksid məhlulu tökülür və üzərinə az miqdarda manqan (IV) oksid tozu əlavə edilir. Əvvəlcədən hazırlanmış közərmiş çöp sınaq şüşəsinin ağzına tutulur və baş verən proses izlənilir. Közərmiş çöpün yanması baş verərsə, bu prosesdən oksigenin ayrılmasını sübut edən amildir.

Təcrübənin sonunda bu prosesdə manqan (IV) oksidin rolu nədən ibarət olması sualına aydınlıq

gətirilir və reaksiya tənliyi yazılmaqla təcrübənin mahiyyəti açıqlanır.

Praktiki məşğələ: *Kalium-permanqanatdan oksigenin alınması.*

Ləvazimatlar: qaz alınan cihaz, dəmir ştativ, kalium permanqanat kristalları, spirt lampası, reaktor. Bu resuslardan şagird qruplarının sayı qədər hazırlanır.

Təcrübənin gedişi: Təcrübənin gedişində oksigen qazının alınmasına imkan verən cihaz quraşdırılır. Reaktorun içərisinə onun həcmindən üçdə biri qədər kalium permanqanat kristalları yerləşdirib tıxacla bağlanır və kipliyi yoxlanılır. Kipliyinin yoxlanılması üçün qazaparan borunun ucu içərisində su olan stəkana salınır və reaktor qızdırılır. Əgər su qabarcıq şəklində çıxırsa, deməli aparat kipi.

Qazaparan borunun ucu stəkanın dibinə qədər yerləşdirib, permanqanat olan tərəfdən reaktor

qızdırılır. Qızdırılma başladıqdan 1-2 dəqiqə sonra közərmiş çöp stəkanın ağzına tutulur və oksigenin ayrılması təsdiq olunur. Közərmiş çöpün alışıb yanması reaksiyanın gedirşində oksigen qazının ayrılması ilə stəkanın oksigen qazı ilə dolmasının siqnalıdır.

Ev tapşırığı: Şagirdlər praktik işin gedişini yazmalı, oksigen qazının alınmasına imkan verən cihazın şəkilini çəkməli və təcrübədən çıxan nəticəni izah etməlidirlər.

Kimyanın öyrənilməsində tətbiq edilən nəzərdən keçirdiyimiz bütün bu kimyəvi təcrübələrin əhəmiyyəti bir daha şagirdlərin nəzər-diqqətinə çatdırılır və onların istənilən kimyəvi təcrübədən bəhrələnməklə kimyanın mənimsənilməsində önəmli məlumatlara, bilgilərə, bacarıq və vərdişlərə, vurğu edilir, nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsində sahib ola biləcəkləri imkanlar qabardılır, onların müəllimlərinin iştirakı ilə apardıqları və ya müşahidə etdikləri kimyəvi təcrübələrin rolu qeyd edilir.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Əlizadə Alim
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
alimalizade630@gmail.com

Biologiya tədrisinin əsasını təşkil edən başlıca pedaqoji texnologiyalar

Problem situasiyanın yaradılması texnologiyası-tədris prosesində problemləli şəraitin yaradılması, təhsiləlanların müstəqil və aktiv təşkilatlanması və nəticədə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin yaradıcı mənimsənilməsi, məntiqi tərəkürün inkişafı zamanı əsasən iki məqama diqqət yetirilməlidir: ilkin olaraq problemin həlli şagirdlər üçün maraqlı olmalıdır, ikincisi, problem şagirdin öhtəsindən gələ biləcəyi səviyyədə olmalıdır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları-təhsilin məzmununun hüdudsuz zənginləşdirilməsi, integrativ kurslardan istifadə, internetə çıxış, interaktiv öyrənmə metodları, məsafədən əlaqəyə və s. geniş imkan açır. Fərqli səviyyələrə əsaslanan təhsil texnologiyaları(şagirdyönümlük)-müəllimə imkan verir ki, zəif şagirdlərə kömək etsin, potensial və bacarıqlarından asılı olaraq müxtəlif şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar versin. Belə texnologiyalar şagirdlərdə öyrənmə motivasiyasını yüksəltməklə yanaşı onların bacarıq, qabiliyyət və potensialının inkişafına xidmət edir. Bu tip texnologiyalardan daha effektiv olanlar:

- Layihə metodu texnologiyası-təhsiləlanların fərdi yaradıcı imkanlarının inkişafına zəmin yaradır, cəmiyyətdə özünün həqiqi yerini müəyyən etməyə kömək edir.
- Tədqiqat metodu texnologiyası-şagirdlərə bilikləri müstəqil əldə etmək, tədqiq olunan problemin mahiyyətinə varmaq, həll yolları ilə bağlı fərziyyələr irəli sürmək kimi imkanlar yaradır ki, bu da onların dünyagörüşünün formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu isə hər bir şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında çox mühümdür.
- Mühazirə-sorğu texnologiyası-daha çox yuxarı siniflərdə, imtahanqabağı hazırlıq prosesində mövzuların tamlığı, təkrarı və möhkəmləndirilməsi üçün önəmlidir. Lakin, belə texnologiyalardan ifrat dərəcədə istifadə etmək olmaz. Çünki, bu tədrisin effektivliyini aşağı salır, öyrənmə motivasiyasını zəiflədir. Əlavə olaraq tədqiqatlar göstərir ki, iri həcmli informasiyaların mənimsənilməsi çox zəif olur.
- Tədrisyönümlü oyunlardan istifadə texnologiyası-bu cür texnologiyalar şagirdlərin dünyagörüşünü artırır, dərkətmə prosesini inkişaf etdirir, nəzəri və praktik bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına şərait yaradır.

- Sağlam tədris mühiti texnologiyaları-dərsin müxtəlif mərhələləri üçün tapşırıqların düzgün müəyyənləşdirilməsi, tədris zamanı nəzəri və praktik fəaliyyətin düzgün bölünməsinə imkan verir.

Göründüyü kimi yeni pedaqoji texnologiyaların bütün istiqamətləri humanist yanaşmaya aiddir, əsas diqqət insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, onda məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürün inkişafına yönəlidir. Bu yanaşma akademik biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsini əsas götürən ənənəvi yanaşmanın alternativini olaraq beynəlxalq pedaqoji təcrübədə nəzərdən keçirilir.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Hacıyev Savalan
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
savalanhaciyev03@gmail.com

Biologiya dərslərində laboratoriya işləri zamanı interaktiv texnologiyalardan istifadə

İnteraktiv texnologiyalar bu gün geniş tətbiq olunur, bütün digər sahələrdə olduğu kimi belə texnologiyalar müxtəlif təhsil müəssisələrində də istifadə olunur. İnteraktiv əlaqə insan və insan, habelə insan və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları arasında real zaman kəsiyində əks-əlaqənin qurulmasını nəzərdə tutur. “Uşaq təbiəti əyanilik tələb edir” tələbini asanlıqla informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) köməkliyi ilə ödəmək imkanı vardır. İKT-dən istifadə edilərək keçirilən dərs keyfiyyətli yeni dərs tipidir. Biologiya fənni, o cümlədən təhsilalanların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq dərslərdə əyanilik çox olmalıdır. Bir qayda olaraq, illüstrasiya ilə müşayiət olunan plakat və cədvəllər fiziki və mənəvi göstəricilərinə görə köhnəlmişdir, bu baxımdan bütöv bir rəf dolu tədris resurslarını əvəz edən müxtəlif kompyüter proqramları müəllimlər üçün tədrisə daha-maraqlı və qeyri-standart yanaşmalar əlavə etməyə imkan verir. Təhsildə innovativ texnologiyaların əsas məqsədi hər zaman dəyişən və inkişaf edən cəmiyyəti həyatı üçün şəxsiyyət yetişdirmək, onda özünüinkişaf vərdisləri yaratmaqdan ibarətdir.

Laboratoriya işləri zamanı İKT-dən istifadə şagirdlərə geniş imkanlar açır. Axı heç də hər zaman canlı obyektlərdən istifadə imkanı olmur. Məsələn, “infuzor-tərliyin quruluşu və hərəkəti” mövzusunda laboratoriya işi zamanı kompüterdən istifadə şagirdlərə infuzor-tərlik haqqında, onun quruluşu, hərəkəti, ətraf ələmə reaksiyası və s. barədə geniş məlumat əldə etməyə imkan verir. Yuxarı siniflərdə bitki və heyvanlar aləmi, ekologiya, ətraf mühitin mühafizəsi və s. mövzularda müxtəlif dərslər-konferensiyalar keçirmək olar. Təhsilalanlar onlara maraqlı olan mövzu seçir, layihə, təqdimat, buklet, sorğu vərəqələri və s. hazırlayırlar. Yaxud, başqa bir dərslə tədris prosesinə Promethean lövhəsində “Çiçəyin quruluşu” interaktiv şəkli üzərində işlə başlayırıq, iki şagird kiçik vaxt kəsiyində çiçəyin hissələrini ayıraraq qeyd edirlər. Bu diaqnostik qiymətləndirmə ilə yanaşı qənaət edilmiş vaxtda dərsə məqsədyönlü giriş rolunu oynayır. Konteyner funksiyasından istifadə isə cavabların anında yoxlanılmasına imkan verir. Fərqli səviyyələrə əsaslanan təhsil texnologiyaları (şagirdyönümlük)-müəllimə imkan verir ki, zəif şagirdlərə kömək etsin, potensial və bacarıqlarından asılı olaraq müxtəlif şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar versin. Belə texnologiyalar şagirdlərdə öyrənmə motivasiyasını yüksəltməklə yanaşı onların bacarıq, qabiliyyət və potensialının inkişafına xidmət edir.

Göründüyü kimi müasir dövrdə nəzərdə tutulan nəticələrə çatmaq üçün çoxlu sayda texnikalar işlənmişdir. Müəllimin əsas vəzifəsi fəaliyyətləri təhsilalanların potensiallarının,

“öyrənmə bacarığı” başda olmaqla dərkətmə və dünyagörüşünün, o cümlədən layiqli bir vətəndaş kimi formalaşmasında rol oynayacaq kompetensiyaların inkişafına istiqamətləndirmək olmalıdır.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru

Lənkəran-Astara bölgəsində çay bitkisinin(*Camellia sinensis* (L.) Kuntze) müxtəlif sort və formalarında dəyişən ekoloji şəraitdə keyfiyyət göstəricilərinin dəyişmə səbəbləri

Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu aqrar islahatlar kənd təsərrüfatının digər sahələri kimi çayçılıq sahəsini də təcridən dirçəltməkdədir. Bölgədə çay bitkisinin becərilməsi ilə bağlı son dövrlərdə geniş tədbirlər görülür, daha məsuldar sortlar seçilir və onlar üzərində seleksiya işləri genişləndirilir. Daha məsuldar və keyfiyyət göstəriciləri yüksək olan, yerli torpaq və iqlim şəraitinə uyğunlaşmış sortların yaradılması, mövcud sortların isə daha perspektivlərini seçmək zəruriyyəti meydana çıxdı. Əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin olunması və sənayenin xammalla təchizi müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biridir. Bu təminatın ödənilməsində subtropik bitkilərin özünəməxsus yeri vardır. Müasir ekoloji şəraitdə subtropik bitkilərinin genofondunun öyrənilməsi günün ən aktual problemlərindəndir. Çünki, mövcud formalarda təcridən məsuldarlığın azalması, bəzi formalarda isə keyfiyyət göstəricilərinin aşağı düşməsi bu sahədə tədqiqatların genişləndirilməsini tələb edir. Azərbaycan şəraitində daha çox Çin növmüxtəlifliyi becərilir. Çin növmüxtəlifliyi soyuğa, quraqlığa və zərərvericilərə qarşı davamlılığı ilə fərqlənir. Lakin Lənkəran-Astara bölgəsində becərilən Çin növmüxtəlifliyindən vətəndəki kimi məhsul almaq mümkün olmamışdır. Ona görə də seleksiyaçı alimlər tərəfindən bölgənin torpaq-iqlim şəraitinə uyğun yeni sortlar əldə edilmişdir. Bu zaman çay bitkisinin məsuldarlığına təsir göstərə biləcək kompleks əlamətlər öyrənilmişdir. Öyrənilən əlamətlərdən əsasən torpağın kimyəvi tərkibi, illik yağıntının miqdarı, rütubətin paylanması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Tədqiqat işimizdə məqsəd çay bitkisinin(*Camellia sinensis* (L.) Kuntze) müxtəlif sort və formalarında dəyişən ekoloji şəraitdə keyfiyyət göstəricilərinə təsir edən amilləri müəyyən etmək olmuşdur. Teaseae fəsiləsinin bir sıra sort və formalarının genetik parametrlərinə əsasən ehtiatlarının öyrənilməklə respublikamızda əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi, onların ekoloji təmiz məhsullarla təmin edilməsi mümkün olacaqdır. Ərzaq problemi, ekoloji təmiz məhsulların əldə olunması qlobal xarakterli problemlərdəndir. Respublikamızın torpaq iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının bir sıra bitkilərinin becərilməsi, onlardan ekoloji təmiz məhsulun əldə edilməsi, əldə edilən məhsullar hesabına daxili tələbatların ödənilməsi ilə yanaşı, ixrac potensialının artmasına imkan verir. Lənkəran-Astara bölgəsində subtropik və sitrus meyvə bitkilərinin əkilməsi və davamlı məhsul əldə edilməsi üçün elmi əsaslarla tədqiqatların aparılması həmişə aktuallığını saxlayır. Çünki dəyişən ekoloji şəraitdə ətraf mühitə daxil olan maddələrdən bir çoxu mutagen və konsrogen mənşəlidir. Torpağın, suyun və havanın çirklənməsi qida əhəmiyyətli bitkilərdən davamlı olaraq ekoloji təmiz məhsulun alınmasını çətinləşdirir. Məlum olduğu kimi canlılarda bioloji göstəricilərin əsasını genetik aparatın (irsiyyətin maddi əsası olan xromosomlar) normal fəaliyyəti təşkil edir. Mühitin dəyişən şəraitində normadan kənara çıxmalar genetik davamlılığın azalmasına səbəb olur. Subtropik iqlim şəraitində geniş yayılan istər mədəni, istərsə də yabani bitkilər mühitin dəyişən şəraitinə qarşı çox həssasdır. İrsiyyətin maddi əsası olan xromosomlarda baş verən dəyişiklər bitkinin məsuldarlıq və keyfiyyət göstəricilərinə təsir edir. Genetik nəzarət və tənziqləmənin pozulmasına

təsir edən faktorların üzə çıxarılması və onların aradan qaldırmaq yollarının müəyyənləşdirilməsi günümüzün ən vacib məsələlərindəndir.

İbrahimov Natiq
professor
Yaqub Qabil
professor
Fərzəliyeva Ülkər
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Qars Qafqaz Universiteti
natiq_ibrahimov@mail.ru
gabilya@mail.ru
ulker-salayeva@mail.ru

Xüsusi qradiyent hədli xətti qeyri-stasionar kvazioptika tənliyi üçün ikinci başlanğıc-sərhəd məsələsinin həllinin varlıq və yeganəlik teoremi

Xüsusi qradiyent hədli xətti kvazioptika tənliyi üçün ikinci başlanğıc-sərhəd məsələsinin həllini $\psi = \psi(x, t, z)$ funksiyası şəklində qəbul etsək:

$$i \frac{\partial \psi}{\partial t} + ia_0 \frac{\partial \psi}{\partial z} - a_1 \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} + ia_2(x) \frac{\partial \psi}{\partial x} + a(x)\psi + v_0(x, t, z)\psi + iv_1(x, t, z)\psi = f(x, t, z), \quad (x, t, z) \in \Omega, \quad (1)$$

$$\psi(x, 0, z) = \varphi_0(x, z), \quad (x, z) \in \Omega_L, \quad (2)$$

$$\psi(x, t, 0) = \varphi_1(x, t), \quad (x, t) \in \Omega_T, \quad (3)$$

$$\frac{\partial \psi(0, t, z)}{\partial x} = \frac{\partial \psi(l, t, z)}{\partial x} = 0, \quad (t, z) \in Q, \quad (4)$$

Burada $i = \sqrt{-1}$ xəyali vahid, $l > 0, T > 0, L > 0, a_0 > 0, a_1 > 0$ verilmiş ədədlərdir, $0 \leq x \leq l, 0 \leq t \leq T, 0 \leq z \leq L, \Omega_{tz} = (0, l) \times (0, T) \times (0, L), \Omega = \Omega_{TL}$ olmaqla, $\psi = \psi(x, t, z)$ -isə dalğa funksiyasıdır.

$a(x), a_2(x), v_0(x, t, z), v_1(x, t, z)$ həqiqi dəyişənli aşağıdakı şərtləri ödəyən funksiyalardır:

$$\mu_0 \leq a(x) \leq \mu_1, \quad \forall x \in (0, l), \quad \mu_0, \mu_1 = const > 0; \quad (5)$$

$$|a_2(x)| \leq \mu_2, \quad \left| \frac{da_2(x)}{dx} \right| \leq \mu_3, \quad \forall x \in (0, l), \quad \mu_2, \mu_3 = const > 0, \quad a_2(0) = a_2(l) = 0; \quad (6)$$

$$|v_0(x, t, z)| \leq b_0, \quad \left| \frac{\partial v_0(x, t, z)}{\partial t} \right| \leq b_1, \quad \left| \frac{\partial v_0(x, t, z)}{\partial z} \right| \leq b_2, \quad \forall (x, t, z) \in \Omega, ; \quad (7)$$

$$|v_1(x, t, z)| \leq d_0, \quad \left| \frac{\partial v_1(x, t, z)}{\partial t} \right| \leq d_1, \quad \left| \frac{\partial v_1(x, t, z)}{\partial z} \right| \leq d_2, \quad \forall (x, t, z) \in \Omega, ; \quad (8)$$

$\varphi_0(x, z), \varphi_1(x, t), f(x, t, z)$ aşağıdakı şərtləri ödəyən verilmiş kompleks-dəyişənli funksiyalardır:

$$\varphi_0 \in W_2^{2,1}(\Omega_L), \varphi_1 \in W_2^{2,1}(\Omega_T), f \in W_2^{0,1,1}(\Omega); \quad (9)$$

\forall simvolu “sanki bütün” mənasını verir.

(1)-(4) ikinci sərhəd–başlangıç məsələsi üçün varlıq və yeganəlik teoremi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Teorem 1. Tutaq ki, $a(x), v_0(x, t, z), v_1(x, t, z), \varphi_0(x, z), \varphi_1(x, t), f(x, t, z)$ funksiyaları (5)-(9) şərtlərini ödəyir. Onda (1)-(4) başlangıç–sərhəd məsələsinin $W_2^{2,1,1}(\Omega)$ fəzasında yeganə həlli var və o həll aşağıdakı ifadəni ödəyir:

$$\|\psi\|_{W_2^{2,1,1}(\Omega)}^2 \leq c_0 \left(\|\varphi_0\|_{W_2^{2,1}(\Omega_L)}^2 + \|\varphi_1\|_{W_2^{2,1}(\Omega_T)}^2 + \|f\|_{W_2^{0,1,1}(\Omega)}^2 \right), \quad (10)$$

burada $c_0 > 0$ φ_0, φ_1 и f -dən həmişə asılı deyil.

Teoremin isbatı Qalerkin metodunun tətbiqi ilə aparılır.

İsgəndər Elman
professor
Şahverdiyev Murad
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
muradshahverdi@mail.ru

Lənkəran ərazisində becərilən çay bitkisinin (*Camellia sinensis* (L.) Kuntze) mövsümi inkişaf ritmində baş verən dəyişikliklərin tədqiqi

Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər bir sıra kənd təsərrüfatı sahələrinin dirçəldilməsi ilə çayçılığın inkişaf etdirilməsini də nəzərdə tutaraq bu sahəyə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, çay istehsalına marağın artırılması və elmi-tədqiqat işlərinin daha da genişləndirilməsi baxımından *Camellia sinensis*in mövsümi inkişaf ritminin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işləri 2018-ci il ərzində Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi Tədqiqat İnstitutunun Lənkəran çay filialının sınaq təcrübə zonasında Lənkəran bölgəsinin iqliminə uyğun rayonlaşdırılmış iki seleksiya sortuna (Azərbaycan №2 və Azərbaycan №4) məxsus 8 illik çay kolları üzərində aparılmışdır. Tədqiqat işləri müddətində bölgə ərazisində aylar üzrə havanın orta nisbi rütübətliyi, aylıq yağıntı miqdarı və havanın orta aylıq temperaturu haqqında məlumatlar Lənkəran RHM-dən götürülmüşdür. Sınaq təcrübə sahəsində kollar üzərində fenoloji müşahidələr P.J.Lapinin təklif etdiyi üsullara əsasən aparılmışdır.

Lənkəran bölgəsinin rütübətli subtropik şəraitində həmişəyaşıl çay bitkisində vegetasiya prosesinin gedişi iqlim şəraitindən asılı olaraq il boyu müşahidə olunsa da, vegetasiyanın daha intensiv dövrü mart ayının ikinci on günlüyündən oktyabr ayının sonlarına qədərdir. Müşahidələrimiz zamanı çay bitkisində vegetasiyanın intensivləşdiyi dövrdə ilk olaraq tərəkə tumurcuqlarının, daha sonra isə qoltuqaltı və yatmış tumurcuqların inkişaf etdiyi məlum olmuşdur. Tədqiqat bölgəsində apardığımız fenoloji müşahidələr zamanı çay bitkisində iyun ayının ilk on günlüyündən havanın ortalama temperaturunun 20°S -ni ötdüyü zamandan başlayaraq yeni əmələ gəlmiş çiçək tumurcuqlarını müşahidə etmişik. Avqust ayının ikinci on beş günlüyünə doğru havanın ortalama temperaturunun 25°S -ni keçdiyi zamandan başlayaraq kollar üzərində tək-tək

halda açılmış ağ və bəzən sarımtıl rəngli çiçək tacları görünür. Işıqlı saatların miqdarının yay aylarına nisbətdə az olduğu oktyabr ayının ilk on günlüyündən başlayaraq kollar üzərində kütləvi şəkildə çiçəklənmə prosesini müşahidə etmişik. Çiçək tumurcuqlarının çiçəyə çevrilməsi uzun yay günlərində deyil qısa payız günlərinə təsadüf etməsi, çay bitkisinin qısa gün bitkisi olduğunun göstəricisidir. Çiçəklənmə işıqlı saatların miqdarının və havanın temperaturunun daha da aşağı düşdüyü dekabr ayının əvvəllərində sona çatmışdır. Təzə əkilmiş fidanlarda ilk çiçək tumurcuqlarının əmələ gəlməsi bitkinin ömrünün 2-ci və yaxud 3-cü ilindən başladığı müşahidə olunur. *Camellia sinensis*də çiçəklənmə prosesi zoğların aşağı hissəsindən başlayaraq yuxarı hissələrinə doğru davam edir. Çiçəyin tam açılmasından sonra onun mayalanması prosesi iki-üç gün müddətində tamamlanmışdır. Tədqiqat bölgəsində çay kollarında kütləvi çiçəklənmənin başladığı oktyabr ayının ikinci on beş günlüyündən başlayaraq yağışların intensivləşməsi ikicinsli çiçəklərin erkəkçik və dişicikçiklərinin normal yetişməsinə və çiçəklərin mayalanması prosesinə mənfi təsir göstərdiyi məlum olmuşdur. Bəzən kol üzərində daha gec əmələ gəlmiş çiçək tumurcuqları payız aylarında çiçəyə çevrilmir və qışı tumurcuq halında keçirir. Sərt keçməyən qışdan sonra sağ qalmış çiçək tumurcuqları martın birinci on günlüyündə istilər düşəndə çiçək əmələ gətirənlər də, əksər hallarda həmin çiçəklərdə yumurtalığın inkişaf edib meyvəyə çevrilməsi prosesi müşahidə olunmamışdır. Mayalanmadan sonra qışı sükunət halda keçirən çiçək yumurtalıqlarından yazda havanın istiləşməsi ilə vegetasiyanın intensivləşdiyi dövrdə yaşıl rəngli qutucuq meyvələrin inkişafı başlayır. İyul ayının ilk ongünlüyündən başlayaraq kollar üzərində az sayda qutucuq meyvələr müşahidə etsək də sentyabr ayınadək çoxlu sayda meyvələrin əmələ gəlməsini müşahidə etmişik. Yetişməmiş meyvələr əvvəl yaşıl rəngli, tam yetişdikdən sonra isə qəhvəyi rəngli olur. Yetişmiş meyvələr üç yuvalı qutucuq meyvələr olub küt üçbucaq şəkilli, yarım dairəvi və yaxud dairəvi şəkildə olur. Oktyabr ayında yetişmiş meyvələr təqribən 2,5-3sm diametrləkdə olur. Toxumlar 1-1,5 sm diametrləkdə tünd qəhvəyi rəngli sərt qabıqla örtülü olub kürə və ya yarımkürə şəklindədir.

Aparığımız tədqiqatlarımızın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Lənkəran ərazisində ex situ şəraitində yetişdirilən *Camellia sinensis* inkişaf ritmini tam başa çatdırma bilirdi və bölgənin torpaq-iqlim şəraiti çay bitkisinin yetişdirilməsi üçün əlverişli mühitdir. Tədqiqat bölgəsində yağıntılardan az düşməsi ilə torpağın nəmliyinin və havanın nisbi rütübətliyinin *Camellia sinensis* (L.) Kuntzenin ehtiyac duyduğu miqdardan aşağı olduğu iyun, iyul və avqust aylarında lazımi miqdarda suvarılma işləri aparılmaqla becərilən sahələrin daha da genişləndirilməsi məqsədəuyğundur.

İskəndərov Asaf
professor
Həmidov Ruslan
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Milli Aviasiya Akademiyası
Lənkəran Dövlət Universiteti
asaf.iskander@mail.ru
rqamidov@mail.ru

Elliptik tip tənliklər üçün oblastın sərhədi vasitəsilə optimal idarəetmə məsələsinin həlli üçün zəruri şərt

İş elliptik tip tənliklər üçün çoxölçülü oblastın sərhədi vasitəsi ilə optimal idarəetmə məsələsinin həlli üçün zəruri şərtin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Baxılan məsələ üçün keyfiyyət

kriterinin birinci variasiyasının ifadəsi tapılmış və variasiya bərabərsizliyi şəkilində zəruri şərt isbat edilmişdir.

Tutaq ki, D n - ölçülü R^n Evklid fəzasında Γ sərhədinə malik məhdud oblastdır və D' $n-1$ ölçülü R^{n-1} fəzasında D -nin ortoqonal proyeksiyasıdır. $x = (x_1, \dots, x_{n-1}, y) \in D$ verilmiş nöqtə və hər bir x üçün $x' = (x_1, \dots, x_{n-1})$, $x' \in D' \subset R^{n-1}$.

$$Au \equiv - \sum_{i,j=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} (a_{ij}(x) \frac{\partial u}{\partial x_j}) + \sum_{i=1}^n b_i(x) \frac{\partial u}{\partial x_i} + c(x)u - \text{ikinci tərtib elliptik operator,}$$

$a_{ij}(x)$, $b_i(x)$, $i = \overline{1, n}$, $c(x)$ - ölçülən məhdud əmsallardır.

$$Au = f(x), \quad x \in D.$$

1-ci və 2-ci sərhəd şərtləri verilmişdir:

$$u|_{\Gamma} = g_1(x), \quad \frac{\partial u}{\partial N} = \sum_{i,j=1}^n a_{ij}(x) \cos(x_i; \hat{N}) \cdot \frac{\partial u}{\partial x_j} = g_2(x), \quad x \in \Gamma, \quad (1)$$

burada $f(x) \in L_2(D)$, $g_1(x) \in W_2^{1/2}(\Gamma)$, $g_2(x) \in L_2(\Gamma)$ - verilmiş funksiyalar, $a_{ij}(x) = a_{ji}(x)$,

$$0 < \mu_2 \leq c(x) \leq \mu_3, \quad \mu_0 \sum_{i=1}^n \zeta_i^2 \leq \sum_{i,j=1}^n a_{ij}(x) \zeta_i \zeta_j \leq \mu_1 \sum_{i=1}^n \zeta_i^2, \quad \forall \zeta = (\zeta_1, \dots, \zeta_n) \in R^n, \quad \forall i, j = \overline{1, n}, \text{ burada}$$

μ_i - $i=0, 1, 2, 3$ - müsbət ədədlərdir.

Sadəlik üçün (1) sərhəd şərtlərini bircins qəbul edək, yəni $g_1(x) = g_2(x) = 0$. Əgər bu funksiyalar sıfırdan fərqli olarsa, onda əvəzetmə ilə onları bircins etmək olar. Tənliyin birinci sərhəd şərtini ödəyən həllini $u_1(x)$, ikinci sərhəd şərtini ödəyən həllini isə $u_2(x)$ ilə işarə edək. Bu sərhəd məsələsinin həllərinin aşağıdakı inteqral bərabərliyini ödədiyi qəbul edilir:

$$\int_D \left\{ \sum_{i,j=1}^n a_{ij}(x) \frac{\partial u_k(x)}{\partial x_j} \frac{\partial \eta_k(x)}{\partial x_i} + \left[\sum_{i=1}^n b_i(x) \frac{\partial u_k(x)}{\partial x_i} + c(x)u_k(x) - f(x) \right] \eta_k(x) \right\} dx = 0, \quad (2)$$

harada ki, $k=1, 2$, $u_1(x)$ və $u_2(x)$ $\overset{\circ}{W}_2^1(D)$ və $W_2^1(D)$ fəzalarındandır, $\eta_1(x)$ və $\eta_2(x)$ isə uyğun olaraq bu fəzalarlardan olan ixtiyari elementlərdir. İndi isə oblastın səhədi vasitəsilə optimal idarəetmə məsələsinə baxaq. Tutaq ki,

$$V = \left\{ v : v = v(x') \in W_{\infty}^1(D'), 0 < v_0 \leq v(x') \leq v_1, |v_x(x')| \leq v_2, \forall x' \in D' \right\}$$

mümkün idarəetmələr çoxluğunda aşağıdakı funksionalın minimumunun tapılması tələb olunur:

$$J_{\alpha}(v) = \|\omega(v)(u_1 - u_2)\|_{L_2(D)}^2 + \alpha \|v - \bar{v}\|_{L_2(D')}^2 \rightarrow \inf, \quad \alpha \geq 0, \quad (3)$$

harada ki, $\omega(v)$ funksiyası $[v_0, v_1]$ parçasında kəsilməz diferensiallanan funksiya, $\bar{v} - L_2(D)$ fəzasında verilmiş element, $\alpha \geq 0$ ədədi parametrdir. (1) - (3) məsələsi D oblastının Γ sərhədi vasitəsilə optimal idarəetmə məsələsidir. D oblastının Γ sərhədi vasitəsilə optimal idarəetmə məsələsinin həlli üçün zəruri şərtin tədqiqindən ötrü əvvəlcə koordinat sisteminin çevirməsinə baxılır. Tutaq ki, $a_{ij}(x, v, v_x)$, $b_i(x, v, v_x)$, ($i, j=1, 2, \dots, n$), $c(x, v)$ əmsalları hər bir $v=v(x) \in V$ üçün müntəzəm elliptiklik şərtini ödəyir. Sadəlik üçün əvvəlki işarələr saxlanılır.

Fərz edək ki, $W_2^1(D)$ fəzasında $\psi_1(x)$, $\psi_2(x)$ funksiyaları, uyğun olaraq, hər bir $v=v(x) \in V$ üçün $u_k \equiv u_k(x) \equiv u_k(x; v)$, $k=1, 2$ əsas sərhəd məsələsinə uyğun ümümləşmiş həlli olduqda aşağıdakı

$$-\sum_{i,j=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \left(a_{ij}(x, v, v_x) \frac{\partial \psi_k(x)}{\partial x_j} \right) + \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} (b_i(x, v, v_x) \cdot \psi_k(x)) + c(x, v) \psi_k = 2v(x) \cdot (u_1(x) - u_2(x)) \quad (4)$$

tənliyin, birinci və ikinci sərhəd şərtlərini ödəyən

$$\psi_1|_{\Gamma} = 0, \quad \frac{\partial \psi_2}{\partial N}|_{\Gamma} = 0, \quad (5)$$

həlləridir. Bu məsələləri qoşma məsələ adlandırmaq.

Teorem 1. Tutaq ki, yuxarıda qeyd olunan şərtlərlə yanaşı aşağıdakı şərtlər də ödənilir: 1) $a_{ij}(x, v, w)$, $b_i(x, v, w)$, $i, j = \overline{1, n}$ funksiyaları, v və w dəyişənlərinə görə birinci tərtib törəmələri ilə birgə kəsilməzdirlər və $x \in D$, $(v, w) \in R^2$ olduqda bu dəyişənlərə görə Lipsiç şərtini ödəyir; 2) $c(x, v)$ və $f(x, v)$ funksiyaları və onların v dəyişəninə görə birinci tərtib törəməsi kəsilməzdir və bu dəyişənlərə görə $x \in D$, $v \in V$ olduqda Lipsiç şərtini ödəyir. Onda $J_\alpha(v)$ funksionalının V çoxluğunda birinci variasiyası aşağıdakı şəkildədir:

$$\delta J_\alpha(v, \Delta v)$$

$$\begin{aligned} &+ \sum_{i=1}^n \left(\frac{\partial b_i(x, v, v_x)}{\partial v} \cdot \Delta v + \frac{\partial b_i(x, v, v_x)}{\partial w} \cdot \Delta v_x \right) \cdot \left(\frac{\partial u_1}{\partial x_i} \psi_1 - \frac{\partial u_2}{\partial x_i} \psi_2 \right) + \\ &+ \frac{\partial c(x, v)}{\partial v} (u_1 \psi_1 - u_2 \psi_2) \Delta v - \frac{\partial f(x, v)}{\partial v} (\psi_1 - \psi_2) \Delta v \Big\} dx + \\ &+ \int_D (u_1 - u_2)^2 \cdot \Delta v(x) dx + 2\alpha \int_D (v - \bar{v}) \cdot \Delta v(x) dx, \end{aligned} \quad (6)$$

burada $\alpha > 0$, $\Delta v \in W_\infty^1(D)$ и $v + \Delta v \in V$.

Teorem 2. Tutaq ki, 1-ci teoremin şərtləri ödənilir. Onda $v^* \in V$ idarəetməsinin optimallığı üçün aşağıdakı variasiya bərabərsizliyinin ödənilməsi zəruridir.

$$-\delta J_\alpha(v, \Delta v) \geq 0$$

burada $v = v^* \in V$, $\alpha > 0$, $\Delta v \in W_\infty^1(D)$ и $v + \Delta v \in V$.

Qasimov Rəşid
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
resid5757@mail.ru

İdarəediciləri tənliyin və sərhəd şərtlərinin sağ tərəfinə daxil olan xətti parabolik tənlik üçün optimal idarəetmə məsələsi

Bu işdə idarəediciləri tənliyin və sərhəd şərtlərinin sağ tərəfinə daxil olan xətti parabolik tənlik üçün optimal idarəetmə məsələsinin optimallaşdırma qoyuluşuna baxılmışdır. Məsələnin qoyuluşunun korrektiliyi araşdırılmış, məqsəd funksionalının diferensiallanan olması isbat olunmuş, funksionalın qradiyent üçün ifadə alınmışdır, Məsələnin optimallığı üçün variasiya bərabərsizliyi şəklində zəruri və kafi şərt alınmışdır. Məsələnin təqribi həlli üçün qradiyent üsulları izah edilmişdir.

Tutaq ki, Ω , E_n fəzasının ixtiyari oblastı, S bu oblastın Lipsiz mənada kəsilməz sərhəddi, $Q_T = \Omega \times (0, T] - E_{n+1}$ fəzasında hündürlüyü $T > 0$ olan silindr, $S = S' \cup S''$, $S'_T = S' \times (0, T]$, $S''_T = S'' \times (0, T]$.

Tutaq ki, idarəetmə prosesi Q_T -də aşağıdakı qarışıq başlanğıc-sərhəd şərtlə xətli parabolik tənliklə təsvir olunmuşdur:

$$u_t - \sum_{i=1}^n (k_i(x,t)u_{x_i})_{x_i} + q(x,t)u = f(x,t), (x,t) \in Q_T, \quad (1)$$

$$u|_{t=0} = \varphi(x), x \in \Omega, \quad (2)$$

$$u|_{S''_T} = 0, \frac{\partial u}{\partial N} + p(x,t)u|_{S''_T} = g(s,t), (s,t) \in S''_T. \quad (3)$$

Burada $\frac{\partial u}{\partial N} = \sum_{i=1}^n k_i(x,t)u_{x_i} \cos(\nu, x_i)$, ν - S'' -in xarici normalı, $k_i(x,t)$ ($i = \overline{1, n}$), $q(x,t)$, $\varphi(x)$, $p(x,t)$ -verilmiş funksiyalar, $f(x,t)$, $g(s,t)$ -idarəetmə funksiyaları, $\nu = (f(x,t), g(s,t))$ -idarəetmə, $u = u(x,t) = u(x,t; \nu)$ isə ν idarəetməsinə uyğun (1)-(3) məsələsinin həllidir.

$$\nu = (f(x,t), g(s,t)) \in V \subseteq H = L_2(Q_T) \times L_2(S''_T), \quad (4)$$

burada V , H fəzasında verilən çoxluqdur.

Fərz edək ki, Q_T -nin sanki hər yerində $0 < \nu_i \leq k_i(x,t) \leq \mu_i$ ($i = \overline{1, n}$), S''_T -in sanki hər yerində $0 \leq q_0 \leq q(x,t) \leq q_1$, $p(x,t) \geq 0$, $\varphi(x) \in L_2(\Omega)$ -dir, ν_i, μ_i ($i = \overline{1, n}$), $q_1 > 0$, $q_0 \geq 0$ verilmiş ədədlərdir.

$$J(\nu) = \alpha_0 \int_{S''_T} |u(s,t; \nu) - z_0(s,t)|^2 ds dt + \alpha_1 \int_{\Omega} |u(x,T; \nu) - z_1(x)|^2 dx, \quad (5)$$

funksionalının (1)-(3) şərtləri ödənilməklə minimumlaşdırılması məsələsinə baxaq. Burada $z_0(s,t) \in L_2(S''_T)$, $z_1(x) \in L_2(\Omega)$ -verilmiş funksiyalar, $\alpha_0, \alpha_1 = const \geq 0$, $\alpha_0 + \alpha_1 > 0$.

(1)-(3) sərhəd məsələsinin $\nu \in H$ idarəetməsinə uyğun həlli $V_{2,0}^{1,0}(Q_T)$ -də ümumiləşmiş həllidir və $u = u(x,t) = u(x,t; \nu)$ funksiyası $V_{2,0}^{1,0}(Q_T)$ -də

$$\begin{aligned} & \int_{Q_T} \left(-u\eta_t + \sum_{i=1}^n k_i u_{x_i} \eta_{x_i} + qu\eta \right) dx dt + \int_{S''_T} pu\eta ds dt = \\ & = \int_{\Omega} \varphi(x)\eta(x,0) dx + \int_{S''_T} g\eta ds dt + \int_{Q_T} f\eta dx dt \end{aligned} \quad (6)$$

inteqral eyniliyini ödəyir. Burada $\eta = \eta(x,t) \in W_{2,0}^1(Q_T)$, $t = T$ olduqda sıfıra çevrilən istənilən funksiya, $V_{2,0}^{1,0}(Q_T)$ və $W_{2,0}^{1,0}(Q_T)$ isə uyğun olaraq $V_2^{1,0}(Q_T)$ və $W_2^1(Q_T)$ fəzalarının S'_T -də elementləri sıfıra çevrilən alt fəzalarıdır.

Göstərmək olar ki, (1)-(3) sərhəd məsələsinin fərz etdiyimizə görə hər bir qeyd olunmuş $\nu \in H$ idarəetməsinə görə $V_{2,0}^{1,0}(Q_T)$ -də yeganə ümumiləşmiş həlli var və bu həll üçün

$$\|u\|_{Q_T} \equiv \max_{0 \leq t \leq T} \|u(x,t)\|_{2,\Omega} + \|u_x\|_{2,Q_T} \leq M_1 [\|\varphi\|_{2,\Omega} + \|g\|_{2,S''_T} + \|f\|_{2,Q_T}]. \quad (7)$$

apprior qiymətləndirməsi doğru olar.

(7) qiymətləndirməsindən də alınır ki, (5) funksionalı H fəzasında sonlu qiymət alır.

(1)-(5) məsələsinin qoyuluşunun korrekliyi isbat olunmuşdur.

Teorem 1. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin şərtləri ödənilir və V çoxluğu H fəzasında qapalı, qabarıq, məhduddur. Onda $V_* = \{v_* \in V : J(v_*) = J_* = \inf \{J(v) : v \in H\}\} \neq \emptyset$ -optimal idarəetmələr çoxluğu boş çoxluq deyildir, H fəzasında zəif kompaktdır və $J(v)$ funksionalını minimumlaşdıran istənilən ardıcılıq H fəzasında V_* çoxluğuna zəif yığılar.

İşdə (5) funksionalının diferensiallanan olması isbat edilmişdir.

Teorem 2. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin şərtləri ödənilir. Onda (5) funksionalı H -da Freşe mənada kəsilməz diferensiallandıran və $v \in H$ nöqtəsində onun qradienti $J'(v) = (\psi(x, t, v), \psi(s, t, v))$ şəklindədir.

(1)-(5) məsələsinin optimallığı isbat edilmişdir.

Teorem 3. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin şərtləri ödənilir və V çoxluğu H -da qabarıqdır. Onda (1)-(5) məsələsində $v_* = (f_*(x, t), g_*(x, t)) \in V$ idarəedicisinin optimallığı üçün

$$\int_{Q_T} \psi(x, t; v_*) (f(x, t) - f_*(x, t)) dx dt + \int_{S_T} \psi(s, t; v_*) (g(s, t) - g_*(s, t)) ds dt \geq 0, v = (f(x, t), g(s, t)) \in V$$

bərabərsizliyinin ödənilməsi zəruri və kafidir.

Bu işdə (5) funksionalının $J'(v)$ qradientinin ifadəsindən istifadə edərək (1)-(5) məsələsinin təqribi həlli üçün qradient üsulları izah olunmuşdur.

Qəhrəmanov Nəcəf

professor

Quliyev Əqil

elmi işçi

Həsənova Aynurə

dissertant

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Polimer Materialları İnstitutu

najaf1946@rambler.ru

Aşağı sıxlıqlı polietilen əsasında dib külü ilə doldurulmuş nanokompozitlərin fiziki-mexaniki xassələrinin tədqiqi

Son illər kompozit materiallarının alınması, dispers və birləşdirici vasitələri, müxtəlifcinsli mühitlərin – quruluş, xassələr və tətbiq sahələri öyrənilmişdir. Kompozit materialların fiziki və mexaniki xassələri, optimal birləşmə nəzəriyyəsi və texnologiyasının işlənilib hazırlanması sahəsində müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Polimer kompozit materiallarının yaradılmasında əlverişli həlli yollarına, yəni tərkibi, xassəsi, qiyməti, istehsalat dəyərinə və nəhayət keyfiyyətinə üstünlük verilməlidir.

Tullantı – nəhəng gəlir mənbəyidir. Sənaye tullantıları – təhlükəli tullantılardır. İnsan bəzi tullantılarla təmasda olduqda onkoloji xəstəliklərlə üzləşmiş olur, məsələn, transformator və motor yağlarının tərkibində mövcud olan difenillər buna səbəbdir. Eyni zamanda, sənaye və məişət tullantıları, hansı ki, emal edilmirlər və adətən, işlənilməyən müəssisələrdə, meşələrdə, kanallarda, zibilliklərdə və yaxud məişət tullantıları üçün xüsusi ayrılmış yerlərdə atılıb qaldıqda təbiətə və insan orqanizminə böyük xələl gətirmiş olurlar. Bunun üçün də həmin məişət tullantılarını emal edərək öz gələcəklərini xammalla təmin etmiş olurlar.

Tədqiqat obyektini qismində 10604-007 markalı aşağısıxlıqlı polietiləndən (ASPE) istifadə edilmişdir. ASPE –nin ərintisinin axıcılıq göstəricisi 0.72 q/10 dəq., dağıdıcı gərginliyi (σ_d) =8.97

MPa, nisbi uzanma 193.33%, statistik əyilmə möhkəmliyi (σ_d) =11.6 MPa, sıxlıq 923 kq/m³ təşkil edir. Doldurucu qismində dib külündən istifadə edilmişdir. Bakı bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodunu da 1 ton bərk məişət tullantısının yandırılması nəticəsində 280 kq dib külü (ələnməmiş, yəni qarışıq halda) əmələ gəlir. Zavod tam gücü ilə işləyən zaman sutka ərzində 448 ton dib külü əmələ gəlir. Bunun mövsümdən asılı olaraq 5-10%-i metal və əlvan metal qırıntısı, daş-kəsək və s. qalan böyük hissəsi isə xüsusilə də yol çəkilişi üçün yararlı olan ələnməmiş dib külündən ibarətdir. Tədqiqatın məqsədi polietilenin tərkibinə daxil edilən doldurucunun (dib külü) effektiv miqdarının işlənilib hazırlanmasıdır ki, bu zaman termostabil plyonkanın səthinin laylarına modifikasiya edilmiş funksional doldurucunun əsasında molekulüstü quruluşun təsirinin mövcudluğu, eyni zamanda alınmış plyonkaların xassələrinə təsir göstərən polimer ərintisində relaksasiya proseslərinin gedişinin şəraiti haqqında təsəvvürlərin yaranmasıdır.

ASPE və dib külünün əsasında alınan kompozitlərin fiziki-mexaniki göstəriciləri öyrənilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, doldurucunun qatılığının artması ilə dağıdıcı gərginliyin yaxşılaşması və nisbi uzanmanın qanunauyğun olaraq azalması müşahidə edilir. Nümunələrin möhkəmliyinin artması birmənalı olaraq, nəzərdən keçirilən doldurucunun tədqiq edilən polimer materiallarda möhkəmliyinin gücləndiricisi olduğunu təsdiq edir. Kompozitlərin xassələri ilk növbədə tətbiq edilən doldurucunun təbiətindən, dispersliyi, hissəciklərin səthindən, həmçinin də, kompozitin əks təsirinin xarakterindən asılı olaraq təyin edilir.

Polietilenin tərkibinə müxtəlif miqdarlarda doldurucu daxil etdikdə kompozisiyalar alınmışdır ki, onların fiziki-mexaniki xassələrilə bərabər İQ spektroskopiyası da öyrənilmişdir. Aparılmış tədqiqatlardan görüldüyü kimi, ən yüksək göstəricilər polietilenin tərkibinə 40% dib külü əlavə etdikdə əldə edilmişdir. İQ spektroskopiya analizi ALPHA firmasının: kristall ZnSe, diapazon 600-4000 cm⁻¹ olan İQ-Furje spektrometrində və rentgen-quruluş analizi ilə həyata keçirilmişdir. Məlum olub ki, dib külünün valent tərpənməsi kompozitdə müəyyən dərəcədə dəyişir. Məsələn, dib külün İQ spektrinə əsasən 1436, 874 cm⁻¹ olduğu halda polimer kompozitdə udulma zolaqları müvafiq olaraq 1463 və 873 cm⁻¹ dəyişir. Dib külünün udulma zolaqlarının

Cədvəl. Doldurulmuş aşağısıxlıqlı polietilenin fiziki-mexaniki göstəriciləri:

№	Kompozisiyanın tərkibi	Dağıdıcı gərginlik, MPa	Nisbi uzanma, %	Elastiklik modulu, MPa
1	ASPE	8.97	193.33	196
2	ASPE + 5% dib külü	8.123	49	225
3	ASPE + 10% dib külü	9.616	56	282
4	ASPE + 15% dib külü	9.803	109.25	319
5	ASPE + 20% dib külü	10.657	49.5	353
6	ASPE + 30% dib külü	10.538	45	358
7	ASPE + 40% dib külü	10.815	40	385

polimerin tərkibində yerinin dəyişməsi dib külünün hissəcikləri ilə polimer arasında müəyyən qədər makrozəncirlərin oriyentasiya proseslərinin baş verdiyinin göstəricisidir. Bu da həmin doldurucunun polimerdə mövcudluğunu sübut edir və öz növbəsində alınan kompozitlərin möhkəmlik xassələrinin artmasına səbəb olur.

Təcrübə nəticəsində alınmış göstəricilər və tədqiq edilən tullantıların nanohissəcikləri, sənaye aşağısıxlıqlı polietileninin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasını əhəmiyyətli dərəcədə təsdiq etməyə imkan verir. Tədqiq edilmiş kompozit materiallar əsasında yüksək keyfiyyətə malik konstruksiya materialları almaq mümkündür, məsələn, borular və müxtəlif texniki məmulatlar.

Məmmədov Eminağa
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Babayeva Rəna
elmi işçi
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu
adalatakhund@mail.ru

N.Tusin "Təcrid əl-məntiq" əsərində modal təkliflər haqqında

Tezisdə N.Tusin "Təcrid əl-məntiq" əsərində təkliflərin modallığı, onların təsnifatına həsr edilmiş bəzi müddəalar öyrənilir. İlk növbədə qeyd edək ki, keyfiyyət baxımından təkliflər iqrari, yaxud inkari olmaqla iki yerə bölünür. Bundan əlavə, bu keyfiyyətin özü də müxtəlif ola bilər: zamanla bağlılıq baxımından daimi, yaxud qeyri-daimi, subyekt hansısa bir sifət, əlamətlə xarakterizə edilə bilər, hökm potensial olaraq, faktiki olaraq və s. gerçəkləşə bilər. Bununla bağlı 75-ci müddədə aşağıdakı sözlər: *"İstənilən predikat hər bir mövzu ilə - "insan canlıdır" və ya "yazardır" və ya "daşdır" deyimlərimizdə söylədiyimiz kimi müəyyən bir münasibətdədir: ya vacib olaraq; ya mümkün olaraq; ya da imtina ilə. Bu münasibət öz-özlüyündə maddədir. Tələffüz edilməklə, yaxud nisbətə tələffüz edilməkdə belə təklifdən başa düşülən isə modallıqdır (cəhət)".*

Razılaşma. Təkliflərin modallığını təklifdəki hökmdən sonra qeyd edəcəyik: "A B-dir – mütləq olaraq", "A B-dir- zərurətlə", "A B-dir – mümkün olaraq", "A B-dir – daimi", "A B-dir – qeyri-daimi" və s.

Modal təkliflərin siyahısı. Əsərdə aletik (zəruri, təsadüfi və s. kimi modallıq) və temporar (zamanla səciyyəlonən) modallıq məsələlərinə baxılır.

Mütləq təkliflər – modallığı qeyd edilməmiş təkliflərdir.

Ümumi mütləqilik – təklifdəki hökm həm daimi, həm də qeyri-daimi olmağa şamildir. Əsas məsələ təklifdəki hökmün inkarının daimi olmasının inkar edilməsidir. Burada hökm daimi də, qeyri-daimi də ola bilər, ancaq onun inkarı daimi ola bilməz.

Qeyri-daimi vücudilik yaxud xüsusi mütləqilik - predikatın mövzuya aid olub-olmamasında iqrarilik yaxud inkarilik daimi, qeyri-daimi ola bilər. Qeyri-daimi vücudilikdə subyektin predikatla vəsfindəki iqrar yaxud danılma qeyri-daimi xarakter daşıyır. "Hər bir A B-dir – qeyri-daimi" təklifindən iki ümumi mütləq təklif ayrılmazdır: iqrari "hər bir A B-dir" təklifi və inkari "heç bir A B deyil". Bu mənada vücudi təklif özlüyündə iki mürəkkəb təklifin sintezidir.

Zəruri təkliflər – mövzunun predikatla vəsfi vacib xarakter daşıyır.

Mümkün (imkan) təkliflər - mövzunun predikatla vəsf edilməsi mümkündür. Modallıqda imkan qeyri-mümkünlüyün, yəni imtinalı olmağın qarşılığında hökm ediləndir. "A-nın B olması mümkündür" təklifindən "A-nın B olmaması vacib deyil", "A-nın B olmaması mümkündür" təklifindən isə "A-nın B olması vacib deyil" başa düşülür.

Ümumi imkan – bir şeyin mümkün olması söylənsə də, onun danılması da inkar edilmir. "A-nın B olması mümkündür" təklifindən aşağıdakı nəzərdə tutulur: "A-nın B olması vacib deyil, ancaq olması da danılır"

Xüsusi imkan – imkan, mümkün sözü xüsusi mənada işlənir. Bir şeyin mümkün (qeyri-mümkün) olması hökm edilmişsə, onun inkarı (təsdiqi) qeyri-mümkün sayılır.

Təklifdə subyekt hansısa bir sifətlə təsvir edilməmişsə, onda subyektin zəti, yəni onun həqiqəti haqqında hökm edilir, yəni zərurilik, mütləqlik, davamlı olmaq yaxud mümkün olmaq, subyekt istər müəyyən bir əlamətə malik olsun, yaxud olmasın doğrudur. Məsələn, "A B-dir – zəruri olaraq" təklifində hökm A-nın zəti haqqındadır. Bu hökm A müəyyən bir C xassəsinə, əlamətinə malik olduqda da öz qüvvəsində qalır.

Vəsfilik – mövzu (subyekt) hansısa bir sifət, hal, əlamətlə qeydlənmiş (bağlanmış, göstərilmiş, çərçivələnmiş) olur: “A C xassəsinə malikdirsə, o B-dir”. Məsələn, “insan yazdıqda onun əli hərəkət edir” mütləq təklifində subyekt – insan yazmaq prosesində olduqda təsvir edilmişdir. Bu hökm subyektin zəti haqqında deyil.

Ümumi ürfilik - mövzunun verilən sifətlə vəsfi davam etdikcə predikatla təsdiq yaxud inkar (danılma) dəyişməz qalır. “İnsanın əli yazmaq dayanmadıqca tərənir” təklifində yazmaq prosesi dayanmayana kimi əl tərənir. Beləliklə, ümumi urfi təklif vəsfi daimi təklifdir. Təklifin urfi adlanması hökmdən el arasında anlaşılacaq mənaya uyğunluqla bağlıdır. Belə ki, “heç bir A B deyil” təklifindən el arasında məhz A aradan getmədiyi təqdirdə (dəyişməz olduqda) onun B olmaması başa düşülür.

Ümumi məşrutə (şərtlənmiş) - müəyyən bir sifətlə vəsfi edilmiş, bu vəsfi ortadan getməyə kimi mövzu üçün zəruri olan ya zəruri olaraq danılan hökmdür. Ümumi məşrutə ümumi ürfilikdən daha xüsusidir. Çünki zəruri olmaq daimi olmaqdan daha xüsusidir. “İnsanın əli yazmaq dayanmadıqca hərəkət edir - zəruri olaraq”, “Heç bir insanın əli yazmaq dayanmadıqca tərənirməyə bilməz - zəruri olaraq”

Vəqtilik (konkret zamanla bağlılıq) – zəruri hökmün gerçəkləşməsi konkret zamanla bağlılıqda hökm vəqtilik adlanır. “Ay tutulması zamanı yerin üzərinə qaranlıq çökür – zəruri olaraq” hökmü konkret müəyyən zamanla “ayın tutulması” ilə bağlıdır.

Müntəzirə (yayımlı)- zəruri hökmün gerçəkləşməsi zamanla konkret deyil, yayımlı, səpələnmiş şəkildə bağlı olur. “Hər bir insan tənəffüs edir” təklifində tənəffüs konkret deyil, zamanla yayımlı şəkildə bağlıdır.

Vəqti ümumi mütləqilik – hissələri olmayan müəyyən bir vaxt ilə bağlılığı zərurət yaxud imkanla bağlı olmadan hökm edilən təklifdir. Başqa sözlə, bu hökmlərdə zərurət, yaxud mümkünlük də istisna edilmir, həmçinin zaman elə deyil ki, hökm onun bir hissəsində gerçək, digər hissəsində doğru olmasın. Məsələn, “İndiki anda A B-dir” hökmündə zərurilik də, imkan da mümkündür. Ancaq baxılan zamanın bir hissəsində gerçəkləşmə, digər bir hissəsində isə gerçəkləşməmə ola bilməz.

Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Əlizadə Mələk
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
melekalizade30@gmail.com

Böyük Qafqazın şimal – şərq yamaclarından axan çayların ekoloji problemləri və onların aradan qaldırılması yolları

Azərbaycanda 8400-ə yaxın çay vardır. Uzunluğu 5 km-dən artıq çayların sayı 190-dir. 21 çayın uzunluğu isə 100 km-dən çoxdur. Yalnız 2 çayın uzunluğu 500 km-dən çoxdur. Böyük Qafqazın şimal-şərqindən axan çaylar — Qusar, Qudyal, Vəlvələ, Qaraçay, Ataçay birbaşa Xəzərə tökülürlər. Qar və buzlaqda qidalandıqlarından yazın sonu, yayın əvvəlində bol sulu olurlar. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamaclarından axan çayların mənəvi okean səviyyəsindən aşağıdır. Həmçinin bu çayların dərəsində kanyon olan çaylar — əhəngdaşı yumşaq süxurları kəsib keçən dağ çaylarında Qudyalçay, Qusarçay, Qaraçay, Vəlvələçay və s. Bu çaylar daimi axarlı çaylar heab olunur. Qar və buzlaqda qidalandıqlarından yazın sonu, yayın əvvəlində bol sulu olurlar.

Qusarçay - Qusar, Quba və Xaçmaz rayonları ərazisindən axıb Xəzər dənizinə tökülür. Uzunluğu 108 km, hövzəsinin sahəsi 799 km²-dir. Başlanğıcını Bazardüzü dağından (3780 m) alır. Başlıca qolları, soldan Şahnabat (uzunluğu 12 km), sağdan isə Sixur (uzunluğu 14 km) çaylarıdır. Çayın illik axımınının 7%-i yağış, 64%-i qar, 29%-i isə yeraltı sulardan əmələ gəlir. Axıncaçayın orta illik su sərfi 7,70 kub m/san-dir. Qusarçayın üzərində Qusar, Xuray, Ənik və Güzün HES -ləri tikilmişdir. Suvarma işlərində geniş istifadə olunur. Suyun bir qismi Samur-Abşeron su kanalına axıdılır.

Qudyalçay — Azərbaycanda çay. Quba və Xaçmaz rayonları ərazisindən axıb Xəzər dənizinə tökülür. Uzunluğu 108 km, hövzəsinin sahəsi 799 km²-dir. Başlanğıcını Böyük Qafqaz silsiləsindəki Tufan dağından şimal yamacından (3000m) alır. Dağlıq sahədə çaya, soldan Doqquzul (uzunluğu 12 km), sağdan isə Ağçay (uzunluğu 24 km), qoşvuşur. Quba şəhərindən aşağı çay iki qola ayrılır: sağ qolu Qudyal, sol qolu isə Qimil adlanır.

Vəlvələçay - Quba və Xaçmaz rayonlarından axıb Xəzər dənizinə tökülür. Uzunluğu 98 km, hövzəsinin sahəsi 629 km²-dir. Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsindən axan Cimi və Babaçay çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Mənbəyini Babadağın şimal yamacından (2940 m) alır. İllik axımının 26%-ni yağış, 40%-ni yeraltı və 34%-ni qar suları təşkil edir. Orta illik su sərfi 3,52 kub m/san-dir. Suyunun bir hissəsi Samur-Abşeron kanalına axıdılır. Üstündə SES və su qovşağı tikilmişdir, suvarma işlərində istifadə edilir. Ən məşhur şəlalələrdən biri Quba rayonu ərazisində Vəlvələçay üzərindəki məşhur Afurca şəlaləsidir. Bu şəlalə dövlət tərəfindən mühafizə olunur.

Qaraçay — Quba və Xaçmaz rayonları ərazisindən axıb Xəzər dənizinə tökülür. Uzunluğu 93 km, hövzəsinin sahəsi 417 km²-dir. Başlanğıcını Baş Qafqaz silsiləsinin şimal-şərq yamacının 2900 m hündürlüyündən götürür. Samur-Dəvəçi ovalığı daxilində bir neçə qola ayrılır. İllik axımının 18%-ni yağış, 32%-ni yeraltı və 50%-ni qar suları təşkil edir. Yaz-yay aylarında qar suları çayda güclü daşqınlar əmələ gətirir. Çayda ən az su sentyabrdan fevrala kimi olan dövrdə müşahidə olunur. Çayın orta illik su sərfi 2,35 kub m/san-dir. Qaraçayın aşağı axımından suvarma işlərində geniş istifadə olunur. Nügədi və Alıç kəndi yaxınlığında çayın üzərində HES tikilmişdir.

Son zamanlar Kür-Araz hövzələri ilə yanaşı birbaşa Xəzər dənizinə tökülən çaylarda da Məs: Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsində çirklənmə müşahidə olunur. Quba-Xaçmaz bölgəsində yerləşən Qusarçay, Qudyalçay, Vəlvələçay, Qaraçay, və b. Çaylar yaşayış məntəqələri və aqrar-sənaye təsərrüfatları tərəfindən aramsız çirklənməyə məruz qalır. Çayların çirklənməsi iki yolla baş verir. Çayların tərkibi təbii amillər və insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində dəyişməkdədir. Təbii yolla çaylar üzvi və qismən qeyri-üzvi maddələrin zərərsiz birləşmələrə çevilməsi nəticəsində baş verir. Burada suyun tərkibindəki bəzi elementlər zəhərli birləşmələr əmələ gətirir. Bəzən də ağır metalların çoxluğu suyun kefiyyətini aşağı salır. İnsan orqanizmində bir sıra xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Əvvəllər çayların suyu hidrokarbonat sinfinə və kalsium qrupuna mənsub olduğu halda, hazırda sulfatlı-natriumludur. Su hövzəsinin özü-özünə çirklənməsi yosunların kütləvi parçalanması (əsasəngöy-yaşılıyosunların) nəticəsində baş verir. Su mühiti bu zaman nəinki ölü üzvi maddələrlə zənginləşir, həm də mürəkkəb molekulyar strukturlu zəhərli maddələrin ayrılması nəticəsində zəhərlənir, heyvan və insanlar üçün təhlükəli olur. Zəhərli yosunlarla zəhərlənmiş balıqları insan qəbul etdikdə zəhərlənə bilər.

Süni yolla suların əsas çirklənmə mənbələri sənaye və kommunal çirkab suları, kənd təsərrüfatında istifadə olunan mineral, üzvi kübrələr və başqa zərərli kimyəvi maddələrdir.

1. Axar sular 8–20 km axdıqdan sonra təbii yolla özü-özünü təmizləyir. Çirkab sulardan istifadə etmək üçün onu xüsusi qurğularda təmizləyib, zərərsizləşdirirlər.

2. Su hövzələrinin özü-özünü təmizləməsi fiziki (suspensiya hissəciklərinin çökməsi, buxarlanma); kimyəvi (maddələrin oksigen və hidrogen peroksidlə oksidləşməsi, suda həll olması, hidrantlara çevrilməsi: kolqulyasiya və çökmə; toksikantların hidrolizi); bioloji (çirklənmiş maddələrin

- mübadilə prosesinə girməsi, onların parçalanması və ya zəhərsiz formalara keçməsi). Su hövzələrinin özü-özünü təmizləməsi də bütün hidrobiontlar iştirak edir, əsas rolu isə bakteriyalar, göbələklər, ibtidailər və çoxhüceyrəli heyvanlar-süzdürücülər oynayır.
3. Hidrotexniki qurğular tikməklə (beton bəndlər);
 4. Fitomeliorativ (ağac, kol, ot örtüyü əkməklə). Yamacların böyük meyल्लीyi, gur yağışların yağması və asanlıqla aşınan süxurların üstünlük təşkil etməsi selin yaranmasının başlıca səbəbləridir.
 5. yeni texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi, az tullantılı istehsal sahələrinə keçmək, alınan tullantıları emal etmək, dövriyyəli su təchizatı sisteminə keçmək aiddir.

Məmmədva Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammedova_gulnare@mail.ru

Təbiyyətin deqradasiyası onun iqtisadi və sosial-siyasi aspektləri

Ətraf mühitin deqradasiyasına səbəb olan şəraitin analizi zamanı diqqəti əsasən təbii mühitin çirklənməsinin əlahiddə aspektlərinə cəlb edirlər və nəticədə əmələ gələn çətinliklərin ümumi ölçülərini görə bilmirlər. “İctimai məhsulun ölçüləri əsas ölçü vahidi olub və onunla xalq təssərüfatının inkişaf tendensiyalarını tapmaq olar”-fikirini əsas götürən Amerikan iqtisadçısı Samuelson belə bir vəziyyəti nəzərdən qaçırır ki, təbii sərvətlərin tükənməsi hesabına təssərüfat naliyyətlərini əldə etmək olar. İctimai məhsulun hazırkı hesabında mallar özlərinin tam qiyməti ilə deyil (yəni onların ekoloji aspektlərini nəzərə almaqla) bazar qiyməti ilə qiymətləndirirlər.

İctimai məhsulun qiymətləndirilməsində əsas prinsip olan bazar gəlirlərinin qiymətləndirilməsi təssərüfat naliyyətlərinin ekoloji nəticələrini nəzərə almır. Bu nöqtəyi–nəzər bütün amillərin öyrənilməsinə tam əhatə etmir, bu da ətraf mühitə güclü zərər vurur və təkcə biz üçün deyil həm də gələcək nəsillər üçün böyük təhlükə yaradır.

İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinin özü də nöqsanlardan xali deyil. İqtisadi inkişafın hakim nəzəriyyəsi indi təssərüfat inkişafının ekoloji nəticələrindən ayrı düşüb. Bu da-ictimai məhsulun artması kapital investisiyalarına, texniki inkişaf və fəhlə qüvvələrinin istifadəsi kimi amillərə söykənən- səhv nəzəriyyədən doğur.

İqtisadi inkişafın təbiətdə baş verən ekoloji proseslərin fərqi varması gec-tez bizi danılmaz fakt qarşısına qoyacaq. İqtisadi inkişaf həyat şəraitinin pisləşməsinə gətirib çıxartmağı məhz bu aspektlərdən dünya ekoloqları insan və ümumiyyətlə bütün canlı aləmin samlağlığını və onun yaşamaq şəraitlərinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan tədbirlər planının həyata keçirilməsinə səy göstərirlər.

Bu plan- torpağın, atmosfer və suyun, bitki və heyvan aləminə insanın təcavüzkar müdaxiləsindən və həmçinin bu müdaxiləyə şərait yaradan səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəldilib. Ayrı-ayrı aksiyalardan formalaşmış bu nəhəng strategiya planını həyata keçirmək çox çətindir. Belə ki, bu plana daxil olan elə tədbirlər vardır ki, bununla ancaq dövlət və elə tədbirlər vardır ki, ancaq beynəlxalq təşkilatlar bacara bilər.

Təxirəsalınmaz tədbirlərə-atmosfer və su hövzələrində təmizliyin qorunması. İstehsalat və məişət tullantılarının ləğv edilməsi və həmçinin səs çirklənməsi ilə mübarizə yönümündə hüquqi aktların hazırlanması və həyata keçirilməsi aiddir.

Cinayət məcəlləsində təbiətin qorunmasına dair müafiq maddələr olmalıdır ki. İqtisadi işbazlar və biznesmenləri ətraf mühitin qorunmasına səylə yanaşmağa məcbur edəsən.

İnfrastrukturun planlaşdırılmasına cavabdeh olan şəxslər tikinti üçün yer seçən zaman ekoloqların məsləhətini üstün tutmalıdır. İnfrastruktur problemlərini həll edən zaman ümidə faktlar gəlirin əldə olunması deyil ən əvvəl ekoloqların tələbi və cəmiyyətin maraqları olmalıdır. Ümumiyyətlə dövlət təbiyyətin lazımı səviyyədə qorunmasının bütün təminatını öz üzərinə götürməlidir ki, bu məqsəd üçün dövlət tərəfindən ayrılan pulların bir hissəsi unikal landşaftı olan torpaq sahələrinin alınmasına sərf olunsun və yalnız bu yolla unikal landşaftlı əraziləri sənayeçilərin vəhşi istismarından qorumaq olar.

Ətraf mühitin qorunması siyasətinə ekoloji məsələlər ilə məşğul olan elmi-tədqiqat insitutlarının və universitetlərin səylərinin birləşdirilməsidir. Bu sahədə bütün tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirilib və mərkəzi məlumat sistemində ötürülməlidir. Bu sistemi yaratmaq üçün ekoloji problemlərlə məşğul olan elmi təşkilatlarla və təbiətin qorunmasının əsas müdəalarını işləyib hazırlayan dövlət orqanları ilə birgə, yüksək ixtisaslı təbiətşünaslar, bioloqlar, torpaqşünaslarla iş birliyinin təşkili lazımdır. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq ali məktəblərin müafiq fakültələrində fakültələrarası təşəbbüs qrupları yaratmaq lazımdır.

Təbiətin çirklənməsinin qarşısının alınması kimi çətin məsələnin öhtəsindən gəlmək üçün dövlətə əhalinin könüllü köməyi lazımdır. Buna yalnız o, zaman nail olmaq olar ki. İnsanlar ətraf mühitin çirklənməsi zamanı onları hansı bələlərin gözlədiyini dərk edib anlasınlar.

Buna görə də dövlətin göstərişi ilə orta məktəblərdə şagirdlərə keçirilən təbiətşünaslıq dərslərində ətraf mühitin qorunması dərsləri də keçirilməlidir. Bu hər şeydən əvvəl coğrafiya, biologiya və ictimaiyyət dərslərinə aiddir. Bu dərslərdə ətraf mühitin çirklənməsinin səbəbləri və onunla mübarizə üsulları geniş şərh edilsin. Təbiyyətin qorunması psixologiyasını uşaqlara aşağı siniflərdə aşılamaq lazımdır. Belə bir rəy vardır ki, təbiəti çirkləndirən kəs özü də onun cəriməsini ödəməlidir. İlk baxışda bu nöqteyi-nəzərin qəbul edilməsi daha ağılabatandır. Ancaq məsələnin dərinliyinə varanda bunun effektivinə şübhə edirsən. Əgər sahibkara onun təbiətə vurduğu ziyanı ödəməyə məcbur etsən o, istehsal etdiyi məhsulun qiymətini qaldıraraq dövlətin onun üzərinə qoyduğu maliyyə yükünün altından bacarıqla çıxır. Bu xərcləri onlar qiymətləri qaldırmaqla əvəz edirlər. Nəticədə alıcı ətraf mühitin qorunmasının xərclərini ödəyir.

Tələbatın təmin olunması gəlirin artmasına tabe olunmuş liberal iqtisadi cəmiyyətdə ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı mübarizə tədbirlərinin özü də rentabelli kapital qoyuluşlarının məskəni olur.

Ətraf mühitin qorunması bu gün günümüzün ən önəmli problemlərindən biridir və bu kontekstdə sual oluna bilər ki- hazırki fərdi kapital qoyuluşu sahibkar fəaliyyətini saxlamaqla bizim planeti xilas etmək olarmı? ABŞ-da bir çox alimlər bu qənaətdədirlər ki,- həyat əhəmiyyətli yaşayış mühitini saxlamaq üçün ümumcəmiyyət həyatının əsas sahələri olan demoqrafiya, iqtisadiyyat və dövlət-siyasi həyatında köklü dəyişiklər etməklə qorumaq olar.

Məmmədzadə Aygün
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammadzada.aygun@mail.ru

İkinci tərtib diskret poverativo-additiv törəmli bir tənlik üçün Koşi məsələsinin həlli

Burada ikinci tərtib diskret poverativo-additiv törəmli tənlik üçün Koşi məsələsinin həlli araşdırılmışdır. Əvvəlcə tənlik üçün ümumi həll qurulur, sonra isə bu ümumi həlldən Koşi məsələsinin həlli üçün analitik ifadə alınır.

Aşağıdakı kimi tənliyə baxaq:

$$\left(y_n^{\{I\}}\right)^{(I)} = f_n, n \geq 0, \quad (1)$$

burada $f_n, n \geq 0$ verilmiş ardıcılıq, y_n isə axtarılan ardıcılıqdır. Bu tənlikdə diskret poverativ və diskret additiv törəmələrin təriflərindən istifadə etsək, onun aşağıdakı kimi qeyri-xətti tənlik olduğunu görmüş olarıq:

$$y_{n+2} = (f_n + y_n \sqrt{y_{n+1}}) y_{n+1}, n \geq 0. \quad (2)$$

Bizim məqsədımız qeyri-xətti (1) və ya (2) tənliyi üçün ümumi həllin analitik ifadəsini almaqdan ibarətdir.

İndi isə (1) tənliyinə qayıdıb, orada additiv törəmənin tərifindən istifadə etsək, alarıq:

$$y_{n+1}^{\{I\}} - y_n^{\{I\}} = f_n, n \geq 0, \quad (3)$$

burada n -ə qiymətlər verməklə,

$$\begin{aligned} y_1^{\{I\}} &= f_0 + y_0^{\{I\}}. \\ y_2^{\{I\}} &= f_1 + y_1^{\{I\}} = f_1 + f_0 + y_0^{\{I\}}. \end{aligned} \quad (4)$$

yaxud da

$$y_2^{\{I\}} = \sum_{k=0}^1 f_k + y_0^{\{I\}}. \quad (5)$$

$$y_3^{\{I\}} = f_2 + y_2^{\{I\}} = \sum_{k=0}^2 f_k + y_0^{\{I\}}. \quad (6)$$

Bu prosesi davam etdirsək, (3)-dən

$$y_n^{\{I\}} = y_0^{\{I\}} + \sum_{k=0}^{n-1} f_k, n \geq 0, \quad (7)$$

olduğunu alarıq.

Burada aşağıdakı kimi işarələməni qəbul etsək:

$$y_n^{\{I\}} = y_0^{\{I\}} + \sum_{k=0}^{n-1} f_k \equiv g_n(y_0^{\{I\}}, f_s), n \geq 1. \quad (8)$$

Onda (7) tənliyi

$$y_n^{\{I\}} = g_n, n \geq 1, \quad (9)$$

şəklinə düşər.

Burada diskret poverativ törəmənin tərifindən istifadə etsək, alarıq:

$$y_n^{\{I\}} \sqrt{y_{n+1}^{\{I\}}} = g_n,$$

və ya

$$y_{n+1} = g_n^{y_n}, n \geq 1. \quad (10)$$

alınmış olar.

İndi isə (10) ifadəsində n -ə 1-dən başlayaraq qiymətlər versək:

$$\begin{aligned}y_2 &= g_1^{y_1}, \\y_3 &= g_2^{g_1^{y_1}}, \\y_4 &= g_3^{y_3} = g_3^{g_2^{g_1^{y_1}}},\end{aligned}$$

ifadəsi alınmış olur.

Bu prosesi davam etdirsək, (10)-dan

$$y_n = g_{n-1}^{g_{n-2}^{g_{n-3}^{\dots g_2^{g_1^{y_1}}}}}, \quad n \geq 1. \quad (11)$$

Beləliklə, aşağıdakı hökmü almış oluruq.

Teorem 1. Əgər f_k verilmiş müsbət qiymətli ardıcılıqdırsa, onda (1) tənliyinin ümumi həlli (4) vasitəsi ilə verilir, belə ki, g_k -lar (8) kimi təyin edilirlər, y_0 və y_1 ixtiyari sabitlərdir.

Koşi məsələsi: Verilmiş (1) tənliyinə aşağıdakı kimi başlanğıc şərtlərini qoşaq:

$$y_0 = \alpha_0, \quad y_1 = \alpha_1, \quad (12)$$

onda (8)-dən

$$g_n(y_0^{\{l\}}, f_s) \equiv g_n(y_0^{\sqrt{l}}, f_s) = \alpha_0^{\sqrt{l}} + \sum_{k=0}^{n-1} f_k, \quad n \geq 1, \quad (13)$$

olduğunu almış oluruq. Beləliklə g_n -lər məlum olduqlarından, (1), (12) Koşi məsələsinin həllini (11)-ə əsasən, aşağıdakı kimi almış oluruq:

$$y_n = g_{n-1}^{g_{n-2}^{g_{n-3}^{\dots g_2^{g_1^{\alpha_1}}}}}, \quad n \geq 2. \quad (14)$$

Bununla da alarıq:

Teorem 2. Teorem 1– in şərti daxilində α_0 və α_1 verilmiş müsbət ədədlədirsə, onda (1), (12) Koşi məsələsinin yeganə həlli var və bu həll (14) şəklindədir, belə ki, g_n -lər (13) vasitəsi ilə verilmiş olurlar.

Mirzəyeva Səlimə
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzayeva_salima@mail.ru

Qeyri- xətti proseslərin riyazi və statistik modeli

Təbiət prosesləri adətən qeyri-xətti olur. Burada qarşıya çıxan problemlərin təhlili və müşahidəsi heç də həmişə asan olmur. Tətbiq edilən üsul çirkləndirici maddələrin konsentrasiyasını çirkab yerindən ixtiyari məsafədə təyin etməyə imkan verir

Həcmi sıfırdan fərqli olan hava kütləsinin axınına aid məsələyə baxaq. Tutaq ki, o sabitdir və müsbətdir. Onda $-\infty < x < \infty$ düz xətti üzərində

$$u \frac{d\varphi}{dx} + \alpha\varphi = \mu \frac{d^2\varphi}{dx^2} + Q\delta(x - x_0) \quad (1)$$

tənliyini alırıq. Baxılan hala analogi olaraq, sonsuzluq şərti ilə (1) tənliyini iki məsələyə gətirmək olar:

$$\mu \frac{d^2 \varphi_+}{dx^2} - u \frac{d\varphi_+}{dx} - \sigma \varphi_+ = 0, \quad x \rightarrow \infty \text{ olduqda } \varphi_+ = 0; \quad (2)$$

$$\mu \frac{d^2 \varphi_-}{dx^2} - u \frac{d\varphi_-}{dx} - \sigma \varphi_- = 0, \quad x \rightarrow -\infty \text{ olduqda } \varphi_- = 0; \quad (3)$$

(2) və (3) məsələlərin həlləri arasında əlaqə asanlıqla görmək olur ki,

$$\mu \frac{d\varphi_+}{dx} - \mu \frac{d\varphi_-}{dx} + Q = 0, \quad x = x_0 \text{ olduqda } \varphi_+ = \varphi_- \quad (4)$$

münasibətlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. (2) və (3) məsələlərin həllini

$$\begin{aligned} \varphi_+ &= C_+ \exp \left\{ - \left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u^2}{4\mu^2}} - \frac{u}{2\mu} \right) (x - x_0) \right\}, \quad x \geq x_0, \\ \varphi_- &= C_- \exp \left\{ - \left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u^2}{4\mu^2}} + \frac{u}{2\mu} \right) (x - x_0) \right\}, \quad x \leq x_0. \end{aligned} \quad (5)$$

şəklində fərz edək.

(5) münasibətini (4) münasibətində nəzərə alsaq, alırıq ki,

$$C_+ = C_- = C = \frac{Q}{\sqrt{4\sigma\mu + u^2}}$$

Nəticədə məsələlərin həllini aşağıdakı şəkildə alırıq:

$$\varphi(x) = \frac{Q}{\sqrt{4\sigma\mu + u^2}} \begin{cases} \exp \left\{ - \left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u^2}{4\mu^2}} - \frac{u}{2\mu} \right) (x - x_0) \right\}, & x \geq x_0, \\ \exp \left\{ - \left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u^2}{4\mu^2}} + \frac{u}{2\mu} \right) (x - x_0) \right\}, & x \leq x_0. \end{cases} \quad (6)$$

Əgər $u > 0$ olduqda diffuziya ilə eyni vaxtda küləyin maddi aparmasına səbəb olur. Daha mürəkkəb hala baxaq. Tutaq ki, külək x –in müsbət istiqamətində ($u_1 > 0$) uzun müddət əsmişdir, sonra istiqamətini dəyişərək mənfi istiqamətdə ($u_2 > 0$) əsməyə başlamışdır. Bu halda iki həll alınır

$$\varphi_1 = \frac{Q}{\sqrt{4\sigma\mu + u_1^2}} \begin{cases} \exp \left\{ - \left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u_1^2}{4\mu^2}} - \frac{|u_1|}{2\mu} \right) (x - x_0) \right\}, & x \geq x_0, \\ \exp \left\{ - \left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u_1^2}{4\mu^2}} + \frac{|u_1|}{2\mu} \right) (x - x_0) \right\}, & x \leq x_0; \end{cases} \quad (7)$$

$$\varphi_2 = \frac{Q}{\sqrt{4\sigma\mu + u_2^2}} \begin{cases} \exp\left\{-\left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u_2^2}{4\mu^2}} + \frac{|u_2|}{2\mu}\right)(x - x_0)\right\}, & x \geq x_0, \\ \exp\left\{-\left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u_2^2}{4\mu^2}} - \frac{|u_2|}{2\mu}\right)(x - x_0)\right\}, & x \leq x_0. \end{cases} \quad (8)$$

Əgər külək x -in müsbət istiqamətində ($u_1 > 0$) Δt_1 gün, mənfi istiqamətində ($u_2 > 0$) Δt_2 gün əsmişdirsə, onda φ maddəsinin orta qiyməti aşağıdakı düsturla tapılır

$$\varphi(x) = \frac{\Delta t_1}{\Delta t_1 + \Delta t_2} \varphi_1(x) + \frac{\Delta t_2}{\Delta t_1 + \Delta t_2} \varphi_2(x). \quad (9)$$

Nəhayət, külək statistik verildikdə, statistik modelə baxaq.
Tutaq ki,

$$u(\xi) = \bar{u}p(\xi), \quad (10)$$

burada ξ $0 \leq \xi \leq 1$ intervalında təsadüfi kəmiyyətdir, $p(\xi)$ isə sıxlığın vahidə normalanmış ehtimalıdır, yəni $\int_0^1 p(\xi)d\xi = 1$. Əgər küləyin ani dəyişməsinə axın uyğunlaşdırılmışdırsa, onda əvvəlki (1) məsələnin həlli analoji olaraq (5) şərti daxilində belə olacaqdır:

$$\varphi(x) = \frac{Q}{2\mu} \int_0^1 \frac{\omega(x - x_0, u(\xi))}{\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u^2(\xi)}{4\mu^2}}} d\xi; \quad (11)$$

$$\varphi(x - x_0, u(\xi)) = \begin{cases} \exp\left\{-\left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u^2(\xi)}{4\mu^2}} - \frac{u(\xi)}{2\mu}\right)(x - x_0)\right\}, & x \geq x_0, \\ \exp\left\{-\left(\sqrt{\frac{\sigma}{\mu} + \frac{u^2(\xi)}{4\mu^2}} + \frac{u(\xi)}{2\mu}\right)(x - x_0)\right\}, & x \leq x_0. \end{cases} \quad (12)$$

x -in verilmiş hər qiymətində (11) -in inteqrallanması statistik sınaqlar üsulu (Monte – Karlo üsulu) ilə həyata keçirilir.

Mirzəyeva Səlimə
dosent

Məlikzadə Tural
magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzayeva_salima@mail.ru
tural1996t@gmail.com

Məktəbdə elektron cədvəllərin öyrədilməsinin forma və metodları

Məlumdur ki, digər fənlərin tədrisində istifadə edilən metodlar informatikanın tədrisinə də tətbiq edilir. Lakin bu metodların tətbiqinin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Orta məktəbin

informatika kursunun tədrisi müxtəlif məşğələ formalarının və metodlarının tətbiqini tələb edir. İnformatikada metodlar seçilərkən onun kibernetik əsaslarının olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən informatika kursunun tədrisi metodları aşağıdakı kimi ayırd edilir:

- Tədris işinin təşkili və həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən metodlar;
- Tədrisdə stimullaşdırma və motivasiyaya sövq edən metodlar;
- Nəzarət və özünənəzarət metodları;
- Reproduktiv metod;
- İnteraktiv metod;

Belə ki, elektron cədvəllərdə düsturların hesablanması, məntiqi əməllərin öyrədilməsi və diaqramların qurulmasında reproduktiv metodlardan istifadə etdikdə şagirdlərdə özünəinam və düzgün nəticələrin əldə edilməsinə kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarət və özünüyoxlama metodlarından istifadə edildikdə şagirdlərin sağlam düşüncəli olmasına gətirib çıxarır. Məsələn, bu metoddan düsturların xanalara daxil edilməsi mövzusunda tətbiqi məqsədəuyğundur. Çox təsadüfi hallarda düsturların ilk dəfədən düzgün şəkildə konfigurasiya edilir, adətən onları düzəltmək lazım gəlir. Bütün düsturlarda sistemin düzgünlüyünü sadə sınaqlarla yoxlamaq lazımdır.

Ümumiyyətlə elektron cədvəllərdə nəticələrin dərhal təqdim edilməsi üçün interaktiv metoddan istifadə edilməsi şagirdlərdə düzgün nəticələrin əldə edilməsi vərdişlərinə yiyələnməsinə gətirib çıxarır.

Təlimin əsas təşkilatı forması frontal laboratoriya işidir. Laboratoriya işi zamanı bütün şagirdlər eyni vaxtda müəllimin ötürdüyü informasiya əsasında işləyirlər. Avadanlıqlardan düzgün istifadə etmək üçün layihələrin açıq şəkildə təqdim etməyə və nümayiş etdirməyə imkan verir. Həmçinin layihədən istifadə olunmasının müsbət tərəfi şagirdlərin kompüterə yaxınlaşmadan materialın izahını müşahidə edə bilir və şagirdlərdə bacarıq və vərdişlər aşılayır. Belə ki, exceldə diaqramların və funksiyaların qrafiklərinin qurulması mövzusunun tədrisi üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Təlimin digər təşkilatı forması praktikumdur. Orta məktəb informatika dərslərində elektron cədvəllər üçün praktikum keçirilən zaman müəllim şagirdlərin fəaliyyətini izləyir və onların müvəffəqiyyət qazanması üçün köməklik edir.

Təlimin nümayiş formasında elektron cədvəllərə aid olan hər hansı bir mövzunu müəllim şagirdə öyrədərkən hazır fayllardan istifadə etdikdə də, onlar arasında qeyri-müəyyənlik yaratmır. Müəllimlərin şagirdlər üçün hazırladıqları fayllarla elektron cədvəllərin nə olduğunu və hansı məlumatı xanalara necə daxil etməyi daha tez başa düşürlər. Bundan əlavə diaqramların hazırlanmasına aid də fayllardan istifadə edilməsi əhəmiyyətlidir.

Elektron cədvəllərin məktəbdə öyrədilməsinin əsas məqsədi şagirdlərdə texniki düşüncəni və bacarıqları, mücərrəd məntiqi təfəkkürü, tədqiqat səviyyəsini artırmaqdır.

Niftullayeva Şəbinə
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
sebineniftullayeva_90@mail.ru

Birgə tip tənlik üçün zəruri şərtlər

İşdə birgə tipə məxsus olan üçüncü tərtib xüsusi törəmli tənlik üçün zəruri şərtlər alınmışdır.

$$\frac{\partial^3 u(x)}{\partial x_1 \partial x_2^2} + i \frac{\partial^3 u(x)}{\partial x_1^2 \partial x_2} = 0, x \in D, \quad (1)$$

tənliyə baxılır.

Bu tənliyin fundamental həlli

$$U(x - \xi) = -\frac{i}{2\pi} [x_2 - \xi_2 + i(x_1 - \xi_1)] \cdot \{\ln[x_2 - \xi_2 + i(x_1 - \xi_1)] - 1\}, \quad (2)$$

şəklində alınmışdır.

Verilmiş (1) tənliyini (2) fundamental həllinə vuraraq, D oblastı boyunca inteqrallayıb, Ostroqradski-Qaus formulunu tətbiq etməklə (hissə-hissə inteqrallamaqla) birinci əsas münasibət aşağıdakı şəkildə alınmış olar.

$$\begin{aligned} & \int_{\partial D} \left\{ \left[\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_1 \partial x_2} U(x - \xi) + u(x) \frac{\partial^2 U(x - \xi)}{\partial x_1 \partial x_2} - i \frac{\partial u(x)}{\partial x_1} \frac{\partial U(x - \xi)}{\partial x_1} \right] \cos(\nu, x_2) + \right. \\ & \left. + \left[-\frac{\partial u(x)}{\partial x_2} \cdot \frac{\partial U(x - \xi)}{\partial x_2} + i \frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_1 \partial x_2} U(x - \xi) + i u(x) \frac{\partial^2 U(x - \xi)}{\partial x_1 \partial x_2} \right] \cos(\nu, x_1) \right\} dx = \\ & = \begin{cases} u(\xi), & \xi \in D, \\ \frac{1}{2} u(\xi), & \xi \in \partial D, \end{cases} \quad (3) \end{aligned}$$

Birinci əsas münasibət olan (3)-dəki zəruri şərtləri ayıraq:

$$\frac{1}{2} u(\xi_1, \gamma_1(\xi_1)) = \frac{1}{2\pi} \int_{a_1}^{b_1} \frac{u(x_1, \gamma_1(x_1)) [-\cos(x_1, \tau_1) + i \sin(x_1, \tau_1)] dx_1}{[\gamma_1(x_1) - \gamma_1(\xi_1) + i(x_1 - \xi_1)] \cos(x_1, \tau_1)} + \dots \quad (4)$$

$$\frac{1}{2} u(\xi_1, 0) = \frac{1}{2\pi} \int_{a_1}^{b_1} \frac{u(x_1, 0)}{i(x_1 - \xi_1)} dx_1 + \dots \quad (5)$$

Yuxarıdakı ifadələrə analogi olaraq, $u(x)$ funksiyasının x_1 -ə x_2 -ə nəzərən birinci tərtib, həmin dəyişənlərə nəzərən ikinci tərtib törəmələri üçün əsas münasibətləri alırıq.

Teorem 1. Əgər D oblastı x_2 - istiqamətində qabarıq və məhdud müstəvi oblast olmaqla Γ sərhəddi Lyapunov xəttidirsə, onda (1) tənliyi üçün əvvəlinci (3) olmaqla $\frac{\partial u(x)}{\partial x_1}$, $\frac{\partial u(x)}{\partial x_2}$, $\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_1^2}$,

$\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_1 \partial x_2}$, və $\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_2^2}$ funksiyaları üçün də alınan 6 əsas münasibətləri ödənilir.

Teorem 2. Teorem 1 -in şərtləri daxilində əvvəlincilər (4) və (5) olmaqla əsas münasibətlərdən alınan özlərində sinqulyarlıq saxlayan zəruri şərtlər ödənilir.

Paşayev Nahid
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
umud_96@mail.ru

Reaksiya-diffuziya tipli sistemdə sağ tərəfin tapılması haqqında tərs məsələ

Təqdim olunan işdə bir sinif ikinci tərtib parabolik tənliklər sistemində zaman dəyişənindən asılı naməlum sağ tərəfin tapılması haqqında tərs məsələnin təqribi həlli cəhətləri araşdırılır. Naməlum əmsalların tapılması üçün verilən şərtlər qeyri-lokal(inteqrал) şəklindədir.

$\{u_k(x, t), f_k(t), k = \overline{1, m}\}$ funksiyalar cütlərinin tapılması haqqında aşağıdakı tərs məsələyə baxaq:

$$\frac{\partial u_k}{\partial t} - \frac{\partial^2 u_k}{\partial x^2} = f_k(t) \cdot g_k(u_1, \dots, u_m), \quad (x, t) \in D = (0, l) \times (0, T] \quad (1)$$

$$u_k(x, 0) = \varphi_k(x), \quad x \in [0, l]; \quad u_k(0, t) = \psi_{0k}(t), \quad u_k(l, t) = \psi_{1k}(t), \quad t \in [0, T] \quad (2)$$

$$\int_0^l u_k(x, t) dx = r_k(t), \quad t \in [0, T] \quad (3)$$

burada, $g(v_1, \dots, v_m), \varphi_k(x), \psi_{0k}(t), \psi_{1k}(t), r_k(t), k = \overline{1, m}$ tələb olunan şərtləri ödəyən kifayət qədər hamar funksiyalardır, $T = const > 0$.

Adamar mənada korrekt olmayan (1)-(3) məsələsinin Tixonov mənada korrekliyi (həllin yeganəliyi və dayanıqlığı, bəzi hallarda həm də varlığı) və sairə işlərdə araşdırılmışdır.

Asanlıqla göstərmək olar ki, əgər (1)-(3) məsələsinin $C^{2,1}(\overline{D})$ sinfindən olan $\{u_k(x, t), f_k(t), k = \overline{1, m}\}$ həlli varsa, onda bu funksiyalar həm də (1), (2) və

$$f_k(t) = \left[-\frac{\partial u_k(l, t)}{\partial x} + \frac{\partial u_k(0, t)}{\partial x} + \frac{\partial r_k(t)}{\partial t} \right] / \int_0^l g_k(u_1, \dots, u_m) dx \quad (4)$$

münasibətlərini ödəyir. Başqa sözlə, (1), (2), (3) və (1), (2), (4) məsələləri ekvivalentdir.

(1), (2), (4) məsələsinin ədədi üsullarla təqribi həlli ikitəbəqəli sonlu-fərqlər sxemini tətbiq etməklə tapılır. Təklif olunan üsul aşağıdakı alqoritm üzrə aparılır: əvvəlcə $f_k^0, k = \overline{1, m}$ ədədləri seçilir və $j = 0$ olduqda $u_k^{i,1}, i = \overline{0, n}, k = \overline{1, m}$ aşağıdakı münasibətlərdən tapılır:

$$\frac{u_k^{i,j+1} - u_k^{i,j}}{\tau} - \sigma \frac{u_k^{i+1,j+1} - 2u_k^{i,j+1} + u_k^{i-1,j+1}}{h^2} - (1 - \sigma) \frac{u_k^{i+1,j} - 2u_k^{i,j} + u_k^{i-1,j}}{h^2} = f_k^j \cdot g_k^{ij}, \quad (5)$$

$$g_k^{ij} = g_k(u_1^{ij}, \dots, u_m^{ij})$$

$$u_k^{i,0} = \varphi_k^i, \quad i = \overline{0, n}, \quad u_k^{0,j+1} = \psi_{0k}^{j+1}, \quad u_k^{n,j+1} = \psi_{1k}^{j+1}, \quad j = \overline{0, p-1} \quad (6)$$

Tapılmış $u_k^{i,1}, i = \overline{0, n}$ vasitəsilə $j = 0$ olduqda

$$f_k^{j+1} = \left[\frac{\psi_{1k}^{j+1} - u_k^{n-1,j+1}}{h} - \frac{u_k^{1,j+1} - \psi_{0k}^{j+1}}{h} - \frac{r_k^{j+1} - r_k^j}{\tau} \right] / \int_0^l g_k(u_1(x, j\tau), \dots, u_m(x, j\tau)) dx,$$

$$k = \overline{1, m} \quad (7)$$

münasibətindən f_k^1 -lər tapılır və $\{u_k^{i,1}, f_k^1, i = \overline{0, n}, k = \overline{1, m}\}$ qiymətləri (5), (6), (7) sistemində $j = 1$ qəbul etməklə, alqoritmın növbəti mərhələsinin aparılmasında istifadə olunur.

İşdə tətbiq olunan sxem üzrə tapılan təqribi həllərin (1), (2), (3) məsələsinin dəqiq həllinə yığılması göstərilmişdir.

Salayev Samir
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
sinaq2016@gmail.com

Lənkəran vilayəti aqrolandşaftlarının səmərəli təşkili məsələləri

Lənkəran vilayətinin ərazisinin geoloji, geomorfoloji, iqlim və bitki örtüyünün mürəkkəb olması, onların Lənkəran vilayətinin ərazisində müxtəlif təbii ərazi komplekslərinin – landşaftların formalaşmasına böyük təsiri vardır. Xəzər dənizi sahillərindən yüksək dağlığa qalxarkən yağıntıların azalması səbəbindən landşaft inversiyasının Talış dağlarında müşahidə olunması landşaft qurşaqlarının anomaliyasını ifadə edərək digər dağlıq vilayətlərdən fərqli landşaft ardıcılığını ortaya çıxarır. Məlum olur ki, qeyd olunan təbii amillərin nəticəsində bir-birindən fərqlənən landşaftların yayılması ilə yanaşı, həmin landşaftlara insanların antropogen təsirlərində də müxtəlif dərəcəli təzyiqlər nəzərə çarpır. Bu həm aqrolandşaftların, həm də digər təbii landşaftların düzgün və planlı idarə edilməsini tələb edir. Əks halda çoxsahəli və daha da genişlənmiş müasir təsərrüfat işlərinin nəticəsi kimi pozulmuş, yararsız hala düşmüş, kəskin transformasiyaya uğramış landşaftların ərazicə genişlənməsi prosesi daha intensiv xarakter alacaqdır.

Lənkəran vilayətinin müxtəlif təbii landşaftlarına antropogen təsirlər ayrı-ayrı landşaftlarda müxtəlif nəticələr yaratmışdır. Lənkəran təbii vilayətinin mütləq hündürlüyü 2000m-dən yuxarıda yerləşən yüksək dağlığında yayılan çəmən-bozqır landşaftının üstün olduğu ərazilərin torpaqlarından həm biçənək, yay otlaq sahələr kimi, həm də rayonun ayrı-ayrı sahələrində dənli, dənli-paxlalı və s. bitkilərin əkini həyata keçirilir. Hələ keçən əsrin ekoloq-botanikləri qeyd etmişlər ki, təbii otlaqlarda ekoloji sabitliyi-tarazlığı qorumaq üçün hər hektar sahədə 2 baş iribuynuzlu heyvandan artıq otarmaq olmaz. Əks halda torpaq örutüyü sıradan çıxıb bilər. Amma, qeyd etdiyim ərazilərdə heyvanların qaydalara müvafiq olmayaraq intensiv otarılması faktlarına rast gəlinir. Bundan başqa, qeyd olunan əkin işləri zamanı daha çox məhsuldarlıq əldə olunan bu fəaliyyət növü şumlanmış meylli sahələrdə torpaqların eroziya prosesinin intensivliyinin artması kimi robləmlər yaranır.

Lənkəran vilayətinin təxminən 600 m mütləq hündürlüyə malik ərazilərdən orta dağlığın ən yuxarı sərhəddinə olan sahələrində müşahidə olunan kəskin parçalanmış orta dağlığın enliyarpaqlı meşə landşaftı ərazisində meşələrin qırılması həm meşələrdən "azad olan" yerlərdə çəmən-kol landşaftının yaranmasına səbəb olur, həm də Lənkərançay, Astaracay, Viləşçay, Təngərüdçay, Bolqarçay kimi vilayətin iri çaylarının rejiminə təsir edir ki, bu da, çayların keçdiyi bütün ərazilərdə müəyyən gözlənilməz dəyişikliklərə səbəb olmaqdadır. Bu özünü, təsərrüfat fəaliyyətini qeyd olunan çaylara görə nizamlayan insanların təsərrüfat planlarının pozulmasında da göstərir. Həmçinin, qeyd edək ki, bütün dünyada olduğu kimi, Lənkəran vilayətində də meşələrin qorunması torpaqlarımızın eroziya, səhrələşmə, bozqırlaşma hadisələrindən mühafizə olunmasında, güclü küləklərdən, anomal qasırğalardan müvafiq əkin sahələrinin qorunmasında və ən əsası torpaqda nəmişliyi tənzimləyən meşə döşənəyi kimi sahələrin yaranmasında rolu əvəzsizdir.

Orta və zəif parçalanmış alçaq dağlıqda yaranan bozqır və kolluqlara landşaftı vilayətin şimal və şimal şərq hissələrində rast gəlinir. Bu ərazilər yüksək temperatur rejimi vilayətin bütün digər ərazilərindən fərqlənir. Burada daha çox arid şərait nəzərə çarpır. Bu landşaft tipi Lənkəran vilayətinin landşaftları arasında ən çox antropogen təsirə məruz qalması ilə fərqlənir. Bunun səbəbi təbii şərait ola bilməz. Yoxsa, insan sıxlığı az olardı, nəticədə antropogen təsir də az olardı. Bu sıxlığın əsas səbəbi qeyd olunan ərazilərdə relyefin nisbətən hamar olması, əsas nəqliyyat yollarına yaxınlıq və s.-dir. Cəlilabad rayonu ərazisində daha aydın təzahür edən bu landşaftlarda eroziya

əleyhinə tədbirlərin zəif görülməsi səbəbindən torpağın üst münbit qatının yuyulması, torpaq məhsuldarlığının aşağı düşməsi problemi ortaya çıxır. Nəticədə əkinçilik prosesinin iqtisadi səmərəliliyini ciddi şəkildə azaldır. Nisbətən hamar, az parçalanmış ovalıq və düzənliklərin çəmən meşə landşaftı tipinin üstün olduğu ərazilər isə yay fəslinin isti və quraq keçməsinə baxmayaraq zəngin bitki örtüyü ilə diqqəti cəlb edir. Yayda suvarma əkinçiliyinin, ilin soyuq dövründə isə dəmyə əkinçiliyinin inkişaf etdiyi ərazilərdəndir. Keçmiş tədqiqat materiallarından qeyd olunan ərazilərdə şirin qrunt sularının səthə yaxın yerləşməsi, bununla əlaqədar bataqlıqlaşmış ərazilərin və düzən meşələrinin yayılması haqqında faktlar diqqəti cəlb edir. Çünki, son bir əsr ərzində antropogen təsirlərin, xüsusi ilə, Lənkəran ovalığının cənubunda torpaqların əkinə hazırlanması məqsədi ilə qurutma işlərinin aparılması, düzən meşələrinin kəskin qırılması və yaşayış məntəqələrinin genişləndirilməsi və s. fəaliyyətlərin nəticəsində bu landşaft tipi bütövlüklə sıradan çıxmışdır. Oxşar formalara “parçalar-hissələr” şəklində Hirkan meşələrinin bəzi hissələrində də rast gəlinir. Qeyd edək ki, son illər həmin ərazilərdə suvarmaya daim ehtiyac duyan əkin işləri, xüsusilə, çay plantasiyası sahələrinin salınması maraqlı nəticələr verməkdədir. Belə ki, ərazinin su ilə daha çox qidalandırılması nəticəsində şirin qrunt sularının səviyyəsi yüksələ bilər. Bunun nəticəsində bəzi ərazilərdə əvvəllər mövcud olmuş bataqlıqlaşmış sahələrin yenidən bərpası mümkün ola bilər.

Yuxarıda təqdim olunan ayrı-ayrı nümunələrdən bir daha aydın olur ki, vilayətin landşaftlarında tarazlı inkişafın tənzimlənməsi və onların səmərəli təşkili məsələləri günümüzdə çox vacib məsələlərdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən landşaftların çoxmərhələli idarə edilməsi sisteminin ən mühüm şərtlərindən biri də antropogen təsirlərlə landşaft tipinin yüklənmə həddinin müəyyən edilməsidir. Hər bir landşaft tipində antropogen yüklənmənin norma və orta hədlərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir. Yalnız bundan sonra Lənkəran vilayəti təbii landşaftlarının səmərəli təşkili istiqamətində konkret tədbirlər görmək mümkündür. Yuxarıda toxunulan problemlərin qarşısını almaq və ya zərərini minimuma endirmək üçün təklif etdiyimiz bəzi tədbirlərə aşağıdakıları da aid etmək olar:

- ovalığın müvafiq landşaftlarında suvarma qaydalarına və rejiminə ciddi əməl edilməsi, əvvəllər istifadə olunmuş səmərəli suvarma sistemlərinin yenidən bərpası;

- yararlı torpaq sahələrində, əsas plantasiyalarda yaşayış məntəqələrinin tikilməsinin məhdudlaşdırılması; çünki, Lənkəran vilayəti ölkəmiz miqyasında yararlı torpaqla ən az təmin olunmuş vilayətlərdəndir;

- təbii xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq yüksək və orta dağlıq ərazilərdə xətti eroziyaya qarşı xüsusi mübarizə üsullarının hazırlanması, düzgün şumlama qaydalarına riayət etmə, yerli iqlim şəraitinə uyğun ağac və kolların, meyvə bağlarının salınması;

- ovalıqda və dağətəyi, alçaqdağlıqda yarıq-qobu eroziyasına qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanması, əvvəllər bataqlıqlaşmış, hazırda isə sıradan çıxmış ərazilərdə suvarma şəraitində də olsa, əkin sahələrini genişləndirmək və nəticədə qrunt sularının səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqla düzən meşələrinin genişləndirilməsi;

- antropogen təsirlərin “optimallaşdırılması” üçün əhalinin region üzrə bərabər yerləşdirilməsinə nail olunmalıdır.

Şahqubadbəyli Ənvər
baş müəllim
Əliyeva Könül
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
anvar191161@gmail.com
k.aliyyeva@mail.ru

Kompüter modelləşdirməsi və onun riyaziyyat fənninin tədrisinə tətbiqi

Riyaziyyatın öyrənilməsi prosesində müvafiq kompüter modellərindən istifadə mövzunun daha dərinə mənimsənilməsində, dinamik riyazi proseslərin daha aydın təsvir ediləndə böyük rol oynayır. Belə ki, tələbə mövzunu kompüter modelinin köməyi ilə öyrənərkən ona aydın olmayan hissələri digər tədris prosesi iştirakçılarının mane olmadan təkrar-təkrar araşdırmaq, təhlil etmək, modelin parametrlərini dəyişməklə alınan nəticələri dəfələrlə tədqiq etmək imkanları qazanır. Eyni zaman öyrənən kompüter texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə, həm də müasir təhsil texnologiyaları ilə bilavasitə tanış olur, onları öz işinə tətbiq etməyi də öyrənir.

Tədris metodu kimi kompüter modelləşdirməsinin əsasını riyazi modelləşdirmə təşkil edir. Kompüter modeli riyazi münasibətlər və düsturlar sistemi olub öyrənilən obyektin əsas vacib xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Bundan əlavə obyekt və ya model üzərində aparılan eksperimentlər kompüterin xarakteristikalarını və parametrlərini də nəzərə almağa məcbur edir ki, bu da öz növbəsində tədris prosesi iştirakçılarından kompüter texnologiyası haqqında biliklərə və onlardan istifadə vərdişlərinə yiyələnməyi tələb edir.

Riyaziyyatın öyrədilməsində kompüter modelləşdirilməsi metodundan istifadə aşağıdakı istiqamətlərə yönləndirilə bilər: obyektlərin kompüterdə əyani təsvirlərinin alınmasına; obyektlərin və onların xüsusiyyətlərinin kompüterin köməyi ilə öyrənilməsinə; müxtəlif vəziyyətlərin, sadə və ya mürəkkəb hesablamalar tələb edən riyazi proseslərin kompüter modelləşdirilməsi metodu ilə daha asan başa gəlməsi və vaxta qənaət edilməsi imkanlarının yaranması və s.

Riyaziyyatın öyrənilməsində müxtəlif hesablama əməliyyatlarının aparılması üçün əlavə riyazi modelin yaradılmasına, demək olar ki, ehtiyac olmur. Lakin, mürəkkəb hesablama proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün riyazi modelənsə, kompüter modelinin qurulması və tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilir. Riyaziyyat dərslərində yeni öyrədici kompüter modelinin qurulması riyazi hadisələrin ardıcılığının ciddi gözlənilməsi ilə yanaşı aparılmalıdır.

Qeyd olunduğu kimi mürəkkəb riyazi məsələlərin tədqiqi prosesində kompüter modelləşdirilməsi böyük rol oynayır. Bu zaman məsələnin həllindən alınmış nəticələr ekspert tərəfindən (ilkin olaraq müəllim tərəfindən) yoxlanılaraq analiz edilməlidir. Bundan sonra əgər lazım gələrsə, model tədqiq olunan obyektin parametrlərinə uyğunlaşdırılmalı və müvafiq mövzunun tədrisinə tətbiq edilməlidir. Riyaziyyatın öyrədilməsində kompüter modelləşdirilməsi aşağıda göstərilən bir neçə mərhələdə aparılmalıdır:

- Birinci mərhələdə məsələnin qoyuluşu, kommunikasiya verilənlərinin saxlanılmasını təmin edən obyektin və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, alqoritmin qurulması, alınan nəticələrin əyaniləşdirilməsi, məsələnin həlli mərhələlərinin hər birində alınan nəticənin izlənilməsi: bu mərhələdə mütləq qoyulmuş məsələnin həllindən alınan nəticələrin ekspert analizi (müəllimin rəhbərliyi ilə) aparılmalıdır. Əgər alınmış nəticələr gözlənilən nəticələrlə uyğun gəlirsə, onda modelin yaradılma alqoritmi öyrənənlərə bir daha izah olunmalı, məsələnin həllindən alınan nəticələrin operativ müşahidə olunması üçün informasiya-sorğu modeli işlənməli, texniki

qurğuların və proqram vasitələrinin analizi aparılmalı, məsələnin həlli üçün tələb edilən ilkin verilənlərin daxil edilməsi ilə iş davam etdirilməlidir.

- Formalaşdırma, başqa sözlə riyazi modelə keçid, alqoritmin yaradılması: alqoritmin struktur quruluşunun formalaşdırılması, metodların müəyyənləşdirilməsi, testlərin keçirilmə metodunun seçilməsi.

- Alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma, başqa sözlə proqramlaşdırma dilinin və metodunun seçilməsi.

- Modelin işindən alınan nəticələrin analizi, interpretasiyası və qərarların qəbul edilməsi;

- Nəticələrin analizindən aslı olaraq modelin təkmilləşdirilməsi və lazım gələrsə, yenidən qurulması.

Riyaziyyatın öyrənilməsində kompüter modelləşdirilməsi metodunun tətbiqi aşağıdakı imkanları yaradır:

- Öyrənmə prosesinin fərdiləşdirilməsi və diferensiallaşdırılması;

- Öyrənmə əks əlaqənin yaradılması üçün imkanlarının artması, səhvlərin diaqnostikası və nəticələrin qiymətləndirilməsi;

- Riyaziyyatın öyrənilməsi prosesində nəzarət və özünə nəzarət mexanizmlərinin avtomatlaşdırılması;

- Digər öyrənmələrə və öyrədənin işinə maneçilik törətmədən materialın dəfələrlə oxunması, analizlərin aparılması, testləşdirmə və digər yoxlama suallarını dəfələrlə, qoyulmuş məsələ və ya mövzuya aydınlıq gələndə qədər təkrar-təkrar icra edilməsi imkanlarının artması;

- Riyaziyyat dərslərində tədris materialının videoroliklər şəklində, multimedia proqramları vasitəsi ilə canlandırılması imkanlarının yaranması; və s.

Nəticə etibarlı ilə demək lazımdır ki, riyaziyyat dərslərində kompüter modellərindən istifadə metodu dərslərin qeyri-ənənəvi formada keçirilməsinə, onların daha canlı və çoxlu mənbələrdən istifadə etməklə təşkilinə gözəl şərait yaradır və öyrənmələrin kompüter texnologiyasına olan maraqlarının daha da səfərbər edilərək yönləndirilməsində yaxşı rol oynayır.

Şəmmədov Ramiz

dosent

Cavadova Aytac

doktorant

Lənkəran Dövlət Universiteti

rshammadli@gmail.com

Lənkəran –Astara bölgəsində yayılan bir sıra bitkilərin davamlı istifadə imkanları

Müasir zamanda ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılması olduqca vacib bir problemdir. Ona görə ki, ekoloji vəziyyət bütün zamanlarda insanın düzgün həyat tərzini keçirməsində, eləcə də cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan ətraf mühitin çirklənməsi böyük fəsadlar yaradır. Yaşayış mühitinə neqativ təsiri olan amillərin sırası həddindən artıq genişdir və günbəgün bu genişlənmə davam edir. Artıq elə bir dövrə gəlib çatmışıq ki, mutagen amillərin təsirindən yan qaçmaq mümkün deyildir. Burada əsas məsələ həmin amillərin təsirinin neytrallaşdırılmasından və orqanizmlərin həmin təsirlərə adaptasiyasından ibarətdir. Şübhə yoxdur ki, ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması davamlı inkişafın göstəricilərindəndir. İndi dünyanın bir çox yerlərində meşəsizləşmə ilə əlaqədar yaranmış vəziyyət böyük narahatlıqlar doğurur. Azərbaycanda isə bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, son illərdə yaşıllıq sahələrinin salınması və mövcud olan yaşıllıqların mühafizə edilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlərin sayı artmaqdadır.

Azərbaycan zəngin təbii ehtiyatlara malikdir və ölkənin güclü insan potensialı var. Onların vəhdəti ölkədə davamlı inkişaf üçün olduqca əlverişli şərait yaradır. Ölkə gözəl torpaq-iqlim şəraitinə, əlverişli coğrafi mövqeyə və böyük həcmdə neft, qaz və digər təbii ehtiyatlara malik olduğu kimi zəngin flora və faunaya da malikdir. Xüsusilə floramızın zənginliyinin qeyd edilməsi olduqca zəruridir. Qafqazın ən zəngin florasına malik olan Respublikamızın ən zəngin bölgələrindən biridə Lənkəran-Astara bölgəsidir. Bu bölgədə buzlaşma dövrünün olmaması orada olan bitki ehtiyatlarının zəngin tərkibinin saxlanılmasında böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bölgə dəniz kənarından, yəni litoral mühitlərdən başlayaraq üfüqi zonallıqla – yüksək dağlarla qovuşan bu ərazinin flora zənginliyi, bitkilik örtüyünün rəngarəngliyi, onun fiziki-coğrafi və təbii tarixi şəraitinin qədimliyi və müxtəlif olmasıdır. Ərazi Respublikanın başqa qonşu regionlarının bitki örtüyünə bənzəmir. Qeyd etdiyimiz kimi burada üçüncü dövrlərdən sonra buzlaşma erası yan keçdiyindən təbiət bu ərazidə milyon illərin yadigarlarını – reliktdendroloji biomüxtəlifliyi qoruyub saxlaya bilmişdir. Ədəbiyyat məlumatlarından aydın olur ki, bölgədə yerləşən Hirkan Milli Parkında olan ali və ali sporlu flora biomüxtəlifliyi 350 cinsdə və 80 fəsilədə təşəkkül tapmışdır.

Lənkəran-Astara bölgəsində sitrus bitkiləri, subtropik bitkilərlə yanaşı dərman bitkiləri, yağlı bitkilər, yağlı-efir bitkilər geniş yayılmışdır və onlara aid olan bitkilərin bölgədə təbii ehtiyatları çoxdur. Ona görə də belə bitkilərin mütəmadi olaraq öyrənilməsi, onlara göstərilən antropogen təsirlərin müəyyən edilməsi, ən əsası da dərman farmokopiyasında onlardan səmərəli istifadə olunması həmin bitkilərin davamlı istifadəsi imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxaracaqdır. Belə bitkilərdən sumaqı, adı daziotunu, hirkan acı yoncasını, vəcələni, yabanı nanəni, qaymaq çiçəyi, giləmeyvəli qaracöhrəni, qafqaz xurmasını, gəvəni və sairəni göstərə bilərik. Bu bitkilərin bəziləri artıq Qırmızı kitaba düşsə də, əksəriyyətinin bölgədə geniş ehtiyatı vardır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu bitkilərin mühafizə edilməsi ilə yanaşı onların farmakoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və dərman farmokopiyasında davamlı istifadə olunması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra ölkə və xarici alimlər tərəfindən bu bitkilərinin bəzilərinin yüksək modifikasiyaedici potensiala malik olması tədqiqatlarla sübut olunmuşdur. Həm bu nəticələrdə, həm də bitkilərin bölgədə təbii ehtiyatlarının çox olması həmin bitkilərin davamlı istifadəsini şərtləndirən amillərdən biridir. Bu bitkiləri təbii ehtiyatlarının bol olması və onların davamlı istifadə edilməsi ölkənin inkişafı üçün istifadəsi aparılan siyasətin vacib bir tərkib hissəsi ola bilər.

Şəmmədov Ramiz

dosent

Bayramzadə Nərgiz

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

rshammadli@gmail.com

Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində yerli floranın nadir növlərinin öyrədilməsinin imkanları

Müasir dövrümüzün aktual problemlərindən biri də Yer kürəsində ekoloji tarazlığın qorunması problemidir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ekoloji tarazlığın qorunmasında başlıca rol bioloji müxtəlifliyə malikdir. Ona görə də bioloji müxtəlifliyin qorunması və onların öyrənilməsi elə ekoloji tarazlığı saxlanılması kimi əhəmiyyətli bir prosesdir. Azərbaycan Respublikası florasının zənginliyinə görə Qafqaz respublikaları arasında, həmçinin dünya ölkələri sırasında fərqlənir. Respublikamız zəngin bitki biomüxtəlifliyə malik bir bölgədir. Bu baxımdan Azərbaycan florasında yayılan nadir bitki növlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün ən yaxşı yollardan biri böyüməkdə olan gənc nəslin daha çox məlumatlı olmasıdır. Böyüməkdə olan gənc nəslin problemin həllində yaxından iştirakını təmin etmək isə orta ümumi təhsil məktəblərində biologiyanın tədrisinin, dövrün tələblərinə uyğun təşkilindən çox asılıdır. Əgər

bu proses düzgün təşkil edilərsə şagirdlər yerli floranın nadir növlərini tanıyar, onların bioekoloji xüsusiyyətlərini bilməklə, mühafizəsinə dair bilik və bacarıqlara malik olurlar.

Məlumdur ki, Azərbaycan florasında 4500-dən çox bitki növü məlumdur. Həmin bitkilərin Respublikamızda yayılma şəraiti və ölçüləri olduqca müxtəlifdir. Təbiətdə və insan həyatında roluna görə də bir-birindən fərqlənirlər. Yerli mütəxəssislərin hesablamalarına görə Azərbaycan florasının təqribən 10-15 %-i itmək və məhv olmaq təhlükəsi ilə üzbəüzdür. Artıq həmin bitki növlərinin böyük bir hissəsi təbiyətımız üçün nadir növ hesab olunur.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da yerli floranın nadir növlərinin adı “Qırmızı kitab”a salınmışdır. Bu kitab nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi olan vəhşi heyvan və yabanı bitki növlərinin vəziyyəti haqqında rəsmi dövlət sənədidir. Qırmızı kitabın müxtəlif illərdə (1989; 2013) nəşr olunmuş cildlərində olan məlumatların müqayisəsi göstərir ki, itmək təhlükəsində olan bitki növlərinin sayı kəskin sürətdə artmışdır. Bu çox təhlükəli haldır. Ona görə də gənc nəsillə biologiyanın tədrisində yerli floranın nadir növlərinin öyrədilməsi bu baxımdan çox önəmlidir.

Hazırda qüvvədə olan fənn proqramı və onun əsasında tərtib edilmiş dərslik komplektlərinin tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı imkanlarını nəzərdən keçirdik. Təhlillərdən məlum oldu ki, yerli floranın nadir növlərinin qorunması bir standart şəklində proqrama verilir, lakin onun reallaşdırılması üçün dərsliklərdə imkanlar məhduddur və daha çox “Qırmızı kitab”a və qoruq, yasaqlıq və Milli parklara istinad edilir.

Tədrisin təşkilinə qoyulan yeni tələblər: öyrədiləcək bilik və bacarıqların mövzular üzrə bir standart şəklində verilməsi, fəal təlim metodlarının və iş formalarının seçimi, elektron dərsliklərdən və internet resurslarından məqsədyönlü istifadə, bəzi mövzulara dair təqdimatların hazırlanması və layihələrin işlənməsi, dərsləndirən məşğələlərin aparılması fənn müəllimlərinə imkan verir ki, yerli faunanın nadir növlərinin şagirdlərə öyrədə bilsinlər.

Şəmmədov Ramiz
dosent

Məcidov Məcid
dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti
Bakı Dövlət Universiteti
rshammadli@gmail.com

Azərbaycanın cənub bölgəsində yayılmış bir sıra dərman bitkilərinin davamlılığının qiymətləndirilməsi

Müasir zamanda bioloji növləri əhatə edən mühit kəskin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Artıq dünyada demək olar ki, təbii ekosistem deyilən bir yer qalmamışdır. Elmi texniki inqilab bir tərəfdən insanların tələbatlarının ödənilməsinə xidmət etsə də, digər tərəfdən təbiətə istənilən vaxtda və istənilən yerdə müdaxilə üçün şərait yaratmışdır. Onun nəticəsidir ki, artıq təbiətdə global problemlərin, xüsusilə ətraf mühitin pisləşməsi istiqamətində global problemlərin həcmi artmış və onların əksəriyyəti geri dönməyən xarakter almışdır. İndi insanlar təbiətdə mövcud olan bioloji növlərin, o cümlədən insanın özünün mühafizə olunması və mövcud ekoloji şəraitə qarşı uyğunlaşması imkanlarının öyrənilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparırlar.

Araşdırmalar göstərir ki, yaxın onilliklərdə dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin, iqlimin global istiləşmə prosesinin sürətindən və istiqamətindən asılı olacaqdır. Qlobal istilik (parnik) effektinin kənd təsərrüfatı istehsalına təsirinin nəticələrinin analizi göstərir ki, təmiz iqlim parametrlərinin

təsirindən başqa, həm də fotosintez prosesinə təsir göstərən atmosferdə CO₂-nin konsentrasiyasının artması, həmçinin torpağın yüksəlməkdə olan antropogen deqradasiyası və s. nəzərə alınmalıdır.

Verilən məlumatlardan aydın olur ki, Yer kürəsində mövcud olan bioloji növlər qlobal istiləşmədən kənar qala bilməyəcəkdir. Ona görə də bioloji növlərin qlobal istiləşmə şəraitində mövcudluğunun, yəni yaşaya bilib və bilməyəcəkləri haqqında model şəraitlərdə eksperimentlərin aparılması olduqca əhəmiyyətli və zəruridir. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq bizim tədqiqatların məqsədi müxtəlif dərman bitkilərinin ayrı-ayrı lokal populyasiyalarından götürülmüş nümunələrdə davamlılığın və müxtəlif mühit amillərinə qarşı genomun cavab reaksiyasının səviyyəsini öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqatda obyekt kimi vəcələ, yabanı nanə bitkilərinin yaşıl kütləsindən və toxumlarından istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bitkilər Lənkəran bölgəsində yayılmış dərman bitkilərdir. Həm məişətdə, həm də tibdə geniş istifadə olunur.

Yəni bitkilərin 45⁰C tempertura qarşı davamlılığını öyrənmişik. İrəli gedərək qeyd edək ki, bu təcrübə bizə öyrəndiyimiz bitki nümunələrin yüksək tempertur şəraitində davamlılığı haqqında proqnoz verməyə imkan vermişdir.

Aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, vəcələ bitkisinin xromosom aberrasiyalarının tezliyinin yüksəlməsi onun adaptasiya sistemləri ilə bağlı ola bilər. Lakin, xromosom aberrasiyalarında baş verən bu dəyişiklik yəni, onun tezliyinin yüksəlməsi, bu bitkidən adaptasiya imkanlarının nisbətən azalmasını göstərir.

Digər bitkidə yəni yabanı nanədə isə bu hal müşahidə olunmur və xromosom aberrasiyalarının tezliyində olan fərq təcrübə xətalari çərçivəsindədir. Xüsusi mühafizə olunan ərazilərdən, kənar ərazilərdən toplanmış bitki nümunələri üzərində aparılan araşdırmalar zamanı alınmış nəticələrdən aydın olur ki, bu ərazilərdən ətraf mühit amillərinin təsirinin dəyişməsi tədqiq olunan bitki nümunələrində xromosom aberrasiyalarının tezliyinin yüksəlməsi tendensiyasına gətirib çıxarmışdır. Götürülən bu bitkilər xüsusən də vəcələ bitkisi ətraf mühit amillərinin təsirinə qarşı daha çox həssasdır və ətraf mühit amillərinin dəyişməsinin öyrənilməsində indikator kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda nəticələr belə güman etməyə əsas verir ki, bu bitkinin adaptasiya imkanları da zəifdir. Elə bunun nəticəsidir ki, həm xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə, həm də belə ərazilərdən kənar yerləşən bitkidən xromosom aberrasiyalarının tezliyi nisbətən daha yüksək olur. Bu isə həmin bitkinin gələcəkdə adaptasiya imkanlarının tükənməsi hesabına onların tam tükənmə ehtimalının yüksək olması fikrinə gəlməyə əsas verir. Ona görə də, hesab edirik ki, bu bitkinin mühafizə edilməsi istiqamətində təxirə salınmaz tədbirlərin görülməsi çox zəruridir. Xüsusilə onların ex situ və in situ mühafizə olunmasını təşkil etmək çox zəruridir. Nəticələr güman etməyə əsas verir ki, hər iki bitkinin xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə yəni, hələlik həm antropogen amillərin təsirinə ciddi məruz qalmaması həm də, adaptasiya imkanlarının tükənməməsi haqqında mülahizələr irəli sürək.

Cədvəl 5

Mutagen amilin təsiri zamanı bir sıra qeyri ənənəvi bitkilərdə xromosom aberrasiyalarının tezliyi göstəricisi

Bitkilərin adı	Mutagen amil	Anafaza mərhələsində olan hüceyrələrin sayı (N)	Xromosom aberrasiyaları baş verən hüceyrələrin sayı (n)	Xromosom aberrasiyaları %	td	P
				M±m		
Kontrol		552	15	2,71±0,69		
Vəcələ	45 ⁰ C	553	38	6,87±1,07	3,28	<0,001
Kontrol		556	17	3,05±0,72		
Yabanı nanə	45 ⁰ C	558	31	5,56±0,97	2,52	<0,001

Tağıyev Allahverdi
dissertant

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
allahverdi.tagiyev@asoiu.edu.az

Qanıx-Əyriçay vadisinin Bakı şəhərinin su təchizatı üçün əhəmiyyəti

Müasir dövrümüzün qlobal problemlərindən biri də əhalinin və müxtəlif təsərrüfat sahələrinin suya olan tələbatının artmasıdır. Statistikalara görə, əhali artımı ilbəil artmaqdadır və həmçinin, sənayenin inkişafı da durmadan artır. Bütün bunlar qlobal xarakter daşıyır və əksər ölkələr su təminatı probleminin əziyyətini çəkir.

Azərbaycanın keyfiyyətli yeraltı su resurslarının böyük bir hissəsi isə Qanıx-Əyriçay vadisində cəmlənir. Qanıx-Əyriçay dağətəyi düzənliyi qərbdən Daşağılçayla, şərqdən Bumçay, Zağlıçayla, şimaldan Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaqları, cənubdan isə Acınohur yüksəklikləri ilə əhatə olunur. Tədqiqat ərazisinin uzunluğu 40 km, eni 15 km, sahəsi isə 600 km² təşkil edir. Məhz bu ərazidə aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Bakı şəhərinin su təchizatı üçün Qanıx-Əyriçay vadisi yüksək perspektivliyə malikdir və bu məqsədlə Bakı şəhərinin içməli su təchizatı üçün həyata keçirilən sonuncu və ən iri layihə olan Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin tikilməsinə başlanılmışdır. Oğuz rayonu ərazisindən təmiz suyun boru xətti vasitəsilə Bakıya gətirilməsini nəzərdə tutan bu layihə ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyev 2002-ci ilin dekabrında keçirilən müşavirədə Bakı şəhərinə yüksək keyfiyyətli bulaq suyunun gətirilməsinin vaxtının çatdığını bildirmiş və bu məqsədlə Oğuz-Qəbələ zonasının yeraltı sularından istifadə ilə bağlı müvafiq göstəriş vermişdi. 2010-cu ildən istismara verilən bu su kəmərinin uzunluğu 262,5 kilometr, diametri 2000 millimetr, suburaxma qabiliyyəti saniyədə 5 m³ olmaqla özaxımlıdır və şüşəlifli (GRP) borulardan çəkilmişdir. Kəmərin təzyiqi 20 atmosferdən

yuxarı olan, çay və yol keçidləri də daxil olmaqla 55 kilometrlik hissəsi polad borulardan tikilmişdir.

Kəməri su ilə təmin etmək üçün Oğuz rayonu ərazisində 78 istismar, 20 müşahidə quyusu qazılmışdır. Layihədə quyuların məhsuldarlığı saniyədə 70 litr proqnozlaşdırılsa da, hazırda quyuların bir qisminin məhsuldarlığı saniyədə 130 litrə qədərdir. Həmçinin müşahidə quyularında aparılan monitorinqlər quyularda iş dinamikasının layihədə nəzərdə tutulduğundan daha yüksək olduğunu göstərir. Quyulardan çıxan su şəbəkə vasitəsilə magistral su kəmərinin başlanğıcında tikilmiş suqəbuledici kameraya daxil olur və xlorlanaraq hər birinin həcmi 10 min kubmetr olan 2 su anbarına, oradan isə magistral kəməre ötürülür. Magistral kəmər boyu 3 yerdə təzyiqlə nizamlayıcı kameralar (Oğuz qurğular kompleksində, 153-cü km-də və Abşeron qurğular kompleksində), 2 yerdə isə təzyiqlə qırıcı kameralar (31-ci və 158-ci km-də) quraşdırılmışdır. Ümumiyyətlə kəmərin iş rejiminə SCADA sistemi ilə nəzarət olunur. Su kəməri 8 rayonun ərazisindən keçir.

Oğuz-Qəbələ-Bakı kəməri ilə Bakıya verilən suyun keyfiyyəti Dünya Səhiyyə Təşkilatının standartlarına tam uyğundur. Hazırda kəmərlə Bakı şəhərinə kəmərin layihə gücü həcmində, yəni saniyədə 5 kubmetr su verilir. Oğuz-Qəbələ-Bakı kəməri ilə Bakı şəhərinə özüaxımlı rejimdə verilən su paytaxtın Yasamal və Nəsimi rayonlarını bütövlükdə, Səbail, Nərimanov və Binəqədi rayonlarının əksər hissəsini, Nizami, Xətai və Sabunçu rayonlarının bir hissəsini təmin edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Bakı şəhərinin su təchizatı üçün Qanıx-Əyriçay artezian hövzəsində intişar tapmış yüksək keyfiyyətli, dünya standartlarına uyğun şirin yeraltı suların istifadə olunması yüksək perspektivliyə malikdir. Qanıx-Əyriçay vadisinin tədqiqat aparılan hissəsində yeraltı suların suvarma işlərində, istehsalatda, içmək və məişət məqsədləri üçün istifadə edilir. Yeraltı sular müxtəlif dərinlikli artezian və subartezian quyuları vasitəsi ilə istismar olunur.

Shahbazov Aydın
PhD, associate professor
Panahova Zümrud
candidate for a degree
Məmmədova Vəfa
candidate for a degree

Institute of Mathematics and Mechanics National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan State Pedagogical University
aydinshahbazov@yahoo.com
zumrudpanahova@gmail.com
vafa_eng6@gmail.com

Compact weighted endomorphisms of functional algebras of A-valued functions

Let X be a compact Hausdorff topological space and $A = A(X)$ is a uniform algebra defined on this compact. By $C(X, A)$ we denote the topological space of all continuous A -valued functions defined on X with compact-open topology. In this work we will investigate compactness of weighted composition operators on the subspaces (compactness of weighted endomorphisms on the subalgebras) of $C(X, A)$, i.e., the operators of the forms $(Tf)(x) = (u * (f \circ \varphi))(x)$, $f \in C(X, A)$ where $u \in C(X, A)$ is a fixed A -valued function and $\varphi: X \rightarrow X$ is a self-mapping of X , which is continuous on the set X_u of points $x \in X$ such that $u(x)$ is not identically zero function (where, the symbol \circ denote a composition of mappings

and the symbol $*$ denote a multiplication operation on algebras). We assume that the topological space X is completely regular with respect to topological algebras A (in Tikhonov's sense), i.e., for any closed subset K of X and for any point $x \in X \setminus K$ there exists S -valued functions $f, g \in C(X, A)$, such that $f(K)=0$, $f(x)=1$, and $g(K)=1$, $g(x)=0$. In particular, when the topological ring S is a commutative Banach algebra

First of all, we investigate compactness of composition operator T on the closed subspaces (compactness of weighted endomorphisms on the subalgebras) of $C(X, A)$. Therefore, we introduce the notions "a peak set", "a peak point" with respect to subspaces of $C(X, A)$, "a compactly connected component" of the set X_u , etc., and by use these notions we investigate the compactness of weighted composition operators on the closed subspaces of $C(X, A)$

In the first stage we receive next general necessary condition.

Theorem 1: Let S be a closed subspace of $C(X, A)$ and the operator of weighted composition $T: A \rightarrow C(X, A): (Tf)(x) = (u * (f \circ \varphi))(x)$, $f \in C(X, A)$ is a compact operator. Then for any compactly connected component $Y \subset X_u$ and for any peak set E with respect to S , we have: either $\varphi(Y) \subseteq E$, or $\varphi(Y) \cap E = \emptyset$

Further we give some applications of this general necessary condition for many special subalgebras S of $C(X, A)$ and we have differently transparently verifiable compactness criterion for weighted endomorphisms of subalgebras of $C(X, A)$, when the subalgebras S have differently boundaries (analogous Shilov boundaries). For example, if X is a connected compact Hausdorff space, then we have next theorem.

Theorem 2: Endomorphisms on $C(X, A)$ of the form $T: C(X, A) \rightarrow C(X, A): (Tf)(x) = (f \circ \varphi)(x)$, $f \in C(X, A)$ is compact if, and only if, when the self-mapping of X , $\varphi: X \rightarrow X$ is a constant.

Бабаева Улькар

докторант

Ленкоранский государственный университет

babayevauka@gmail.com

Природно-географические условия и экологическое состояние Ханбуланчайского водохранилища

Природный регион Лянкяран отличается от других физических и географических регионов Азербайджана своим подводным субтропическим климатом, распространением желтых почв, наличием аazonальности и густой гидрографической сетью. Несмотря на то, что на территории провинции среднегодовое количество осадков составляет 1600 мм, а гидрологические ресурсы отсутствуют, в вегетационный период растений не хватает воды. В Ленкоранском природном регионе реки являются основным источником водопотребления. Для провинций провинции характерны весенние и осенние паводки в соответствии с режимом дождевых осадков. После наводнения период наблюдения составляет 2-4 месяца.

Как мы знаем, страны с ограниченными водными ресурсами пытаются удовлетворить свои потребности в воде путем создания водохранилищ. В начале XXI века 135 водохранилищ в Азербайджане были проданы за 21 542,4 миллиона долларов. м3 и 56,6 млн.

м³ воды в 73 резервуарах объемом менее 1 млн. м³. В Лянкяранском природном регионе водохранилища были построены после 60-х годов 20-го века, чтобы удовлетворить потребность в воде. Один из них был построен и введен в эксплуатацию в 1976 году, Ханбуланчайское водохранилище было построено с целью подачи поливной воды, и было орошено 22 000 гектаров земли. В настоящее время, помимо водохранилища, население Лянкярана снабжается питьевой водой.

Для обеспечения достаточного количества воды в Ханбуланчайском водохранилище на Башарычае был построен водозабор 10 м³ / ч. Правый и левый прибрежные каналы протяженностью 7,8 и 8,2 км и водохранилища составляют 2,2 и 8,8 м³ / с соответственно, площадь водохранилища - 3,74 км², объем воды - 52 м³. Рассматривая основные морфометрические показатели водохранилища, мы видим, что общая длина водохранилища составляет 4755 метров, ширина - 2260 метров, высота плотины - 64 метра, а средняя глубина - 18 метров.

Ханбуланчайское водохранилище, называемое «жемчужиной Лянкярана», широко используется в туристических и рекреационных целях. Пробы воды, отобранные в июне и декабре 2018 года, были взяты из наклонной плотины на Башарычайском и Ханбуланчайском водохранилищах, питающих водохранилище Лянкяранского регионального управления Министерства экологии и природных ресурсов, с целью сохранения естественной красоты и экологического состояния водохранилища.

В результате анализа химическая потребность в кислороде оставалась стабильной на уровне 1,6 мг / л в течение года в пробах, извлеченных из осадочного резервуара из бассейна Башарычая. Напротив, проба, взятая с выхода водохранилища, уменьшилась в 6 раз с лета до зимы на 4,8 мг / л до 0,8 мг / л. Это можно объяснить сильным развитием фитопланктона в летние месяцы и их поглощением кислорода в водоеме.

Количество взвешенных веществ увеличилось с 3,2 до 11,42 мг / л, в 3,6 раза с лета до зимы. Причиной этого является увеличение количества материалов, которые были удалены с поверхности путем увеличения количества ферм в бассейне реки в течение летних месяцев. Вопреки тому факту, что запасы чая были отложены в водохранилище Ханбуланчай, количество взвешенных веществ уменьшилось в 1,9 раза с 5,48 мг / л до 2,88 мг / л, в то время как наблюдалось течение реки весной-зимой.

Как известно, основными показателями степени загрязнения водоемов являются общее количество биогенных и органических веществ в воде, брожение и окисление бихромата, химическая и биохимическая потребность в кислороде и т. Д. связаны между собой. К ним относятся биогенные элементы, которые объединяют соединения азота. На первый взгляд, биогенные элементы, которые кажутся «безвредными», радикально изменяют физическое и биологическое качество воды. Они определяют биологическую продуктивность водоемов, являясь основным компонентом природных вод. Качество воды часто зависит от концентрации этих элементов. Однако режим и поток биогенных элементов были относительно плохими по сравнению с основными ионами из-за технических трудностей.

Основным источником аммония, нитратов и нитридов в природных водах является множество сложных органических и животных органических веществ. Наши исследования показывают, что количество аммония в исследуемых водоемах выше нормы, варьируя от 0,04 до 1,7 мг / л. Нитритный (NO₂) и аммонийный (NH₄) режимы совместимы с нитритным (NO₃) режимом ионов.

Причиной частого появления соединений железа в составе природных вод является то, что он входит в воду из разных горных пород в связи с распространением железа в

природе. Согласно «правилам охраны поверхностных вод», количество железа в питьевой воде не должно превышать 0,3 мг / л. Из-за небольшого количества железа в Ханбуланчайском водохранилище, оно полезно для питьевой воды.

Вердизаде Наиля
профессор
Залов Али
доктор химических наук
Гасанова Новраста
докторант
Ибрагимова Шахла
докторант
Азербайджанский государственный педагогический университет
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
Бакинский государственный университет
zalov1966@mail.ru

Спектрофотометрического определения тяжелых металлов в фасоли и пшеничных отрубях

Большое количество тяжелых металлов является токсичным. В связи с этим в современном практическом химическом анализе существует потребность в определении этих элементов. Особого контроля требуют питьевые, природные и промышленные воды, содержание хрома и кобальта в которых строго регламентировано. Для оценки содержания токсичных компонентов в различных объектах окружающей среды достаточно перспективными и активно развивающимися являются методы, основанные на определении элементов с органическими реагентами.

Настоящая работа посвящена изучению условий взаимодействия хрома (VI) и кобальта (II) с 2-гидрокси-5-иодтиофенолом (ГИТФ, H_2L). В присутствии гидрофобных аминов наблюдается экстракция этих соединений в органическую фазу в виде разнолигандного комплекса (РЛК). Из гидрофобных аминов использованы *o*-ксилидин (*o*-Ксил) и *m*-ксилидин (*m*-Ксил).

ГИТФ в кислой среде обладает восстановительными свойствами. Для выяснения того, не меняется ли валентность хрома при взаимодействии с ГИТФ, проведены две серии опытов. Проводили реакцию с ГИТФ Cr(III), полученного восстановлением $SnCl_2$ и KI, в солянокислом растворе и без применения дополнительных восстановителей. Продукты обеих реакций имели максимумы поглощения при 440 нм. Следовательно, Cr (VI) при образовании комплекса с ГИТФ восстанавливается до Cr (III) самим реагентом.

Наилучшими экстрагентами оказались хлороформ, дихлорэтан и четыреххлористый углерод.

При однократной экстракции хлороформом извлекается 97.8–98.2% хрома (VI) и кобальта (II) в виде РЛК. Дальнейшие исследования проводили с хлороформом.

Для образования и экстракции комплексов хрома (III) и кобальта (II) оптимальным является pH 1.9-5.1 и 3.0-5.0 соответственно. Зависимость оптической плотности от pH приведены в таблица 1.

Таблица. Оптимальные условия образования и аналитические характеристики РЛК хрома (III) и кобальта (II) с ГИТФ и Ам

Соединение	рН		λ_{max} , нм	$\varepsilon \cdot 10^{-4}$	lgK _p	lgK _э к	R, %	D	Интервал подчинения закону Бера, мкг/мл
	Образ. и экстрак.	Опти.							
Cr-ГИТФ-о-Ксил	1.5-5.4	2.8-4.3	438	3.5	2.27	12.4	98.4	246	0.2-18
Cr-ГИТФ-м-Ксил	1.3-6.0	2.8-4.8	440	3.6	2.74	12.6	98.5	263	0.2-19
Co-ГИТФ-о-Ксил	0.9-6.4	3.2-5.1	560	3.9	2.68	12.8	98.7	211	0.2-20
Co-ГИТФ-м-Ксил	1.3-6.2	3.4-4.7	552	3.4	2.83	12.7	98.6	28 2	0.2-17

Максимальный аналитический сигнал при комплексообразовании Cr (III) и Co (II) наблюдается и 438–440 и 560–552 нм соответственно. Молярные коэффициенты поглощения составляют $(3.4-3.9) \times 10^4$.

Оптимальным условием образования и экстракции этих соединений является концентрация $(1.3-1.5) \times 10^{-3}$ М ГИТФ и $(1.2-1.5) \times 10^{-3}$ М Ам. Экстракты РЛК Cr³⁺ и Co²⁺ подчиняются основному закону светопоглощения при концентрациях 0.2–20 и 0.2–19 мкг/мл соответственно. РЛК устойчивы в водных и органических растворителях и не разлагаются в течение трёх суток, а после экстракции больше месяца. Максимальная оптическая плотность комплексов хрома (III) и кобальта (II) достигается в течение 10 и 15 мин соответственно.

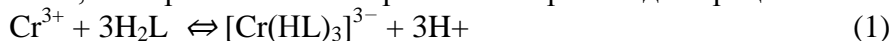
Стехиометрические коэффициенты реакции взаимодействия хрома (III) и кобальта (II) с ГИТФ и Ам устанавливали методами относительного выхода, прямой линии Асмуса и сдвига равновесия.

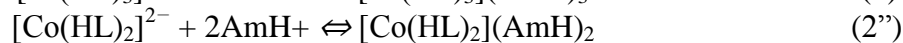
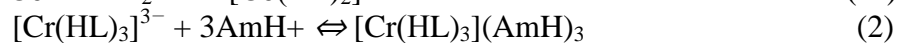
Кривые $1/V^n = f(1/m_A)$, построенные для различных значений n , показывают, что соотношение Cr(III):L:Am = 1:3:3 (в случае кобальта Co(II):L:Am = 1:2:2). Аналогичные результаты получены методами относительного выхода и сдвига равновесия. Методом Назаренко было установлено, что комплексообразующей формой хрома (III) и кобальта (II) является Cr³⁺ и Co²⁺ соответственно.

Исчезновение ярко выраженной полосы при 2580 см^{-1} (SH) и в области $3200-3600 \text{ см}^{-1}$ с максимумом при 3450 см^{-1} (OH), наблюдаемое в спектре ГИТФ, говорит о том, что -SH и -OH групп участвует в образовании комплекса. Полосы поглощения при 1380 см^{-1} указывают на наличие протонированного кислидина.

Механизм образования РЛК можно представить следующим образом: Ионы Cr³⁺ и Co²⁺ при взаимодействии с молекулами H₂L образуют анионные комплексы, которые экстрагируются с протонированного Ам. Состав экстрагируемых комплексов можно представить формулой [Cr(HL)₃](AmH)₃ и [Co(HL)₂](AmH)₂.

Предположим, что при комплексообразовании происходят процессы:

После решение уравнение (1) и (2) величины константы равновесия ($\lg K_p$) и константы экстракции ($\lg K_{\text{эк}}$) рассчитанные по уравнениям

$$\lg K_p = \lg D - 3\lg[\text{AmH}^+] \text{ и } \lg K_{\text{эк}} = \lg D - 3\lg[\text{R}^{2-}] - 3\lg[\text{AmH}^+]$$

(в случае кобальта $\lg K_p = \lg D - 2\lg[\text{AmH}^+] \text{ и } \lg K_{\text{эк}} = \lg D - 2\lg[\text{R}^{2-}] - 2\lg[\text{AmH}^+]$) соответственно представлены в табл.

Произведенные расчеты показали, что РЛК в органической фазе не полимеризуются и находятся в мономерной форме ($\gamma = 1.01-1.05$).

Изучено влияние ряда катионов и анионов на точность определения хрома и кобальта. Установлено, что большие количества щелочных, щелочноземельных элементов, РЗЭ, F^- , Cl^- , Br^- , SO_3^{2-} , SO_4^{2-} и $\text{C}_2\text{O}_4^{2-}$ не мешают определению хрома и кобальта. Избирательность определения существенно увеличивается в присутствии маскирующих веществ.

Определение хрома и кобальта в фасоли. Навеску фасоли (≈ 10 г) измельчали и высушивали в фарфоровой чашке сначала при $60-70^\circ\text{C}$, а далее при температуре 105°C . Сухой остаток озоляли в муфельной печи при 500°C . Зола растворяли в разбавленной (1:1) HNO_3 и выпаривали до влажных солей, которые растворяли в воде, отфильтровывали в мерную колбу на 100 мл. Содержание хрома [*Фасоль*: $\bar{x} = 6,08$ мг/кг; $S_r = 0,045$; $\bar{x} \pm t_p S / \sqrt{n} = 6,1 \pm 0,13$] и кобальта [*Фасоль*: $\bar{x} = 9,72$ мг/кг; $S_r = 0,032$; $\bar{x} \pm t_p S / \sqrt{n} = 9,72 \pm 0,15$] определяли с ГИТФ и Ам, а также с дифенилкарбазидом и α -нитроз- β -нафтолом.

Определение хрома и кобальта в пшеничных отрубях. В фарфоровых чашках при температуре 105°C высушивали 5 г навески пшеничных отрубей до воздушно-сухого состояния. Затем чашку устанавливали на асбестовой пластинке, содержимое сжигали на открытом огне. Обугленный остаток вместе с чашкой переносили муфельную печь и прокаливали при температуре 800°C . Минерализованный остаток растворяли в 0,1М HNO_3 и фильтровали через фильтр средней плотности в колбу на 100 мл. Содержание хрома [*Отруби пшеничные*: $\bar{x} = 5,65$ мг/кг; $S_r = 0,032$; $\bar{x} \pm t_p S / \sqrt{n} = 5,65 \pm 0,21$] и кобальта [*Отруби пшеничные*: $\bar{x} = 7,44$ мг/кг; $S_r = 0,029$; $\bar{x} \pm t_p S / \sqrt{n} = 7,44 \pm 0,20$] определяли с ГИТФ и Ам, а также с дифенилкарбазидом и α -нитроз- β -нафтолом.

Гаджиева Рейхан

доктор философии по химическим наукам

Кахраманов Наджаф

профессор

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Институт полимерных материалов НАН Азербайджана

najaf1946@rambler.ru

Высоко эффективные полимерные сорбенты для очистки водной поверхности от нефти и нефтепродуктов

Совершенно очевидно, что в процессе разведки и добычи нефти, ее транспортирования, хранения, переработки и использования нефтепродуктов возможны непредвиденные аварийные ситуации, способствующие существенному загрязнению

окружающей среды. При этом масштабы распространения нефтяного загрязнения в водном объекте зависит не только от состава и плотности нефти, но и скорости течения воды, силы ветра, температуры и т.д. В процессе транспортирования и добычи нефти на водной поверхности в мире ежегодные их потери в среднем составляют 5-6 миллионов тонн. Попавшая в водную среду нефть, с течением времени может подвергаться распространению пятна, испарению, частичному растворению, эмульгированию, оседанию на донную поверхность водоема, нанося тем самым значительный вред окружающей среде. Во всем мире проблемам, связанным с экологической безопасностью водной среды и принятию эффективных мер по оперативной ее очистке от нефти и нефтепродуктов стало уделяться весьма серьезное внимание. Одним из таких мероприятий является разработка высокоэффективных пенополимерных сорбентов многоразового использования. Ранее в работе были показаны преимущественные особенности пенополимерных сорбентов не только в направлении очистки водной поверхности от нефти и нефтепродуктов, но и тяжелых металлов.

В качестве объекта исследования использовали полимерные смеси на основе полиамида марки ПА-12, полиуретана марки ЛУР-90 и нитрильного каучука марки СКН-40 для получения на их основе пенополимерных сорбентов. Введение СКН-40 в количестве 5-7%мас. в состав полимерной смеси способствовала улучшению совместимости полиамида с полиуретаном. В качестве газообразователя использовали азодикарбонамид (5-7%мас.), сшивающего агента - пероксид дикумила (1%мас.). Для повышения гидрофобности сорбента в состав последнего вводили 5%мас. нефтяного дорожного битума. Смешение компонентов производили на одночервячном экструдере при температуре 170-220°C. В процессе экструзии расплава полимерной композиции был получен гидрофобный сшитый вспененный полимерный сорбент. Полученные стренги пенополимеров разрезали в грануляторе на гранулы размером 5-7 мм.

Первоначально необходимо было рассмотреть влияние ряда факторов - соотношения основных полимерных компонентов, объемной массы и типа сорбата на сорбционную емкость пенополимерных сорбентов. Анализируя полученные экспериментальные данные, можно установить, что соотношение вышеуказанные полимерных компонентов, а также объемная масса пенополимерных сорбентов оказывают довольно ощутимое влияние на величину их сорбционной емкости по нефти и нефтепродуктам. При этом, в зависимости от типа сорбата закономерность изменения сорбционной емкости проявляется совершенно по-разному. Так, например, в процессе сорбции нефти пенополимерными сорбентами самые высокие значения сорбционной емкости имеют сорбенты с минимальными значениями объемной массы, равными 25-55 кг/м³. Дальнейшее увеличение объемной массы сорбента способствует уже значительному снижению сорбционной емкости по нефти примерно в 3-5 раз. Существенное влияние объемной массы пенополимерного сорбента на сорбцию нефти свидетельствует, прежде всего, о сложных диффузионных и адгезионных процессах, протекающих на поверхности ячеек и пор. Установлено, что с уменьшением объемной массы пенополимерного сорбента наблюдается увеличение диаметра пор и ячеек. Так, для образцов пенополимерных сорбентов, полученных на основе полимерной смеси ПА+ПУ с объемной массой 25-55 кг/м³, диаметр ячеек составляет 0.9-1.2 мм. Для образцов с объемной массой 150-250 кг/м³ диаметр ячеек равен – 0.2-0.4 мм, а для образцов с объемной массой 300-400 кг/м³ – 0.02-0.05 мм. Таким образом, становится очевидным, что на сорбционную способность нефти существенное влияние оказывает диаметр ячеек. В данном случае, чем больше диаметр ячеек, тем легче протекает миграция нефти в ячеистую поверхность сорбента. Однако, этого нельзя сказать о других нефтепродуктах, которые, наоборот,

проявляют относительно слабую сорбционную способность на сорбентах с объемной массой, равной 25-55 кг/м³. Показано, что для каждого типа сорбата существуют свои оптимальные значения объемной массы сорбента, при котором достигается их максимальная сорбция. Так, например, если для нефти оптимальными сорбентами являются образцы с объемной массой 25-55 кг/м³, то для индустриального масла – 150-250 кг/м³, а для дизельного топлива, керосина и автомобильного бензина эффективность сорбции принимает свои максимальные значения на сорбентах с объемной массой, равной 300-400 кг/м³.

Кахраманов Наджаф
профессор
Аллахвердиева Хаяла
доктор философии по химическим наукам
Байрамова Илаха
диссертант
Институт полимерных материалов НАН Азербайджана
najaf1946@rambler.ru

Нанокompозиты на основе линейного полиэтилена низкой плотности и везувиан это перспективные Конструкционные материалы

За последние годы полимерные материалы, полученные на основе нанокompозитов, представляют большой интерес для практического использования в самых различных областях техники: машиностроении, сельском хозяйстве, автомобилестроении, судостроении, военной и военно-космической технике и т.д. Полимерные нанокompозиты – это материалы, обладающие уникальным сочетанием свойств в сравнении с обычными дисперсно-наполненными полимерными системами. Термин «нанокompозиты» относится к двухфазному материалу, где одна из фаз распределена в другой на нано- (10⁻⁹ м) уровне. Полимерные нанокompозиты на основе алюмосиликатов слоистого типа, содержат молекулы полимера, внедренные в межслоевое пространство, образуя наполненные силикаты.

Рассмотрим результаты исследования влияние концентрации наночастиц ВЗ с размером 20-110нм на закономерность изменения прочностных и технологических показателей нанокompозитов на основе сополимера этилена с бутиленом (СЭБ). Установлено, что с увеличением концентрации наполнителя прочностные свойства изменяются по определенной закономерности. В частности, показано, что максимальное значение разрушающего напряжения нанокompозитов достигается при концентрации везувиана (ВЗ) 5.0 %масс. Следует отметить, что введение 2.0%масс. наполнителя приводит к существенному росту разрушающего напряжения при сохранении относительного удлинения на уровне исходного СЭБ. Такое заметное возрастание разрушающего напряжения при такой минимальной концентрации наполнителя однозначно свидетельствует в пользу утверждения о том, что наночастицы ВЗ одновременно могут выполнять функцию зародышеобразователя в расплаве полимерной матрицы.

Возникновение гомогенных и гетерогенных центров зародышеобразования в расплаве СЭБ в процессе охлаждения способствует резкому возрастанию числа центров кристаллизации и одновременному росту кристаллических образований, которые, в конечном итоге, приводят к формированию мелкосферолитной надмолекулярной структуры. И поскольку, мелкосферолитная полимерная структура, как правило,

характеризуется минимальным содержанием дефектов в кристаллической структуре, последнее обстоятельство способствует улучшению прочностных показателей. При концентрации наночастиц ВЗ в полимерной матрице свыше 5.0%масс. наблюдается некоторое снижение разрушающего напряжения нанокompозита. Есть основание полагать, что для каждой отдельно взятой полимерной матрицы существует определенный предел насыщения структуры наполнителем, выше которого разрушающее напряжение снижается. Если часть наночастиц принимает участие в формировании гетерогенных центров зародышеобразования, то большая ее часть в процессе роста сферолитных образований вытесняется в аморфные и межсферолитные области. Межсферолитная область характеризуется наличием множества «проходных цепей», которые принимают участие в формировании одновременно нескольких сферолитов. Проходные цепи играют исключительно важную роль в изменении прочности и относительного удлинения нанокompозитов. По мере накопления и концентрирования наночастиц в межсферолитном пространстве конформационная подвижность проходных цепей существенно снижается вплоть до полного их блокирования при больших концентрациях неорганического компонента. Доказательством тому является снижение относительного удлинения нанокompозитов.

С повышением концентрации ВЗ от 0 до 30%масс. модуль упругости на изгиб постоянно увеличивается, а относительное удлинение снижается от 880 до 35%. Постоянное повышение модуля упругости на изгиб свидетельствует о том, что ВЗ относится к числу усиливающих наполнителей СЭБ. Повышение модуля упругости образцов на фоне снижения разрушающего напряжения нанокompозитов при концентрации свыше 5.0%масс. свидетельствует о различии в механизмах деформации: одноосном растяжении и изгибе.

Таким образом, полимерные композитные материалы на основе СЭБ и природного минерального наполнителя ВЗ отличаются высокими физико-механическими характеристиками, открывающими возможности для практического применения в качестве конструкционного материала в специальных областях техники при сохранении на хорошем уровне технологические особенности их переработки методами литья под давлением и экструзии.

Кахраманов Наджаф
профессор
Гасанова Айнура
диссертант

Институт полимерных материалов НАН Азербайджана
najaf1946@rambler.ru

Кинетические закономерности кристаллизации нанокompозитов на основе полиэтилена высокой плотности и термозолы бытовых отходов

С каждым годом удельный вес полимерных материалов используемых в различных областях промышленности постоянно растет. Обусловлено это тем, что выпускаемые в промышленности полимеры по своему комплексу свойств удовлетворяют возросшим потребностям современной техники и технологии. Однако, имеются такие области техники, как военная, космическая, военно-космическая, авиастроение, судостроение которые выдвигают все более новые и высокие требования к качеству полимеров. Ужесточение требований к качеству промышленных полимеров выдвигает необходимость использования

различных методов модификации их структуры, позволяющих в той или иной мере получить композитные материалы с заданными эксплуатационными свойствами. Практика показывает, что наиболее простым и в то же время эффективным методом модификации полимеров является введение различных типов природных минеральных наполнителей в процессе механо-химического синтеза, т.е. смешением в экструдере в режиме расплава. Наряду с этим, все больше выдвигается экологических требований, направленных на утилизацию дешевых промышленных отходов, что в значительной мере позволяет решить и другую проблему, связанную со снижением себестоимости композитных материалов. В этом отношении наиболее перспективным с экономической точки зрения является использование термозолы бытовых отходов Балаханского мусороперерабатывающего предприятия. Получение на основе термозолы нанодисперсных наполнителей делает его перспективным многофункциональным модификатором полиолефинов.

В качестве полимерной матрицы использовали полиэтилен высокой плотности (**ПЭВП**), характеризующийся нижеследующими свойствами: разрушающее напряжение - 31.3 МПа, модуль упругости при изгибе - 753 МПа, относительное удлинение - 435%, плотность 946 кг/м³, показатель текучести расплава (**ПТР**) равен 5.6 г/10мин., теплостойкость -119°C, температура плавления- 131°C, степень кристалличности 78%. В качестве наполнителя использовали термозолу бытовых отходов Балаханского мусороперерабатывающего предприятия. Из 1тн бытового мусора получают 280 кг термозолы при 1000-1200°C.

Наночастицы термозолы получали на аналитической мельнице **A-11** при максимальной скорости вращения ротора 30000 об/мин. Размер наночастиц композитов определяли на приборе модели STA PT1600 Linseiz Германия, который изменялся в интервале 70-110 нм.

Представлялось интересным изучить влияние концентрации термозолы на закономерность изменения зависимости удельного объема от температуры [$V_i = f(T)$]. Использование наноразмерных частиц термозолы (70-110 нм) было обусловлено, прежде всего, тем, что оно позволяло проводить исследования таким образом, чтобы при минимальных ее концентрациях обеспечить максимальный эффект в улучшении свойств. В то же время, для сопоставления свойств нанокompозитов был выбран более широкий диапазон концентраций термозолы в составе ПЭВП. Это обстоятельство было обусловлено тем, что в процессе разработки нанокompозитов была параллельно сформирована и другая стратегия, которая заключалась в снижении их себестоимости путем использования дешевых наполнителей. Было установлено, что при концентрации термозолы свыше 5%масс. разрушающее напряжение и относительное удлинение начинают снижаться. Так, например, при введении 3.0, 5.0, 10, 20, 30, 40 %масс. термозолы разрушающее напряжение изменялось в следующей последовательности: 32.6, 33.8, 29.2, 26.3, 23.5, 21.7 МПа, а относительное удлинение соответственно: 375, 215, 55, 40, 30, 25%. Из полученных данных следует, что сравнительно высокие значения разрушающего напряжения и относительного удлинения достигаются при концентрации термозолы 3.0 - 5.0%масс. С точки зрения экономических соображений наиболее предпочтительным являются нанокompозиты с 10-20%масс. содержанием термозолы.

С возрастанием концентрации термозолы наблюдается общая тенденция к закономерности снижения значений удельного объема. И, чем больше концентрация термозолы в составе ПЭВП, тем в меньшей степени происходит скачок изменения удельного объема при температуре фазового перехода первого рода. Нами установлено, что для исходного ПЭВП и нанокompозитов изменение значения скачка удельного объема,

соответственно составляет: исходный ПЭВП – 0.16; ПЭВП+3.0%масс.термозола – 0.167; ПЭВП +5.0%масс. термозола – 0.162; ПЭВП+10%масс.- 0.095; ПЭВП+20%масс. – 0.055; ПЭВП+30%масс.- 0.016; ПЭВП+40%масс.- 0.012 см³/г. Полученные данные подтверждают тот факт, что с увеличением концентрации термозолы происходит существенное замедление процесса кристаллизации в области фазового перехода первого рода.

Показано, что, фазовый переход для исходного ПЭВП и нанокомпозитов с 3-5%масс. содержанием термозолы происходит при 114°C. Для образцов с 10-40%масс.содержанием термозолы этот фазовый переход происходит при сравнительно меньшей температуре 110°C. Интерпретируется это тем, что при высокой концентрации частиц термозолы последние скапливаются в аморфных областях ПЭВП, создавая стерические затруднения для конформационной подвижности макроосементов. В связи с чем, собственно, и происходит смещение фазового перехода первого рода в область сравнительно низких температур.

Установлена зависимость свободного удельного объема от температуры. В соответствии с теорией Авраами исследованы кинетические закономерности кристаллизации и установлен механизм формирования кристаллических структурных образований в нанокомпозитах. Метод дилатометрии позволяет определить закономерность изменения свободного удельного объема, температуры стеклования и механизма кристаллизации в зависимости от содержания наполнителя в составе ПЭВП.

Кахраманов Наджаф

профессор

Курбанова Рена

доцент

Институт полимерных материалов НАН Азербайджана

najaf1946@rambler.ru

Термодеформационные свойства гибридных нанокомпозитов на основе модифицированных полиолефинов и минеральных наполнителей

По мере развития и совершенствования различных отраслей промышленности все большее внимание ученых и специалистов стали привлекать исследования, направленные на разработку полимерных композитных материалов, позволяющих получить на их основе конструкционные изделия, отвечающие высоким эксплуатационным требованиям. Еще большую актуальность стали приобретать полимерные нанокомпозиты, которые по своим физико-механическим, теплофизическим и физико-химическим характеристикам существенно превосходят обычные наполненные системы. В процессе изучения термодеформационных свойств полимерных нанокомпозитов, в задачу исследования входило выявление закономерности фазового перехода из твердого состояния в вязкотекучее. Следует отметить, также, что до сих пор остаются открытыми проблемы, связанные с установлением влияния функциональности полимерной матрицы и процесса агрегирования наночастиц наполнителя на закономерность изменения термомеханических кривых. Поэтому, в данной работе термомеханические исследования проводились в три этапа: исследовали образцы нанокомпозитов на основе – полиэтилена высокой плотности (ПЭВП) и бентонита, привитого сополимера полиэтилена с метакриловой кислотой (ПЭМАК) и бентонита, а также, ПЭМАК и агрегированного силанами бентонита.

В работе приводятся результаты исследования влияния концентрации наночастиц бентонита на термомеханические характеристики композитов на основе ПЭВП и его композитов. Показана принципиальная возможность увеличения теплостойкости композитов путем аппретирования бентонита и функционализации ПЭВП метакриловой кислотой. При исследовании термомеханических свойств нанокompозитов, полученных на основе ПЭМАК и аппретированного бентонита было установлено некоторое возрастание их температуры размягчения. Достаточно отметить, что прививка 16%масс.МАК на макроцепи ПЭВП сопровождается возрастанием температуры размягчения химически модифицированного образца от 119 до 120°C, а температуры плавления от 131 до 133°C. Связано это с тем, что привитые цепи МАК способствуют увеличению полярности ПЭВП, т.е. получению сравнительно жесткого полимера – ПЭМАК. По результатам ИК-спектрального анализа мы наблюдали смещение характерных полос поглощения. Так, например, для аппрета АГМ-9 появляются характеристические полосы 1100, 1165, 1071, 770, относящиеся к валентным колебаниям связей Si-O, Si-O-Si- и Si-O-C. Полоса поглощения 952см⁻¹ характеризует деформационные колебания СН₃-групп в связке –SiC₂H₅, а полоса поглощения 1630 см⁻¹ относится к деформационным колебаниям первичного амина. Однако, после аппретирования наночастиц бентонита наблюдается некоторое смещение характерных полос поглощения АГМ-9 соответственно, 1071→1088 см⁻¹, 771→781см⁻¹. Этот факт однозначно подтверждает наши доводы об образовании ковалентной связи между оксидами металлов наночастицы с этокси группами аппрета.

Введение 0.5, 1.0, 5.0, 10, 20%масс. бентонита сопровождается повышением температура размягчения нанокompозитов на основе ПЭМАК в следующей последовательности: 122, 125, 128, 130, 132°C. Такое заметное возрастание температуры размягчения композитов свидетельствует о получении новых типов полимеров с пространственной структурой. В результате протекания реакций гидролиз-дегидратация между гидроксильными группами компонентов смеси возникают ковалентные связи с образованием гибридных минерально-полимерных композитных материалов. Последнее обстоятельство завершается формированием редкосетчатой пространственной структуры между аппретом и бентонитом, а также, между аппретом и полимерной матрицей. Приводятся новые подходы к интерпретации свойств полимерных нанокompозитов в зависимости от тех процессов, которые протекают на границе раздела сформировавшихся минерально-полимерных гибридных структур.

Кахраманов Наджаф

профессор

Мустафаева Фатима

диссертант

Институт Полимерных Материалов НАН Азербайджана

najaf1946@rambler.ru

Влияние концентрации монтмориллонита на физико-механические свойства нанокompозитов на основе полиэтилена высокой и низкой плотности

Полимерные нанокompозиты, пожалуй, самые универсальные материалы на сегодняшний день. Они не только обладают превосходными свойствами, но также могут быть изготовлены так, чтобы демонстрировать комбинацию свойств для многофункциональных применений. Они полезны практически во всех сферах

промышленности, включая, автомобилестроение, аэрокосмическую промышленность, электротехнику, судостроение, энергетику и т.д. Разработка этих высокоэффективных нанокompозитов требует тщательного выбора материалов и синтеза. Он включает в себя выбор полимеров и наполнителей из огромного количества полимеров и наполнителей, доступных сегодня в поисках требуемого свойства .

Представлялось интересным рассмотреть раздельное влияние концентрации монтмориллонита (ММ) на физико-механические свойства нанокompозитов на основе полиэтилена высокой плотности (ПЭВП) и полиэтилена низкой плотности (ПЭНП). В качестве объекта исследований использовали промышленные образцы ПЭВП, ПЭНП, наноразмерные частицы природного минерального наполнителя– монтмориллонита. Разрушающее напряжение и относительное удлинение полиэтиленов и их нанокompозитов определяли в соответствии с ГОСТ 11262-80, показатель текучести расплава (ПТР) полимерных материалов определяли на капиллярном реометре марки MELT FLOW TESTER, CEAST MF50 (*INSTRON, Италия*) при температуре 190°C и нагрузке - 5 кг.

Анализ полученных данных показало, что влияние концентрации наночастиц ММ на свойства нанокompозитов на основе ПЭВП и ПЭНП имеет схожие и отличительные особенности. Отличительной особенностью является то, что для нанокompозитов на основе ПЭВП максимальное разрушающее напряжение, равное 36.0 МПа достигается при 10%масс. содержании ММ. При введении свыше 10%масс. ММ в состав ПЭВП наблюдается ухудшение разрушающего напряжения нанокompозитов. У нанокompозитов на основе ПЭНП с увеличением концентрации ММ от 0 до 30%масс. разрушающее напряжение постоянно растет от 13.1 до 16.9 МПа. По-видимому, тут сказывается влияние степени кристалличности исходной полимерной матрицы. Есть основание полагать, что, чем меньше кристалличность исходной полимерной матрицы, тем больше имеется «свободных вакансий» для заполнения аморфного пространства частицами наполнителя. И действительно, даже при 30%масс. содержании наполнителя в ПЭНП разрушающее напряжение имеет тенденцию к росту.

Скапливаясь в аморфной области, наночастицы ухудшают конформационную подвижность проходных цепей до полного их блокирования. Этим, собственно, и объясняется, что введение минерального наполнителя в первую очередь способствует ухудшению относительного удлинения нанокompозитов. При этом, независимо от типа используемого полиэтилена рост концентрации ММ сопровождается постоянным ростом модуля упругости на изгиб.

Установлено закономерное повышение теплостойкости композитов. Полученные данные однозначно свидетельствуют в пользу того, что скапливаясь в аморфной области наночастицы, в какой-то мере, придерживают термофлуктуационный распад надмолекулярной структуры, влияя тем самым на повышении теплостойкости нанокompозитов.

Таким образом, на основании полученных данных можно констатировать, что использование природного минерала ММ в качестве наполнителя ПЭВП и ПЭНП позволяет одновременно решить две основные проблемы: 1) введение ММ в состав полиэтиленов способствует получению нанокompозитов с улучшенными прочностными и теплофизическими свойствами; 2) при введение ММ ПТР нанокompозитов сохраняется на достаточно высоком уровне.

Кахраманов Наджаф
профессор
Мустафаева Фатима
диссертант
Институт Полимерных Материалов НАН Азербайджана
najaf1946@rambler.ru

Влияние концентрации монтмориллонита на закономерность изменения термомеханических свойств нанокompозитов на основе полиэтилена высокой и низкой плотности

Огнестойкие и самозатухающие свойства композитов важны для минимизации выделения тепла и образования дыма при горении полимерных композитов. В течение последних лет полимерные нанокompозиты привлекают к себе значительное внимание, так как будучи включенными в полимеры в очень низких концентрациях они обеспечивают хорошие механические, термические и огнезащитные свойства полимерам.

Представлялось интересным рассмотреть влияния концентрации монтмориллонита на закономерность изменения термомеханических свойств нанокompозитов на основе полиэтилена высокой и низкой плотности. В качестве объекта исследований использовали промышленные образцы полиэтилена высокой плотности (ПЭВП), полиэтилена низкой плотности (ПЭНП), наноразмерные частицы природного минерального наполнителя–монтмориллонита (ММ). Термомеханические свойства определяли на приборе Канавца. Деформация измерялась при последовательно изменяющихся температурах (Т).

По данным термомеханического метода анализа установлено, что с увеличением концентрации ММ в составе ПЭВП и ПЭНП наблюдается повышение температуры размягчения и температуры вязкотекучего состояния нанокompозитов. Появление небольшого плато у наполненных композитов между температурой размягчения и вязкотекучего состояния свидетельствует о сложных физико-химических процессах, протекающих в нанокompозитах. В процессе ступенчатого нагрева и определения зависимости деформации от температуры ММ оказывает существенное влияние на весь комплекс теплофизических свойств. Так, даже при введении 1мас. % ММ обнаруживается увеличение температуры размягчения исходного ПЭНП от 91 до 93°C, а температуры вязкотекучего состояния от 103 до 105°C. Последовательное увеличение концентрации ММ от 1 до 30%масс. сопровождается соответственно повышением температуры размягчения от 93 до 115°C, а температуры вязкотекучего состояния от 103 до 123°C. Повышение температуры размягчения однозначно свидетельствует о синхронном увеличении теплостойкости нанокompозитов.

Аналогичным образом методом термомеханического анализа было зарегистрировано повышение температуры размягчения и вязкотекучего состояния нанокompозитов ПЭВП. При этом, выяснялось что закономерность изменения термомеханических кривых нанокompозитов на основе ПЭВП и ПЭНП несколько отличаются друг от друга. Так, например, с увеличением концентрации ММ от 0 до 30%масс. температура размягчения повышается от 114 до 128°C, а температура начала перехода к вязкотекучему состоянию от 125 до 140°C. Дифференциальный сканирующий калориметрический (ДСК) анализ нанокompозитов ПЭВП+ММ показал повышение температуры плавления от 131 до 138°C. Такое различие в значениях температурных переходов полученных методом ДСК и

термомеханического анализа интерпретируется принципиальными особенностями методических подходов при оценке величины теплофизических показателей.

Анализируя термомеханические кривые ПЭВП+ММ образцов установлено, что в отличие от образцов ПЭНП+ММ процесс формирования плато в области вязкотекучего состояния наблюдается у образцов с 10%масс. содержанием ММ и выше, т.е. при более низкой его концентрации. Последнее обстоятельство, по-видимому, будет правильно интерпретировать, исходя из предположения о различии в степени кристалличности исходных полиэтиленов. Согласно этому положению, чем больше степень кристалличности исходной полимерной матрицы, тем меньше требуется наночастиц для заполнения ими аморфной области и сохранения прочностных показателей на высоком уровне.

Кахраманов Наджаф
профессор
Курбанова Рена
доцент
Арзуманова Нушаба
доктор философии по химическим наукам
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
Институт полимерных материалов НАН Азербайджана
najaf1946@rambler.ru

Кремнийорганические аппреты для улучшения свойств Полимерных нанокомпозитов

В ранние периоды исследований решение проблемы улучшения качества полимерных материалов ограничивалось в основном только подбором оптимального технологического режима их переработки методами литья под давлением, экструзии или использованием различного рода жидких, олигомерных или полимерных пластификаторов, модификаторов, легирующих добавок, которые в той или иной мере способствовали улучшению их конечных свойств. Но такие подходы не позволяли добиться получения полимерных композитов с достаточно высокими физико-механическими свойствами. Решение этой проблемы усугублялось еще и тем, что в процессе эксплуатации армированных композитных полимерных материалов наблюдалось отслаивание волокон от полимерной матрицы, в результате чего создавались серьезные препятствия к их практическому использованию.

Приводятся данные, согласно которым для улучшения совместимости органо-минеральных полимерных композитов применяются различные методы физической и механо-химической модификации поверхности наполнителя и полимерной матрицы, которые из-за сложности технологического процесса не получили должного развития.

Синтез *in-situ* полимеризационно-наполненных композитов на основе полиолефинов, и сегодня считается одним из перспективных направлений модификации, который позволил несколько иначе взглянуть на эту проблему. Синтез полимера в присутствии наполнителя в растворном режиме безусловным образом сказывалось, прежде всего, на равномерном диспергировании частиц наполнителя в полимерном объеме, образовании на поверхности минеральных частиц полимерной «шубы», при котором сводилось до минимума возможность их агломерации и слипания. Это особенно было важно при использовании в

качестве наполнителя наночастиц. В конечном итоге это обстоятельство также способствовало некоторому относительному улучшению физико-механических свойств высоконаполненных (до 80%масс.) композитов. Обычным механическим наполнением на оборудовании по переработке пластмасс не представлялось возможным ввести свыше 40%масс. неорганического компонента. Вместе с тем, развитие таких отраслей промышленности, как военная, космическая, военно-космическая, машиностроение, авиационная, судостроение и т.д. выдвигало все более жесткие эксплуатационные требования к качеству полимерных композитов, которые не представлялось возможным реализовать, опираясь только на стандартные промышленные полимеры и методы их модификации. Нужны были качественно новые типы полимерных композитов и до конца осмысленные научные подходы для всесторонней интерпретации обнаруженных закономерностей и механизма микропроцессов, протекающих на границе раздела полимер-наполнитель.

Авторам удалось путем аппретирования минеральных наполнителей кремнийорганическими соединениями вплотную подойти к получению композитных материалов с улучшенными прочностными и теплофизическими свойствами. Этого удалось достигнуть за счет улучшения совместимости полимерной матрицы с минеральным наполнителем. В результате аппретирования поверхности минеральных частиц и установления ковалентной связи в межфазной области представилась возможность получить новые типы полимерных материалов. В результате химического взаимодействия между кремнийорганическим соединением и гидроксильными группами на поверхности наночастиц последние, по сути дела, обволакивались в полимерную «шубу». Поэтому, взаимодействие на границе раздела происходило уже между полимерной шубой и полимерной матрицей, в результате которого обеспечивалась необходимая совместимость и соответственно улучшение комплекса эксплуатационных характеристик нанокompозитов.

Кулиев Керим

доцент

Алиева Конюл

докторант

Азербайджанский государственный педагогический университет

kerim.kuliev.69@mail.ru

Спектрофотометрическое определение железа(III) с 5-(2-гидроксипбензилиден)-2,4-тиазолидиндион

Для фотометрического определения железа(III) применен 5-(4-гидроксипбензилиден)-2,4-тиазолидиндион(L). Наилучшими экстрагентами оказались дихлорэтан, хлороформ, хлорбензол и четыреххлористый углерод. При однократной экстракции хлороформом извлекается 97.6% железа в виде комплекса. Содержание железа в органической фазе определяли фотометрически-салициловой кислотой после реэкстракции, а в водной - по разности.

Комплекс железа(III) экстрагируется в хлороформ в диапазоне рН = 3.9-5.3. Экстракция уменьшается как при уменьшении, так и при увеличении рН водной фазы. Выход комплекса максимален при концентрации 8.0×10^{-4} моль/лL.

Комплекс железа с L устойчив в водных и органических растворителях и не разлагается в течение двух суток, а после экстракции – больше месяца. Максимальная оптическая плотность достигается в течение 5 минут. Комплекс устойчив при нагревании до 80° С.

Максимальный аналитический сигнал при комплексообразовании железа с L наблюдается при 538нм. L максимально поглощает при 255нм. Батохромный сдвиг составляет 283 нм. Молярный коэффициент поглощения равен $\epsilon = 3.38 \times 10^4$. Методом Назаренко было установлено, что комплексообразующей формой железа является FeOH^{2+} . При этом число атомов водорода, вытесняемых им из одной молекулы L, оказалось равным 1.

Стехиометрию исследуемых комплексов устанавливали методами сдвига равновесия, относительного выхода Старика Барбанеля и прямой линии. Все методы показали, что соотношение компонентов в комплексе составляет 1 : 2. Методом пересечения кривых определены состав комплекса и вычислены его константы устойчивости. Произведенные расчеты показали, что комплекс в органической фазе не полимеризуется и находится в мономерной форме. Экстракт комплекса железа подчиняется основному закону светопоглощения при концентрации 0.5 – 18 мкг/мл. Данные, полученные для построения градуировочного графика были обработаны методом наименьших квадратов. Уравнение градуировочного графика $y=0.029+0.31x$. На основании уравнения градуировочного графика рассчитывали предел фотометрического обнаружения (ПрО) и предел количественного определения (ПрКО) железа в виде Fe-L.

Изучение влияния посторонних ионов на фотометрическое определение железа показало, что определению железа с L не мешают ионы щелочных, щелочно-земельных элементов и редкоземельных элементов, а также Al, Ga(III), Tl(III), Pb(II), Ti(IV), Nb(V), Ta(V), цитрат-ион, F⁻, Cl⁻, J⁻, Br⁻, PO₄³⁻, SO₃²⁻, SO₄²⁻, NO₂⁻, NO₃⁻ и C₂O₄²⁻ не мешают определению железа. Мешающее влияние Mn(II), Co(II), Ni(II) и Cd(II) устраняли осаждением Fe(III) аммиаком.

На основании результатов спектрофотометрического исследования железа (III) с L разработаны методики определения железа в почвах, мясе и воде.

Мурадов Маммад
кандидат физико-математических наук
Ленкоранский государственный университет
mammad_2011@mail.ru

Использование маржинального анализа для расчета стоимости за обучение

В основе маржинального анализа лежит деление затрат на переменные и постоянные. Основной категорией маржинального анализа является маржинальный доход, который представляет собой разность между выручкой от реализации продукции и переменными затратами. Маржинальный доход называют также **суммой покрытия**, то есть той частью выручки, которая покрывает постоянные затраты и формирует прибыль. Чем больше маржинальный доход, тем быстрее будут перекрыты постоянные затраты и тем быстрее организация, предприятие начнет получать прибыль. Маржинальный доход на весь объем продукции рассчитывается по формуле: $M=S-V$,

где S — выручка от реализации продукции, услуг; V — совокупные переменные затраты. Маржинальный доход на единицу продукции рассчитывается по формуле:

$$M=(S-V)/Q=p-v,$$

где Q — объём реализации продукции в натуральном выражении; p — цена единицы продукции; v — переменные затраты на единицу продукции.

В рамках маржинального анализа модели безубыточности (системы «Затраты-объём производства-прибыль») можно определить влияние объёма производства и реализации продукции на величину прибыли, а также определить объём продаж, начиная с которого возможно получение прибыли, и величины постоянных и переменных затрат, при которых возможно рентабельное производство продукции на предприятии. Многообразие образовательных ресурсов приводит к появлению образовательных учреждений нового типа. Среди этих учреждений виртуальные университеты. Данный вид образовательных учреждений встречается со многими трудностями, так как они не утверждены законодательно. Не существует стандарта расчета стоимости услуг предоставляемых ими. Стоимость образовательных услуг данного университета напрямую связана с понятием финансовый результат. Важное значение для оценки финансовых результатов деятельности данного типа учреждений имеет факторный анализ доходов и расходов.

Оценка доходов от реализованных курсов включает в себя:

1. Оценку объема реализации (количество курсов) за определенный период.
2. Оценку спроса на сетевой курс (количество студентов, изучающих данный сетевой курс).
3. Анализ экономической эффективности сетевого курса.
4. Установление цены на сетевой курс.

p_3, p_4 напрямую зависят от p_1 и p_2 .

Оценка расходов на сетевой курс включает в себя:

1. Классификацию расходов по временному признаку.
2. Определение доли расходов в общей себестоимости расходов.
3. Определение зависимости цены от расходов каждого вида

Анализ безубыточности и маржинальной прибыли отвечает на следующие вопросы.

1. Какой объём продаж требуется для безубыточной работы?
2. Какой объём продаж необходим для получения желаемой прибыли?
3. Какая прибыль ожидается для заданного объёма продаж?
4. Каким образом на прибыль повлияют изменения в цене реализации, переменных затратах, постоянных затратах и объёме предоставляемых ресурсов?
5. Как повлияют изменения в ассортименте реализованной продукции на потенциальную прибыль, безубыточность и объём целевого дохода?

Базовые модели для проведения анализа безубыточности и маржинальной прибыли основываются на наборе ограничений (на периоде t).

1. Цена за сетевой курс остается постоянной в течение рассматриваемого периода деятельности.
2. Все затраты разделяются на переменные и постоянные.
3. Переменные затраты на сетевой курс являются постоянной величиной.
4. Университет реализует только один набор сетевых курсов.
5. Рассматривается лишь один фактор, влияющий на переменные затраты, — количество студентов.

Таким образом, формирование финансового результата виртуального университета будет выглядеть следующим образом:

1. Выручка от реализации.
2. - Переменные расходы.
3. Маржинальный доход.
4. - Постоянные расходы.

5. Финансовый результат.

Его действие связано с неодинаковым влиянием постоянных и переменных издержек на финансовый результат при изменении количества сетевых курсов или количества студентов, изучающих сетевой курс. Если порог рентабельности пройден, то доля переменных затрат растет и значение силы воздействия производственного рычага падает. Порог рентабельности учреждения определяется по формуле:

$$R_p = \frac{Z_{post}}{K_{md}}$$

где: Z_{post} - постоянные расходы, K_{md} - коэффициент маржинального дохода.

$$K_{md} = \frac{MD}{W}$$

где: MD- маржинальный доход, W- выручка. Коэффициент маржинального дохода отражает изменение переменных затрат в структуре затрат. Если рассматривать переменные затраты на сетевой курс, то их доля в общих затратах для каждого курса может отличаться. Это может быть связано с различными факторами. Таким образом, коэффициент маржинального дохода позволяет классифицировать курсы в зависимости от переменных затрат.

Мусаева Матанат
доктор философии по математике
Азербайджанский государственный педагогический университет
musayeva08@inbox.ru

Вычислительные методы идентификации квантовых потенциалов

В работе изучена задача идентификации нескольких коэффициентов нелинейного квантовомеханического уравнения Шредингера, рассмотрены вычислительные методы решения этой задачи. Доказана сходимость разностных аппроксимаций как для прямой, так и для обратной задачи. Пусть x произвольная точка отрезка $(0, l)$, $T > 0$, $l > 0$ заданные числа, $\Omega = (0, l) \times (0, T)$, требуется минимизировать функционал

$$J_0(v) = \beta_0 \|\psi(0, t) - y_0(t)\|_{L_2(0, T)}^2 + \beta_1 \|\psi(l, t) - y_1(t)\|_{L_2(0, T)}^2 + \beta_2 \|\psi(x, T) - y_2(x)\|_{L_2(0, l)}^2, \quad (1)$$

на множестве $V \equiv \{v = (v_0, v_1), v_m = v_m(x), v_m \in W_2^2(0, l), 0 \leq v_m(x) \leq b_m, \left| \frac{dv_m(x)}{dx} \right| \leq d_m,$

$$\left| \frac{d^2 v_m(x)}{dx^2} \right| \leq f_m, \forall x \in (0, l), \frac{dv_m(0)}{dx} = \frac{dv_m(l)}{dx} = 0, m = 0, 1\}, \text{ при условиях}$$

$$i \frac{\partial \psi}{\partial t} + \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} - a(x)\psi - v_0(x)\psi - v_1(x)|\psi|^2 \psi = 0, (x, t) \in \Omega, \quad (2)$$

$$\psi(x, 0) = \varphi(x), x \in (0, l), \quad \frac{\partial \psi(0, t)}{\partial x} = \frac{\partial \psi(l, t)}{\partial x} = 0, t \in (0, T) \quad (3)$$

$\beta_i > 0, i = 0, 1, 2, b_m > 0, d_m > 0, f_m > 0, m = 0, 1$ – заданные числа, $a(x)$ – заданная функция,

удовлетворяющая условиям: $\left| \frac{da(x)}{dx} \right| \leq \mu_2, \left| \frac{d^2 a(x)}{dx^2} \right| \leq \mu_3, \forall x \in (0, l),$

$$\frac{da(0)}{dx} = \frac{da(l)}{dx} = 0, \mu_2, \mu_3 = \text{const} > 0 \varphi \in W_2^4(0,l), \frac{d\varphi(0)}{dx} = \frac{d\varphi(l)}{dx} = \frac{d^3\varphi(0)}{dx} = \frac{d^3\varphi(l)}{dx} = 0,$$

$y_0, y_1 \in W_2^1(0,T)$, $y_2 \in W_2^1(0,l)$. При каждом $v \in V$ под решением прямой задачи (2),(3) понимается функция $\psi(x,t) \equiv \psi(x,t;v)$ из пространства $W_2^{1,2}(\Omega)$, которая удовлетворяет уравнению (1) почти всюду и условиям (3), в смысле следа функции. При принятых выше предположениях прямая задача (2), (3) при каждом заданных коэффициентах из области допустимых коэффициентов имеет единственное решения из пространства $W_2^{1,2}(\Omega)$ и для этого решения доказана оценка:

$$\|\psi\|_{W(\Omega)}^2 \leq c_1 \left(\|\varphi\|_{W_2(0,l)}^2 + \|\varphi\|_{W_2(0,l)}^6 + \|\varphi\|_{L_2(0,l)}^{18} \right), \text{ где } c_1 > 0 - \text{ некая постоянная, независимая от}$$

оцениваемых величин. Предположим, что вариационная задача (1)-(3) имеет хотя бы одно решение, то есть множество $V_* \equiv \left\{ v^* \in V : J(v^*) = J_* = \inf_{v \in V} J(v) \right\}$ не пусто. Рассмотрим

разностную аппроксимацию задачи (1)-(3). С этой целью в область $\bar{\Omega}$ вводим разностную сетку и соотношения (1)-(3) пишем в конечных разностях. Тогда для каждого натурального $n \geq 1$ получим задачу о минимизации функции

$$I_n([v]_n) = \beta_0 \tau \sum_{k=1}^N |\Phi_{0k} - y_{0k}|^2 + \beta_1 \tau \sum_{k=1}^N |\Phi_{Mk} - y_{1k}|^2 + h \beta_2 \sum_{j=1}^{M-1} |\Phi_{jN} - y_{2j}|^2$$

$$V_n \equiv \left\{ [v]_n = ([v_0]_n, [v_1]_n), [v_m] = (v_m^0, v_m^1, \dots, v_m^M), 0 \leq v_m^j \leq b_m, j = \overline{0, M}, |\delta_{\bar{x}} v_m^j| \leq d_m, j = \overline{1, M} \right\}, \quad (4)$$

к которой присоединяется разностный аналог системы (2),(3) в следующем виде:

$$i \delta_t \Phi_{jk} + \delta_{xx} \Phi_{jk} - a_j \Phi_{jk} - v_0^j \Phi_{jk} - v_1^j |\Phi_{jk}|^2 \Phi_{jk} = 0, j = \overline{1, M-1}, k = \overline{1, N}, \quad (5)$$

$$\Phi_{j0} = \varphi_j, j = \overline{0, M}, \delta_{\bar{x}} \Phi_{1k} = \delta_{\bar{x}} \Phi_{Mk} = 0, k = \overline{1, N}, \quad (6)$$

где

$$y_j = \frac{1}{h} \int_{x_j-h/2}^{x_j+h/2} y(x) dx, j = \overline{1, M-1}, a_j = \frac{1}{h} \int_{x_j-h/2}^{x_j+h/2} a(x) dx, j = \overline{1, M-1},$$

$$\varphi_j = \frac{1}{h} \int_{x_j-h/2}^{x_j+h/2} \varphi(x) dx, j = \overline{1, M-1}, \varphi_0 = \varphi_M = 0.$$

Теорема 1. Для решения разностной задачи (4)-(6) при каждом выбранном $[v]_n \in V_n$ верна оценка:

$$h \sum_{j=1}^{M-1} |\Phi_{jm}|^2 + h \sum_{j=1}^M |\delta_x \Phi_{jm}|^2 \leq c_2 \left(h \sum_{j=1}^{M-1} |\varphi_j|^2 + h \sum_{j=1}^M |\delta_x \varphi_j|^2 + h \sum_{j=1}^{M-1} |\varphi_j|^4 \right), \forall m \in \{1, 2, \dots, N\},$$

Теорема 2. Пусть $J_*, v^* \in V$ и $I_{n*}, [v]_n^* \in V_n$ решения задач (1),(3) и (4)-(6), соответственно, тогда решение задачи (4)-(6) аппроксимирует решение задачи (1)-(3) в смысле, что $\lim_{n \rightarrow \infty} I_{n*} = J_*$.

Мустафаева Рена
кандидат химический наук, старший научный сотрудник
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
rena-babaeva0@rambler.ru

Получение металлсодержащих полимерных композитов

Одним из наиболее перспективных доступных и распространенных способов получения композиционных материалов с новыми свойствами является механохимическое совмещение различных полимеров с применением межфазных функциональных добавок и наполнителей улучшающих совместимость полимеров.

Металлсодержащие полимерные материалы являются предметом интенсивных исследований в связи с перспективами их использования в различных областях техники и технологии. Для синтеза металлполимерных композитов можно использовать разные методы: обработка полимерных пленок парами металлов, химические реакции солей металлов в полимерных растворах с последующим выделением соответствующего полимера, полимеризация различных металлсодержащих мономерных систем.

Целью наших исследований является разработка полимерных композиций на основе модифицированных и совмещенных смесей промышленных эластомеров с улучшенными реологическими, деформационно-прочностными, релаксационными свойствами, химической и термической стабильностью, а также разработка эластомер содержащих композиций чувствительных к магнитному полю.

Разработка магнитных эластомеров сочетающих одновременно высокие магнитные характеристики и эластичность (т.е. восстанавливать свою форму и размеры после прекращения действия внешних сил) является актуальной и востребованной промышленностью.

Известно, что для достижения наивысших магнитных характеристик необходимо обеспечить максимальную возможную степень наполнения композита за счет снижения доли эластичной полимерной матрицы, что вступает в противоречие с требованиями предъявляемыми к эластическим свойствам.

Поэтому основной целью являлось разработка составов резиновых смесей и технологии изготовления магнитных эластомеров с повышенными эксплуатационными свойствами.

Исследование влияние магнитного поля в процессах нефтедобычи показало, что магнитное поле влияет на реологические и другие физико-механические свойства воздействующих на нефтеносные пласты компонентов.

Известно применение таких растворов при направленном нагнетание полимерных композитов в скважине. Также металлсодержащие магнитные эластомеры еще называют «умные полимеры» которые используют для ограничения водопритоков в скважине. Металлсодержащие магнитные эластомеры находят приток воды и блокируют его т.е образуют гели при контакте с водой, при этом не препятствуют течению нефти сохраняя низкую вязкость при контакте.

Синтез и свойства композитов с частицами оксидов железа в матрице поли-1-винил-1,2,4-триазола. Для синтеза магнитных полимерных композитов с частицами оксидов железа использовали химический способ восстановления ионов железа из сульфата железа боргидридом натрия в водной среде в присутствии ПВТ. Варьированием условий реакции получены композиты в виде порошков темно-оранжевого цвета с различным содержанием

железа. Магнитные композиты с низким содержанием железа обладают хорошей растворимостью в воде, при увеличении содержания железа до 15 и 20% металлосодержащие композиты теряют растворимость в воде вследствие межмолекулярной сшивки полимерных макромолекул частицами оксидов железа.

Получен новый класс магнитных эластомеров, представляющих собой высокоэластичную полимерную матрицу с диспергированными в ней магнитными частицами микронного размера. Сочетание магнитных и упругих свойств приводят к появлению у таких композиционных материалов уникальной способности материала уникальной способности материала к обратимому изменению размера и вязкоупругих свойств во внешнем магнитном поле. Сопоставлением магнитных характеристик композитов с соответствующими параметрами спектров ЭПР оксидов железа в различных матрицах установлено, что железо в композитах формируется в виде суперпарамагнитных и ферромагнитных оксидов железа Fe_2O_3 и Fe_3O_4 . Разработанные металлосодержащие магнитные композиты могут быть использованы в нефтедобыче, в производстве полимерных изделий для нефтяной и машиностроительной промышленности.

“İQTİSADİYYAT, AQRAR VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ” BÖLMƏSİ

Ağayeva Mələhət
dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti
zooloq.60@mail.ru

Əncir bitkisinin xəstəlikləri

Tədqiqatın məqsədi Lənkəran bölgəsində əncir ağacı (*Ficus carica*) üzərində müşahidə edilən xəstəliklərin növ tərkibinin müəyyənəndirilməsi olmuşdur.

Əncir ağacı (lat. *Ficus carica*) tutkimilər (*Moraceae*) fəsiləsinə aid olan ağac bitkisidir. Müqəddəs "Qurani - Kərim"də "Tin" surəsinin 1-ci ayəsində "And olsun əncirə və zeytuna" - deyə söylənir. Əncir eramızdan əvvəl becərilən qiymətli bitkidir. Onu dibçək bitkisi fikusun yaxın qohumu hesab edirlər. Bitkinin mənşəyi 5000 il əvvəl Aralıq dənizi sahili ölkələrinə gedib çıxır. Əncir Aralıq və Qara dəniz sahillərində, Türkiyə, Suriya, Gürcüstan və Yunanıstanda da çox geniş yayılıb. Bundan əlavə ənciri Yəməndə becərdilər, oradan Misirə, Yunanıstana və başqa ölkələrə yayılmışdı. Latınca adı *Carica* sübut edir ki, ənciri qədim Koreya ərazisində becərdilər.

Respublikamızda əncir yabanı və mədəni halda geniş yayılmışdır. Subtropik meyvə bitkiləri içərisində əncir kimi zəngin qidalı, ətirli və şirinliyə malik olan digər meyvəli bitki yoxdur. Xalq təbabətində əncirin qurudulmuş yarpaqlarından sulu dəmləmə və bişirmə formasında, kal meyvələrinin südündən emulsiya şəklində, eləcə də təzə yetişmiş meyvələrinin şirəsindən isə ürək-damar xəstəliklərində və hipertoniya istifadə olunur. Əncirin meyvəsindən hazırlanan doşabdan və mürəbbədən, eləcə də qurudulmuş meyvələrindən şəkərli qida olaraq qüvvətləndirici vasitə kimi istifadə olunur.

Tədqiqatlar 2011-2017-ci illərdə Astara, Lerik, Lənkəran rayonlarında 30 əncir ağacının vegetativ və generativ orqanlarından götürülmüş nümunələr üzərində aparılmış, xəstə yarpaqlar, budaqlar, meyvələr toplanıb tədqiq edilmişdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün cənub bölgəsində əncir ağacı üzərində yayılmış göbələklərin taksonomik coğrafi analizi aparılmışdır. Xəstəlik törədən göbələk növlərinin bioloji və morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün Çapek-doks, düyülü-aqar, səmənili-aqar qidalı mühitlərdən istifadə edilmişdir. Aparığımız tədqiqatlar zamanı müəyyən etdik ki, əncir ağacının vegetativ və generativ orqanları üzərində ən geniş yayılan göbələk növü *Deuteromycota* şöbəsinin *hyphomycetes* sinifinin *hyphomycetales* sırasına aid olan *Fusarium*, *Aspergillus*, *Penicillium*, *Alternaria* növüdür. Bu göbələklərin təsiri nəticəsində əncir ağacının yarpağının üzəri kül rəngli mitseli ilə örtülür. Bir müddət keçdikdən sonra mitseli yığıcı daha da sıxlaşır və bütün yarpaq ayasını əhatə edərək 3-5 mm diametrlili *alternaria* və *fusarium* əmələ gəlir. Həmçinin biz müşahidə etdik ki, bu göbələklər əncir ağacının yarpaqları tökülənədək onun üzərində yaşayır. Xəstəliyə tutulmuş belə yarpaqlar saralır, solur və vaxtından əvvəl tökülür. Tökülmüş belə yarpaqların üzərində göbələyin meyvə cismi olan *kleystotetsi* əmələ gəlmir, bu zaman göbələk mitseli və konidilərlə qışlayır. Qeyd etdiyimiz bu göbələk növləri əncir ağacının meyvəsinə də böyük ziyan vurur. Belə ki, *Fusarium*, *Alternaria*, *Uncunula* göbələk növlərinin təsirdən əncir meyvələrinin ətli hissəsi mantarlaşaraq bərkiyir, daha sonra isə büzüşür. Bu cür yoluxmuş meyvələr öz əmtəlik keyfiyyətlərini itirmiş hesab olunur və istifadə üçün yaramır.

Tədqiqat zamanı biz müəyyən etdik ki, əncir ağacının yarpaqları quruyaraq tökülür, meyvələri isə büzüşmüş halda budaqlardan asılı qalırlar. Meyvələrdə əsasən uc hissədə açıq bozuntul, sonralar isə kül rəngli ləklələr şəklində təzahür edir. Əncir ağacı üzərində rast gəlinən

xəstəliklərdən biri də unlu şəh – külləmə xəstəliyidir. Apardığımız müşahidələr zamanı müəyyən etdik ki, xəstəliyin ilkin əlaməti olan ağ, zərif unlu örtük yarpağın həm alt, həm də üst tərəfində əmələ gəlir. İlk simptomların əmələ gəlməsindən 6-8 gün sonra formalaşan ağ örtük demək olar ki, bütün yarpaq ayasını əhatə edir. Yarpağın alt və üst tərəfində formalaşan örtük göbələyin mitselisindən və onun spor mərhələsindən ibarətdir. Müşahidələrimiz zamanı müəyyən etdik ki, hətta zəif külək belə ağ örtüyü səpələyərək sağlam ağacların yoluxmasına səbəb olur. Belə ki, açıq sahələrdə olan əncir ağacının aşağı yarus yarpaqlarında olan ağ örtük külək vasitəsilə orta və yuxarı yarus yarpaqlarına da səpələnir və bütövlükdə bitkini sirayətləndirir. Lakin hasarların kənarlarında, evlərin arxasında bitən əncir ağaclarında unlu şəh – külləmə xəstəliyinə əncirin ancaq aşağı yarus yarpaqlarında rast gəldik. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, açıq sahələrdə bitən əncir ağacları bu xəstəliyə daha çox sirayətlənir. Sirayətlənən və xəstələnmiş yarpaqlar azca saralır və vaxtından əvvəl tökülürlər. Ümumiyyətlə, xəstə yarpaqlar fotosintez prosesində fəal iştirak etmədiyindən digər orqanlarda da maddələr mübadiləsi pozulur. Bu isə nəticədə bitkinin qurumasına səbəb olur.

Torpağın aqrokimyəvi analizi əsasında əncir ağacının digər xəstəliklərə qarşı davamlılıqlarının artırılması üçün onların erkən yazda üzvi və mineral gübrələrlə gübrələnməsi də həyata keçirilməlidir. Payızın sonunda bitkilər yarpaqlarını tam tökdükdən sonra və ya yazın əvvəllərində tumurcuqlar oyanmamış külləmə, dəngil və bir sıra digər xəstəlik törədicilərinin qışlama formalarına qarşı DNOK (15-20 kq/ha) və ya Nitrafen (20-30 kq/ha) ilə çiləmə aparılmalıdır. Yarpaqlar 2-3 sm diametrə çatdıqda 1%-li Bordo mayesi, 0,5%-li Moniko bordo (5-6 kr/ha) və ya yeni sistem təsirli fungisidlərdən Ridomil MS (0,2%) ilə profilaktiki çiləmə həyata keçirilməlidir.

Bağirova Şəfa
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
shefa.baqirova@mail.ru

Regionlarda sahibkarlıq subyektlərinin şaxələndirilmiş istehsal fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Azərbaycanda aparılan uğurlu, məqsədyönlü siyasət nəticəsində ildən-ilə daha yüksək inkişaf göstəriciləri nümayiş etdirən iqtisadiyyatın formalaşdırılması Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafında dövlətin rolunun daha da artırmışdır. Digər tərəfdən ölkədə və onun regionlarında işgüzar fəallığın daha da yüksəldilməsi yoxsulluğun azaldılmasına əlverişli şərait yaratmış, əhalinin etibarlı sosial müdafiəsini, maddi-rifah halının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdir. Bütün bunlar isə Azərbaycanın hərtərəfli, dayanıqlı və davamlı inkişafının göstəricisidir.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətləri inkişaf etdikcə idarəetmədə sistemli və eləcə də struktur dəyişikliklər baş verir. Bu sistemli və struktur dəyişikliklər əsasən ölkədə ictimai proseslərin qismən regionlaşmasından da irəli gəlir. Bu istiqamətdə ölkədə idarəetmə metodlarını təkmilləşdirməklə iqtisadi təhlükəsizliyə ziyan vermədən bəzi səlahiyyətlər regionlara verilməkdədir. Verilən imkanlardan regionlar daxili resurslarını daha səmərəli istifadə etmək və onları ölkənin ümumi inkişafına yönəltmək kimi vəzifələrə yiyələnirlər. Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq, regionlar öz maraqları səviyyəsində strategiyalarını formalaşdırırlar. Bu da ölkənin iqtisadi maraqlarına tam uyğun bir forma hesab edilir. Bu baxımdan Azərbaycanın regionlarında dövlət və özəl müəssisələrdə çoxsektorlu istehsalın inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə böyük ehtiyac vardır. Hesab edirik ki, bu

istiqamətlər aşağıdakı formada ola bilər:

- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və potensialının gücləndirilməsi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və ixrac potensialının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalın standartlarının və regional strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalı üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi.
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalın infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalın yaradılması üzrə maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsala standartların tətbiqi və sertifikatlaşmaya dəstək verilməsi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsala marketinq və markalanma dəstəyi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsala informasiya və məlumat dəstəyi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsala treninq, seminar dəstəyi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalla əlaqəli texnologiyalar parklarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və yenilərinin qurulması;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsal üçün kadr potensialının və elmi təminatın gücləndirilməsi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalın fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi.

Eyni zamanda regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün dövlət proqramlarından irəli gələrək çoxsektorlu istehsalın həyata keçirilməsi nəticəsində aşağıdakıların əldə edilməsi gözlənilir:

- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalda regionların payının yüksəlməsi;
- Azərbaycanın regionlarında məşğulluğun strukturunda çoxsektorlu istehsalın payının artması;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalda məhsuldarlığın artması;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalda ixtisaslı işçi qüvvəsinin artması;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsal üzrə yeni iş yerlərinin təmin edilməsi;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsal üzrə texnoloji innovasiyalar tətbiq edən müəssisələrin sayının artması;
- Azərbaycanın regionlarında çoxsektorlu istehsalın inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinin artması.

Regionlarda aparılan iqtisadi islahatların nəticəsi kimi istehsal və emal prosesinin, xidmət infrastrukturunun və ümumilikdə çoxsektorlu iqtisadiyyatın yaradılması ən başlıca aktual məsələlərdən hesab edilir. Mütərəqqi iqtisadi inkişaf, modern və innovativ texnologiyaya əsaslanan istehsal, emal, xidmət infrastrukturuna sahib olmadan hər hansı bir regionun konkret sərbəst fəaliyyəti mümkün hesab edilməlidir. Ölkə iqtisadiyyatının regionların hesabına inkişafı baxımından bu məsələlər sistemli baxış, elmi yanaşma tələb edir. Ölkə iqtisadiyyatı üçün istehsal, emal və xidmət infrastrukturunun regional səviyyədə tədqiq olunması, regionlarda çoxsektorlu iqtisadiyyatın formalaşdırılması nəzəri baxımdan və beynəlxalq təcrübəyə əsasən həyata keçirilməlidir ki, bu konseptual əsaslar müasir dünyada regional sistemin yeni təzahürdə institusionallaşan faktorundan irəli gəlir. Həm də bu ölkə regionlarının kompleks inkişafı

baxımından onların birgə əlaqələrindən irəli gəlir

Beləliklə çoxsektorlu istehsal prosesində dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi sahəsində görülmüş işlərin nəticəsi, habelə tətbiq olunan yeniliklər və innovasiyalar Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəkdə də çoxşaxəli və davamlı inkişaf tempində, eləcə də Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının yüksəlməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Bədəlov Əlixan
dosent
Tağızadə Səriyyə
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
alixan.badalov@mail.ru
sariyyatagizade@gmail.com

Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə əsas problemlərdən biri də düzgün vergi-büdcə sisteminin təşkil olunması və vergi siyasətinin aparılması üçün düzgün istiqamətlərin müəyyən edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında da vergi siyasətinin və onun vacib bir forması olan büdcə-vergi siyasətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun aparılması ən vacib məsələlərdəndir.

Büdcə-vergi siyasəti dövlətin büdcə xərcləri və vergi sistemi ilə bağlı tənzimləyici siyasətidir. Büdcə-vergi siyasəti dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla büdcə formalaşması siyasətini ifadə edir və bir çox ədəbiyyatlarda fiskal siyasət adlanır. Fiskal siyasət dedikdə, dövlət xərclərinin və vergitutmanın səviyyəsinin dəyişdirilməsi istiqamətində dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Müasir fiskal siyasət əsasən dövlətin maliyyə resurslarının istifadəsini, maliyyələşdirmə metodlarını və dövlət büdcəsinin doldurulması mənbələrini öyrənir.

Büdcə-vergi siyasətinin məzmunu olaraq, dövlətin həm sosial sahədə, həm də iqtisadi sahədə birbaşa büdcə ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirləri qeyd etmək olar. Büdcə-vergi siyasəti yürütməklə bəzən makroiqtisadi problemlərin həllinə nail olmaq üçün dövlət, büdcənin ümumi həcmi dövlət xərclərinin büdcə tərkibində maliyyələşdirilməsi formalarını açıq maliyyələşdirmə vasitəsi kimi və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində vergi güzəştləri tətbiq edərək nail olur.

Respublikamızda büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində xeyli işlər görülsə də, bu sahədə müəyyən problemlər mövcuddur. Bu problemləri həll etmək üçün dövlət vahid büdcə-vergi siyasətini həyata keçirərkən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla yanaşı, milli, regional prinsipləri də nəzərə almalıdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın iqtisadi potensialı kifayət qədər böyükdür. Lakin son illərdə büdcədə kifayət qədər artım templərinə baxmayaraq, hesab edirik ki, ölkənin iqtisadi potensialı mövcud büdcə reallıqlarına uyğun gəlmir. Respublikamızda həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətinin əsas məqsədi neftdən asılı olmayan büdcəni inkişaf etdirmək və qeyri-neft sektorundan büdcəyə daxilolmaları artırmaq bir hədəf olmalıdır. Respublikamızın sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini və nəzərdə tutulan fiskal siyasətin effektiv həyata keçirilməsini təmin etmək üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- ümumi daxili məhsulun strukturuna və sahə quruluşuna uyğun büdcə gəlirlərinin artımını təmin etmək;

- regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış proqramların maliyyələşdirilməsində büdcənin rolunu və bu istiqamətə vəsait qoyuluşunu artırmaq;

- dövlət büdcəsi kəsirinin tədricən azaldılması siyasətini davam etdirmək və bu kəsiri iqtisadiyyatın stimullaşdırılması həddində saxlamaq;

- büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək;

- dövlətin qısamüddətli istiqraz və rəqələri bazarını daha da inkişaf etdirmək.

Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi iki əsas məsələnin həllini qarşıya qoyur:

-regionun özünün vergi potensialının qiymətləndirilməsi;

- regionun vergi yükünün yuxarı həddinin (vergiqoyma norması) qiymətləndirilməsi.

Bu qiymətləndirmə isə büdcələrarası iştirakçıların hamısının maraqlarının nəzərə alınması ilə obyektiv şərtləndirilən, regionların və bələdiyyə qurumlarının büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi məqsədi ilə aparılır.

Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilməli əsas tədbirlər aşağıdakı prioritet istiqamətlərdə olmalıdır:

- büdcə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;

- büdcə gəlirlərinin artırılması;

- büdcə xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

- dövlət borcunun idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Respublikamızda həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətinin əsas məqsədi neftdən asılı olmayan büdcəni inkişaf etdirmək və qeyri-neft sektorundan büdcəyə daxilolmalarını artırmaqdır.

Büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün aşağıdakı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- vergi yükünün azaldılması;

- vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

- vergilərin strukturunun onların sadələşdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirmək;

- xərclərin investisiya və sosial yönümlülüynü təmin etmək;

-büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək.

Hesab edirik ki, büdcə təşkilatlarının və idarəetmə orqanlarının sayının azaldılması, regionlarda bələdiyyə budcələrinin inkişaf etdirilməsi üçün istehsal və emal sahələrinin yaradılmasının təşkili, yerli sahibkarlığın inkişafı və məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi naminə vergi dərəcələrinin aşağı salınması başlıca istiqamətlərdir.

Bədəlov Əlixan

dosent

Hüseynli Nuran

müəllim

Lənkəran Dövlət Universiteti

alixan.badalov@mail.ru

nurangaga@yahoo.com

Turizmin tədqiqinin regional xüsusiyyətləri

Müasir dünyada turizm hər bir ölkə üçün iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri sayılır. Hazırda dünya üzrə ÜMM 10%-i, hər 16 işçi yerindən biri, dünya istehlak xərclərinin 11%-i turizm sənayesinin payına düşür. Dünya turizm industriyasında 250 milyondan çox insan çalışır. Dünya üzrə ixracatın 8 %-i beynəlxalq turizmin payına düşür. Göstərilən xidmətlərin təqribən 1/3-i beynəlxalq turizm vasitəsilə həyata keçirilir. Dünyada əmək qabiliyyətli

əhalinin 8,1 %-i turizm və onunla bağlı sahələrdə çalışır. Bu rəqəmlər turizmin dünyada nə qədər əhəmiyyətli bir sahə olduğunu subut edir.

Azərbaycanda da bu sahənin inkişafına ciddi diqqət göstərilməkdədir. Vaxtilə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş “2002-2005-ci illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafı proqramı” ölkəmizdə turizm sektorunun dirçəlməsinə təkan vermişdir. Azərbaycan Respublikasında 2007-2016-cı illər üçün turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi turizm sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, turizm sərəvətlərindən səmərəli istifadə olunması, turizmin ölkə iqtisadiyyatının öncül istiqamətlərindən biri kimi tanınması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 6 aprel 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənən “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” isə ölkəmizdə bu sahənin inkişafı üçün daha ciddi əsas yaratmışdır.

Ölkəmizin regionlarında turizmin inkişafına, yeni turizm növlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, turizm obyektlərinin açılması üçün iş adamlarının fəaliyyəti vacib amillərdən hesab edilir.

Ölkəmizin regionlarında turizmin bütün növlərinin inkişafı üçün daha bir əlverişli məqam Azərbaycan xalqının səmimiyyəti, ənənəvi qonaqpərvərliyidir. Ölkəmizin ərazisində 6 mindən artıq tarixi memarlıq abidələri mövcuddur. Onların əksəriyyəti Azərbaycan ərazisindən keçən Böyük İpək Yolu boyunca qədim karvan yollarının üstündə yerləşir və indinin özündə də heyrət doğurur. Bu abidələrə misal olaraq, ibtidai insanların Qobustan mağaralarındakı (Bakıdan 60 km qərbdə) qayaüstü rəsmlərini, İslama qədərki dövrün mərasim tikililəri-atəşpərəstlik məbədlərini, qüllələrini, dağların zirvəsindəki alban kilsələlərini və ibadətgahlarını, möhtəşəm qala divarlarını və qəsrləri, habelə geniş karvansaraları, İslam mədəniyyəti dövrünün əzəmətli saraylarını, memorial ayin və digər tikililəri göstərmək olar. Orta əsrlər dövrünün memorial tikililəri, İpək Yolu marşrutunda məqbərələrlə təmsil olunub. Məsələn: Qobustan rayonunun inzibati mərkəzi olan Mərəzə qəsəbəsi yaxınlığında, Diribaba türbəsi (XV əsr), Şamaxı rayonunda Yeddi Gumbəz türbələr kompleksi (XVIII əsr), rayonun Kelaxana kəndində sərdabələr (XVII əsr), 1457-ci ildə Ağsu şəhərində tikilmiş Şeyx Dursun türbəsi, İsmayilli rayonunun Həzrə kəndində türbələr kompleksi (XV-XVI əsrlər), Qazax rayonunun Poylu kəndində türbələr kompleksi (XIX əsr), Gəncədə İmamzadə türbəsi (XVII-XIX əsrlər) kompleksi buna parlaq misal ola bilər.

Ümumiyyətlə Azərbaycanın bütün bölgələri turizm üçün əlverişli və tarixi cəhətdən zəngindir. Amma xarici turistlərin diqqətini ən çox cəlb edən bölgələr şimal və son zamanlar inkişaf etməkdə olan cənub bölgəsidir.

Azərbaycan son dövrdə inkişaf tempini sürətləndirərək, dünyanın aparıcı və inkişafda olan ölkələri sırasında öz mövqeyi, eləcə də, mövcud potensialı ilə seçilir və özünəməxsus yer qazanmışdır. Qısa bir dövr ərzində əldə olunan nailiyyətlər ölkənin milli maraqlarının zəminində formalaşmış, eləcə də, dövlət tərəfindən həyata keçirilən milli strategiya, yeridilən ictimai, siyasi və mədəni mövqə məhz belə imicin Azərbaycan ətrafında yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Aşağıdakı istiqamətlər turizmin yeri və rolunun nəzəri-metodoloji aspektlərini formalaşdırır:

- turizmin iqtisadi artımda rolu;
- turizmin ölkə əhalisinin məşğulluğu və yerli resursların istehsal və xidmət döviyyəsinə cəlb edilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir;
- turizmin inkişafı ixracatı yönlü siyasətin yeni və daha səmərəli forması olaraq turist tələbatına uyğun struktur transformasiyanın modelini yaradır;

- turizm ölkəsi daha çox səmərəli fəaliyyət, turizm sferasına baxış, onun məqsədi, vəzifələri və təşkili fəaliyyətində iştirak edən subyektlər və mexanizmlər, onun metodoloji əsaslarını təşkil edir.

Turizmin tədqiqinin regional xüsusiyyətləri, onun hər hansı ölkədə genişlənməsi imkanlarını artırmaq proqramları ilə baş verir. İlk növbədə regionlara xarici investisiyaların təşviqi, onların turizmə yönəldilməsinin təşviqi yolları axtarılır. Regional iqtisadi islahatlar və inkişafın amili olaraq turizm potensialı və məhsulu qiymətləndirilir.

Ölkənin regionlarında turist zonalarının və marşrutlarının təşkil edilməsilə bağlı 7 marşrut istiqamətində proqramlar hazırlanmışdır. Bu marşrutlara aşağıdakılar daxildir:

1. Abşeron;
2. Qobustan-Şamaxı-Ağsu-Göyçay-İsmayilli-Kürdəmir-Zərdab-Ağdaş;
3. Xızı-Siyəzən-Dəvəçi-Xaçmaz-Quba-Qusar;
4. Qəbələ-Oğuz-Şəki-Qax-Zaqatala-Balakən;
5. Gəncə-Goranboy-Xanlar-Gədəbəy-Tovuz-Qazax;
6. Salyan-Masallı-Lerik-Lənkəran-Astara;
7. Naxçıvan-Şahbuz-Şərur-Sədərək-Ordubad-Culfa-Babək.

“2009-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kurortların inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” Azərbaycanın regionlarında turizm-kurort sahələrinin planlı surətdə inkişaf etdirilməsinə və səmərəli istifadəsinə zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanda turizm sənayesinin sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə 6 dekabr 2016-cı il tarixində “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin təsdiq edilməsi ilə ölkəmizin turizm sənayesi üçün yeni mərhələnin başlanğıcı qoyulmuşdur. Yol Xəritəsində göstərilmişdir ki, mövcud imkan və potensialdan səmərəli istifadə etməklə Azərbaycan 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarından birinə çevriləcək. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə ölkəni dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdikləri 20 turizm məkanından birinə çevirməkdir. Bu istiqamətdə regionlarda turizm fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı üçün aşağıdakılar təklif olunur:

- Regionlarda turizmin inkişafı üçün məqsədyönlü büdcə fondu yaradılması;
- Regionlarda ekoloji turizm fəaliyyəti üçün xüsusi qoruqların yaradılması;
- Regionlarda turizmin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi;
- Turizm fəaliyyətində sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Ümumiyyətlə, regionlarda xidmət sektorunun əsası olan turizm fəaliyyətinin formalaşması, inkişafı və rəqabətə davamlılığı ölkənin gələcək sabit inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

Bədəlov Əlixan
dosent
Şahbazova Lalə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
alixan.badalov@mail.ru
shahbazova.lale11@gmail.com

Müəssisələrin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətində mühasibat uçotunun əsas konsepsiyası

Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti onun iqtisadi fəaliyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti cari və investisiya tələbatlarının ödənilməsi, maliyyə resurslarının müəyyən olunması, formalaşması və bölüşdürməsində nisbətlərin gözlənilməsi, xərclərin maliyyələşdirilməsi, nəzarətin aparılması və s. ilə əlaqədardır.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti hər şeydən əvvəl onun əsası olan müəssisə, firma və şirkətlərin maliyyəsinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Lakin müəssisədə maliyyənin təşkilinin səmərəliliyi onun maliyyə vəziyyəti ilə ölçülür. Ona görə də, maliyyədən fərqli olaraq, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti daha geniş sferanı əhatə edir. Bu isə onu göstərir ki, maliyyə fəaliyyəti ancaq müəssisənin maliyyəsi deyil. Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti yönəldilir:

- pul hesablaşmalarının təmin edilməsi üzərində nəzarətin aparılmasına;
- pul gəlirlərinin alınmasına;
- pul yığımının və maliyyə resurslarının formalaşması və bölüşdürülməsinə.

Müəssisənin çox tərəfli maliyyə fəaliyyəti plan-proqnoz, cari və operativ maliyyə sənədləri əsasında həyata keçirilir. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin əsas obyektini müəssisə maliyyəsinin məzmununu təşkil edən çoxtərəfli pul-maliyyə münasibətləri təşkil edir. Belə münasibətlərin tərkibində geniş təkrar istehsal prosesində meydana çıxan pul münasibətləri vacib rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə uçotun bilavasitə aşağıdakı üç növü ilə əlaqədar olan informasiyaların toplanması, işlənilməsi və təhlilinin müxtəlif sistemlərdən istifadə edilir:

- mühasibat (maliyyə);
- idarəetmə;
- vergi.

Uçotun üç növünün hər biri spesifik vəzifələrin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur və bir-birinə bərabər səviyyədə aparılır. Onların hamısı ilkin informasiyaların ümumi bazasına, daha dəqiq desək, vahid aparılma metoduna malik olmaqla, uçotun vahid sistemini yaradırlar. Aydın məsələdir ki, uçot əməliyyatlarının təkrarlanması birbaşa üstəlik xərclərin artımına aparır və buna görə də müəssisənin iqtisadi informasiyalarının toplanması, işlənilməsi və təhlilinə real ehtiyac yaranır. Bütövlükdə informasiya təminatının vahid sisteminin formalaşması idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün etibarlı əsas yaradır, habelə müəssisənin maliyyə-istehsalat və maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə mühasibat uçotunun əsaslandırılmış konsepsiyası uçot sisteminin təşkilinin əsasıdır.

Mühasibat uçotu əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etdiyi üçün müəssisənin idarə edilməsi, onun əmlakının kompleks idarə edilməsi, müəssisənin əmlak kompleksi həyata keçirilmiş təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlı olan informasiyaların toplanması, işlənməsi, qeydiyyatı və onların

istifadəçilərə çatdırılması ilə bağlı olan bir sistemdir. Hər bir elm sahəsi kimi mühasibat uçotu da müəyyən bir konsepsiyaya əsaslanır. Ümumiyyətlə konsepsiya –hər hansı bir hadisənin, prosesin müəyyən üsulla mənimsənilməsi, əşyaya əsas nəzəri diqqətin yetirilməsi, onların müntəzəm işıqlandırılması üçün rəhbəredici qüvvədir. Azərbaycanda mühasibat uçotunun əsas konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi müasir təsərrüfatçılıq şəraitində mühasibat uçotu sisteminin yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat uçotunun konsepsiyası mühasibat uçotunun nəzəri əsasını işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. Mühasibat uçotunun konsepsiyası bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənməklə xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması, beynəlxalq uçot və hesabat prinsiplərinə, elmin və texnikanın son nəəliyyətlərinə uyğun hazırlanmışdır.

Mühasibat uçotunun əsas konsepsiyası Azərbaycanda uçot sisteminin təşkilinin əsası olmaqla aşağıdakı məsələlərin həllində əsas kimi çıxış edir:

- Mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına dair ümumi informasiyalarla peşəkarları təmin etmək.

- Mühasibat uçotuna aid ardıcıl normativ sənədlərin hazırlanması və mövcud sənədlərə yenidən baxılmasının əsası kimi çıxış etmək.

- Bu konsepsiya 50 normativ sənədlərlə tənzimlənmiş məsələlərlə bağlı qərarların qəbulunda əsas hesab olunur.

- Mühasibat uçotunda əks olunan informasiyaların anlaşılmasında istifadəçilərə kömək etmək.

Mühasibat uçotunun nəzəri əsasının təşkil edən konsepsiya normativ sənədləri əvəz eləmir, o yalnız mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirir.

Xarici və ölkə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, mühasibat uçotu sistemi maliyyə və idarəetmə uçotuna ayrılır. Bu da mühasibat uçotu konsepsiyasına maliyyə və idarəetmə uçotu baxımından ayrı-ayrı yanaşmağı tələb edir.

İdarəetmə uçotu müdiriyyətin və əsaslandırılmış idarəetmə qərarı hazırlamaq və qəbul etmək bacarığına malik olan menecerin daxili istifadəsi üçün toplanan, ölçülən, işlənən və lazımı istiqamətə istiqamətləndirilən bütün növ uçot informasiyalarını əhatə edir.

İdarəetmə uçotunu bəzən daxili və ya istehsalat uçotu da adlandırırlar. İdarəetmə uçotu sistemində istehsalat-təsərrüfat fəaliyyəti barədə göstəricilərin formalaşması müəssisənin sirri hesab edilir.

Maliyyə uçotu həm müəssisənin müdiriyyəti və işçi heyəti, həm də kənar istifadəçilər tərəfindən istifadə olunan uçot informasiyalarını özündə birləşdirir.

Mühasibat uçotu, maliyyə məlumatlarının ölçülməsi, işlənməsi və ötürülməsi sistemi kimi qəbul edildiyindən, onda nəyin ölçülməsinin müəyyən edilməsi çox vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Bu ölçü obyektini kimi təsərrüfat əməliyyatları çıxış edir. Təsərrüfat əməliyyatları mühasibat uçotunun predmeti hesab olunur və onlar mühasibat uçotunda pulla ifadə olunur. Pulla ifadə olunmayan məlumatlar balansda əks etdirilə bilmədiyindən müəssisələrin vəziyyəti haqda tam olmayan hesabatı özündə əks etdirmir və müəssisədə işlərin vəziyyəti haqda əsas məlumatları göstərə bilmir. Azərbaycanda qüvvədə olan maliyyə hesabatı müəssisənin balansını (1 sayılı forma), müəssisənin balansına əlavəni (5 sayılı forma), maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqda hesabatı (2 sayılı forma) özündə birləşdirir.

Bədəlov Əlixan
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
alixan.badalov@mail.ru

Dövlətin maliyyə strukturunun əsas təməli kimi mühasibat uçotunun aparılması qaydalarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istəqəmətləri və konsepsiyası

Son illərdə aparılan islahatlar çərçivəsində ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab olunur. Bu məqsədlə dövlətin maliyyə strukturunun əsas təməli hesab edilən mühasibat uçotunun aparılması qaydalarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istəqəmətində bir sıra mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Dövlətin maliyyə strukturunda mühasibat uçotu çox vacib və mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistemin düzgün və effektiv qurulmasından, bəzi hallarda, müəssisənin gələcəyi asılıdır. Bütün mühasibat uçotu subyektlərində mühasibat uçotunun “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmiş müvafiq mühasibat uçotu standartlarına və ya sadələşdirilmiş uçotun qaydalarına uyğun aparılması məcburidir.

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi və siyasi islahatların nəticəsində mühasibat uçotunun mahiyyəti və funksyaları müəssisədə onun yerinə yetirdiyi vəzifələr dəyişilmişdir. Mühasibat uçotu sahəsində dəyişikliklər bir sıra iqtisadi və hüquqi xarakterli daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində zəruri olmuşdur. Bu amillərdən əsasları aşağıdakılardır:

- Müəssisənin hüquqi bazasının dəyişilməsi;
- Mənfəət əldə etmək məqsədilə həyata keçirilən müəssisə fəaliyyətinin genişlənməsi;
- Xarici bazarlara sərbəst şəkildə çıxmaq imkanı.

Bütün bu amillər mühasibat uçotu və hesabatın təşkili sahəsində dəyişiklikləri zəruri etmişdir. Bu dəyişiklikləri həyata keçirmək üçün Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq beynəlxalq uçot sisteminə keçid proqramı qəbul olunmuşdur. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən milli uçot standartlarının konseptual əsasları, milli uçot standartları, normativ aktlar sistemi hazırlanıb təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycanda mühasibat uçotunun əsas konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi müasir təsərrüfatçılıq şəraitində mühasibat uçotu sisteminin yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat uçotunun konsepsiyası mühasibat uçotunun nəzəri əsasını işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. Mühasibat uçotunun konsepsiyası bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənməklə xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması, beynəlxalq uçot və hesabat prinsiplərinə, elmin və texnikanın son nəəliyyətlərinə uyğun hazırlanmışdır.

Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsasən dünyanın aparıcı ölkələrinin mühasibat uçotu modelini 4 qrupa bölərək müəyyənləşdirmək olar:

1. Britaniya-Amerikan modeli (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Hollandiya və s.);
2. Kontinental model (Almaniya, Avstriya, Fransa, İsveçrə, İtaliya və s.);
3. Cənubi Amerika modeli (Braziliya, Argentina, Boliviya və s.);
4. Qarışıq iqtisadiyyatlı ölkələr modeli (Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş SSRİ ölkələri).

Britaniya-amerikan modeli inkişaf etmiş maliyyə və qiymətli kağız bazarları şəraitində fəaliyyət göstərir.

Kontinental uçot modeli əsasən banklara, dövlətin maliyyə strukturlarına və vergi qaydalarına istiqamətlənmişdir.

Cənubi Amerika modeli tamamilə vergi qaydalarına yönəlmişdir.

Qarışıq iqtisadiyyatlı ölkələrin mühasibat modelində yuxarıda qeyd olunan modellərin oxşar əlamətləri vardır.

Qeyd olunanlara əsasən demək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək üçün hər bir ölkədə uçot sisteminin bu sahədə mövcud beynəlxalq standartların prinsiplərinə uyğun qurulması dövrün ən vacib tələbidir. Bu baxımdan Azərbaycanda uçot və hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində görülən işlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları qüvvəyə minmişdir.

Mühasibat uçotunun əsas konsepsiyası Azərbaycanda uçot sisteminin təşkilinin əsası olmaqla aşağıdakı məsələlərin həllində əsas kimi çıxış edir:

- Mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına dair ümumi informasiyalarla peşəkarları təmin etmək;

- Mühasibat uçotuna aid ardıcıl normativ sənədlərin hazırlanması və mövcud sənədlərə yenidən baxılmasının əsası kimi çıxış etmək;

- Mühasibat uçotunda əks olunan informasiyaların anlaşılmasında istifadəçilərə kömək etmək.

Mühasibat uçotunun nəzəri əsasının təşkil edən konsepsiya normativ sənədləri əvəz eləmir, o yalnız mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirir.

Müasir şəraitdə mühasibat uçotunun təşkili aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

- təsərrüfat əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi;

- rəsmiləşdirilmiş əməliyyatların sintetik hesablar vasitəsilə müxabirləşmələrinin aparılması;

- müxabirləşmələrin mühasibat registrlərinə işlənilməsi;

-registerlərdə analitik uçotun formalaşdırılması;

- mühasibat hesabatların tərtib olunması.

Azərbaycanda yüksək iqtisadi inkişaf sürəti və ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası beynəlxalq maliyyə və mühasibat uçotu standartlarının tətbiqinin sürətləndirilməsini zəruri etmişdir. Həmçinin ölkədə yaranan iqtisadi artım təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mühasibat uçotunun aparılmasının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Respublikamızda xarici dövlətlərin şirkətlərinin fəaliyyət göstərməsi bu işi bir az da əhəmiyyətli edir. Bu şirkətlər öz baş ofisləri üçün beynəlxalq standartlara uyğun mühasibatlıq aparırlar. Beynəlxalq təcrübənin öyrənməklə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiqi təsisçilərin mənafeyini daha dolğun və səmərəli müdafiə etdiyindən əlverişli investisiya mühiti canlanır ki, bu da xarici investisiyaların həcmünün sürətli artımına səbəb olur.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilmiş sonuncu 4 may 2018-ci il dəyişikliyinə əsasən uçotun təşkili və aparılması artıq “Milli Mühasibat Uçotu Standartları” ilə deyil, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına (IFRS), Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına (IFRS SME) və İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına (IPSAS) əsasən yerinə yetiriləcəkdir. Aid olduğu kateqoriyadan asılı olaraq hüquqi şəxslər üçün mühasibat uçotunun aparılması üzrə tələblər aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- Publik hüquqi şəxslər, ictimai əhəmiyyətli qurumlar üçün - yalnız IFRS;

- İri və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün – öz seçimlərindən asılı olaraq IFRS və ya IFRS SME;

- Kiçik və Mikro sahibkarlıq subyektləri – Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərində uçotun aparılması qaydaları və ya öz seçimlərindən asılı olaraq IFRS və ya IFRS SME;

- Qeyri-kommersiya təşkilatları – IPSAS prinsipləri əsasında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən uçot qaydaları əsasında.

Qanunvericiliyə edilən sonuncu dəyişikliklərə əsasən büdcə təşkilatları və maliyyə institutları istisna olmaqla digər bütün kommersiya təşkilatlarında yuxarıda qeyd olunan tələblərə əməl edilməsinə nəzarət aparılan vergi yoxlamaları çərçivəsində Vergilər Nazirliyi tərəfindən həyata keçiriləcəkdir.

Ələkbər Rövşən
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Baxşızadə İbrahim
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rovsen1234@bk.ru
baxshizade97@mail.ru

Maliyyənin idarəedilməsi prosesi və onların əmələ gəlmə mənbələri

Təsərrüfat subyektinin maliyyəsinin idarəedilməsi sistemi maliyyə planlaşdırılmasından, maliyyə uçotu və təhlildən, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsindən ibarətdir. Digər idarəetmə sistemlərinə rəğmən, maliyyə menecmentini iki altsistemin - idarə edən (idarəetmə subyekti) və idarə olunan (idarəetmə obyekt) - qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsi kimi təqdim etmək olar.

Maliyyə menecmenti həyata keçirilərkən **idarəetmə obyekt** qismində ilk növbədə maliyyə ehtiyatları, onların əmələ gəlmə mənbələri və istifadə istiqamətləri, eləcə də təsərrüfat subyektinin pul daxilolmaları və ödənişlərin fasiləsiz axınına əks etdirən pul dövriyyəsi çıxış edirlər. Müəssisənin pul fondlarının hər bir xərc istiqaməti müvafiq olaraq hər hansı bir mənbə ilə uyğun gəlməlidir. Bu mənbələrə istehsala investisiya edilən və aktivlər formasını alan xüsusi kapital və passivlər aiddir. Maliyyənin idarəedilməsi prosesi aşağıdakı **məqsədlər sisteminə** söykənir:

- müəssisənin bazar dəyərini maksimallaşdırmaq;
- sabit artım templərini təmin etmək;
- mənfəəti maksimum həddə çatdırmaq;
- maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamaq;
- əmtəə və xidmətlərin satışı həcmi artırmaq;
- rəqiblərlə mübarizədə liderlik etmək.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin idarə edilməsi prosesində hər bir təsərrüfat subyekti maliyyə bazarlarında qiymətli kağızların investoru və emitenti, borc alan və borc verən kimi müxtəlif rollarda çıxış edir. Bu halda baş verən əlaqələrə üç qrupa bölünən aşağıdakı müxtəlif maliyyə alətləri vasitəsilə xidmət edilir:

- pul vasitələri (xəzinədə, hesablaşma və digər hesablarda olan pullar);
- kredit alətləri (istiqraz və rəqələri, müqavilələr, zərbəçi kontraktlar);
- təşkilatın nizamnamə kapitalında iştirakının müxtəlif üsulları (səhmləri, paylar, şərikli iştirak və s.).

İdarəetmə subyekti müəssisənin maliyyə xidmətində cəmlənmiş mütəxəssislər qrupudur. Bu xidmət müəssisənin likvidliyinin və ödəyicilik qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, daha çox mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmiş strateji və taktiki məqsədləri işləyib hazırlayır və həyata keçirir.

Beləliklə, maliyyə xidməti işçilərinin əsas vəzifəsi təsərrüfat hesabı və özünümaliyyəyə keçirmə prinsipi əsasında maliyyə funksiyalarının tam reallaşdırılmasına nail olmaqdır. Bu isə hər şeydən əvvəl rentabelliyyənin yüksəldilməsi, əmək məhsuldarlığını artırmaqla mənfəətin çoxaldılması, keyfiyyət göstəricilərinə xələl gətirmədən məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınması, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi hesabına müəssisənin maliyyə

vəziyyətinin yaxşılaşdırılması deməkdir. Öz növbəsində ayrı-ayrılıqda hər bir müəssisənin maliyyəsinin möhkəmləndirilməsi ümumdövlət maliyyəsinin sabitləşməsinə xidmət edir.

Təşkilatların maliyyəsinin möhkəmləndirilməsinin əsas yolları onların istifadə etdikləri pul vəsaitləri həcmlərinin optimallaşdırılması və onların qıtlığının aradan qaldırılması ilə bağlıdır.

Müəssisələrdə maliyyə işinin təkmilləşdirilməsinin üstün istiqamətləri aşağıdakılardır:

- təsərrüfat fəaliyyətinin sistemli-fasiləsiz təhlili;
- maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə cari tələblərə uyğun olaraq dövriyyə vəsaitlərinin təşkili;

- dəyişkən və sabit qruplara ayırmaqla təşkilatın xərclərinin optimallaşdırılması və “məsrəflər-pul gəliri-mənfəət” həlqəsindəki amillərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı bağlılığın müəyyənəşdirilməsi;

- mənfəətin bölüşdürülməsinin optimal variantının tapılması və daha səmərəli dividend siyasətinin seçilib həyata keçirilməsi;

- pul vəsaitləri mənbələrinin ən əlverişli parametrlərinin seçilməsi və bank sistemində təsiri artırmaq məqsədilə kommersiya kreditinin, veksəl dövriyyəsinin daha geniş tətbiqi;

- istehsalı inkişaf etdirmək məqsədilə lizinq münasibətlərindən geniş istifadə;

- balansın qeyri-qənaətbəxş struktura malik olmasına imkan verməmək üçün əmlakın tərkibinin və onun mənbələrinin formalaşmasının təkmilləşdirilməsi;

- müəssisənin strateji maliyyə siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- Maliyyə menecmenti daima maliyyə mənbələrinin seçimi problemi ilə üzləşir, çünki bu və ya digər mənbəyin xidməti müəssisəyə eyni səviyyədə başa gəlmir. Maliyyə menecmenti - maliyyə-kredit mexanizminin maliyyə ehtiyatlarına təsiri üsulu ilə idarəetmə prosesidir. Maliyyə menecmentinin müxtəlif istiqamətləri idarəetmə obyektinə müəyyənəşir. Vahidliyinə baxmayaraq maliyyə ehtiyatlarının mənbələrindən asılı olaraq, təsir etmə üsulları müxtəlifdir.

Ələkbərov Rövşən
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
rovsen1234@bk.ru

Azərbaycanda sığorta bazarının genişləndirilməsi və xarici təcrübə ilə müqayisəli cəhətləri

Sığorta xidmətləri sığorta bazarlarında yayılır. Sığorta bazarı pul münasibətlərinin xüsusi sferasıdır və burada alqı-satqı obyektinə kimi spesifik xidmət – sığorta müdafiəsi, təklif və ona olan tələbatı formalaşdıran pul münasibətləri kimi çıxış edir. Sığorta, maliyyə kateqoriyası ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olan iqtisadi kateqoriyadır. Maliyyə sahəsində olduğu kimi, sığorta da pul vəsaitlərinin dövriyyəsinə və eləcə də pul vəsaitinin bölüşdürülməsi prosesində iştirak edən müvafiq məqsədli fondların vəsaitlərinin formalaşdırılması və istifadəsi üçün zəruri olan məbləğə əsaslanır.

Milli sığorta bazarı Azərbaycanda 1992-ci ilin əvvəlindən formalaşmağa başlamış və “Sığorta haqqında” AR Qanununu qəbul edilmişdir. Bu qanunun tələblərinin icra edilməsi üçün sığorta işinin inkişafına təkan verən müxtəlif normativ hüquqi sənədlər hazırlanmışdır ki, bu da sığorta xidmətləri həcmində artırılmasına, sığorta təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə təkan vermişdir. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu sığorta işinin inkişaf etdirilməsinə və etibarlı şəkildə həyata keçirilməsinə, sığortalıların hüquq və mənafeələrinin qorunmasına yönəldilir, sığortaçıların maliyyə sabitliyinin təmin edilməsini, sığorta sahəsində fiziki və hüquqi şəxslərin peşəkar fəaliyyəti (ekspert, aktuar, agentlik,

broker və prodaktor fəaliyyətini) göstərmələrini tənzimləyir, sığorta sahəsində dövlətin səlahiyyətlərini müəyyən edir .

Aşağıdakı cədvəl məlumatlarında Azərbaycanda sığorta təşkilatları tərəfindən 2017-ci il bağlanmış xüsusi mülkiyyət müqavilələrinin sayı (ədəd) verilmişdir.

Sığorta sinifləri	Hesabat dövründə	Əvvəlki ilin müvafiq dövrü	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən,%-lə
Könüllü sığorta	126895.0	71022.0	178.7
Həyat sığortası	91123.0	31353.0	290.6
Qeyri-həyat sığortası	35772.0	39669.0	90.2
İcbari sığorta	157399.0	160675.0	98.0

Mənbə: [2]

Bazarda dövlət inhisarının qalması xidmətlərin çeşidinin, keyfiyyəti artımına, sağlam rəqabətə, yeni sığorta şirkətlərinin yaranmasına əngəl yaradır, inhisarçı şirkətlərin məqsədli qiymət endirimləri vasitəsilə rəqiblərinin sıxışdırmalarına səbəb olur. Məsələn, bütün dövlət təşkilatlarında çalışanların icbari sığortası “Azərsığorta” Dövlət Şirkəti vasitəsilə həyata keçirilir. Sektorun əsas problemləri siyahısına vətəndaşların məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olması da daxildir. Azərbaycanın sığorta bazarında bağlanan həyat sığorta müqavilələrinə diqqət yetirsək görərik ki, öhdəliklər əsasən qısa müddətlidir. Burada başlıca səbəb, əhalinin hələ də uzun müddəti əhatə edən həyat sığortası məhsullarına etibar etməməsidir. Sığorta daxili həm könüllü, həm də qanunvericiliyə uyğun olaraq sığortaçıların arasında bağlanan saziş əsasında yaradılır. Saziş müəyyən bir iri sığorta obyektinə və ya sığorta növü üzrə yüksək risklərin sığortalanması məqsədi ilə müəyyən müddətdə bağlana və ya müddətsiz ola bilər. Daxilə qəbul edilən risklərin və komissiyon mükafatının daxilən üzvlərinin arasında bölüşdürülməsi nisbətləri sazişdə müəyyən edilir .

Hər bir ölkədə məcburi sığorta obyektləri müxtəlifdir. Xarici ölkələrin sığorta bazarına diqqət yetirsək görərik ki, Böyük Britaniyanın sığorta bazarı dünyada ilk sıralarda yerləşir. Son illərin məlumatına görə Böyük Britaniya ərazisində 826 sığorta şirkəti sığorta fəaliyyəti həyata keçirmək üçün lisenziya alıb.

Dünyanın böyük sığorta bazarlarının yerləşdiyi ölkələrdən biri də Fransadır. Fransa sığorta bazarında 571 peşəkar iştirakçı mövcuddur. Onlardan 98-i həyat, 360-ı isə qeyri-həyat sığortası ilə məşğul olan sığorta şirkətləridir. Bundan başqa, Fransada xarici sığorta şirkətlərinin 107 filialı fəaliyyət göstərir ki, bunlardan da 12-si həyat sığortası üzrə, 95-i isə digər sığorta növləri ilə məşğul olurlar. Fransa ərazisində əldə olunan ümumi sığorta haqlarının 11,8%-i xarici sığorta şirkətlərinin bölmə və filiallarının payına düşür. Bunların 15,8%-i qeyrihəyat sığortasına, 9,5%-i isə həyat sığortasına aiddir. Fransız sığorta şirkətlərinin və onların xarici filialları ilə birlikdə yığıdığı sığorta haqqının ümumi həcmi 976,8 mlrd. Fransa frankı təşkil etmişdir. Fransız sığorta bazarı həcminə görə dünyada 5-ci yeri tutur.

Qonşu Türkiyənin sığorta bazarı regionun ən inkişaf etmiş bazarlarından biri hesab olunur. Qlobal maliyyə böhranında belə qonşu ölkənin sığorta bazarında artım dinamikası qeydə alınmışdır. 2009-cu ildə bu sektorda artım 2 faiz təşkil edibse, 2010-cu ildə 18 faiz səviyyəsinə qədər yüksəlib. 2010-cu ildə sığorta haqlarında artım 13 faiz olub. Hazırda Türkiyədə bazarın 100/85-nə ilk 20 şirkət sahibdir. Bazarın 100/25-nə isə 2 şirkət liderlik edir. Sözügedən ölkədə həyat sığortası inkişaf dinamikasına görə ön sıralarda yer almışdır. Ötən il həyat sığortası üzrə artım 13 faiz, qeyri-həyat sığortası üzrə 6 faiz olub. Həyat sığortasının sığorta haqlarında payı isə 15 faiz təşkil edib. Xəstəlik

və sağlamlıq sığortalarında artım 14 faiz, yanğın və təbii fəlakətlərdən sığortada isə 4 faiz olub. Sığorta bazarının strukturuna gəlicə, həyat sığortası, tibbi sığorta, avtomobil sığortası, əmlak sığortası üzrə sığorta haqları üstünlük təşkil edib. Olan sığorta haqlarının vahid mərkəzdə toplanılması, həmçinin baş vermiş sığorta hadisələrinə görə sığorta ödənişlərinin verilməsi istiqamətində şəffaflığın təmin olunması məqsədilə Türkiyə dövləti tərəfindən qısa adı TARSİM olan Kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası fondu yaradılıb. Fondun əsas gəlirləri sığorta təşkilatları tərəfindən bu növ üzrə bağlanan sığorta müqavilələrinə görə alınaraq fonda ödənilən sığorta haqları, bağlanmış sığorta müqavilələri üzrə hesablanmış sığorta haqlarında dövlətin payı, daxil olan sığorta haqlarının investisiyasından əldə olunan gəlirlər, bağlanan təkrar sığorta müqaviləsinə görə alınan komissiyon mükafatları və s. ibarətdir.

Azərbaycandan fərqli olaraq Türkiyənin sığorta bazarında xarici kapitalın payı böyükdür. Bu gün Türkiyənin sığorta bazarının 70 faizi və sığorta dövrüyyəsinin 65 faizi aparıcı beynəlxalq maliyyə sığorta institutlarına məxsusdur.

Əgər Azərbaycanın iqtisadiyyatını və sığorta bazarını inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı ilə deyil, bəzi keçmiş sosialist düşərgəsindən olan Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisə etmiş olsaq, görərik ki, bu ölkələrin çoxunda sığorta bazarının ÜDM-dəki payı 2% və ya daha çoxdur. Azərbaycanın 2015-cı ilin nəticəsinə uyğun olaraq, sığorta bazarının toplam yığımlarının 442,9 milyon manat və ÜDM həcminin 54,4 milyard manat təşkil etdiyini qeyd etmiş olsaq, bu o deməkdir ki, sığorta yığımlarının ÜDM-də olan payı 0,8% təşkil edir.

Qərbi Avropa və inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu rəqəm 4%-dən 10%-dək dəyişir ki, bunların arasında isə ən yüksək göstərici son rəsmi statistikaya görə Yaponiyaya məxsusdur. Yaponiyanın ÜDM-sinin 2014-cü ilin sonuna 4,8 trilyon dollar və sığorta bazarının 480 milyard dollar civarında olmasını nəzərə alsaq, bu rəqəmin ən yüksək göstərici olmasını bir daha təsdiqləmiş olarıq.

Azərbaycanda sığorta bazarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədi ilə və sığorta olunanları bu sahəyə cəlb etmək bir sıra təcili tədbirlərin görülməsi vacibdir. Sığorta ehtiyatlarının vəsaiti yerləşdirilən daşınmaz əmlakın və torpaqların dəyəri onların bazar qiymətinin 85 faiz miqdarında qəbul edilə bilər.

Əliyev Rəşad

dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

reshad-1974@mail.ru

Həyata keçirilən aqrar islahatlarda subtropik fermer təsərrüfatının yeri

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar tədqiqatlar göstərir ki, Lənkəran regionunun kənd təsərrüfatında struktur dəyişikliklər aparılarkən ilk növbədə subtropik bitkilər üzrə kəndli-fermerlərin yeni idarəetmə istehsal formalarının təşkilinə meyl göstərilməsi zəruridir. Çünki, düzən və dağətəyi massivlərinə subtropik əkinçiliyin tələblərinə cavab verən məhsuldar coğrafi mühit mövcuddur. Buna görə də özəl aqrar qurumların inkişaf etdirilməsi məqsədilə yeni yaradılan subtropik növlü təsərrüfatçılıq formalarının parametrlərinin əsas götürülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu parametrlərə ərazinin coğrafiyası, hündürlük təbii qurşaqlarının potensial imkanları, subtropik bitkilər altında torpaq sahəsinin ölçüsü, həcmi və s. daxildir.

Bu istiqamətdə fermer təsərrüfatı yaradılarkən birinci növbədə onların malik olduqları yararlı torpaqların sahəsi və aqro-istehsalat xərçələrinin tərtibi müəyyənləşdirilmişdir. Bu məsələnin həlli çox vacib olub, xüsusilə Lənkəran ovalığı və dağətəyi massivlərdə torpaqların azlığı və əhalinin çox sıx yerləşməsi ilə əlaqədardır. Ərazinin torpaq-iqlim və istehsalat şəraiti, maddi ehtiyatlar nəzərə

alınmaqla torpaq sahələrinin həcmnin düzgün müəyyən edilməsi subtropik fermer təsərrüfatlarının səmərəli fəaliyyətini təmin edə bilər.

Subtropik fermerləri təşkil edilməsi sahəsində və onların parametrlərinin müəyənləşdirilməsində Qərbi Avropa ölkələrinin də təcrübələrinin öyrənilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu ölkələrdə subtropik fermer təsərrüfatların təşkilinə dair məlumatlardan aydın olur ki, hər bir fermer təsərrüfatına Yunanıstanda 4,3 hektar, İtaliyada 5,8 hektar, Fransada 26,2 hektar, İspaniyada 22,4 hektar torpaq sahəsi düşür. Bu ölkələrin aqrar təcrübəsindən uğurlu başlanğıc kimi, təbii-iqlim şəraiti və mentalitetlərin oxşarlığı ilə diqqəti cəlb edən regionlardan sayılan Lənkəran subtropiklərində də tətbiq oluna bilər.

Aralıq dənizi ölkələrində (İtaliya, İspaniya və s.) kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların tərkibinə subtropik fermer təsərrüfatlarının istifadəsində olan torpaqların xüsusi çəkisi 65% təşkil edir.

Kənd təsərrüfatının bazar münasibətləri şəraitinə keçirildiyi hazırkı dövrdə ölkəmizdə başqa təsərrüfat strukturları kimi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış subtropik fermer təsərrüfatlarının təşkili də obyektiv zərurət olmaqla yanaşı, qanunauyğun bir prosesdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu tip fermer təsərrüfatları respublikada əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yaxın illərdə ödənilməsində ən güclü ehtiyat mənbələrindən biridir.

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə fermer təsərrüfatının çoxu akladlı kənd təsərrüaftçılıq forması kimi təşəkkül tapması və inkişaf etməsi bir çox vacib şərtlərin olmasını tələb edir. Məlumdur ki, təsərrüaftların inkişafı fermerlərin maliyyə imkanlarından çox asılıdır. Gübrə, toxum yanacaq, texniki avadanlıqlar almaq üçün təsərrüfatlar çtinlik çəkir. Tədqiqat obyektlərində fermer təsərrüaftlarına ayrılan torpaqların optimal ölçüsü, onların kooperasiya formalarının müəyyən edilməsi, kənd hazırlığı sahəsində idarəetmə formalarının həyata keçirilməsi mühüm məsələlərdəndir.

Dünya çay istehsalında Lənkəran çayı keyfiyyətli olduğu üçün xrici ölkə sərmayədarları bu sahəyə diqqəti artırmışlar. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə çay istehsalı və emalı sənayesinə kompleks nəzarət zəifdir.

Subtropik bitki sahələrinin bərpaı üçün yararlı torpaqların tərkibinin yenidən işlənməsi külli miqdarda kapital qoyuluşu tələb edir. Azərbaycan təbiətinin məhsulu olan çay, sitrus istehsalını artırmaq və daxili imkanlara əsaslanaraq Lənkəran Subtropik Birliyi şirkəti yaradılmaqla müstəqil hərəkət etməli və ərazinin yüksək səviyyəli mütəxəssislərinin bu işə cəlb edilməsi ilə çayı və sitrus məhsulları istehsalı artırılmışdır. Subtropik təsərrüfat müstəqli özünü idarəetmə metoduna keçməli, bu sahədə stimullaşdırma yeni texnologiyanın tətbiqi və müqavilə şərtlərinə düzgün əməl etməklə xarici sərmayə qoyuluşu cəlb edilməlidir.

Əliyeva Gülbəniz

dosent

Məmmədəliyev Sadiq

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

sadiq.sadiq.SS40@gmail.com

ÜTT ilə danışıqlarda Azərbaycan Hökumətinin mövqeyi

Azərbaycan Respublikası ÜTT-yə üzv olma niyyətini əks etdirən müraciəti ÜTT Katibliyinə 23 iyun 1997-ci il tarixində təqdim etmişdir. 16 iyul 1997-ci il tarixində ÜTT katibliyində Azərbaycan üzrə işçi qrup yaradılmışdır. Bu işçi qrupunun birinci iclası 2002-ci ildə keçirildi. 2002-

ci ildən 2018-ci ilə qədər ÜTT katibliyində Azərbaycan üzrə işçi qrupun 15 iclası keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası ÜTT-yə İnkişaf etməkdə olan ölkə statusu ilə üzv olmaq istəyir. ÜTT-yə üzvlənmə prosesinin sürətləndirilməsi məqsədi ilə 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə "Tədbirlər Planı" təsdiq edilmişdir. ÜTT-yə üzv olma ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 avqust 2003-cü il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiya yaradılmışdır. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiyanın yeni tərkibi təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiyanın tərkibi aidiyyəti nazirliklərin nazir müavinləri, dövlət komitə və agentliklərin rəhbər işçilərindən ibarətdir.

ÜTT-yə yeni üzvlər, ÜTT üzvlərinin tam konsensusu ilə qəbul olunur. Ona görə də Azərbaycan ÜTT çərçivəsində ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlar aparır. Bu danışıqlar zamanı üzv ölkələrin lehimizə səs vermələri razılaşıdırılır. Azərbaycan Hökumətinin apardığı iş nəticəsində Ermənistan ÜTT-yə üzv olma zamanı Azərbaycanın üzv olmasına maneçilik törətməmək rəsmi öhdəliyini götürüb. Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olması işləri üzrə Komissiyanın qəbul etdiyi Üzvlənmə Konsepsiyasına əsasən ÜTT ilə danışıqlarda Azərbaycan Hökumətinin mövqeyi 6 prinsipə əsaslanır.

I. Üzvlənmə Konsepsiyasına əsasən ÜTT ilə danışıqlarda Azərbaycan Hökumətinin birinci prinsipi Azərbaycanın inkişafda olan keçid iqtisadiyyatlı ölkə olduğunu nəzərə alaraq ÜTT çərçivəsində digər ölkələrə verilmiş müvafiq güzəştləri ödə etməkdir.

II. ÜTT ilə danışıqlarda Azərbaycan Hökumətinin ikinci prinsipi ÜTT qaydaları tam tətbiq olunanadək maksimum uzunmüddətli keçid dövrünün verilməsinə nail olmaqdır.

III. Üçüncü prinsip Azərbaycanın iqtisadiyyatı, xüsusi ilə də sənayesi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mallar üzrə yüksək idxal gömrük rüsumlarının tətbiqinə nail olmaqdır.

IV. Dördüncü prinsip rüsumların aşağı salınması qaçılmaz olduğu halda ortalama rüsumların eyni səviyyədə saxlanması məqsədi ilə əhəmiyyəti az olan mallar üzrə rüsumların endirilməsi, digərlərinin isə əksinə yüksəldilməsinə nail olmaqdır.

V və VI. Üzvlənmə Konsepsiyasına əsasən ÜTT ilə danışıqlarda Azərbaycan Hökumətinin beşinci və altıncı prinsipləri xidmətlər sahəsində danışıqlar zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən xüsusi və diferensial güzəştli rejimin Azərbaycana da verilməsinə nail olmaq və kənd təsərrüfatı sahəsində subsidiyalar üzrə danışıqlar zamanı illik kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalın 10% həcmində subsidiya verilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünün ləngiməsinin əsas səbəbi Azərbaycanın ÜTT-ə yüngül şərtlər ilə daxil olmaq istəyidir. Lakin, 2005-ci ildə Honq-Konqda, 2009-cu ildə Genevrədə keçirilən ÜTT Nazirlər Konfransının üzv olma ilə bağlı yekunları göstərir ki, ÜTT-yə üzv olma şərtləri ağırlaşır. Məsələn, 2013-cü ildə ÜTT ixraca yönəlik bütün subsidiyaları ləğv edib. Obrazlı dillə desək, ÜTT daim sürəti artıran qatara bənzəyir. Bu qatarda yerimizi tutmaq üçün bizim daha sürətlə hərəkət etməmiz lazımdır.

Hüseynov Arif
dosent
Hüseynov Namiq
dosent
Məmmədova Kəmalə
dosent
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
kemale733@mail.ru

Aqronom və torpaqşünas kadrlarının hazırlanmasında “torpaqşünaslıq” fənninin tədrisinin metodik xüsusiyyətləri

Metod – yunan sözü olub, mənası tədqiqat deməkdir. Məqsədə çatmaq yolunda nəzəri tədqiqatda prinsiplərin, üsulların məcmusu məhz metod adlanır. Deməli, nəzəri tədqiqatlara əsaslanaraq, əməli fəaliyyətdə müəyyən olunan prinsiplər və üsulların məcmusu araşdırılaraq hər bir fənn, o cümlədən “Torpaqşünaslıq” fənni tədris olunmalıdır.

Torpaq bizim əsas və əvəzsiz sərvətimizdir. Ondan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından cəmiyyətin taleyi və xalq təsərrüfatının gələcək inkişafı asılıdır. Torpaq bütün ictimai formasiyalarda insana qüdrət, ölkəyə bərəkət və cəmiyyətin inkişafına həlledici istiqamət vermişdir. Müasir hesablamalara görə Yer kürəsinin ümumi sahəsi 510 milyon kvadrat kilometrdir. Onun 70%-ni dəniz və okeanlar, qalan 30%-ni isə quru təşkil edir. Quru sahənin 2/5 hissəsini səhra və buzlaqlar əhatə edir ki, onların da kənd təsərrüfatında geniş istifadəsi çətinlik törədir.

Yer kürəsində əhali kəskin sürətlə artır, əhalinin belə sürətlə artması torpaqdan səmərəli istifadə etməyi və onun münbitliyinin qorunması və yüksəldilməsini tələb edir. Lakin hal-hazırda ətraf mühitin, əsasən torpağın, suyun çirklənməsi prosesi sürətlə gedir.

Bu sərvətin qorunması, onun münbitliyinin yüksəldilməsi və sonrakı nəsillərə yaxşılaşdırılmış vəziyyətdə çatdırılması insanların müqəddəs borcudur. Xüsusilə, torpaqların ekoloji problemləri bütün dünyada həyəcan doğurur və son illərdə dərinləşməkdə olan “aclıq problemi” bizi bir daha xəbərdar edir ki, hər qarış torpaqdan səmərəli istifadə etmək üçün yalnız mütəxəssislər hazırlamaq deyil, həm də bu istiqamətdə bütün cəmiyyəti maarifləndirmək lazımdır. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, torpaq elmi haqqında nəinki aqronomlar, torpaqşünaslar, bioloqlar, hətta başqa ixtisas sahiblərinin də az da olsa, anlayışları olmalıdır.

Hər bir ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlayarkən nəzərə alınan şərtlər var ki, bu da ixtisasın öz xüsusiyyətləri, dövlət standartları və bəzi ixtisaslarda yerli şəraitin nəzərə alınmasıdır. “Torpaqşünas” və “aqronom” aqronomluq fakültəsinin ixtisasları olmaqla tədrislərində bir sıra fərqlər mövcuddur. Torpaqşünaslar nəticədə daha fundamental nəzəri və təcrübi biliklərə sahiblənərək mütəxəssis kimi elmi-tədqiqat institutlarında, aqrokimyəvi xidmət mərkəzlərində, ekoloji nəzarət funksiyaları daşıyan departamentlərdə peşəkar fəaliyyət göstərirlər, “aqronomlar” isə bir başa aqrar istehsal sahələrində çalışan kadrlar olaraq, necə deyərlər ölkənin qida təhlükəsizliyinin təminatçılarıdır. Bu yaxın ixtisaslara torpaqşünaslıq fənni bir qədər fərqli tədris olunur. Yəni “torpaqşünaslıq və aqrokimyə” ixtisasında təhsil alan tələbələrə torpaqşünaslıq daha dərinlən və hərtərəfli (torpaqəmələgətirən süxurlar, torpaqların morfoloji əlamətləri, genezisi, kimyəvi, fiziki, bioloji tərkibi, mineraloji və qranulometrik tərkibi, üzvi hissəsi, su, hava, istilik və qida rejimləri, coğrafiyası və k/t-da istifadəsi) tədris olunursa, “aqronomlara” torpaqşünaslığın əsasları kimi tədris olunur. Onlara torpağın istehsal (münbitlik, qida, su və s.) göstəricilərini öyrətmək kifayət edər.

Aqronom və torpaqşünas kadrların hazırlanmasında “Torpaqşünaslıq” fənninin tədrisinin metodik xüsusiyyətlərindən bir neçə konkret misallar söyləmək istərdik.

Torpaq təbii-tarixi cisim olmaqla, çox mühüm bir xassəyə, yəni münbitliyə, bitki məhsulu yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Münbitlik-bitkilərə lazım olan qida elementləri, su, hava və istilikdən ibarətdir. Münbitliyin 7 növü vardır. Aqronom kimi hazırlanan kadrlara münbitliyi məhsul amili kimi tədris etməklə onun təbii, süni və effektiv növlərini izah etmək kifayətdirsə, torpaqşünas kimi hazırlanan kadrlara xüsusi potensial, nisbi, təkrar istehsal olunan münbitlikləri təhlil etməklə, münbitliyin idarə olunması mexanizmini başa salmaq və münbitlik modelini işləmək üçün 9 blokun araşdırılması çox vacibdir. Başqa bir mövzu – “Torpağın üzvi hissəsi”-ni tədris edən zaman humusun əhəmiyyəti, torpaqda nizamlanması üsulları və məhsulun formalaşmasında onun rolu aqronom olacaq kadrlara anladılması nəzərdə tutulur. Torpaqşünaslar üçün isə bu mövzu çox əhatəli və mürəkkəbdir. Belə ki, humus əmələgəlmə nəzəriyyəsi, minerallaşması, tərkibi, tipləri, formaları geniş izah edilməlidir.

Torpaqəmələgəlməsində və kənd təsərrüfatı bitkilərinin formalaşdırılması məhsul verməsində mühüm əhəmiyyəti olan “torpaqların su xassələri və su rejimi” mövzusunun tədrisi xüsusi diqqət tələb edir. Belə ki, aqronomlara suyun həyat amili, münbitliyin 4 atributundan biri, nəhayət məhsuldarlığın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisi kimi izah edilməlidir. Torpaqşünaslara – torpaqda suyu hərəkət etdirən qüvvələri, torpaq rütubətinin kateqoriyaları, torpağın hidroloji konstantları, torpağın su xassələri, torpağın su rejimi, su balans, su rejiminin respublikamız üçün vacib olan tiplərini və onun nizamlanması üsullarını əyani faktlarla tədris etmək lazımdır.

Məncə, bir neçə misal çəkməklə aydın oldu ki, hər bir mövzunun tədrisi bu ixtisaslarda fərqlidir. Eləcə də laboratoriya dərslərinin tədrisində mühüm fərqlər vardır. Belə ki, tarla şəraitində kəsilər qoyub, torpaq nümunələri götürməkdən başlayaraq, ayrı-ayrı maddələrin və elementlərin fraksiyalarının öyrənilməsinədək olan bölmələrin tədrisində xeyli fərqlər mövcuddur. Məsələn, torpaqda humusun təyində aqronomlara təkcə faizlə miqdarını hesablamaq kifayət edirsə, torpaqşünaslara müxtəlif əkin qatında tonla ifadəsi və müxtəlif fraksiyaların təyini öyrədilməlidir. Bunun əsasında ən vacib taksonomiki vahidlərdən sayılan torpaq növlərinin müəyyənləşdirilməsi mexanizmi əlaqələndirilməlidir.

Həmçinin “Torpaqda fosforun təyini” mövzusu aqronomlara ümumi, yaxud mütəhərrik fosforun müəyyənləşdirilməsi ilə yekunlaşdırılmalıdır. Torpaqşünaslara isə əlavə olaraq mineral və üzvi fosforun miqdarının təyini mütləqdir. Asan həll olan, çətin həll olan və həll olmayan formalar torpaqşünaslara geniş izah edilməlidir.

Bu siyahını istənilən qədər uzatmaq olar. Lakin bunu, torpaqşünaslığı tədris edən müəllimlər bilməlidir ki, hər bir mövzunun tədris metodu fərqlidir.

Peyğəmbər (s.a.s) demişdir: “Elm sərkərdə, təcrübə isə əsgərdir”. Bu baxımdan “Torpaqşünaslıq” fənninin tədrisi mütləq tədris təcrübəsi ilə yekunlaşmalıdır. Tarla şəraitində torpağın əsas fiziki xassələri, fiziki-mexaniki xassələri və bəzi kimyəvi xassələri əyani şəkildə təsvir edilməli, respublikamızın ən azı 3-4 bölgəsinə ekskursiya təşkil edilməli, şaquli və üfiqi zonallıq qanunauyğunluqlarının torpağın taksonomiki vahidlərinə təsiri izah edilməlidir.

Fikrimizi Aristotelin bir aforizmi ilə tamamlamaq istərdik: “Adi müəllim danışır, yaxşı müəllim başa salır, əla müəllim göstərir, dahi müəllim ruhlandırır”. Torpaqşünaslığı tədris etmək üçün ən azı yaxşı müəllim olmaq lazımdır.

İmanov Telman
professor
Kərimli Nicat
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
nicatkerimli9755@gmail.com
telman.adiu@gmail.com

Azərbaycanda mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının müasir vəziyyəti

Bütün sahələrdə olduğu kimi mühasibat uçotu üzrə də müasir dövrdə islahatlar həyata keçirilir. İslahatların başlıca istiqamətləri Azərbaycanda mühasibat uçotunun inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə gətirməkdən ibarətdir. Bu baxımdan mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması vacib məsələlərdən hesab edilir.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması işi müstəqilliyimizin ilk illərindən kiçik sahibkarlıq müəssisələrində tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Sonrakı dövrlərdə respublikamızda iqtisadi inkişafın əsas prioritetləri müəyyənləşdirildiyindən mühasibat uçotunun hüquqi bazasının təmin edilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə uçot və hesabat işləri ilə bağlı hüquqi baza təkmilləşdirilmiş və bu istiqamətdə ciddi yeniliklərə nail olunmuşdur. Bu istiqamətdə mühasibatlıq sahəsində proqram təminatlarının tətbiqi geniş vüsət almışdır. Hal-hazırda respublikamızda bu sahədə həm yerli, həm də xaricdə hazırlanmış xüsusi proqram təminatlarından istifadə olunur. Müasir iqtisadi şəraitdə müxtəlif iqtisadi subyektlərdə aşağıdakı proqramlardan geniş istifadə olunur:

- 1C “Müəssisə” proqramı;
- Azmühasib proqramlar paketi;
- Günəş mühasibat uçotu proqramlar paketi;
- LOGO mühasibat proqramlar paketi.

1C “Müəssisə” proqramı “1C” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti tərəfində hazırlananmışdır. Bu firma kifayət qədər nüfuzla malik olmaqla həm Rusiyada həm də MDB ölkələrinin iri şəhərlərində öz nümayəndəlikləri ilə təmsil olunur. “1C” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin istehsalı olan proqram məhsulları bir qayda olaraq firmanın adı və proqramın təminatı üzrə adlanır. Firma təkcə mühasibat uçotunun aparılması üçün deyil eyni zamanda müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün xüsusi proqram paketləri hazırlayır. Eyni zamanda proqramın lokal və şəbəkə variantları mövcuddur.

Azmühasib proqramlar paketi Araz Computers firması tərəfindən hazırlanmışdır. Hər bir bölmə ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərməklə müxtəlif tipli təsərrüfat əməliyyatlarını həyata keçirir.

Günəş mühasibat uçotu proqramlar paketi özündə planetlərin adlarını əks etdirən və müəssisənin mühasibat uçotunun ayrı-ayrı sahələrinin işlənməsini təmin edən “Merkuri”, “Uran”, “Mars”, “Venera”, “Yupiter”, “Uran”, “Pluton” və “Qalaktika” adlı mühasibat uçotu proqramlarını birləşdirir.

Mühasibat uçotunun komputerləşdirilməsində istifadə olunan proqramlardan biri də “LOGO” mühasibat uçotu proqramıdır. Türkdilli mühasibat proqramı olan “LOGO” Azərbaycanda istifadə olunması üçün xüsusi versiyası hazırlanmışdır. Bu proqramda aşağıdakı əməliyyatların aparılmasını nəzərdə tutulmuşdur:

- təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi;
- maddi məsul şəxslər üzrə hesabatların hazırlanması və mühasibat qaydasında işlənməsi;
- sintetik və analitik uçot proseslərinin aparılması;
- idarəetmə məlumatlarının işlənməsi məqsədilə idarəetmə uçotunun təşkili;

- anbar uçotu;
- pul vəsaitlərinin uçotu və s;
- hesabatların tərtibi.

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək istəyirəm ki, mühasibat uçotunun aparılmasında avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin tətbiqinin əsaslı səbəbləri vardır. Fikrimizcə bu səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- informasiya həcmının artması;
- çoxlu sayda informasiya qruplaşdırılmalarının vacibliyi;
- informasiyanın dəqiqliyinə və etibarlılığına olan yüksək tələb;
- operativ idarəetməyə operativ informasiyanın vacibliyi və s.

İmanov Telman
professor
Lənkəran Dövlət Universiteti
telman.adu@gmail.com

Müəssisələrdə innovasiyalı inkişaf strategiyalarının tətbiqi

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və məhsullar bazarlarında rəqabətin getdikcə daha da kəskinləşməsi, firmaların rəqabətqabiliyyətli olmaq və onu qoruyub saxlamaq zəruriyyəti, onları innovasiyayönümlü inkişaf strategiyaları tətbiq etməyə sövq edir. Müasir dövrdə məhsullar bazarında mövcud rəqabət mühitində o dövlətlər daha çox müvəffəqiyyət qazanırlar ki, onlar elmi-texniki sahədə daha üstün mövqeyə malik olurlar. Əgər, bazar prinsipləri əsasında formalaşan və inkişaf edən dünya iqtisadiyyatına nəzər salsaq görərik ki, bu gün inkişaf etmiş ölkələrin hər biri müəyyən məhsul və xidmətlər bazarında ya liderdirlər, ya da liderlər qrupuna daxildirlər. Buna isə yalnız yüksək elmi-texnoloji nailiyyətlərə malik olan ölkələr, innovasiya inkişaf strategiyalarını tətbiq etməklə nail olurlar.

Müasir dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, bununla bağlı qloballaşma proseslərinin güclənməsi ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərir. Beynəlxalq xarakterə malik qlobal amillər iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz edir. Bu gün dünya iqtisadiyyatının inkişafının əsas istiqamətlərindən biri qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin mahiyyətcə yeni kontekstdə formalaşması və inkişaf etməsindən ibarətdir. Bununla əlaqədar beynəlxalq səviyyədə sosial-iqtisadi proseslərin dəyişməsi və inkişaf tempi, innovasiya yeniliklərinin yaradılması, onların istehsal sahəsinə tətbiqi daha sürətlə baş verir. Bu əslində qloballaşmanın iqtisadi proseslərə müsbət təsirini xarakterizə edir, ölkələrin, onların aparıcı şirkət, firma, müəssisə və təşkilatlarının innovasiya yeniliklərindən, mütərəqqi texnologiyalardan və yeni idarəetmə metodlarından faydalanmalarına geniş imkanlar yaradır. Dünya iqtisadiyyatının gələcək inkişafı əsasən bu amillərdən asılıdır.

Müəssisələr tərəfindən innovasiyalı inkişaf strategiyalarının tətbiqi bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşması və inkişafında ən vacib şərtlərdən bir hesab olunur. Bu məsələ ətraf mühit amillərində daima dəyişikliklərin baş verməsi və məhsullar bazarında rəqabətin mövcud olduğu bir şəraitdə daha da aktuallaşır.

Dünya iqtisadiyyatının, eləcə də milli iqtisadiyyatların formalaşması və inkişafının bütün mərhələlərində innovasiya xüsusi rol oynamış, müəssisələr tərəfindən innovasiya strategiyalarının tətbiqi zərurətə çevrilmiş, bu məsələ iqtisadçı alimlərin daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda innovasiyanın mahiyyətinin açıqlanmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bir qrup mütəxəssislər innovasiyaya hər hansı bir yenilik, digər bir qrup alimlər isə innovasiyaya son nəticədə yeni bir şeyin yaranmasını təmin edən proses kimi baxırlar. Başqa bir yanaşmada kommersionlaşdırılması başa çatdırılmış yenilik hesab edilən innovasiyaya hər hansı bir institusional dəyişiklik kimi nəzərdən keçirilir. İnnovasiyanın mahiyyətinin açıqlanmasına digər yanaşmalar da mövcuddur və onların hamısı son nəticədə innovasiyanı yeniliyin yaradılması və tətbiq kimi qəyərlandırilir.

Müəssisələrin innovasiya inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində yüksək əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri innovasiyanın tipologiyasıdır. İnnovasiyanın çoxlu sayda tipləri mövcuddur. İnnovasiya nəzəriyyəsinin ilk yaradıcılarından hesab edilən Y.Şumpeter belə hesab edir ki, inkişaf “yeni təsərrüfat kombinasiyalarının” aşağıdakı tiplərinə uyğun olaraq baş verir:

- 1.Yeni nemətin və ya nemətin yeni keyfiyyətinin yaradılması.
- 2.Yeni istehsal üsulunun yaradılması.
- 3.Yeni satış bazarının mənimsənilməsi.
- 4.Yeni xammal və yarımfabrikat mənbələrinin əldə edilməsi.
- 5.Yenidən təşkil olunmanın həyata keçirilməsi (yeni təsərrüfat formasının yaradılması).

Bundan başqa innovasiyanın yenilik səviyyəsi, radikalıq dərəcəsi, tətbiq sahələri, istifadənin xarakteri kimi ölçüləri nəzərdə tutan çoxlu sayda tipləri mövcuddur. Mikroqıtisadiyyatda müəssisələrin innovasiya fəaliyyətində aşağıdakı innovasiya tipləri daha məqsəduyğun hesab edilə bilər:

- yeni məhsulun yaradılması və ya mövcud məhsulun ciddi surətdə təkmilləşdirilməsi;
- yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi;
- yeni idarəetmə sisteminin qurulması
- yeni informasiya-kommunikasiya sisteminin yaradılması və tətbiqi.

Qeyd olunan istiqamətlərdə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi müəssisənin innovasiya inkişaf strategiyalarının müxtəlifliyini əsaslandırır. Müəssisələr qarşıya qoyduqları məqsədlərə, potensial imkanlarına daha çox uyğun gələn, bazarda dayanıqlı mövqeyə nail olmağa, rəqabətqabiliyyətliliyi təmin etməyə imkan verən innovasiyanın tipini müəyyənləşdirir, ona nail olunmasını təmin edəcək innovasiya inkişaf strategiyasını seçir və innovasiya fəaliyyətini həyata keçirirlər. Bu baxımdan müəssisədə innovasiya prosesinin planlaşdırılması və idarə edilməsi əsas məsələlərdən birini təşkil edir. Müasir məhsullar bazarlarında innovasiya, məhsulların yeniləşdirilməsi və ya təkmilləşdirilməsinin, eləcə də müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin və bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsinin ilkin əsası olmaqla biznesin inkişafını təmin edən əsas vasitəyə, yaradıcı hücum strategiyasına çevrilir.

Müəssisələrdə innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsi, innovasiya inkişaf strategiyasının seçilməsi və tətbiqi marketinq prinsipləri əsasında qurulduqda daha səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan verir. Praktikada və eləcə də iqtisadi ədəbiyyatlarda innovasiya ilə bağlı bir sıra anlayışlara rast gəlinir: - yeni ideya (innovasiya proseslərinin başlanğıc mərhələsində yaranır), yenilik (yeni ideyaların, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələrinin tamamlanmış nəticələri, nou-haular), innovasiya diffuziyası (innovasiyanın yeni bazarlara tətbiq olunması), innovasiya fəaliyyəti (innovasiya ideyasının yaranması mərhələsindən başlamış, onun yaradılması və kommersionlaşdırılmasını özündə birləşdirən fəaliyyət). Bu anlayışların mahiyyətində həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur və bu cəhətlər onların mahiyyətinin açıqlanmasında fərqli yanaşmaların mövcudluğuna gətirib çıxarır. Bununla belə bütün hallarda bu anlayışlar yeniliyin yaradılması və mənimsənilməsini xarakterizə edirlər.

Yuxarıda baxılan anlayışların mahiyyətini daha yaxşı dərk etmək üçün innovasiya məhsulunun yaradılması və kommersiyalaşdırılmasını əhatə edən innovasiya prosesini araşdırmaqda olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrin innovasiya fəaliyyəti müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Bu istiqamətlərə əsasən yeni məhsul yaradılmasını, yeni texnologiyanın, idarəetmə sisteminin, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqini nəzərdə tutur və müəssisə innovasiya fəaliyyətində bu istiqamətlərdən birini və ya bir neçəsini eyni vaxtda tətbiq edə bilər. Müasir dövrdə müəssisələr rəqabətqabiliyyətliliklərini qoruyub saxlamağa və məhsullar bazarında güclü rəqabət üstünlüyü əldə etməyə çalışırlar. Buna isə yalnız innovasiyalı inkişaf strategiyasını tətbiq etməklə nail olmaq olar.

Müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi bir çox amillərin təsiri altında formalaşır. Bu amillərin ən vaciblərindən biri innovasiya strategiyalarının tətbiqidir. Müəssisələrdə bu strategiyaların tətbiqi marketinq strategiyaları ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirildikdə daha yüksək nəticələr əldə etmək mümkün olur. Lakin, hər bir yenilik müəyyən risklərlə və qeyri müəyyənliklərlə müşayiət olunur və bir çox hallarda böhran hallarının yaranmasına gətirib çıxarır. Böhran vəziyyətinin iqtisadi inkişafda rolunu xüsusi olaraq qeyd edən İ.Şumpeter göstərir ki, hər bir böhran vəziyyətindən sonra güclü inkişaf meyilləri baş verir. Belə bir şəraitdə müəssisələr ətraf mühit amillərində baş verən dəyişiklikləri diqqətdə saxlayır, onlara uyğun olaraq öz fəaliyyətlərində müvafiq dəyişikliklər edirlər. Müəssisələr həmçinin, mütəmadi olaraq innovasiya strategiyalarını tətbiq etmək məcburiyyətində qalırlar.

İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili yolu ilə müəssisə daimi olaraq inkişaflarını təmin etmək imkanına malik olur. İnnovasiya mütəmadi həyata keçirilən bir prosesə çevrilir. Müəssisə böhran mərhələsində olan məhsulu təkmilləşdirmək və ya yenisi ilə əvəz etmək, köhnəlmiş texnologiyanı yeniləşdirmək, daha səmərəli idarəetmə sistemini tətbiq etmək yolu ilə rəqabətqabiliyyətliliyini qoruyub saxlamağa çalışır.

Beləliklə, müəssisələr tərəfindən innovasiya strategiyalarının tətbiqi onlara uzunmüddətli inkişafı təmin etməyə imkan verir ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın ümumi inkişafını təmin edən əsas şərtlərdən birinə çevrilir.

Mirzəyev Natiq
dosent

Əhədova Nübar
magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti
n.ahadova85@gmail.com

Respublikamızda investisiya qoyuluşlarının əsas maliyyələşmə mənbələri

İnvestisiya dedikdə, gəlir (mənfəət), götürmək məqsədilə sahibkarlıq obyektlərinə və digər növ fəaliyyətə qoyulmuş pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar, texnologiyalar, maşınlar, avadanlıqlar, lisenziya o cümlədən əmtəə nişanları, kreditlər, hər hansı digər əmlaklar və ya əmlak hüquqları, intellektual dəyərlər başa düşülür.

İnvestisiya fəaliyyəti isə investisiya qoyuluşları və investisiyanı həyata keçirmək üçün praktiki fəaliyyətin məcmuyü deməkdir. Bu halda əsas fondların yaradılması və təkrar istehsalın investiyalaşdırılması əsaslı vəsait qoyuluşu formasında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan münasibətlər “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 13 yanvar 1995-ci il tarixli Qanunu və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən qanunvericilik aktlarında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investisiyaların qorunmasına təminat verilir

Ölkədə dövlət investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı prioritetlər təşkil edir:

- investisiya layihələrinin orta və uzun müddətli dövlət proqramları və Strateji Yol Xəritələri ilə müəyyən olunmuş sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə və prioritetlərinə uyğunlaşdırılması;
- investisiyaların qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsi;
- regional investisiya siyasətinin müasir inkişaf tendensiyalarına uyğun olaraq prioritetləşdirilməsi;
- ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi, insan kapitalına, infrastruktura qoyulan investisiyaların prioritetliyinin təmin edilməsi;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- dövlət investisiyalarının prioritetləşdirilməsi zamanı nanotexnologiyalara əsaslanan və atmosferə buraxılan tullantıların tərkibində karbonlu birləşmələrin miqdarının azaldılmasını nəzərdə tutan istehsal sahələrinə üstünlük verilməsi;
- dövlət investisiyalarının elm tutumlu layihələrə yönəldilməsi; -dövlətin müdafiə qabiliyyətinin artırılması.

Fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyəti aşağıdakı vəsait hesabına maliyyələşdirilə bilər:

1. İnvestorların xüsusi maliyyə resursları və təsərrüfatdaxili ehtiyatları (mənfəət, amortizasiya ayırmaları, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquqları və yığımları, təbii fəlakətdən sığorta orqanlarının öhdəlikləri və s.);
2. İnvestorun borc maliyyə vəsaitləri (bank və büdcə kreditləri, istiqraz vəərəqləri və digər vəsaitlər);
3. İnvestorun cəlb edilmiş vəsaitlər (səhmlərin satılmasından əldə edilmiş vəsait, əmək kollektivləri üzvlərinin, vətəndaşların, fiziki şəxslərin pay və digər haqları);
4. Müəyyən edilmiş qaydada müəssisə və birliklər (ittifaqlar) tərəfindən mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti;
5. Dövlət büdcəsindən, yerli büdcədən və s. büdcədən kənar fondların investisiya təchizatları;
6. Xarici investisiyalardan.

İnvestisiya qoyuluşunun əsas maliyyələşdirmə mənbələrini yığma istifadə edilən və ya sıradan çıxmış əsas fondların bərpasına yönəldilən maddi məsrəflərin bərpa fondu təşkil edir. Dövlət resurslarına büdcə təchizatları, müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaitlərinə isə – amortizasiya ayırmaları, mənfəət və təsərrüfat üsulu ilə aparılan tikintinin dəyərinin aşağı salınmasından qənaət, daxili ehtiyatların səfərbər edilməsi və s. daxildir.

Mənfəət investisiyanın maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyidir. Müəssisəyə mənfəətdən büdcəyə vergi və digər tədiyyələri ödədikdən sonra xalis mənfəət qalır. Onun bir hissəsini istehsal və sosial xarakterli kapital qoyuluşlarına yönəltmək olar. Mənfəətin bu hissəsi yığım fondu tərkibində və ya müəssisədə yaradılmış digər analoji fondların tərkibində ifadə edilir. Müəssisələrdə investisiyaların maliyyələşdirilməsinin ikinci ən böyük mənbəyi amortizasiya ayırmalarıdır.

Ümumiyyətlə, investisiya qoyuluşlarına vəsaitlərin yönəldilməsi iki əsas üsulla aparılır:

- geri qaytarılmadan maliyyələşdirmə;
- uzunmüddətli kreditləşmə.

İnvestisiyaların maliyyələşdirmə mənbələrindən biri də xarici borclardır. Xarici borclar və kreditlər bir neçə formada verilə bilər: investisiya kreditləri, ixracat kreditləri, tədiyyə (valyuta) balansının tənzimlənməsi məqsədilə verilən kreditlər.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbəyində bu və ya digər kredit və borcların artması müəssisə üçün şübhəsiz xərclər yaradır: yeni səhmlərin buraxılması səhmdarlara dividendlərin ödənilməsinə; istiqraz və rəqələrinin buraxılması – faizlərin ödənilməsinə; kreditlərin alınması-onlar üzrə faizlərin ödənilməsinə; lizinqdən istifadə-icarəyə verənə müəyyən qədər haqq ödənilməsinə tələb edir. Buna görə təhlil prosesində müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin qiymətlərini təyin etmək, onlardan ən effektivini seçmək lazımdır.

Mirzəyev Natiq
dörsent
İsmayılzadə Cəmilə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
camila.bbu@mail.ru

Turizm sektorunda iqtisadi məsələlərin həlli yolları

Turizm, istehsal və istehlak funksiyaları vasitəsilə iqtisadiyyata geniş təsir göstərir. Bir ölkənin turizm təminatını təşkil edən əsas aspektlərə alt quruluş və yüksək səviyyəli obyektlərin istifadəsi və ya tarixi və arxeoloji zənginlikləri, ölkənin cəmiyyətin sosial dəyərləri, əxlaq dəyərləri ilə yaradılmış mənəvi dəyərlər və ya məmnuniyyətini təmin etmək üçün ölkəni ziyarət edən istehlakçıların ehtiyac duyduğu mal və xidmətlər və s. daxildir. Turizmin inkişafı çox çevik tələbə malik yerli və xarici istehlakçıların ehtiyaclarına cavab verəcək mal və xidmətlərin istehsalıdır. Buna görə turizmdə iqtisadi bir hadisə kimi təsvir edirik. Burada bir istehsal fəaliyyəti və xidmət istehsalı var. Başqa sözlə, turizm bir xidmət və istehsal sənayesidir. Turizm hadisəsinin bütün bu iqtisadi aspektləri turizm iqtisadiyyatının mövzunu təşkil edir. Ümumiyyətlə turizmin iqtisadi funksiyası ölkənin iqtisadiyyatına təsiri ilə müəyyən edilir. Bu danılmaz faktdır ki, turizm iqtisadiyyata ən çox gəlir gətirən sahələrdən biri hesab edilir. Turizmin ölkə iqtisadiyyatına ən əhəmiyyətli iqtisadi təsiri ödəmə effektinin balansıdır. Xarici mənbələrdən pul idxal edildiyinə görə xarici aktiv turizm gəlirləri ödəmə balansına müsbət istiqamətdə təsir edir. Bununla belə, bu təsirin real müsbət təsiri ondan ibarətdir ki, bu gəlirlər xalis xarici valyuta gəlirləridir. Digər tərəfdən, turizm hərəkəti ölkə iqtisadiyyatının gəlirləri ilə həmin ölkənin milli gəlirinə müsbət təsir göstərməsidir.

Turizm hər bir bölgənin təbiətinə uyğun olaraq bölgələrarası gəlirlərin paylanmasına təsir göstərir. Belə ki, hansı bölgənin təbiəti gözəl, havası təmizdirsə oraya daha çox turist axını müşahidə olunur. Lakin turistlərin səyahətləri müxtəlif məqsədli olur. Yəni onlar gəzinti üçün, müalicə məqsədli, iş məqsədli, araşdırma məqsədli və s. səbəblərdən ola bilər. Ölkə daxili turistikdə yüksək səviyyədədir. Yerli turistlərdə ilin hər fəslində ölkə daxilində rayonlara səyahət edirlər. Əsas turistik bölgələr isə dağlıq rayonlar hesab edilir. Buranın yayda sərin havası, qışda qarlı dağları turistləri biraz da çox cəlb edir. Turizm iqtisadiyyatı ölkə daxilində iqtisadi gəlirlərin daha rəşional bölüşdürülməsini dəstəkləmək üçün balanslaşdırılmış inkişaf siyasətinə nail olmağa kömək edir.

Turizm əsasən xidmət sənayesi hesab edilir. Turizm sektorunda mexaniki və avtomatik istehsal fəaliyyətləri çox məhduddur. Başqa sözlə, turizm sektoru əmək tutumlu intensiv bir

sektordür. Ölkədə işsizliyin azalmasına müsbət təsirləri var. Belə ki, yeni otellərin inşası və istifadəsi, turizm şirkətlərinin fəaliyyəti, işə obyektlərinin fəaliyyətinin artması və s. amillər buna təsir göstərir. Bu xarakteristikası onu ölkə məşğulluğunun probleminin həll edilməsində rolunu olan bir sahə kimi xarakterizə edir.

Ölkəmizin zəngin flora və faunası, təmiz havası, gözəl təbiəti buraya lap qədim zamanlardan turist axınının eləcə də görkəmli coğrafiyaşünasların maraq dairəsinə çevirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmiz dahada dərinlən kəşf edilmiş haqqında elmi və bədii kitablar yazılmışdır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının verdiyi proqnozlara əsasən turistlərin sayı 2020-ci ildə 1,6 milyard nəfərə çatması, gəlirlərin isə 2 trilyon dollara çatması ehtimal olunur. Dünyada baş verən proseslər, dünya çempionatları, avropa oyunları və s. hadisələrdə turist axınına təsir göstərir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə turizmin inkişafı xeyli sürətlənmiş və bu xidmət sahəsi hal-hazırda gəlir əldə etmə funksiyasına görə faktiki olaraq neft sənayesinə alternativ ola biləcək yeganə sahə kimi qiymətləndirilir. Turizm dövlət büdcəsinin formalaşmasına, ticarət balansının sabitləşməsinə, işsizlik kimi ağır bir problemin həllinə kömək edir, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının katalizatoru qismində çıxış edir.

Turizm sənayesinə bir-birini tamamlaya bilən tərkib hissələri daxil olmalıdırlar. Turməhsulun bölüşdürülməsinə turizm sənayesində təqdim olunan xidmətlərin müxtəlifliyi təsir göstərir.

Mirzəyev Natiq
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzoev.n@mail.ru

Strateji Yol Xəritəsi və aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı perspektivləri

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini və sosial rifahın daha da artırılmasını təmin edəcəkdir. Nəzərdə tutulan investisiyaların cəlbi, azad rəqabət mühiti, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı nəticəsində Azərbaycan dünyada iqtisadiyyatında mövqeyini gücləndirəcək və yüksək gəlirli ölkələr qrupuna daxil olacaqdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır. Strateji Yol Xəritəsi qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməklə, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir..

Strateji Yol Xəritəsinin 2016–2020-ci illər ərzində həyata keçirilməsi hesabına ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və emal sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması üçün 9 strateji hədəfin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu strateji hədəflər ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zəncirinin həlqələri üzrə artırılması, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal vasitələri bazarının inkişafı və müvafiq resurslara, o cümlədən maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, kənd təsərrüfatı sahəsində elmi təminatın və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məsləhət-informasiya xidmətləri sisteminin inkişaf etdirilməsi, bazar infrastrukturunun inkişaf və istehsalçıları bazara çıxışının asanlaşdırılması, təbii resurslardan dayanıqlı istifadə

mexanizmlərinin formalaşdırılması, aqrar sahə üzrə biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsi məsələlərini əhatə edir.

Strateji Yol Xəritəsində dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olunması üçün 4 əsas strateji hədəf müəyyən edilmişdir:

1. Fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin qəbul edilməsi;
2. Özəlləşdirmə və dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrlə bağlı islahatların həyata keçirilməsi;
3. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi;
4. Əlverişli biznes mühitinin inkişafı.

Kənd təsərrüfat məhsullarının istehsal və emal sektorunda həyata keçiriləcək prioritetlərin 2020-ci ildə real ÜDM-i birbaşa 575 milyon manat, dolaylı şəkildə isə 660 milyon manat olmaqla, ümumilikdə 1235 milyon manat artıracaq və təxminən 20 min yeni iş yerinin yaradılacağı proqnozlaşdırılır. Təsirin gerçəkləşdirilməsi dövlət-özəl resurslar hesabına 1170 milyon manat investisiya qoyuluşu tələb ediləcəyi proqnozlaşdırılır. Kənd təsərrüfat məhsullarının istehsalı və emal sektorunda göstərilən əsas təşəbbüslər Kənd Təsərrüfat Nazirliyi tərəfindən əlaqələndiriləcəkdir.

Müasir dövrdə əkin sahələrinin becərilməsində istifadə olunan müasir texnologiyalar kimi yeni suvarma üsulların (damla, yağmurlama, tərləmə) və səmərəli əkin metodların (laydırsız şum, tirəyə səpin, sıfır becərmə, qarşq əkin, lazer mala və s.) tətbiqi genişləndirilir. Bu metodların tətbiqi istehsalda səmərəliliyi yüksəltməklə yanaşı, həm də təbii resurslardan dayanıqlı istifadəyə imkan verir.

Kiçik torpaq sahibliyi və kiçik təsərrüfatlar məsələsi hazırda ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə mane olan problemlər sırasında xüsusi təsirə malikdir. Kiçik təsərrüfatlarını təşkilatlanma səviyyələrinin çox aşağı olması, onların, istər resurslara olan tələbatlarının ödənilməsində, istərsə də bazara çıxış məsələsində çətinliklər yaradır. Kiçik təsərrüfatların üstünlük təşkil etməsi ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında müasir texnologiyalardan və təkmilləşdirilmiş istehsal vasitələrindən istifadə səviyyəsinin aşağı olmasını şərtləndirir. Kiçik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları arasında təşkilatlanmanın aşağı səviyyədə olması onların aqrar siyasətin formalaşmasında zəif iştirak etmələrinə, eləcə də dövlətin kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirdiyi stimullaşdırma tədbirlərinin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, Azərbaycanın 8,64 milyon hektar təşkil edən ümumi ərazisinin 55 faizi və ya 4,74 milyon hektar kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı ərazilərin təqribən 1,8 milyon hektar əkin torpaqlarıdır (bu sahədən 181,6 min hektar işğal altındadır). Azərbaycan torpaq ehtiyatları məhdud olan ölkələr sırasına aiddir. Belə ki, ölkədə hər nəfərə düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 0,46 hektar, o cümlədən əkin yeri 0,19 hektar təşkil edir. Otlaqların və biçənəklərin hər nəfərə düşən sahəsi isə daha azdır. Ölkədə KOS-un inkişafı ilə əlaqədar Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilən strateji məqsədlərə nail olmaq və müvafiq imkanlardan maksimum istifadəni təmin etmək istiqamətində aşağıdakılar strateji hədəf kimi müəyyən edilmişdir:

- uzunmüddətli perspektivdə KOS-un Azərbaycanın ÜDM-inə təsirini artırmaq məqsədilə ölkədə biznes mühitinin və tənzimləyici bazanın daha da yaxşılaşdırılması;
- KOS subyektlərinin dayanıqlı şəbəkəsinin yaradılması məqsədilə maliyyələşmə resurslarına sərfəli və səmərəli çıxışın təmin edilməsi;
- ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması və ölkədə istehsal olunan malların beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi məqsədilə KOS-un fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi və xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması; ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasına və KOS

subyektlərinin bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət ayırmaqla, regional bazarlarda keyfiyyətli məhsul və xidmətlər təklifinin artırılması;

– KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün innovasiyaların təşviqi, bu sahə ilə bağlı araşdırma və inkişaf fəaliyyətinin gücləndirilməsi.

Ötən dövr ərzində Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 24 iyun tarixli 610 nömrəli və 2002-ci il 17 avqust tarixli 753 nömrəli fərmanları ilə müvafiq olaraq “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi proqramı (1997-2000-ci illər)” və “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” qəbul edilərək icra edilmişdir. Ölkədə məşğulluğun təmin edilməsi, qeyri-neft ixracının artırılması, biznes mühitinin inkişafı kimi strateji məsələlərdə sahibkarların rolunun yüksəldilməsinə, cəmiyyətdə sahibkarlığa dəstək əhvali-ruhiyyəsinin artırılmasına təkan vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 21 aprel tarixli Sərəncamı ilə aprel ayının 25-i Azərbaycanda “Sahibkarlar Günü” kimi təsis edilmişdir.

KOS sahəsində prioritetlərin həyata keçirilməsi nəticəsində aşağıdakılar proqnozlaşdırılır:

- KOS-un ÜDM-də payının 15 faizə çatdırılması;
- KOS-un məşğulluqda payının 20 faizə qədər artırılması;
- KOS-un ölkənin qeyri-neft ixracında payının 10 faizə çatdırılması;
- 2020-ci ildə real ÜDM-in 1 milyard 260 milyon manat artması;
- 2020-ci ildə 34240 yeni iş yerinin yaradılması.

Mirzəyev Ruslan
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ruslan.mirzeyev01@mail.ru

Aqroparkların təşkilinə investisiyaların cəlb olunması

İstənilən bir sektorun inkişafı, bu istiqamətdə investisiya qoyuluşları olmadan mümkün deyildir. Dövlətin qida təhlükəsizliyinin təminatçısı rolunda çıxış edən kənd təsərrüfatı sektoruna sərmayə qoyuluşu bu gün ən aktual məsələdir. Mahiyyət etibarlı ilə investisiya, bütövlükdə ölkənin, təsərrüfatın və ayrı-ayrı subyektlərin gələcək fəaliyyətini müəyyən edən iqtisadi inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir.

İnvestisiya, sahibkarlıq və obyektlərə gəlir əldə etməkdən ötrü uzunmüddətli kapital qoyuluşudur.

İqtisadi kateqoriya kimi “İnvestisiya”ya aşağıdakı xarakterlər xasdır:

- Müəssisə və ya sahələrin iqtisadi inkişafına şərait yaradır;
- Resursların sərf edilməsi və səmərə əldə etməsini nəzərdə tutur.

Avropa, Şimali Amerika və Asiyanın çox ölkəsində sənaye parkları yalnız şəxsi investisiyaların cəlb edilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, həmçinin enerji-effektivli iqtisadiyyatın, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə xammalın emalının inkişafının vasitəsi kimi çıxış edir.

Təcrübələr göstərir ki, aqrar sənaye komplekslərinin, ekoloji və aqroparkların xalq təsərrüfatının gəlirli sənaye kateqoriyasında inkişafı birbaşa maliyyə kapitalı, investisiyalar olmadan mümkün deyil. Bu gün dövlət və özəl tərəfdaşlıqlar olmaqla müəssisələrin tam funksionallığı ilə fəaliyyət göstərməsində investisiyalaşdırma mühüm dəstək rolunu oynayır.

Aqroparklara investisiyaların cəlb edilməsinə aşağıdakı bir sıra amillər təsir göstərir:

- ümumi məhdudiyyətlər;
- investisiya tələbini məhdudlaşdıran amillər;
- investisiya təklifini məhdudlaşdıran amillər;
- özünü maliyyə resurslarının olmaması;
- investorlar üçün əlverişli investisiya mühitinin olmaması;
- aqro-sənaye kompleksi və ya aqropark ilə əlaqədar olaraq makroiqtisadi siyasətin qeyri-müəyyənliyi, o cümlədən qiymət siyasətinin səmərəsizliyi;
- investisiya riskləri;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının aşağı qiymətləri;
- ticarət kreditlərinin yüksək faiz dərəcəsi;
- investisiyaların istifadəsi üçün müvafiq normativ aktların tətbiqinə əsaslanan xüsusi kapitalın cəlb edilməsi mexanizminin olmaması.

Aqrar sahənin inkişafı problemləri bu gün yalnız sosial problem olmaqla yanaşı, həm də aqrar istehsalın iqtisadiyyatına neqativ təsir göstərir. Ölkənin və regionların k/t-nın ən “ağrılı” nöqtəsi ərzaq problemdir. Qida bazarındakı gərginlik əvvəlki kimi qalmaqdadır. Bunula əlaqədar olaraq respublikamızda bu sahədəki problemləri aradan qaldırmaqdan ötrü, qida təhlükəsizliyi və regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönələn kənd təsərrüfatının yeni siyasətinə uyğun olaraq “Aqropark”ların yaradılması və bu sahədə layihələrin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi ən aktual məsələdir.

Azərbaycanda son dövrdə əsas aktivlərə investisiya qoyuluşlarının artımı müşahidə edilməkdədir. Bu da nəticə olaraq, ölkədə təsirli bir dəyişmə - yenilənmə mexanizmini şərtləndirir. Eyni zamanda aqroparklar da daxil olmaqla investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsində mühüm rol bölgələrə verilir. Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsinin 2018-ci ilə olan investisiya layihələri üzrə hesabatına əsasən sənaye və qeyri-sənaye sahələri üzrə əsas sahələrə qoyulan investisiya qoyuluşunun 2013-2017-ci illər üzrə göstəricilərinə görə respublikada ayrı-ayrı sahələrə qoyulan investisiya həcmində k/t-ya qoyulan investisiya həcmi faizlə ifadəsi 2017-ci ildə 3.5%-ə bərabər olmuşdur. 2016-cı il ilə müqayisədə bu göstərici 1.7 dəfə daha artıq investisiyanın k/t sahələrinə qoyulmasını ifadə edir.

Aqrar sahədə inkişaf və səmərəliliyin yüksəldilməsi baxımından investisiyaların rolu əsasən iki başlıca sahədə özünü göstərir:

1. Əsas kapital investisiyalarının həyata keçirilməsi əsasında aqrar istehsalın maddi-texniki resurslarla təminatının möhkəmləndirilməsi.
2. Aqrar sahənin möhkəmləndirilməsi və aqrar sənaye müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin stabilləşdirilməsi məqsədilə aqrar istehsalın davamlı artımı üçün əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması.

Fikrimcə, yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, gələcəkdə investisiya siyasəti aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir:

- investisiya prosesinin ardıcıl demərkəzləşdirməsinə, müəssisələrin şəxsi vəsaitlərində pay artımları, ümumiyyətlə əsaslı investisiyaların və maliyyələşdirilmə mənbələrindən biri kimi amortizasiya ayırmaları rolunun artımları;
- müsabiqə əsasında istehsal hədəflərinə uyğun olaraq dövlət investisiyalarının bölüşdürülməsi;
- mərkəzləşdirilmiş əsaslı investisiya qoyuluşlarının refleksivliyi;
- dövlətlə birgə ticarət layihələrinin təcrübəsinin genişləndirilməsi və maliyyələşdirilməsi;
- dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin investisiyalara yönəldilmiş məqsədli xərcləməsi üzərində dövlət nəzarətinin gücləndirilmələri;

— dövlət tərəfindən dəstəklənən sığorta və investisiya layihələrinə zəmanət verilməsi təcrübəsinin genişləndirilməsi;

— xarici investisiyaların stimullaşdırılmaları.

İnvestisiya və investisiya sistemini ölkə iqtisadiyyatının və regionların iqtisadi dayaqlarının və istehsalın stimullaşdırılmasında və möhkəmləndirilməsində əsas mövqe tutmalıdır.

Ölkəmizdə aqroparkların, texnoparkların yaradılması və gələcək inkişafı ilə əlaqədar işlərin sürətlənməsi davam etməkdədir və yaxın gələcəkdə təkcə aqroparkların sayının 48-ə çatdırılması planlaşdırılmışdır. Respublikamız aqrar sektora xarici investisiyaların cəlb edilməsində maraqlıdır. Azərbaycan hökuməti 2025-ci ilədək qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) qeyri-neft ÜDM-dəki payının 4 faizə çatdırılmasına nail olmağı (2015-ci ildə bu göstərici 2,6 faiz olub) hədəfləyib. İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) dəstəyi və təşkilatçılığı ilə Meksika, Bolqarıstan, Sloveniya, Ukrayna, Çexiya, Çin, Türkiyə, Gürcüstan kimi ölkələrin nümayəndəlikləri, investisiyaların təşviqi agentlikləri, idxalçıları ilə əlaqələrinin qurulması, istehsalçı və ixracatçı assosiasiyaların potensialının gücləndirilməsi, investisiyaların təşviqi və investisiya bazarının, qarşılıqlı tərəfdaşlığın artırılması nəzərdə tutan görüşlər həyata keçirir.

Nuriyev Əsəd

dosent

Cəlalov Azər

doktorant

Həmidova Ləman

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

asad.nuriyevlankaran@mail.ru

a.calalov@list.ru

leman.hamidova@mail.ru

Çay xammalının kimyəvi tərkibindən asılı olaraq onun emalının təkmilləşdirilməsi yolları

Çay içkisi dünya xalqları arasında geniş istifadə olunan spirtsiz içkidir. Yüksək qidalıq dəyərliliyinə malik olduğu üçün onun istehsalı və istehlakı daima artmaqdadır. Çay içkisi istehsalı üçün Thea cinsinə aid bitkilərdən istifadə olunur. Çayın bu cinsinin iki növü vardır ki, bunlar da formalarının bioloji və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Bu baxımdan çay xammalının iki növü yayılmışdır.

Ölkəmizdə Çin çay növü daha çox becərilir. Onun yarpaqları xırda və orta böyüklükdə, uzunluğu 4-8 sm, saplağı qısaadır. Çay kolu 12-14 dərəcə şaxtaya dözümlü, quraqlığa və xəstəliklərə qarşı davamlıdır.

Çay içkisi istehsalında xammal kimi onun yarpaqlarından istifadə olunur. Müasir dövrdə çay istehsalında elmin və texnikanın son nəəliyyətləri geniş tətbiq olunur. Çay xammalının yığılması məqsədi ilə yığım maşınlarından istifadə olunur.

Məlumdur ki, keyfiyyətli hazır çay istehsal etmək üçün fleşdən istifadə olunur. Lakin yığım maşınlarından istifadə etdikdə kobud və kobudlaşan fraksiyalara rast gəlinir.

Akademik A. İ. Oparin göstərmişdir ki, əgər çay xammalında ana substrant mövcud deyilsə, hansı fonda çayın rəngi, aromatu, ətri formalaşsınsa, onda müasir texnoloji proseslərin tətbiqinə lüzum qalmır. Hazır çay məhsulunun keyfiyyət göstəriciləri əsaslı şəkildə onun sənaye emalından

asıldır. Texnologiyanın əsas vəzifəsi yarpağın ilkin kimyəvi tərkibini qoruyub saxlamaqdır. Deməli keyfiyyətin əldə olunması üçün keyfiyyətli xammal və müasir texnoloji sxem tələb olunur. Əgər bunlardan biri verilən tələbləri ödəmirsə, onda keyfiyyət əldə etmək mümkün deyil.

Çay xammalının mexaniki tərkibinə çay kolunun yetişdirildiyi şərait, aparılan aqrotexniki qaydaların səviyyəsi təsir göstərir. Çay kollarının məhsuldarlığına və yarpaqların keyfiyyət göstəricilərinə suvarılma norması təsir göstərir. Müəyyən olunmuşdur ki, atmosferin uzun müddət quru olması çay kollarında su qıtlığını yaradır, kollar tədricən qurumağa başlayır, məhsuldarlıqları aşağı düşür. Tədqiqat işində mexaniki tərkibi müxtəlif fraksiyalardan ibarət olan xammalın soluxdurma, burulma, fermentləşdirmə, qurutma əməliyyatları zamanı keyfiyyət göstəricilərinin dəyişməsi istiqamətləri öyrənilir. Mexaniki tərkibi müxtəlif olan xammal emal müəssisəsinə daxil olduqda onun keyfiyyət göstəriciləri təyin olunur.

Mexaniki tərkibi müxtəlif olan xammal emal müəssisəsinə daxil olduqdan sonra müəyyən müddətə saxlanılır. Xammalın saxlanması məqsəd istehsal xəttinin fasiləsiz olaraq iş rejimini təmin etməkdir. Qısa müddət ərzində saxlanılan xammalda arzu olunmaz çevrilmələr baş verir.

Bu zaman xammalın keyfiyyət göstəriciləri aşağı düşür. Gedən çevrilmələr nəticəsində xammalın tərkibində olan kimyəvi birləşmələrin itkisi baş verir. Mühtəməl istiliyin yüksəlməsi nəticəsində yarpaq tərkibində olan nəmliyin bir qismini itirir. Keyfiyyətli hazır çay hazırlamaq üçün xammal qısa müddətə saxlanmalı və saxlama temperaturu minimuma endirilməlidir.

Hazır məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə xammalın tərkibində olan quru maddələrin miqdarı təsir göstərir. Kobudlaşan və kobud yarpaq fraksiyalarında suda həll olan birləşmələrin miqdarı az olduğu üçün, onun ekstaktivliyi də aşağı olur. Kobudlaşan yarpaqların tərkibində suyun miqdarının az, ballast maddələrin miqdarı isə yüksək olması aparılan bütün texnoloji proseslərin gedişinə təsir göstərir.

Çay yarpağının tərkibində suyun 2 formasına rast gəlinir – sərbəst formada olan su; birləşmiş formada olan su.

Sərbəst formada olan su ümumi suyun 20 – 22 %-ni təşkil edir. Birləşmiş formada olan su daha çoxluq təşkil edir və xammalın emalı zamanı bütün reaksiyalarda iştirak edir. Məsələn, soluxdurma prosesi zamanı yarpağın buxarla emal etdikdə suyun miqdarı 75–78 %-dən 58–62 %-ə qədər aşağı düşür. Qurutma prosesi zamanı isə onun miqdarı minimuma 3 – 5 % - ə çatır.

İntensiv şəkildə yığılmış və mexaniki tərkibi müxtəlif olan xammalın tərkibində olan quru maddələrin miqdarı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Quru maddələrin miqdarına yarpağın yetişdirildiyi torpaq–iqlim şəraiti, aparılan aqrotexniki qaydalar, ətraf mühitin nəmliyi, temperaturu və s. faktorlar təsir göstərir. Quru maddə dedikdə xammalın tərkibində su çıxılmaqla yerdə qalan kimyəvi maddələrin miqdarı başa düşülür. Çay xammalı mürəkkəb kimyəvi tərkibə malikdir və bunlar da müxtəlif təbiətdə birləşmələrdir. Bunların əsas qruplarına aiddir: Fenol birləşmələri, sulu karbohidratlar, zülallar, efir yağları, alkaloidlər, üzvi turşular, vitaminlər, fermentlər, mineral maddələr və s.

Xammalın saxlanması zamanı müddətdən asılı olaraq onlarda quru maddələr itkisi baş verir. Təcrübə 5 nümunədə xammalın 10, 20, 30, 40, 50, 60 saat saxlamaqla qoyulmuşdur və nəticələr aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimi alınmışdır:

Xammalın saxlanması zamanı quru maddələrin miqdarının itkisi

Quru maddələrin ilkin miqdarı, %	Quru maddələr itkisi						İlkin quru maddəyə görə itki miqdarı, %
	10 saatdan sonra	20 saatdan sonra	30 saatdan sonra	40 saatdan sonra	50 saatdan sonra	60 saatdan sonra	
100	98,18	99,82	99,71	99,61	97,54	94,13	5,81
100	97,51	97,02	95,81	95,31	95,18	93,71	6,30
100	96,83	96,61	95,20	95,20	95,13	93,08	6,58
100	97,20	96,51	95,52	94,80	93,81	93,04	6,65
100	97,18	96,38	95,49	94,78	93,53	93,00	6,81

Cədvəldən görünür ki, intensiv şəkildə yığılmış çay yarpağını 10 saat saxladıqda quru maddə itkisi az, 60 saat müddətində saxladıqda isə quru maddələrin miqdarının itkisi 5,81...6,81% təşkil edir.

Çayın biokimyəvi nəzəriyyəsi baxımından soluxdurma əməliyyatını aparmaqda məqsəd xammalı növbəti texnoloji əməliyyatlara hazırlamaqdır. Soluxdurma prosesi zamanı xammalın tərkibində dərin fiziki və biokimyəvi dəyişikliklər baş verir.

Xammalın burulması, fermentləşdirilməsi, qurudulması prosesləri də hazır məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Paşayev Tofiq
dosent

Həbib Həbib
magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

tofiq53@mail.ru

habib130892@gmail.com

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının müasir xüsusiyyətləri

Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün lazımi iqtisadi mühitin formalaşdırılması həm innovativ yeniliklərin tətbiqindən, həm də lazımi hüquqi bazanın formalaşdırılmasından aslıdır. Ölkəmizdə regionların inkişafına dair yeni proqramlarda özəlləşdirmə və sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri əsas götürülmüşdür. Qeyri-neft sektorunda innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi və məqsədəuyğun həyata keçirilməsi üçün müasir texnologiyaların xarici bazarlardan idxalı həyata keçirilmişdir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiya siyasəti əmək qüvvəsinin yeni iş yerləri ilə təmin olunması, infrastruktur obyektlərinin innovativ istifadəsi, insan kapitalının inkişafını özündə cəmləşdirir.

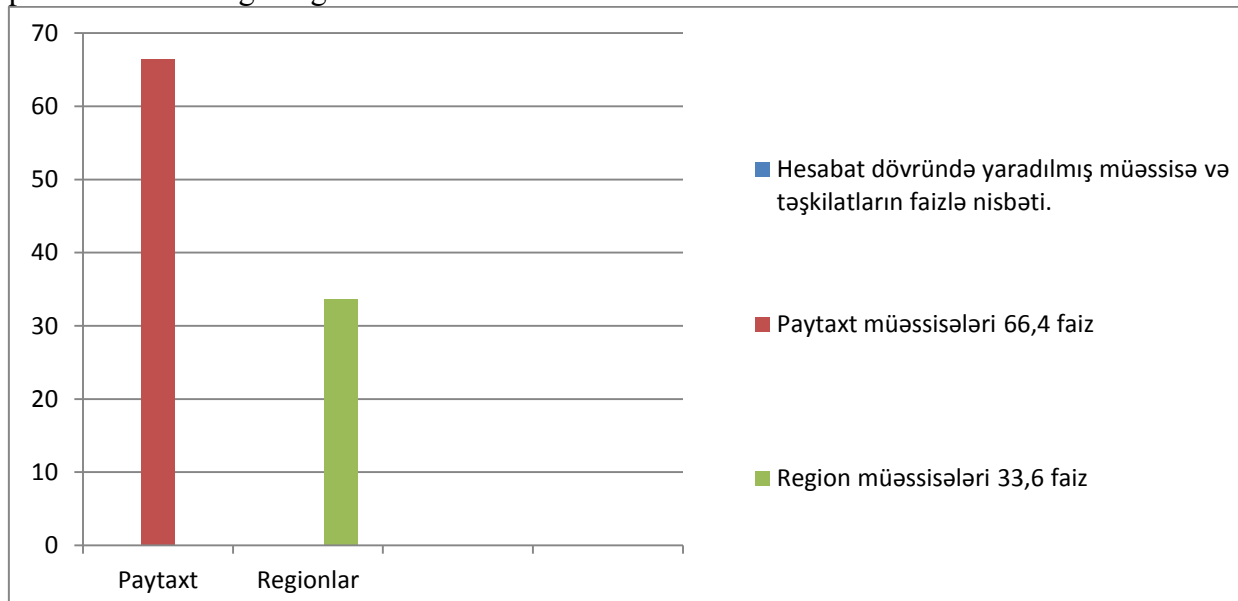
Ölkə iqtisadiyyatının formalaşdırılmasında əsas məqsədlərdən biri də orta və kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir. Bütün bunları həyata keçirmək üçün aşağıdakı tədbirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- kiçik və orta sahibkarlığın artırılması üçün lazımi iqtisadi mühitin yaradılması;
- məşğulluq səviyyəsinin normaya salınması üçün yeni investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi;

- əmək fəaliyyətinin leqallaşdırılması;
- istehsal amilləri bazarında əmək ehtiyatlarına olan tələb və təklifin bazar prinsiplərinə uyğun formalaşdırılması;
- əmək ehtiyatlarının ixtisas səviyyəsinin artırılması.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin nəticələrini müəyyən etmək üçün son illərin iqtisadi nəticələrini analiz etmək lazımdır. Bunun üçün son illərin statistik göstəricilərində Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf dinamikasına nəzər yetirmək olar.

Yeni yaradılmış müəssisələrin əsas hissəsinin paytaxtda yerləşməsi Azərbaycanın ən vacib makroiqtisadi və struktur problemi hesab edilməlidir. 2018-ci ilin göstəricilərinə əsasən qeydiyyatda olan müəssisə və təşkilatların 55,5 faizi Bakıda yerləşir. Hesabat dövründə yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatların 66,4 faizi paytaxtda, 9,6 faizi Abşeron, 6,9 faizi Aran, 4,8 faizi Quba-Xaçmaz, 4,6 faizi Gəncə-Qazax və 2,7 faizi Şəki-Zaqatala, qalanları isə digər iqtisadi rayonlarda qeydiyyata alınıb. Bu problem ölkəmizin güclü iqtisadi model kimi formalaşmasına təsir göstərən əsas amil kimi nəzərə alınmalıdır. Aşağıdakı qrafikdə yeni yaradılmış müəssisələrin əsasən paytaxta düşməsi açıq aşkar görünür. Bu regionlarda sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı ciddi problemlərin olduğunu göstərən əsas amildir.

Son illər sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı müsbət məqam xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin dövlət mülkiyyətli müəssisələrə nisbətə önəmli ölçüdə çox artmasıdır. 2018-ci ildə yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatların 98,9 faizi xüsusi mülkiyyətli (o cümlədən 10,9 faizi tam xarici investisiyalı, 2,1 faizi birləşmiş mülkiyyətli), 1,1 faizi isə dövlət mülkiyyətli müəssisələrin payına düşür.

Paşayev Tofiq
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
tofiq53@mail.ru

Azərbaycanın iqtisadi uğurları – müstəqil iqtisadiyyatın əsasıdır

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rusiyanın TASS informasiya agentliyinin baş direktorunun birinci müavini Mixail Qusmana verdiyi müsahibə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bəzi məqamların üzərində daha ətraflı dayanmaq zərurəti yaranır. Həqiqətən də ölkəmizin iqtisadi uğurları nəinki Rusiya, həmçinin dünya mətbuatının gündəmindən düşmür, nailiyyətlərimiz izlənilir, araşdırılır və geniş təbliğ edilir. Ən vacibi də odur ki, Azərbaycanın sosial-iqtisadi sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər qısa müddətli deyil, kampaniya xarakteri daşımır və başlıcası israrla həyata keçirilən uğurlu siyasətin, sistemli islahatların davamlı nəticəsidir. Ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən çoxsaylı proqramların hamısını sadalamaq üçün xeyli vaxt lazım gələrdi. Amma bircə onu qeyd edək ki, qarşıya qoyulan məqsədlərin hamısı nəzərdə tutulan vaxtda və ən yüksək səviyyədə yerinə yetirilmişdir. Qazanılan uğurları dünyanın ən nüfuzlu reyting agentlikləri də yüksək qiymətləndirmişdilər.

Davos Dünya İqtisadi Forumunun son hesablamalarında Azərbaycan global rəqabətqabiliyyətliliyinə görə 35-ci yeri, bu qurumun inklüziv inkişaf indeksinə görə isə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında 3-cü yeri tutmuşdur.

Ölkəmizdə reallaşdırılan islahatların spektri rəngarəngdir və demək olar ki, biznesin bütün sahələrini əhatə edir. “Doing Business 2017” hesabatına görə, 2009-2016-cı illərdə Azərbaycanda aparılmış 27 islahatdan 7-si qeydiyyat, 5-i vergitutma sahəsi ilə bağlı olmuşdur. “Biznesə başlama” indikatorunda Azərbaycan üçün müəyyən edilmiş “Etalon Qanunvericiliyə Yaxınlıq” (DTF) indeksi 97,75 faiz təşkil etmişdir. Bu da ölkəmizin dünyada kifayət qədər yüksək standartlara nail olduğunun göstəricisidir. Azərbaycan “Biznesə başlama” indikatoru üzrə dünyada 5-ci, postsovet ölkələri arasında 1-ci olmuşdur. Bundan əlavə, 2016-2017-ci illər üzrə “Global Rəqabətlik Hesabatı”nda Azərbaycan əvvəlki hesabat dövrü ilə müqayisədə MDB məkanında liderlik mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycanın dünyanın inkişaf etmiş nəhəng ölkələri ilə bir sırada durması, adının onlarla yanaşı çəkilməsi möhtəşəm uğurları təsdiq edən bariz nümunədir. Bütün beynəlxalq reyting agentliklərinin verdiyi qiymətləndirmələr iqtisadiyyatın hərtərəfli və mükəmməl inkişafını təsdiq edir.

Ölkə iqtisadiyyatının sürətlə bütün istiqamətlərdə şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunda reallaşdırılan nəhəng layihələr, aqrar sektorun ənənəvi sahələrinin yüksək tempə inkişafı, yüz minlərlə yeni iş yerlərinin açılması, işsizliyin təxminən beş faiz səviyyəsində endirilməsi Azərbaycanı nəinki regionda irəli çəkdi və hətta ölkəmizin dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə bir sırada durmasına səbəb oldu. Qürurverici haldır ki, iqtisadiyyatın və hərbi sənayenin yeni intellektual sahələrinin yaradılması sayəsində biz həm də silah ixrac edən ölkəyə çevrilmişik. Artıq 1000-dən çox adda beynəlxalq standartlara uyğun hərbi təyinatlı məhsul istehsal edilir, yeni ixrac potensialı yaradılır.

İqtisadi ekspertlər həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə etiraf edirlər ki, əgər son illər ərzində ölkədə bütün sahələrdə sanballı və iritutumlu səmərəli sosial-iqtisadi islahatlar aparılmasaydı, onların həyata keçirilməsi ciddi nəzarətə götürülməsəydi yeni uğurlara imza atmaq çətin olardı.

Bu sırada güzəştləri və qanunvericilikdə tətbiq edilən yenilikləri də məxsusi qeyd etmək lazımdır. Bir neçə faktı sadalayaq. Azərbaycanda fərdi sahibkarların real vaxt (onlayn) rejimində qeydiyyatata alınması sistemi 2011-ci ildən tətbiq olunur. Yerli hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatının elektron qaydada aparılmasına isə 2012-ci ildən başlanılmışdır. Bu gün sahibkarlıq fəaliyyəti və investisiya qoyuluşları üçün nəzərdə tutulan güzəşt, azadolma və digər stimullaşdırıcı tədbirlərin geniş siyahısı mövcuddur. 2013-cü ilin əvvəlindən başlayaraq sənaye və texnologiyalar parklarının rezidenti olan hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər 7 il müddətinə sənaye və texnologiyalar parkındakı fəaliyyətlə əlaqədar mənfəət (gəlir), əmlak və torpaq vergilərindən azad edilmişlər. Eyni zamanda, sənaye və texnologiyalar parklarında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalında da 7 il müddətinə əlavə dəyər vergisindən və gömrük rüsumlarının tətbiqindən sahibkarların xeyrinə imtina edilmişdir. Təbii ki, güzəştlərin belə möhtəşəm çələnginin heç bir investora diqqətindən yayınması mümkün deyil.

Ölkəmizin dünyaya açıq olması, demokratik dəyərlərə üstünlük verməsi, iqtisadi və siyasi azadlıqların təminatçısı kimi çıxış etməsi və həmçinin qabaqcıl dünya təcrübəsinə sürətlə yiyələnməsi, daxili və xarici sərmayədarları həvəsləndirməsi, onların maneəsiz fəaliyyəti üçün ciddi güzəştlərin tətbiq edilməsi öz bəhərini verdi.

Müstəqilliyin ilk onilliklərində Azərbaycan iqtisadi baxımdan özünü tamamilə təmin edən, ciddi iqtisadi çətinlikləri olmayan və sürətlə islahatlara gedən ölkə kimi məşhurlaşdı. Ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin tam təmin edilməsi onu regionda yeni güc mərkəzinə çevirdi, heç bir dövlətdən asılı olmayan sərbəst siyasət yeritməyə imkan verdi.

Deyilənləri təsdiq etmək üçün bəzi faktlara müraciət edək: son 15 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,2 dəfə artıb, xarici borc ümumi daxili məhsulun təxminən 20 faizi həcmindədir. Valyuta ehtiyatlarının həcmi 44 milyard dollardır. Bu amil Azərbaycanın maliyyə vəziyyətinin kifayət qədər sabit olmasını təsdiq edir. Əgər belə olmasaydı, son 15 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 230 milyard dollardan artıq sərmayə yatırılmazdı. Ən mühüm addımlardan biri də Azərbaycan Respublikasının ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında 53 dövlətlə imzaladığı ikitərəfli müqavilələrdən təxminən 50-sinin qüvvəyə minməsi və tətbiq olunması, 10 ölkə ilə ikitərəfli və 2 çoxtərəfli “Vergi qanunvericiliyinə əməl olunması üzrə əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” sazişlərin imzalanmasıdır.

Xarici investisiyaların xronologiyasını nəzərdən keçirəndə maraqlı faktlarla rastlaşırıq. Bu investisiyaların həcmi əsasən “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra sürətlə artmağa başlamışdır. Rəsmi məlumatlara görə, son 14 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici və yerli investisiyaların həcmi 231 milyard dollardır. Hətta böhran ili hesab olunan 2008-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına 13,3 milyard manat və ya 16,2 milyard ABŞ dolları investisiya qoyulmuşdur ki, bu da böhrandan əvvəlki il hesab olunan 2007-ci illə müqayisədə 28 faiz artım deməkdir. Azərbaycan iqtisadiyyatına 2010-cu ildə 8,2, 2011-ci ildə 8,6, 2012-ci ildə 10,3, 2013-cü ildə 10,5, 2014-cü ildə 11,6, 2015-ci ildə 10,7 milyard dollardan artıq xarici sərmayə qoyulmuşdur. Məhz sadaladığımız bütün amillərə görə ölkəmiz daim beynəlxalq reyting agentliklərinin diqqət mərkəzindədir.

Rəhimli Həsən
Dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rahimli.h@hotmail.com

Postindustrial cəmiyyətdə elmin iqtisadi inkişafda rolu

XX əsrdə sosial filosoflar D.Helbreyt, D.Bell, O.Toffler, J.Furastye və b. yeni “postindustrial cəmiyyət” konsepsiyasını irəli sürdülər. Hamılıqla təsdiq olunmuş bu terminin “informasiya cəmiyyəti”, “elektron cəmiyyəti”, “postmodern cəmiyyəti” kimi başqa variantları da var. Qərb dünyasının sosial-iqtisadi inkişaf tendensiyalarını təhlil edən müəlliflər belə bir qənaətə gəlmişdilər ki, postsənaye cəmiyyəti mallar istehsal edən iqtisadiyyatdan xidmət edən iqtisadiyyata keçidlə səciyyələnir. Bu iqtisadi inkişaf mərhələsində bilik və informasiya əsas resurslara çevrilir. Universitetlər və ali məktəblər cəmiyyətin əsas sosial və iqtisadi təsisatlarına çevrilir.

Postsənaye cəmiyyəti xidmətlər üzərində qurulmuşdur. Əgər sənaye cəmiyyəti həyat səviyyəsinə təsir edən əmtəələrin cəmiyyətinə görə müəyyənləşsə, postsənaye cəmiyyəti müxtəlif xidmətlərlə-səhiyyə, təhsil, istirahət, mədəniyyət və.s. ölçülən həyatın keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur. Texniki təlabatların və peşakar bacarıqların artması təhsilə və xüsusilə də ali təhsilə yiyələnməni postsənaye cəmiyyətinə daxil olmanın əsas şərtinə çevirir. Bu cəmiyyətdə bilik və informasiya əsas resursa çevrilir. Peşəkarlıq isə ictimai mövqeyin əsas meyarına çevrilir. Sənaye cəmiyyəti məhsul istehsal edən cəmiyyət olduğu kimi postsənaye cəmiyyəti də informasiya cəmiyyəti kimi çıxış edir.

Postsənaye cəmiyyəti ikili mənada bilik cəmiyyəti kimi çıxış edir. Birincisi, innovasiyaların mənbəyi kimi daha çox nəzəri biliklərə əsaslanan tədqiqatlar və kəşflər çıxış edirlər. İkincisi, cəmiyyətin inkişafı birmənalı şəkildə bilik sahəsindəki nailiyyətlərlə müəyyənləşir.

Postsənaye cəmiyyətində əsas problem elmin təşkilatlanması, vacib institut isə universitet və ya elmi-tədqiqat laboratoriyasıdır. Müasir postindustrial iqtisadiyyatda bilik, yaradılan əlavə dəyər in başlıca mənbəyi olduğu kimi rəqabət gücünü də təmin edən əsas amildir. Artıq dünyada ucuz xammala, ucuz əmək ehtiyatlarına əsaslanan iqtisadiyyatlar, biliyə, yüksək texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatlar qarşısında rəqabət etməkdə çətinlik çəkirlər. Postindustrial cəmiyyətdə informasiya və bilik müasir cəmiyyətin əsas inkişaf faktoruna çevrilir.

Postindustrial cəmiyyətdə elmin iqtisadiyyatının infrastrukturunu aşağıdakı amillər müəyyən edir:

- yüksək həyat keyfiyyətli effektiv dövlət institutları
- effektiv fundamental elm
- yüksək keyfiyyətli insan kapitalı
- biliyin istehsalı və yüksək texnologiyalar
- informasiya və biliklər cəmiyyəti
- effektiv elmi – texniki vençurbiznesi
- yüksək keyfiyyətli təhsil
- ideyaların realizasiyası və transferi infrastrukturunu

Qeyd edildiyi kimi elmin iqtisadi inkişafda rolu həmişə sabit olmamışdır. İlk mərhələlərdə elm iqtisadi inkişafda demək olar ki, heç bir rol oynamırdı. Amma təqribən dörd əsr bundan əvvəl, yəni 16-cı əsrdə elm və texnikada böyük dəyişiklik və inqilab baş verdi. Müasir mənada elm anlayışı da məhz modernizmin yaranmasının həmin dövrlərindən meydana çıxdı. Həmin dövrdə dünyanın böyük filosoflarından iki nəfəri – ingiltərəli Frensis Bekon və fransalı Rene Dekart yeni elmin ataları sayılırdı. Xüsusilə Bekonun elm barəsindəki nəzəriyyəsi bütün keçmiş nəzəriyyələri

dəyişdirib. Bir çox tədqiqatçılara görə bu nəzəriyyə elmin tərəqqisinə və insanın təbiətə hədsiz hökmranlığına səbəb olmuşdur.

Son dövrlərdə dünyada iki elmi fəaliyyət növünə rast gəlinir. Bu, öz daxili nəzəri problemləri ilə məşğul fundamental elm (Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya) və inkişafı ölkənin iqtisadi tələbatları ilə diktə olunan tətbiqi elmdir (Yaponiya, Cənubi-Şərqi Asiya).

Anqlosakson modeli başlanğıcını XIX əsrin əvvəllərindən alır. O vaxt ingilis ruhanisi və Kembricin mineralogiya üzrə professoru Uilyam Yuel, O.Kontun elmin sivilisasiyanın aparıcı qüvvəsinə çevrilməsi ideyasından ilhamlanaraq, elmin və aparıcı universitetlərdə təbiət elmi fənlərinin tədrisinin peşəkarlaşdırılması fikri ilə çıxış etdi.

Amma akademik kapitalizmin güclənməsi eyni zamanda həm anqlosakson, həm də sovet elminin təşkil modelinin böhranıdır. Bəşəriyyətin F.Bekondan qabaqkı böyük filosof və şəxsiyyətləri, xüsusilə dini alimlər elmdən güc və qüdrət deyil, həqiqət yolunda istifadə ediblər. Belə ki, onlar insanları elm öyrənməyə təşviq edəndə, elmin insanı həqiqətə çatdırmasına əsaslanaraq elmi müqəddəs, yəni insanın mənafeyindən və maddi məsələlərdən üstün müqəddəsliyə malik bir həqiqət hesab edirdilər.

F.Bekondan sonrakı modernist mütəfəkkirlərə görə elmin inkişafına kommersiya və maddi inkişaf nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq bəşəriyyətə çox böyük xidmət edib. Çünki elm insanın təbiətə hökmranlığı və ondan daha çox bəhrələnməsi üçün təbiəti kəşf etmək yoluna düşdü və həmin nəzəriyyə bu baxımdan yaxşıdır. Amma bununla yanaşı, postmodern dünyada elm, malik olduğu müqəddəslik, ucalıq və paklığını da itirib.

Rzayev Vüsal
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Məmmədova Ülfət
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
uhebibli@mail.ru

Milli kulinariyanın multikultural dəyərlərin tanındılmasında rolu

Azərbaycan əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşduğu bir məkanda yerləşməklə müxtəlif millətlər və dinlər arasında aparıcı rol oynamışdır ki, nəticədə ölkədə mövcud olan dözümlülük, dostluq və həmrəylik yaranmışdır. Odur ki, Azərbaycanda hər bir etnos digər etnosların mədəni hüquqlarını tanıyır və bu hüquqlara hörmətlə yanaşır. Bütün bunlar da ona səbəb olmuşdur ki, əsrlər boyu ölkəmizin tarixində dini və yaxud etnik zəmində qarşıdurma baş verməmişdir. Azərbaycanda millətindən, dinindən, məzhəbindən asılı olmayaraq hər kəs digər din və mədəniyyətlərə də öz etiqad və ənənələrinə yanaşdığı kimi yanaşdığından cəmiyyətimizin mühiti, ab-havası günü-gündən daha da sağlamlaşır, ölkəmiz sabitlik adasına çevrilir. Təsədüfə deyil ki, bu gün Azərbaycan dünya birliyində özünün multikultural dəyərləri ilə tanınmaqdadır.

Ölkəmizin milli kulinariyasında burada yaşayan bütün xalqların iştirakı olmuşdur və bununla ölkəmizin mətbəxi multikultural olmaqla, ölkəmizin qədim tarixini, adət-ənənələrini həm də dinlər və mədəniyyətlərarası dostluğun təzahürü, multikultural bir vahə kimi hazırkı dünyamızda təzahür, tərənnüm və təlqin edilməyə çalışılan bir ölkə halına gəlmişdir. T.Əmiraslanov deyir: "Azərbaycan mətbəxi" dedikdə yalnız xörəklər, onların bişirilmə qaydaları deyil, həm də tarix, fəlsəfə, süfrə psixologiyası, adət-ənənələr, xalqın etika və estetikası və s. bu kimi amilləri ahəngdar surətdə birləşdirən mətbəx mədəniyyəti başa düşülür.

Son illərdə ölkəmizin müxtəlif bölgələrində keçirilən festivallar bu multikultural modelin milli kulinariyada özünü necə əks etdirdiyinin bariz nümunəsidir. Lənkəranda “Çay, çəltik və sitrus”, Qubada “Regionun mətbəx günü”, Bakıda artıq ənənə halını almış “Çayçılıq” festivalı, Sabirabadda “Qarpız festivalı”, Göyçayda “Nar” festivalı ölkəmizin qastronomiya turizminin tanıtılması milli kulinariyasının və beləcə milli mədəniyyətin tarixinin multikulturalizm ənənələrinə sadiqliyinin göstəricisidir.

Azərbaycanda əsrlər boyu 50-dən çox xalq sülh və sevgi içərisində yaşayır və hər bir xalq öz mədəni milli inkişafında öz milli kulinariyası, tarixi və mədəniyyətinin bütün çalarlarını qoruyur.

Qloballaşan dünyada artıq insanlar fast-food yeməklərə öyrəşdikləri bir vaxtda, evdə yemək bişirməyin və ona sərflənən vaxtın azaldığı bir əsrdə, gəncliyin və uşaqların daha çox bütün dünyada trend olmuş brendlərdən istifadə etməyə cəhət göstərdiyi bu texnologiya əsərində qlobal bir qastronomiya ona tolerant yanaşmaq və hətta bir ərazi olaraq kiçik dövlətin bunu uğurla etməsi Azərbaycanın böyük bir mədəni sərvətidir. Ölkəmizdə bu mədəni sərvətin yaşaması və daha da çiçəklənməsi üçün hər cür şərait mövcuddur, bu vəziyyətdən turizmin inkişafında istifadə etmək və ölkədəki bütün xalqların mədəni milli tarixi folklor bəzən hətta kontrast halını almış fərqlərin xarici turistlərə göstərməklə, turizmin və əlbətdəki həmin xalqların kulinariyasına, mədəniyyətinə, folkloruna daha çox diqqət ayırmaq və bununla da inkişafına və daha da rəngli hal almasına, yəni ölkəmizin ən böyük sərvəti olan mədəniyyətini irəli getməsinə hər cür şərait yaradılmışdır.

Azərbaycan mətbəxi öz tarixi kökləri və özünəməxsusluğu ilə həm regionun xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir, həm də çoxçeşidliyi ilə fərqlənir. Lakin ölkəmizin zəngin mətbəx mədəniyyətini onun dadlı xörəklərindən, ətirli içkilərindən və gözəl meyvələrindən daha üstün olan bir amil səciyyələndirir. Azərbaycanlıların mətbəx fəlsəfəsinin əsasında yüksək qonaqpərvərlik durur. Bütün bunlar isə Azərbaycanda mətbəx turizminin potensialından xəbər verir. Azərbaycan xörəkləri yüksək dad keyfiyyətləri ilə dünyada məşhurdur. Bişirilməsi, tünd ədviyyat və tamlı əlavələr qatılmasına görə digər Şərqi ölkələrinin mətbəxinə yaxındır. Hazırda Azərbaycanda xörəklərin hazırlanmasının qədim üsullarının spesifik xüsusiyyətləri saxlanılmaqla yanaşı, müasir mətbəxin tələbləri də geniş surətdə nəzərə alınır. Ölkəmizin gözəl təbiəti, təbii sərvətləri, çayları, gölləri, Xəzər dənizi geniş və əvəzolunmaz milli mətbəxi formalaşdırmağa imkan verir. Buraya yüksək kalorili ət və balıq yeməklərini, vegeterian tələblərə uyğun göyərtili və tərəvəzdən hazırlanan yeməkləri də əlavə edə bilərik. Mətbəximiz müxtəlif yerli şərəbləri, mineral suları, turşuları və şirniyyatları ilə də diqqətəlayiqdir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün amillər, milli kulinariya mədəniyyətimizin multikultural dəyərlərin formalaşmasına öz töhfəsini verməkdədir.

Səlimov Hikmət
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
hikmat.salimov@bk.ru

Marketinqin aqrar-emal müəssisələrinin rəqabət potensialı məhsul istehsalının formalaşmasında əhəmiyyəti

Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlar (fiziki və hüquqi şəxslər) bazarın tələblərinə uyğun məhsul istehsalı və satışını həyata keçirməlidirlər. Ona görə də həmin istehsalçılar marketinq fəaliyyəti, onun idarə olunması və marketinq fəaliyyətinin strategiyasının formalaşdırılması üçün informasiyalara malik olmalıdırlar.

Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların əksəriyyəti kiçik ölçülü olduğu üçün orada marketing xidmətini formalaşdırma bilmirlər. Bu xidmətin funksiyalarını icra etmək və istehsal-satış proseslərinə dair əsaslandırılmış qərar qəbul etmək məqsədilə marketingin idarə edilməsini sahibkar özü həll etməlidir.

Təcrübə göstərir ki, istehsalçı istehsal etdiyi məhsulların və xidmətlərin satışı bazarını və onlara olan tələbatı öyrənmədən öz biznesini qura bilmir. İstehsalçı istehlakçının nə istədiyini və bunu nə üçün istədiyini bilməlidir. Bunun üçün ona informasiyalar lazımdır. Ona görə də istehsalçı marketing tədqiqatları aparmaqla istehlakçıların tələblərini, rəqabəti öyrənməli, kompleks tədbirlər işləyib hazırlamalıdır. İstehsalçı kənd təsərrüfatı məhsullarının marketingini bazarın tədqiqindən başlayır, informasiyalar əldə edir. Məhsulun satış bazarı yoxdursa istehsalçı həmin məhsulu istehsal etməməlidir. Deməli, istehsalçı öz fəaliyyətində iki məsələni qarşıya qoyur:

1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketingi-bazarın tədqiqi, informasiyalar (satış, qiymət, mübadilə və s.);

2. Məhsul istehsalı, məhsulun toplanması, daşınması, emalı, istehlakçılara çatdırılması.

Bu iki məsələlərin birlikdə düzgün həlli sahibkarın səmərəli fəaliyyətinin əsas şərtlərindəndir.

Marketing – tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş və bazar konyukturu haqqında məlumat əsasında həyata keçirilən, bazarın öyrənilməsi, əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışın idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətdir. O, malların satışının stimullaşdırılması, tədavülün inkişafı və sürətləndirilməsi, tələbatın daha yaxşı təmin edilməsi naminə və mənfəətin alınması məqsədilə həyata keçirilir.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin formalaşması aqrar sahədə həlli qeyri-standart yollar tələb edən problemlər qoydu. İstehsal olunan kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının istər daxili və istərsə də xarici bazarlarda rəqabətə davam gətirməsi üçün aqrar marketingdən geniş istifadə edilməsi tələblərini qarşıya qoydu. Azərbaycanada 7 iyul 2000-ci ildə ilk Marketing Cəmiyyəti təsis edildi. Bu cəmiyyət qeyri-hökumət təşkilatı kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

Aqromarketing dedikdə, aqrar sahədə istehsal və emal olunan məhsulun və xidmətlərin istehlakçılara çatdırılmasını təmin edən, istehlakçıların tələblərini öyrənən, təhlil edən məhsul və xidmətlərin idarə olunması sistemi başa düşülür. Göstərilənlərlə yanaşı, aqromarketingə başqa formada da yanaşılır. Aqromarketing-istehlakçıların kənd təsərrüfatı sahəsində məhsullara, xidmətlərə, ideyalara olan tələblərinin öyrənilməsi və ödənilməsinin planlaşdırılması, təşkili və idarə olunması üzrə məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətidir.

Təsərrüfat subyektləri səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün müvafiq marketing konsepsiyalarına malik olmalıdırlar. Respublikamızın bölgələrində aqroekoloji şərait bir-birindən fərqlənir. İstehlakçılar öz məhsullarını konkret istehlakçılara təklif etmək imkanlarını müəyyən etmədikləri üçün bazar üçün işləyirdilər. Bazara istiqamətlənmiş məhsul rəqabətə tab gətirə bilməyərək aşağı qiymətə reallaşdırılmaq zərurətində qalır. Ona görə də bazarın tələbatına uyğun istehsal-satış və ticarət fəaliyyətinin idarə edilməsi, onun məqsəd və metodları sistemini əks etdirən konsepsiya formalaşdırılmalıdır. Aqromarketing konsepsiyasının əsası yeni və istehsalçı-istehlakçı baxımından səmərəli məhsul istehsalının təşkilidir. İstehsalın təkmilləşdirilməsi məhsula tələb-təkliflə əlaqədar istehsal həcmının artırılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına istiqamətləndirilməkdir. Məhsulun təkmilləşdirilməsi dedikdə istehsalçıların yüksək keyfiyyətli, yaxşı texniki-iqtisadi, göstəriciləri və xassələri olan məhsul istehsalına istiqamətləndirmə başa düşülür. Kommersiya söylərinin gücləndirilməsi konsepsiyası o deməkdir ki, istehsalçı məhsulun satışı və onun həvəsləndirilməsinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Marketingin bazar konsepsiyası istehsalçının qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olması üçün bazarların ehtiyacları və tələbatlarının müəyyənləşdirilməsinə istiqamətləndirmədir.

Sosial-etik marketinq konsepsiyasında məhsulun alıcıların (istehlakçıların) tələbindən asılı olaraq nizamlanır. Bu vaxt istehlakçı, istehsalçı və bütövlükdə cəmiyyətin rifahının mühafizəsi nəzərə alınır.

Marketinqin funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazarın kompleks şəkildə öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması;
- sahibkarın istehsal və satış imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- bazar hədəfinin (segmentinin) seçilməsi, rəqabət üstünlüyünün aşkar edilməsi;
- marketinq fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri, marketinq strategiyasının işlənilib hazırlanması;
- bazar tələblərinə uyğun mal və xidmətlərin, məhsullarının çeşidinin və istehsal fəaliyyətinin idarə olunması;
- tələbin formalaşması, satışın təşkili və stimullaşdırılması.

Hazırda bir neçə iri şərab və yeni yaranan ətsiz müəssisəsi istisna olmaqla, demək olar ki, heç bir istehsalçı və ya emalçı hər hansı marketinq xidmətini təşkil etməmişdir. Bu problem kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində özünü xüsusilə kəskin büruzə verir. Torpaq payı almış kəndli bazarın tələbatları, istehlakçı qrupları, rəqiblər, təchizatçı müəssisələr barədə informasiyaya malik deyildir. Belə informasiyanı toplamaq və təhlil etmək üçün isə istehlakçıların nə bilikləri, nə də maddi imkanları kifayət etmir. Kəndli öz məhsullarının konkret istehlakçı qruplarını müəyyənləşdirmədiyindən və demək olar ki, bazar üçün nəzərdə tutulduğundan, onun istehsal etdiyi məhsul da müxtəlif keyfiyyət göstəricilərinə malik olur. Halbuki, rəqabətdə qalib gəlmək üçün məhsulun analoji məhsullardan hər hansı üstün cəhəti ilə fərqlənməsi tələb olunur.

Nəticə və təkliflər: Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, marketinq xidmətində xammal istehsalı, emal, təkrar emal, satış prosesləri əlaqələndirilir, iqtisadi və təşkilati inteqrasiya stimullaşdırılır. Ona görə də kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsullarının planlaşdırılmış satışını təşkil etmək məqsədilə marketinq təşkili əsas şərtlərdən biri olmalıdır. Aqromarketinq – kənd təsərrüfatı, qida məhsulları, toxum istehsalı, məhsul yığıcı, onun emalı, məhsullara tələbat, son istehlakçıya çatdırılması ilə yanaşı, istehlakçıların arzu və davranışlarının öyrənilməsi və təhlili, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə idarə edilməsi sistemidir.

Fikrimizcə aqrar-emal müəssisələrinin rəqabət potensialı məhsul istehsalının formalaşması marketinq fəaliyyətinin aşağıdakı amillərini nəzərə alınmasını tələb edir:

- aqrar sahədə istehsal və nəticələrin təbii-iqlim şəraitindən asılılığı;
- məhsulların spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar və məhsulun təhlükəsizliyi ilə əlaqədar onlar tez xarab olduğu üçün daşınma, emal və saxlanması zamanı tələblərin gözlənilməsi;
- kənd təsərrüfatında istehsal və emal mövsümi xarakter daşıdığından və məhsul istehsalı müddəti ilə ondan istifadə müddəti uyğun gəlmədiyindən istehlakçıların tələbləri nəzərə alınmalıdır;
- məhsulun mövsümi xarakteri və onların istehlak xassələri ilə əlaqədar məhsulun keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyətinin saxlanması və istehlakçılara çatdırılması üçün xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi təmin edilməlidir;
- mövsümlə əlaqədar kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxarılması kəskin rəqabətlə qarşılaşdığı üçün istehsal olunan məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət istehsal və sosial sferada maddi-texniki bazanın, texnologiyanın, təşkilati, iqtisadi mexanizmlərdən asılılığı;
- aqrar sahədə məhsulların istehsalı və emalı zamanı onun özünəməxsusluğu nəzərə alınmaqla istehsalın və istehlakçıların tələbatı və bazar rəqabəti öyrənilməli, səmərəli aqromarketinq sistemi yaradılmalıdır.

Şahbazov Balayar
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
balayar.shahbazov58@mail.ru

Lənkəran-Astara bölgəsində iqlimin torpaq əmələ gəlmə prosesinə təsiri

Torpaqəmələ prosesinə təsir edən amillərdən biri də iqlimdir. Ona görə iqlimin hər bir zonada formalaşan torpaq tiplərinin əmələ gəlməsinə təsirinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiq etdiyimiz tədqiqat işi də iqlimin Lənkəran-Astara bölgəsində mövcud olan və ölkəmizin digər regionları ilə müqayisədə səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilən torpaq tiplərinin genezisinə təsirinin öyrənilməsinə həsr olunduğu üçün aktualdır.

Tədqiqatın aparılmasında məqsəd rütubətli subtropik iqlimə malik olan Lənkəran-Astara bölgəsində formalaşan torpaq tiplərinin yaranmasında, onların coğrafi xüsusiyyətlərinin və fiziki, kimyəvi xassələrinin formalaşmasında iqlimin təsirinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Torpağın istilik enerjisi və rütubətlə təmin olunması iqlimdən asılıdır. Torpaqların coğrafi yayılması, xüsusilə üfqi zonallıq iqlim şəraiti ilə sıx əlaqədardır.

İqlimin bilavasitə təsiri nəticəsində torpağın su və istilik rejimi yaranır. Bu isə öz növbəsində aşınma və torpaq əmələ gəlmə prosesində maddələr mübadiləsinin xassələrini müəyyən edir. Hava kütlələrinin hərəkəti nəticəsində torpağın sülb hissəsi atmosfer vasitəsilə miqrasiya edir. Torpağın qaz fazasının xassələri də onun yayıldığı ərazinin iqlimi ilə əlaqədardır.

İqlim həmçinin digər amillərə təsir edərək torpaq əmələ gəlmə prosesinin mahiyyətini dəyişir. Bitkilərin həyatı üçün vacib olan istilik və rütubət iqlimlə əlaqədar olduğu üçün, torpaq əmələ gəlmə prosesinin bioloji proseslərinin sürəti və başqa xassələri müxtəlif olur.

İstilik rejimi torpaqəmələgəlmənin fiziki, kimyəvi və bioloji proseslərinə təsir edir. Torpağın mineral kütləsinin fiziki aşınması temperaturun sutkalıq dəyişməsi və suyun donması ilə əlaqədardır.

Vant-Hoff qaydasından məlumdur ki, mühitin temperaturu hər 10^0 s artdıqda kimyəvi reaksiyanın sürəti 2-3 dəfə şiddətlənir. Deməli torpaqda gedən kimyəvi reaksiyaların sürəti torpağın mövcud olduğu şəraitin temperaturundan bilavasitə asılıdır. İqlim, kənd təsərrüfatı bitkilərinin coğrafi yayılması və müvəffəqiyyətlə becərilməsinin şəraitini də müəyyənləşdirir.

Vegetasiya dövründə (və ya müxtəlif fazalar arasındakı dövr) bitkinin istiliyə tələbatının aqroiqlim göstəricisi kimi müsbət, aktiv və ya effektiv temperaturdan istifadə edilir. Bitkinin istiliyə olan tələbatını səciyyələndirən temperatur cəminin bütün növlərini ərazinin termik (istilik) resursları ilə asan müqayisə etmək olar. Belə müqayisə müəyyən ərazidə becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin istiliyə olan tələbatını aşkar etməyə imkan verir (faizlə).

Ərazinin rütubətlənmə şəraitini qiymətləndirdikdə adətən çoxillik orta yağıntıların cəmi və onların aylar (və ya mövsümlər), yaxud ilin isti və soyuq dövrlərində paylamasından istifadə olunur. Lakin orta çoxillik yağıntıların miqdarı bitkilərin rütubətlə təmin olunmasını tam səciyyələndirmir, belə ki, yağıntıların bir hissəsi səthi axıma, torpaq səthindən buxarlanmaya və torpağın dərin qatlarına hopmasına sərf olunur. Atmosfer suyunun yalnız bir hissəsi bitkinin biokütlə yaranmasında transpirasiyaya sərf olunur. Odur ki, bitkinin rütubətlə təmin olunması üzrə daha düzgün qiymət alınmasında vasitəli (dolaylı) göstəricilərdən istifadə edilir. Bura rütubətlənmənin müxtəlif göstəriciləri (əmsallar) aiddir. Rütubətlik əmsalı illik yağıntının cəmini illik buxarlanmaya bölməklə tapılır. Lənkəran-Astara bölgəsi üçün bu əmsal vahid və vahiddən bir qədər böyükdür.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin rütubətlə təmin olunma dərəcəsini qiymətləndirmək üçün torpağın bitki kökləri yayıldığı qatlarda məhsuldar rütubət ehtiyatının miqdarından da istifadə

etmək olar. Bu zaman məhsuldar nəmliyin vegetasiya dövrü ərzində paylanma ehtimalı mütləq nəzərə alınmalıdır.

Torpaqların nəmliklə təmin olunması atmosfer çöküntülərinin sadəcə miqdarı ilə deyil, rütubətlənmə əmsalı ilə müəyyən olunur. Rütubətli subtropik iqlimi ilə respublikanın başqa regionlarından fərqlənən Lənkəran ovalığında və Talış dağlarının ətəklərində sarı torpaqlar formalaşmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, regionun dağlıq sahəsində sarı torpaqların 500-600 m yüksəkliklərə qədər yayılması müəyyənləşdirilmişdir.

Ərazinin bioiqlim şəraiti və morfologiyasının müxtəlifliyi, torpaq-əmələgəlməsi prosesinin müxtəlif xarakteri sarı torpaqların bir neçə tiplərinin inkişafına səbəb olmuşdur (dağ meşə sarı torpaqlar, podzollu sarı torpaqlar, podzollu sarı qleyli torpaqlar).

Beləliklə, aparılan tədqiqatdan belə bir **nəticəyə gəlmək olar ki**, müxtəlif landşaftların ayrı-ayrı torpaq tiplərindəki mövcud ekogeokimyəvi şəraiti əks etdirən tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, rütubətli subtropik zona olan Lənkəran-Astara bölgəsi landşaftlarının müxtəlif torpaq tipləri allit tipli aşınmanın təsirindən əmələ gəlmişdir. Bu torpaq tipləri də getdikcə intensivləşən antropogen dəyişmələrin təsirindən ən çox Cu, Pb, As, V, B, Mo və Sr kimi mikroelementlərlə çirkləndirilir ki, nəticədə həmin geokimyəvi şəraitin bərqərar olduğu ərazilərdəki bioloji varlıqların sağlamlığı üçün təhlükə yaradır. Ona görə də gələcəkdə təkcə Lənkəran-Astara bölgəsinin ayrı-ayrı torpaq tiplərində deyil, bütövlükdə Respublikamızın antropogen amillərin təsiri altında çirklənməyə məruz qalmış və pozulmuş landşaftların bərpası istiqamətində aparılan tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi səmərəli olardı.

Zamanov Fizuli
dosent
Bəşirli Məhəmmədali
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
muhammadali_96@inbox.ru

Azərbaycanda pul- kredit siyasətinin makroiqtisadi nəticələri və səmərəlilik göstəriciləri

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2018-ci ildə həyata keçirdiyi pul-kredit siyasəti milli iqtisadiyyatda qiymətlər sabitliyinə, aşağı və stabil inflyasiyanın təmin edilməsi vasitəsilə əhalinin yaşayışı və işgüzar fəaliyyət üçün əlverişli sosial-iqtisadi mühitin formalaşmasına yönəlmişdir. Qeyd edilməlidir ki, 2018-ci ildə ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığının artırılması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. İnflyasiya aşağı birrəqəmli səviyyədə sabitləşmiş, iqtisadi artım davam etmiş, milli valyuta məzənnəsinin dayanıqlığı saxlanılmış, ölkənin strateji valyuta ehtiyatları artmaqda davam etmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən formalaşdırılmış makroiqtisadi proqnozlar əsasında 2019-cu ildə və ortamüddətli dövrdə də pul-kredit siyasəti aşağı və sabit inflyasiya əsaslı dayanıqlı sosial-iqtisadi mühitin formalaşmasına, bu əsasda iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda pul siyasəti rejiminin optimallaşdırılması, onun strateji və əməliyyat çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi, inflyasiya gözləntilərinin azaldılması, həyata keçirilən pul-kredit siyasətinə etibarın artırılması, informasiya açıqlığının yüksəldilməsi həyata keçiriləcək pul-kredit siyasətinin əsas məqsədlərindən hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir:

- pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir;

- pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir;
- pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir;
 - Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir;
 - Mərkəzi Bankda və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir;
 - tədaviyə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Müasir dövrdə, əksər iqtisadçıların fikrincə, istehsalın həcmi və pul dövriyyəsinin sürəti təbii mexanizmlərlə səciyyələnir və pul siyasətinin təsirindən asılı deyildir. Tədavüldəki pul kütləsinin həcmnin dəyişməsi əsasən daxili qiymətlərin səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Neoklassiklər isə əsaslandırmağa çalışırdılar ki, pulun nominal kəmiyyətinin proporsional olaraq dəyişməsi qiymətlərin mütləq səviyyəsinin dəyişməsinə gətirib çıxardığı üçün pul siyasəti əslində qeyri-səmərəli xarakter daşıyır və hökumət balanslaşdırılmış dövlət büdcəsinə, xüsusən büdcə kəsirinin qarşısının alınmasına və tədiyyə balansında sabitliyin təmin edilməsinə ilk növbədə diqqət yetirməlidir.

Yeni nümunəli pul nişanlarının tədaviyə buraxılması haqqında qərarı Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. Mərkəzi Bank tədaviyə buraxdığı pulların nominallarını, ölçüsünü, tərtibatını, mühafizə elementlərini, eləcə də digər bədi xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi qaydada və qiymətlərlə buraxdığı yubiley və xatirə pul nişanlarının satışını təşkil edir. Mərkəzi Bank qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiya) ilə əlaqədar yeni pul nişanlarının tədaviyə buraxılması haqqında qərarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla qəbul edir. Denominasiya halları istisna olmaqla, Mərkəzi Bank tədavüldə olan kağız və metal pulun yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Yeni pul nişanlarının tədaviyə buraxılması ilə əlaqədar pulların dəyişdirilməsi zamanı dəyişdirilmənin məbləğləri, yaxud subyektləri üzrə hər hansı məhdudiyyətə yol verilmir. Dəyişdirilməli olan pul nişanları Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi müddətdə, lakin bir ildən az olmamaq şərti ilə qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Həmin müddətdən sonra pul nişanları Mərkəzi Bank tərəfindən müddətsiz olaraq dəyişdirilir.

Qeyd edək ki, 2018-ci ildə xarici təsirlərin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri birmənalı olmamışdır. Dünya bazarlarında neftin qiymətinin 2017-ci ilə nisbətən yüksək olması (35%) iqtisadi artıma təkan vermiş və tədiyyə balansının tarazlığını təmin etmişdir. Bu da makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında müsbət rol oynamışdır. Qlobal iqtisadi artımın yüksək olaraq qalmasına baxmayaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu cari və növbəti il üçün dünya iqtisadi artım proqnozunu azalmağa doğru (0.2%) proqnoz vermişdir. Lakin, bütün bunlarla yanaşı xarici ticarət siyasətlərində qeyri-müəyyənliklər, neftin qiymətində son dövrlər müşahidə olunan dəyişkənliklər və bu proseslərin regionda əsas ticarət tərəfdaşları olan qonşu ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsiri makroiqtisadi sabitlik üçün əhəmiyyətli risklər yaratmışdır. 2018-ci ildə bu ölkələrin bir çoxunda milli valyutaların (Rus rublu, Türk lirəsi, İran rialı) ABŞ dollarına qarşı əhəmiyyətli ucuzlaşması psixoloji təsir effekti yaratmışdır. Lakin, ölkəmizdə görülmüş qabaqlayıcı iqtisadi tədbirlər nəticəsində bu təsirlər neytrallaşdırılmışdır. Beləliklə makroiqtisadi səviyyədə məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində manatın məzənnəsinin sabit saxlanılmasına nail olunmuşdur.

Zamanov Fizuli
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
fizuliz@list.ru

Azərbaycanın müasir aqrar elmi-texniki potensialından istifadənin istiqamətləri

Azərbaycan dövlətinin müasir şəraitdə həyata keçirdiyi strateji siyasətə uyğun olaraq, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi və onun kənd təsərrüfatı istehsalı ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi sahəsində müəyyən tədbirlər görülür. Məhz bu tədbirlərin reallaşmasının nəticəsində son illərdə aqrar sahədə ayrı-ayrı bölmələrin elmi təminatında müsbət meyllər əmələ gəlməyə başlamışdır. Bu baxımdan respublikamızda, həmçinin aqrar sahədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların çox böyük rolu olduğunu qeyd etməmək olmaz. Aqrar sahədə elmin maddi-texniki və istehsal bazası möhkəmlənir ki, bunun da hesabına tədqiq edilən sahənin elmi nəticələrlə təminatında əsaslı irəliləyişlər özünü göstərməkdədir. Ölkənin zəngin iqlim və torpaq şəraitinə malik olması aqrar bölmənin daha çox elm tutumlu bir sahə olmasını şərtləndirir.

Son illər aqrar elmi-tədqiqat sistemində fundamental tədqiqatlar davam etdirilməklə, istehsalın hazırkı ehtiyaclarına uyğun, təsərrüfatların problemlərinin həllinə yönəldilmiş mövzulara üstünlük verilir. Hazırda Aqrar Elm Mərkəzi sistemində yerinə yetirilən elmi-tədqiqat mövzularının böyük əksəriyyəti (90%-ə yaxın) praktiki əhəmiyyət daşıyır və yeni sortların yaradılmasına, toxumçuluğun təşkilinə, becərmə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsinə, bitkiçilikdə və heyvandarlıqda səmərəli mühafizə üsullarının işlənməsi məsələlərinin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq aqrar elm sahəsində elmi tədqiqatçıların sayında azalma müşahidə edilməyə başlanılmışdır ki, bu da gələcəkdə sahənin elmi potensialının zəifləməsinə ola bilər. Bunu aşağıdakı cədvəl materialından da görmək olar.

Aqrar elm sahəsi üzrə tədqiqatçıların sayı (ilin sonuna)

Göstəricilər	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Elmlər doktorları	63	74	49	42	34	35
Fəlsəfə doktorları	391	405	358	475	321	274

DSK-nın məlumatları əsasında.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahədə tədqiqatçıların sayının azalması bir sıra elementlərlə bağlıdır ki, onlardan daha çox təsir edən maliyyə imkanlarının az olmasıdır. Bütövlükdə götürdükdə ölkə üzrə dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər son illər üzrə ÜDM-ə nisbətə 0,2 %, dövlət büdcəsinin xərclərinə nisbətə isə 0,6 % təşkil etmişdir. Nəticədə elmi-tədqiqat institutlarında «qocalma» prosesi sürətlənmişdir. Hal-hazırda orta yaş həddi elmi işçilərdə 50-55, elmlər namizədlərində 58-64, elmlər doktorlarında isə 64-68 yaş, bəzi institutların elmi əməkdaşlarının orta yaş həddi isə 69-70 təşkil edir. Çoxlu gənc peşəkar kadrlar əmək haqqının aşağı olması və tədqiqat üçün kifayət qədər vəsaitin ayrılmamasına görə tədqiqat sistemini tərk etmişlər və etməkdə davam edirlər.

Son illər Azərbaycan Aqrar Elminin Beynəlxalq aləmə çıxışı, onun dünya aqrar elminə inteqrasiyası sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri dinamik inkişaf etməkdədir. Belə ki, Nazirliyin Aqrar Elm Mərkəzi və onun strukturuna daxil olan elmi-tədqiqat institutları son illərdə 20 dən çox xarici ölkə və 10-a yaxın Beynəlxalq mərkəzlə elmi araşdırmaların ayrı-ayrı priori-

tet istiqamətləri sahəsində bir sıra mühüm elmi-texniki əlaqələrin yaradılmasına nail olmuşdur.

Perspektivdə aqrar elmi-tədqiqat sisteminin bazar iqtisadi münasibətlərinin tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi (maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi, struktur islahatları və elmi nəticələrin tətbiqinin genişləndirilməsi sahəsində) məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Elmi-tədqiqat institutlarının və regional aqrar elm mərkəzlərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
 - Kənd təsərrüfatı istehsalının elmi təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə beynəlxalq standartlara cavab verən aqrar tədqiqat strategiyasının hazırlanması və buna uyğun tədqiqat sisteminin qurulması;
 - Ölkənin torpaq mühafizə sisteminin təkmilləşdirilməsi, torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, münbitliyinin artırılması və torpaqbecərmə sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində tədqiqatlara üstünlük verilməsi;
 - Dünyada mövcud olan hazır texnologiyaların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması nəzərə alınmaqla tədqiqatın genofond-sort-toxum-texnologiya prinsiplərinə üstünlük verilməsi;
 - Respublikamızdakı bütün aqrar yönümlü institutlarla və müvafiq beynəlxalq elm mərkəzləri ilə səmərəli əlaqələrin qurulması, həmçinin onlarla birgə tədqiqatların yerinə yetirilməsinə diqqətin artırılması;
 - Elmi-tədqiqatların nəticələrinin respublikanın bütün bölgələrində yayılması, özəl təsərrüfatlarda tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə regional mərkəzlərdə sərgi əkinlərinin təşkili, yeni texnika və texnologiyaların nümayişi, fermerlərə elmi bilgilər verilməsi üçün kursların təşkili və seminarların keçirilməsi;
 - Elmi tədqiqatların təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl texnologiyaların öyrənilməsi, kadr hazırlığı, qlobal tədqiqatlarda iştirak və beynəlxalq elmi-texniki informasiya şəbəkəsinə qoşulmaq məsələləri prioritet sayılmaqla müvafiq tədbirlərin işlənib həyata keçirilməsi.
- Tədqiqatlardan aydın olur ki, aqrar elm sahəsində elmi tədqiqatların sayının artırılması onların maddi-texniki bazasının da möhkəmləndirilməsini obyektiv zərurətə çevirir.

Гулиев Магомед

магистр

maqomed-14@mail.ru

**Азербайджанский Государственный
Экономический Университет**

Значение и участие функций банковского капитала в обеспечении его достаточности

Капитал должен защищать банк от всех видов незастрахованных и необеспеченных рисков, способных превратиться в убытки. Именно здесь мы получаем две основные функции капитала - поглощать убытки и поддерживать доверие к банку.

Капитал необходим, чтобы позволить банку покрыть любые убытки за счет собственных средств. Банк может полностью покрыть свои обязательства по активам, пока его совокупные убытки не истощают его капитал. Любые убытки, связанные с уменьшением

капитала банка отражаются на его акционерном капитале, капитальных фондах, средствах, полученных от прибыли, нераспределенной прибыли, в зависимости от того.

Операционные убытки (бизнес-результат, который в отношении доходов и расходов не включает в себя создание и распоряжение резервами и резервами), не является слишком распространенным явлением в банках. Банки обычно стараются установить процентную маржу и другие спреды между полученным доходом и стоимостью заемных средств для покрытия своих обычных расходов. Поэтому операционные убытки вряд ли будут израсходованы на долгосрочную перспективу. Это можно сказать особенно о банках с длинным и надежным опытом, которые благодаря своей прошлой эффективности сумели создать достаточный объем собственных средств, чтобы легко справляться с любыми потерями. Однако в новом банке без большой истории успеха операционные убытки могут привести к тому, что капитал будет ниже минимального уровня, установленного законом.

Банки подвергаются значительно большему риску убытков, возникших в результате невыполнения обязательств заемщиком, что частично или полностью не восстанавливает часть их активов. Риски воспринимаются как реальные замороженные финансовые потоки, в отличие от классического определения потенциального влияния банков. В нем также показано, как получить реальный капитал из собственного капитала, отраженного в балансе.

В поиске реальной суммы капитала банк может отказаться от поглощения убытков. Общий путь к реальному капиталу будет таков: к собственному капиталу, указанному в балансе (за исключением резервов) добавляем скрытые резервы, вычитаем необеспеченные убытки и добавляем лишние резервы.

Формула реального капитала будет выглядеть так:

$$РК = АК + КФ + СП + НППр + ТП(У) + СР + ИР, \text{ где}$$

РК - реальный капитал

АК - акционерный капитал

КФ - капитальные фонды

СП - средства, полученные от прибыли

НППр - нераспределенная прибыль (за минусом неурегулированной потери) от предыдущего периода

ТП(У) - прибыль (убыток) текущего года

СР - скрытые резервы + (за минусом необеспеченного убытка)

ИР - избыточные резервы).

Капитал является широко используемой ссылкой на лимиты по различным видам активов и банковских операций. Цель состоит в том, чтобы не дать банкам взять слишком много обязательств. Коэффициент достаточности капитала, как основной лимит, измеряет капитал банка против его активов, взвешенных с учетом риска. В зависимости от их относительного риска стоимость активов умножается на веса от 0 до 100%. Здесь используется показатель чистой балансовой стоимости активов, отражающий любые корректировки на резервы. В результате общая сумма активов корректируется на любую девальвацию, вызванную дефолтом по кредитам, амортизацией основных средств и снижением их рыночной цены, поскольку сумма капитала уже упала из-за расходов, связанных с рисками. Это подвергает капитал банка потенциальным рискам, что может привести к будущим потерям, если банк не сможет восстановить свои активы. Минимально необходимый коэффициент капитала для активов, взвешенных с учетом риска, составляет 8%. Согласно нормативным актам Центрального банка Азербайджана по вопросам достаточности капитала, последний корректируется на непокрытые убытки и избыточные

резервы, за вычетом конкретных вычитаемых статей. В ограниченной степени субординированный долг также включается в капитал.

Ключевое значение капитала и точного определения его суммы при расчете достаточности капитала делают ограничительную функцию капитала хорошей базой для ограничений по кредитным рискам и необеспеченным валютным позициям в банках. Наиболее важные лимиты кредитного риска ограничивают чистый кредитный риск банка, приходящийся на одного клиента или группы связанных клиентов. Это должно обеспечить надлежащую диверсификацию кредитного портфеля.

Достаточность капитала заслуживает постоянного внимания. Рост активов банка должен учитывать объем его капитала. В конечном итоге, любые проблемы, с которыми может столкнуться банк, будут отражаться на его капитале.

“DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ” BÖLMƏSİ

Abbas Mirhüseyn
dosent
Məmmədova Nuranə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
nurlan.memmedov788@gmail.com

M.Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlinin ümumutəhsil məktəblərində tədrisi

Məlumdur ki, M.Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlinin tədrisi kurikulum təhsil proqramına əsaslanan X sinif ədəbiyyat dərslərində yer alır. X sinifdə artıq tərcümeyi-hal materiallarına da yer verildiyindən, M.Füzulinin əvvəl həyatı sonra isə yaradıcılığı tədris edilir. Yaradıcılığından verilən nümunələr sırasında “ Leyli və Məcnun” poeması, “Məni candan usandırdı” qəzəli tədrisdə yer alır.

Mövzu: M.Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlinin məzmununun öyrədilməsi.

Məqsəd: Qəzəl haqqında nəzəri məlumatları genişləndirmək, mövzu və ideyanı aydınlaşdırmaq

Resuslar: X sinif ədəbiyyat dərsləri, qəzəlin proyektorla lövhədə əksi, ədəbi söz ustalarının ifasında qəzəlin səs yazısı.

Məktəb tədris proqramında “Məni candan usandırdı” qəzəlinin tədrisinə II saat vaxt ayrılmışdır. Dərslərdə qəzəlin mənimsənilməsinə istiqamətləndirəcək beş sual qoyulur:

- 1) Qəzəllə bağlı bilikləri genişləndirmək;
- 2) Məcəzaları müəyyənləşdirməyə çalışmaq;
- 3) Kiçik qruplara bölünərək öyrəndiklərimizlə bağlı fikir mübadiləsi etmək;
- 4) Şeirdə hansı mənəvi-əxlaqi dəyərlərə önəm verildiyini aydınlaşdırmaq;
- 5) Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə etmək;

Bu suallara tam, əhatəli cavablar tapılır və beləliklə mənimsəmə bitmiş olur:

İstiqamət: Müəllim motivasiyaya bir neçə sual verərək başlayır.

Uşaqlar, M.Füzulinin yaradıcılığından hansı nümunələri öyrənmisiniz və onun ədəbiyyatımızdakı rolu haqqında nə deyə bilərsiniz?

Uşaqlar tədris zamanı mənimsədikləri nümunələri və şəxsi mütaliələrinə əsaslanaraq sualı cavablandırır: M.Füzuli XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl janrının ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Ədəbiyyatımızda bədii nəsrin əsasını qoymuşdur.

Cavabları dinlədikdən sonra müəllim: “Bu günkü mövzumuzda M.Füzulinin yaradıcılığından-“Məni candan usandırdı” qəzəli olacaq”. Bundan sonra müəllim bədii söz ustasının ifasında qəzəli şagirdlərə dinlədir.

Tədqiqatın aparılması: Müəllim qəzəli nümunə üçün ifadəli oxuduqdan sonra qəzəlin dərslərdən ilk tanışlıq oxusunu təşkil etdirərək, hər kəsin fərdi şəkildə qəzəli oxumasına vaxt ayırır. Bundan sonra sinif kiçik qruplarda birləşərək, hər qrup qəzəlin dörd beytinin ifadəli oxusunu təşkil edir.

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Qamu bimarinə canan davayı-dərd edər ehsan,

Neçin qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm, ol bivəfa bilməm, inanarmı, inamazmı?

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi giryanım,
Oyada xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Güli-rüxsarinə qarşü gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən edən qafil səni görcək usnamazmı?

Füzuli ründi şeydadır, həmişə xalqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

Beləliklə qəzəlin bütöv sinif səviyyəsində ifadəli oxusu təşkil edilir.

İnformasiyanın mübadiləsi. Hər qrup ona düşən beyti təhlil edir, mənasını açıqlayır. Müəllim təhsilin bərabərhuquqluluq prinsipinə riayət edərək bütün şagirdlərin fikrini dinləyir. Eyni zamanda müəllim qısa şərhlər verərək şagirdlərin fikirlərinə aydınlıq gətirib, yığcamlaşdırır.

İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili. Hər qrup ona düşən beytlərdəki çətin sözlərin mənasını kitabın arxasındakı izahlı lüğət vasitəsilə açıqlayır. Eyni zamanda beytlərdəki bədii təsvir və ifadə vasitələrinə də aydınlıq gətirilir.

Nəticə və ümumiləşdirmə. Şagirdlərə aydın oldu ki, qəzəl əruzun bəhrindədir. Məhəbbət mövzusunda olub, məşuqəsindən şikayət edən aşiqin dili ilə yazılmışdır. Aşiqin eşqindən xəstə düşməsi, məşuqun isə ona əhəmiyyət verməməsi şairin qələmindən süzülən təsirli ifadələrlə öz əksini tapmışdır.

Yaradıcı tətbiqetmə. Füzulinin qəzəl yaradıcılığı haqqında kitabxana və internet resurslarından istifadə edərək ətraflı məlumat toplamaq.

Qiymətləndirmə. Şagirdlərin qrup daxilindəki əməkdaşlığı və suallara verilən fərdi cavablarının düzgünlük səviyyəsini nəzərə alaraq müəllim şagirdləri qrup və fərdi şəkildə qiymətləndirir.

Abbas Mirhüseyn
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
abbas.a@ mail.ru

Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan təhsilinin inkişafında rolu

Dini xurafatın hökm sürdüyü vaxtda ruhanilərin uzun müddət insanları itaətdə saxlaması elm və təhsilin inkişafına mane olurdu. Ruhanilərin təsiri altına düşən xalq cəhalətlə üzləşir, elmin, sənətin inkişafına mane olan şəxslərlə mübarizə apara bilmirdi. Xalqın maariflənməsinə, yeni məktəblərə, tədris üsuluna və dərsləklərə böyük ehtiyac vardı.

XIX əsrin 30-40-cı illərində mollaxana və mədrəsələrdə tədris üçün istifadə olunan ərəb və fars dillərində yazılmış dərsləklər heç də qənaətləndirici deyildi. Görkəmli Azərbaycan şairi A.A.Bakıxanov əsrin tələblərinə uyğun pedaqoji, dil və üslub baxımından “Nəsihətnamə” adlı bir münasib dərslək tərtib etdi. Daha sonra M.Ş.Vazeh ilə Tiflis gimnaziyasının Şərq dilləri müəllimi “Kitabi-türkü” adlı dərslək yazmışlar.

Bu zaman fərdi təşəbbüskarlığı əsas rol oynayan S.Ə.Şirvani, M.M.Nəvvab, N.Nərimanov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, M.Mahmudbəyov, F.Ağazadə, A.Şaiq və başqaları qiraət və oxu materialları, dərsləklər yaratmaq həvəsində olub məktəblərin ehtiyacını ödəyəcək vəsaitlər

hazırlamışlar. Ruhanilərin təsirindən qurtula bilməyən xalq isə çar hökumətinin həmin illərdə açdığı məktəblərə rəğbət bəsləyə bilmirdi.

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları gənc nəsli müasir elmləri təlim edən yeni üsullu tədris ocaqlarına oxumağa dəvət etsələr də, ruhanilər onları mollaxana və mədrəsələrdə təhsil almağa yönəlmişlər.

1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Zaqafqaziya əyalətləri üçün müəllimlər seminariyası açılmışdır. İlk illərdə bu seminariyada ruslar, gürcülər və ermənilər təhsil almışlar.

Çar Rusiyası ucqar xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli mədəniyyət təşəbbüslərini boğur, ana dilində açılan məktəblərin fəaliyyətini qadağan edirdi. Lakin qabaqcıl Azərbaycan maarifçiləri ana dilində məktəb açmaq, dərslilər tərtib etmək uğrunda yorulmadan mübarizə aparırdılar.

1879-cu ildə Qori seminariyasının yanında tatar (Azərbaycan) şöbəsi açılır. Şamaxı şəhərində anadan olub Azərbaycan dilini yaxşı bilən, təhsilə yiyələnən Aleksey Osipoviç Çernyayevski həmin seminariyanın müdiri təyin olunur. O, bu şöbəyə rusca bilən azərbaycanlı tələbələrini cəlb etmək üçün Naxçıvan, Şuşa, Şamaxı, Şəki, Qazax və sair yerlərə gedib, məktəblərdən azərbaycanlı uşaqları seminariyaya qəbul edir. Bunların arasına sonralar Azərbaycanın görkəmli maarif, mədəniyyət və incəsənət işçiləri, istedadlı metodistlər kimi məşhur olan Rəşid bəy Əfəndiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Firidun bəy Kəçərli, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Fərhad Ağazadə, Mirzə Kazım bəy, Üzeyir Hacıbəyov, Süleyman Sani Axundov, Müslüm Maqomayev, Rəşad Mirzəzadə, Teymur bəy Bayraməlibəyov və başqaları da var idi.

Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin rəhbərliyi ilə çətin bir şəraitdə öz işini davam etdirən Qori müəllimlər seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsi üç il sonra öz faydasını verməyə başlamışdır. Belə ki, 1882-ci ildə şöbənin ilk buraxılışı olmuş və o vaxtdan etibarən Azərbaycanın müxtəlif yerlərində tədrisən yeni məktəblər açılmağa başlamış, bu məktəblərə rus-müsəlman adı verilmişdir. Belə məktəblərin ilbəl artması seminariyanı bitirənlərin sayından asılı idi.

İlk buraxılışda seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirən tələbələrdən biri də Rəşid bəy Əfəndiyev olmuşdur. Dərin təhsil və biliklərə yiyələnən Rəşid bəy ilk gündən Azərbaycan xalqının maariflənməsi işinə çalışmış, bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin köməyindən istifadə etmişdir. O, ilk növbədə, insanlarda təhsilə və elmə həvəs oyatmış, xalqımızın gələcəkdə tərəqqi etməsinə inanmışdır. Böyük həvəslə Qori müəllimlər bitirən görkəmli Azərbaycan ziyalılarından bir məslək və əqidə altında birləşməsi müsbət sərəmə verməkdə idi.

Həmin illərdə köhnə tipli məktəblərdə qədim ərəb, fars dillərində yazılmış və dərslilər şəklində tərtib edilmiş kitablardan istifadə olunurdu. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq vəzifəsi A.O.Çernyayevskinin öhdəsinə düşmüşdür. O, yorulmadan ərəb əlifbasını öyrənib uşaqlara dərs demiş, təcrübə və müşahidələr aparandan sonra “Vətən dili” adlı əlifba kitabını tərtib etmişdir.

R.Əfəndiyev uzun müddət kənddə müəllim işləyərək, A.O.Çernyayevskinin tərtib etdiyi “Vətən dili” kitabı ilə şagirdlərə savad öyrətmişdir. Lakin o, bu dərsliyin tərtibində bəzi səhvlərə yol verildiyini gördüyündən, 1889-cu ildə “Uşaq bağçası”, 1901-ci ildə isə “Bəsirətül ətfal” adlı kitablarını yazıb Bakıda çap etdirmişdir.

Azərbaycanda pedaqoji elm sahəsində yeniliklərin Qori müəllimlər seminariyası vasitəsilə yayılması mollaxana üzərində öz təsirini göstərməyə başlamışdı. Rus məktəblərində tətbiq olunan tədris üsulları ilə tanış olan xüsusi məktəb sahibləri şəhərlərdə “Üsuli-cədid” məktəbləri açmağa müvəffəq olmuşlar. Şuşada Mir Möhsün Nəvvab, Lənkəranda Mirzə İsmayıl Qasir, Şamaxıda Seyid Əzim Şirvani, Ordubad və Naxçıvanda Məmmədtağı Sidqi “Üsuli-cədid” məktəbi açıb yeni üsulla Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərsləri demişlər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ana dili tədrisinin yaxşılaşdırılması işində rus-müsəlman məktəblərinin çox böyük rolu olmuşdur. İllər keçdikcə bu və ya digər adlar altında yaranan məktəblər Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin, maarif və mədəniyyətinin inkişafında səmərəli fəaliyyət göstərərək xalqın tərəqqi etməsinə zəmin yaratmışdır.

Ağazadə Yadulla
professor
Adışirinov Tural
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
tural.adisirinov@mail.ru

Orta ümumtəhsil məktəblərinin VIII-X siniflərində M.F.Axundzadə yaradıcılığının mənimsədilməsi yolları

Təhsilin hərtərəfli inkişaf istiqaməti götürdüyü müasir dövrdə gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində, estetik zövqünün və nitqinin inkişafında, Vətəninə bağlı, sədaqətli bir vətəndaş kimi yetişməsində söz sənəti, bədii ədəbiyyat əsas vasitədir. M.F. Axundzadənin yaradıcılıq nümunələri əsl vətənpərvərlik qaynağı örnəkləridir.

Görkəmli dramaturq M.F.Axundzadənin əsərlərinin mövzu və ideyaca düzgün səciyyələndirilməsi ədəbiyyat müəllimindən yüksək ədəbi bilik və elmi-metodiki peşəkarlıq tələb edir.

Görkəmli nasir, dramaturq, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və tənqidçisi M.F. Axundzadənin orta ümumtəhsil məktəblərinin VIII-X sinif dərslərinə mövzu və ideyaca bitkin olan “Hacı Qara”, yaxud “Hekayəti-mərdi xəsis” (VIII sinif dərslərində), “Hekayəti - Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadugünü-məşhur” komediyaları və “Aldanmış kəvakib” povesti (X sinif dərslərində) salınmışdır. Məlumdur ki, tədris prosesində bu əsərlərin hər birinin mövzusu və ideyası şagirdlərə çatdırıldıqdan sonra oxu və təhlil prosesi aparılmalıdır.

Dahi dramaturqun VIII sinifdə “Hacı Qara” komediyasının təhlilinə keçməmişdən öncə müəllim əsərin mövzusunun xəsislik olduğunu və ideyasının xəsislik keyfiyyətlərinin insanda eybəcər xüsusiyyətlər yaratdığını uşaqlara aşılmalıdır.

Ədəbiyyatşünas F.Qasımzadənin yazdığına görə, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” komediyasının mövzusunun və süjetini M.F.Axundzadəyə yaxın dostu Qasım bəy Zakir vermişdir”.

“Hacı Qara” mövzu və ideyaca elə bir təkamil əsərdir ki, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasından sonra, XIX əsrin ortalarında yaranan ictimai – siyasi və iqtisadi vəziyyət öz geniş əksini bədii şəkildə bu komediyada tapmışdır. Məhz buna görə müəllim istər ənənəvi, istərsə də yeni təlim üsullarına söykənərək bu komediyayı tədris edərkən çalışmalıdır ki, M.F. Axundzadənin bu əsərdə irəli sürdüyü fikir, ideya, təsvir etdiyi ictimai həyat şagirdlərə tamamilə aydın olsun.

Orta ümumtəhsil məktəblərinin X sinfinin Ədəbiyyat dərslərində M.F.Axundzadənin

Hekayəti - Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadugünü-məşhur” komediyası və “Aldanmış kəvakib” povesti (X sinif dərslərində) geniş şəkildə təhlilə çıxarılmışdır. Birinci əsərin mövzusu maarifçilik ideyalarının təbliğinə, ikinci əsərin mövzusu isə şah üsuli-idarəsinin tənqidinə həsr olunmuşdur.

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” dərslərindən “Hekayəti - Müsyö Jordan həkim-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadugünü-məşhur” komediyasının mövzusu və ideyası ilə bağlı oxuyuruq: “Komediyalar tarixində orijinal mövzusu ilə seçilən bu əsərində M.F.Axundzadə XIX əsrin

ortalarında Azərbaycan cəmiyyəti üçün tipik olan iki meyli üz-üzə gətirmiş, ictimai konflikt kimi əsərin mərkəzinə qoymuşdur. Həmin meyllərdən birincisi, ata-baba qayda-qanunları ilə yaşamaq, mövcud vəziyyətə qane olmaq, mübarizəsiz, durğun, süst həyat sürməkdir. Həyatın bu şəkli feodal-patriarxal münasibətlərin tələbi idi ki, dramaturq onu obrazlı olaraq “qamışlıq” adlandırır. Meyllərdən ikincisi, görüb-götürmək, mərifət əldə etmək, başqa millətlərin həyatını öyrənmək, onların mədəni tərəqqisi ilə tanış olmaqdır.

M.F.Axundzadənin orta ümumtəhsil məktəblərinin X sinfində tədris olunan mövzu və ideyaca ən mükəmməl əsəri yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Aldanmış kəvakib”, yaxud “Hekayəti Yusif şah” povestidir. M.F.Axundzadənin nəsrinə daxil olan yeganə əsər onun “Aldanmış kəvakib” əsəridir.

M.F.Axundzadə irsi ilə tanış olanlar üçün bu əsərin ideya-bədii dəyəri çox yaxşı məlumdur. Ənənəvi olaraq orta ümumtəhsil məktəbinin üçüncü pilləsində, yəni X sinfin Ədəbiyyat dərslərində “Aldanmış kəvakib” və ya “Hekayəti-Yusif şah” povestinin tədrisi də xüsusi yer tutur. 2004-cü ildə tövsiyə olunmuş və hal-hazırda orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan proqramda povestinin tədrisinə 3 saat vaxt ayrılmışdır. Həmin saatların aşağıdakı kimi bölünməsi tövsiyə olunur:

1. “Aldanmış kəvakib” povestinin mövzusu və məzmunu 1 saat
2. Povestinin məzmunu üzərində iş 1 saat.
3. “Aldanmış kəvakib” əsərinin təhlili: əsas surətlər. Şah Abbas, Yusif Sərrac, saray xadimləri. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: povest 1 saat.

Müəllim “Aldanmış kəvakib” povestinin mövzu və ideyasının şagirdlər tərəfindən tez qavranılmasında yeni təlim strategiyasının tərəflərindən olan fasiləli oxu üsulundan istifadə edə bilər.

Orta ümumtəhsil məktəblərində M.F.Axundzadənin əsərlərinin yeni təlim texnologiyaları üzrə tədris olunması istər müəllimlər, istərsə də şagirdlər üçün heç bir çətinlik törətmir və böyük elmi-pedaqoji əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, görkəmli dramaturqun ədəbi irsinin şagirdlərə hərtərəfli çatdırılması üçün yeni təlim üsullarından müəllim maksimum səviyyədə istifadə etməlidir ki, bu müasir təhsilin qarşısında duran vacib vəzifələrdəndir.

Altaylı Seyfəddin
dosent

Bakı Avrasiya Universiteti
altayli_s@yahoo.com

Azərbaycan türkcəsi Həsənoğlundan günümüze

Azərbaycan coğrafiyası Anadolu ilə birgə türklüyün əsl doğma yurduudur. Azərbaycanın Füzuli bölgəsindəki Azıx mağarası, Qazax bölgəsində yerləşən Aveydağdakı Damcılı Mağara, Qobustan qayalıqları, Cənub-şərqi Urmiyə bölgəsindəki arxeoloji qalıqlar, Anadolu bölgəsində və Soyuqbulaqda (indi Ermənistan işğalı altındadır) tapılan qaya üstü şəkillərlə digər arxeoloji tapıntılar da bu fikrimizi təsdiqləyir. Bura Şərq və Qərb türklüyünün yaratdığı mədəniyyətlərin qovuşma, bir-birlərini tanıma, təkmilləşdirmə və bütövləşmə nöqtəsidir. Bu səbəblə Azərbaycan türk mədəniyyəti, Türk Dünyası içində mümtaz bir yerə malikdir. Bura eyni zamanda sadəcə olaraq bizlərin yox, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin də keçid yolu üstündə olmasından asılı olaraq onlardan təsirlənmiş, eyni zamanda onlara da təsir göstərmişdir.

İslam dininin 10-cu əsrdə Qaraxanlı hökmdarı Satuq Buğra Xan tərəfindən qəbul edilməsi olayından sonra türkcədə Quran vasitəsi ilə ərəb və fars dilinin təsiri güclənəyə başlayıb.

XI əsrin əvvəli türk tarixi, həmçinin dünya tarixi üçün döngə sayılan bir dönmədir, çünki 999-cu ildə Qaraxanlılar Samanoğulları səltənətinə son qoyduğundan Xorasan və İran bölgəsində siyasi boşluq yaranıb. Qıpçaqlar Seyhun çayı hövzəsində yaşayan oğuzları sıxışdırınca onlar öncə Məvəraunnəhr, sonra da Xorasan və İran coğrafiyasına axışib orada yaranan boşluğu doldurublar.

Oğuz tayfaları Sasanilər dövründə Xorasan sərhədlərində köçəri halda yaşayırdı. Əməvi orduları ilk dəfə 8-ci əsrin sonlarına doğru oğuzların bir qolu olan xələclərlə rastlaşıb. Oğuz boylarının qərbə axışı ilə bu coğrafiyadakı türk əhalinin sayı artıb və bura tamamilə türk yurdu halına gəlib. Beləliklə, Oğuz türkcəsi Xorasan bölgəsində öz hakimiyyətini qurub.

XIII əsrin sonlarında yaşayan və Həsənoğlu təküllüsü ilə şeir yazan İzzəddin Əsfərayini XIII əsrin məşhur şairlərindən biridir. Türkcə şeirlərində "*Həsənoğlu*", farsca şeirlərində "*Puri-Həsən*" təküllüsünü işlədib. XV əsr təzkirəçisi Dövlətşah Səmərqəndi onun Xorasan ətrafında Əsfərayində dünyaya gəldiyini, Şeyx Cəmalüddin Əhməd Zakirin müridivə mütəəvvüf bir şair olduğunu, Azərbaycanda "*Divani*"nın çox məşhur olduğunu yazıb. Onun Xorasan bölgəsində dünyaya gəlib burada böyüyüb boya-başa çatması səbəbi ilə bəzi araşdırmaçılar İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan şairi olaraq qəbul edilməsinin düzgün olmadığını qeyd ediblər, ancaq o vaxtlar Xorasanda, Azərbaycanda və *Diyarı-Rum* deyilən Anadoluda eyni dilin danışıldığı tarixdən məlumdur. Bu səbəblə Həsənoğlunun Azərbaycanda da danışılan Qərbi Oğuz Türkcəsi ilə yazması təbii haldır. Digər tərəfdən Həsənoğlunun Azərbaycanda yaşadığı və burdakı dil mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi "Sirətün Nəbi" adlı məsnəvisində işlətdiyi "*qul-qaravaş*", "*ahıl*" kimi sözlərdən də aydın olur. Məlumdur ki XIII əsr Azərbaycan türkcəsinin Anadolu türkcəsindən fərqlənməyə başladığı yüz ildir və bunu Həsənoğlunun əsərlərində aydın müşahidə edirik. Azərbaycan türkcəsinin ilkin abidələri bu əsrdə formalaşmış və XVI yüzildə başa çatıb.

Həsənoğlunu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə ilk dəfə yazdığı qəzəllərin dilindən çıxış edərək Fuad Köprülü daxil edib. Qıpçaq şairi Seyfi Sərayi, Misirdə fars şairi Sədinin "*Gülüstən*" adlı əsərini türkcəyə tərcümə edib və tərcümənin axırına da Həsənoğlunun "*Apardı könlümü*" adlı qəzəlini əlavə edib. Bununla da Həsənoğlunun o şeiri günümüzə gəlib çıxıb. Bu hal Məmluklar bölgəsinin həm Xarəzm-Qızılorda-Azərbaycan-Anadolu sahələrində hakim olan ədəbi dillərin formalaşma yeri olduğunu, həm də İzzəddin Həsənoğlunun bu bölgədə yaxşı tanındığını sübut edir. Demək olar ki, bütün araşdırmaçılar Həsənoğlunun üç türkcə, bir dənə də farsca şeirinin olduğunu yazıblar, ancaq biz onun daha iki yeni şeirini üzə çıxardıq və bunlar "Ədəbiyyat" və "Ədalət" qəzetlərində çap olundular, onların sayından baxıla bilər.

Məsnəvi ərəbdilindəki "*iki-iki*" anlamına gələn "*məsna*" sözündən törəyib və ədəbiyyat termini, nəzmşəklili kimi ilk dəfə fars ədəbiyyatında yaradılıb. İki beytlik şeirlərdən tutmuş minlərlə beytlik müstəqil əsərlərin yaradılmasında bu növdən istifadə edilib. Məsnəvilərdə ümumiyyətlə dini, təəvvüfi, dastani, mənqəbəvi, elmi, satirik və didaktik mövzular dilə gətirilib. Əslində bu növdə şairlər öz başlarına gələnləri şeir şəklində dilə gətiriblər.

XIII-XIV əsrlərdə dini, əxlaqi və təəvvüfi mövzular məsnəvilərin əsas mövzusunə çevrilib. Əslində bu mövzular ən qədim çağlardan son dövrlərə kimi türk toplumunun həyatında daim öz yerini tutub. Bunun da ən gözəl örnəyi qədim çağlarda yaradılan mənzum dastanlarımızdır. Dini-əxlaqi, təəvvüfi mövzular həm lirik, həm də didaktik qoldan inkişaf edərək toplum tərəfindən mənimsənib. XIII-XIV əsrlərdə yazılan məsnəvilər XV əsrdə yazılanlardan tamamilə fərqlənir; çünki onlar türkcədəbiyyatında yaradılan məsnəvilərin ilkin örnəkləridir.

"Siyər" və ya "sirət" lüğətlərdə "*rəftar, hərəkət, həyat tərzi, vəziyyət, əxlaq*" şəklində mənalandırılır. "Siyər" və ya "sirət" adı zaman ərzində sadəcə olaraq Hz. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı və bu məqsədlə yazılan əsərlərin adına çevrilib. Həsənoğlunun "Sirətün-nəbi" adlı bu çox

dəyərli əsəri, adından da göründüyü kimi, peyğəmbərimiz Hz. Məhəmmədə ithaf edilib. Əsərin dili və üslubu, ideya və məzmun xüsusiyyətləri ayrıca tədqiqata möhtacdır.

Biz bu məruzəmizdə Həsənoğlunun “Kitabi-sirət-in-nəbi” adlı əsərində işlətdiyi və indiyə kimi dəyişmədən gəlib günümüzə çıxan bəzi sözləri dilə gətirəcəyik.

Məsələn, “üşənmək, çalmaq, bayağ, buçığ (bucaq), əgirmək, əduq (Güney Azərbaycanında).

top, qol, düri (dəri), bil (bel), tâ (edat, artıq), bulaşmaq (sataşmaq), yil (yel), uruşmaq (vuruşmaq), güdəmək (güdmək), tufəng, dəgirman, ańırmaq, sığamaq (çırmamaq), çığıрмаq, süñük, kimesne.

Bəhmənli Ziya

müəllim

Bakı Avrasiya Universiteti

ziya_behmenli@mail.ru

Terminoqrafiyada terminlərin milliləşməsi problemləri

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı bütün sahələrə təsirsiz ötürməmişdir. Bu inkişafın nəticəsi olaraq dilimizə sürətlə yeni terminlər daxil olmuşdur. Hər bir elmin əhatəsinə görə xüsusi və ümumişlək səciyyəli terminlər mövcuddur. Həmin müxtəlif elm sahələrinə aid olan terminləri toplu halında əks etdirən lüğətlər terminoloji lüğətlər adlanır. Terminoloji lüğətçilik ədəbi dilin bazası əsasında mövcud olsa da, özünə xarakterik olan əsas əlamətdar cəhətlərlə də zəngindir. Demək olar ki, hər bir dilin özünəməxsus terminoloji sistemi mövcuddur. Terminoloji sistemin əsas rolu terminləri sistemləşdirib və vahid formaya salmaqdan ibarətdir. Müxtəlif elm sahələrinə aid olan terminlərdən müxtəlif tipli terminoloji lüğətlər tərtib etmək, terminoloji lüğətçiliyin vacib işidir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi və istifadə edilməsi nəticəsində yeni-yeni leksikoqrafik problemlər üzə çıxır. Bu problemlərin meydana gəlməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Həmin problemlərin bir neçəsini qeyd etmək istərdik.

1. İlk olaraq dilimizə daxil olan terminlərin böyük əksəriyyətini milliləşmə olmadan olduğu kimi qəbul edib və işlədirik. Müasir zamanda belə terminlərin sayı dilimizdə çoxluq təşkil edir. Bunun sayını azaltmaq üçün ilk öncə həmin terminlərə qarşılıq tapılmalıdır. Tapılan qarşılıqlar dilimizin daxili zənginliyindən istifadə edilərək adlandırılmalıdır. Bəzən elə hallara rast gəlmək olur ki, işlənən alınma terminlərə elə qarşılıqlı sözlər işlədilir ki, bu da dildə süniliyə gətirib çıxarır. Dildə qarşılıq tapılan sözü işlətmək çətinlik törətdiyi üçün hamı termini elə yarandığı dildə, necə adlanıbsa həmin tipdə də işlətməyə üstünlük verir. Fikirimizcə, dilimizə daxil olan terminləri daha uğurlu milliləşdirmək istəyiriksə, o zaman ilk olaraq zaman baxımından insanlara həmin əşya təqdim olunanda öz milliləşmiş adında təqdim olunmalıdır. Təqdim olunan əşyaya daha asan və sadə tələffüz edilən sözlə əvəz edilməlidir. Bu hal terminin milliləşməsi prosesini daha da sürətləndirər.

2. Terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasında əsas amil dilçilərlə tərtib olunduğu sahəyə aid olan mütəəsislərin birgə işləməsi yüksək nəticə verə bilər. Bu müştərək çalışmaya əsasən elmi terminologiyanın həcmi, seçilməsi və qaydaya salınması işi uğurla başa çatır. Yüksək keyfiyyətə malik olan terminoloji lüğətin yaradılması tərtibçidən ilk olaraq səriştəlilik, nəzəri bilik tələb edir. Bildiyimiz kimi, hər bir dilin terminologiyası əsasən üç hissədən ibarət olur:

1. Milli terminlər;
2. Alınma terminlər;
3. Beynəlmilləl terminlər.

Terminoqrafiyada terminlərin bir çoxuna ana dilimizin öz sözlərinə uyğun qarşılıq tapılmalıdır. Bu qarşılığın tapılması həm də dilimizin zənginləşməsinə kömək edəcək əsas amillərdəndir. Çünki alınma terminlərin milli sözlərimizlə əvəzlənməsi, dilin zənginləşməsi, dilin öz imkanları hesabına sözlərin artmasıdır. Dilimizdə milli mənşəli terminlərin artması məhz qeyd olunan amillərin lüğətdə tətbiq olunması ilə bağlıdır. Yeni gələn terminlərə qısa zaman kəsiyində öz milli adlarımızın verilməsi dilimizdə alınmaların azalmasına səbəb olar.

Bünyadova Aynur
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru

Hava sözünün struktur təhlili haqqında

Bildiyimiz kimi, təbiətdə ezoterik sistemdə aşağıdakı ierarxiyada duran dörd ünsür mövcuddur: od, hava, su və torpaq. Onlar bütün varlıqlar üçün həyati əhəmiyyətli olduğundan dildə, daha doğrusu, bədii ədəbiyyatda və şifahi nitqdə, xüsusilə atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin komponenti kimi geniş istifadə olunurlar. Tərkibində ünsür adı olan dil vahidlərinin semantik təhlilini aparmaqdan öncə, ilk növbədə bu ünsürü adlandıran sözü təhlil etmək zərurəti ortaya çıxır.

Hava sözünün mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, H.Ə. Həsənov qeyd edir ki, “dilimizin lüğət tərkibində ərəb və fars mənşəli sözlərin çoxu forma və məzmunca tamamilə azərbaycanlılaşmışdır. Məsələn, *hava*, *şirin*, *axır*, *fikir* və s. tipli sözlər ərəb və farslılıq xüsusiyyətlərini itirərək adi ümumişlək sözlər sırasına keçmişlər.” Müəllif doğru olaraq qeyd edib ki, bu sözlər “dilimizin fonetik qanunlarına uyğun şəkildə tələffüz olunur və yazılır”. S. Cəfərovun isə ərəb-fars sözləri başlığı altında verdiyi misallarda qoşa sözlərdən söhbət gedir. Bu sözlərin bir komponenti ərəb, digər komponenti isə Azərbaycan sözləridir və ya əksinə, məsələn, *ab-kövsər*, *ab-həyat*, *ab-hava*.” Deməli, iki müəllif *hava* sözünün biri ərəb və ya fars, digəri isə Azərbaycan mənşəli olduğunu iddia edirlər. İngilis dilində *hava* sözü (*air*) qısa birhecalı sözdür. Onun mənşəyi Orta əsr ingilis dilində *eir*, qədim fransız dilində *air*, yunan dilində isə *aer* hesab olunur. Fonetik tərkibinə görə *hava* sözü (*air*) semantik yaxınlığı olan *aura* (bir insanın, şeyin və ya yerin ətrafında görünən atmosfer və ya keyfiyyət), *aria* (opera və ya oratoriyada solo səsinə müşaidə edən mahnı) sözləri ilə çox oxşardır. Bununla bağlı olaraq, Azərbaycan dilində çoxmənalı söz olan *hava* sözünün *musiqi* (*gəlin havası*) mənasının *aria* sözü ilə leksik yaxınlığını əsaslandırmaq olar.

Hava sözünün morphem təhlilinə nəzər salaq. Səs tərkibinə görə *hava* sözü onomatopeya, yəni səs təqlidi yolu ilə yaranan sözlərə aid etmək olar: *ha-* nəfəsi içəri alanda, *va-* nəfəsi buraxanda yaranan səslər. İlk müşahidələrimiz göstərir ki, *hava* sözü Azərbaycan və ingilis dillərində (*air*, *weather*) başqa dillərdən gələn sözlərdir. Azərbaycan ölkəsi etnoslar laboratoriyasıdır. Burada bir çox xalqlar yaşayır və öz dillərində ünsiyyət aparırlar. *Hava* sözü də bu xalqların dillərində yaşamaqdadır. Belə ki, *hava* sözünün iki kökdən ibarət olduğunu nostratik təhlil vasitəsi ilə daha aydın görmək olur. Professor M. Məmmədovun şifahi məlumatına əsasən talış dilində *havo* sözü iki kökdən ibarətdir: birinci komponenti sifət rolunu oynayır və *ha* – “toppuş” deməkdir, bundan başqa, onun digər fonetik ekvivalenti olan *ho* isim olub 1. “şiş”, 2. “boşluq” mənasında işlənir, ikinci komponenti *vo* isə - 1. “yel, külək”, 2. “ağrı” deməkdir. Belə ki, *hovunu almaq*, yəni *sakitləşdirmək*, *şişini yatdırmaq* frazeoloji birləşməsindəki “v” səsi *suvarmaq* sözündəki “v” səsi kimi analogi rolunu oynayır və *hov* burada şiş anlamına gəlir. Qeyd edək ki, *hov* morfemi *hovuz*, *hövzə* (su yığıb saxlamaq üçün daşdan, kərpicdən və s.-dən düzəldilmiş sututar) sözlərinin bir hissəsidir. Bu da *su*

və *hava* sözlərinin fərqli ünsürləri adlandırmalarına və fərqli leksik mənaya malik olmalarına baxmayaraq, onların semantik yaxınlıqlarının təsdiqidir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, *ho* morfeminin “boşluq” mənasında işlənməsi hava komponentli bəzi frazeoloji birləşmələrin semantik mənasını izah edir: *havaya demək* (boşu boşuna demək), *havadan demək* (düşünmədən demək)- *to pluck smth.out of the air*, *havaya atəş acmaq*(*boşuna güllə atmaq*)-*to fire pistol in the air* və s.

Araşdırmalar həmçinin onu göstərir ki, “havo” sözünün ilkin variantı “hapo” olmuşdur. Bu sözlərdəki “p” səsi orta əsrlərə qədər gəlmişdir və sonralar “v” səsinə keçmişdir. Müqayisə edək, *pan-van-ban*. *Hava* sözünün bəzi fonetik dəyişmələri ilə yeni mənalar kəsb etdiyini də görürük. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz Azərbaycan dilində alınma söz olan *hovuz* sözü də bu kökdəndir. Bəzi hind-avropa dillərinin müqayisəsində *hava* sözünün ikinci komponentinin *v* hərfinə semantik yaxınlığı olan rus dilində *веер*, *вемер*, qədim ingilis dilində *weder*, ingilis dilində *weather*, alman dilində *wetter*, holland dilində *weer* sözlərində rast gəlmək olar. Qeyd edək ki, *hava* sözü “hər hansı bir yerdə müəyyən vaxtda atmosferin vəziyyəti” mənasında ingilis dilinə *weather* sözü ilə tərcümə olunur.

Hava sözünün struktur təhlili hind-avropa dillərinin yaxınlığını bir daha ortaya çıxarır və hava ünsürünün dilimizin sərvəti olan frazeoloji birləşmələrində semantik təhlilini aparmaq üçün zəmin yaradır.

Əliyev Ayəddin
dosent
Kərimova Səkinə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
sekinenezade@gmail.com

Ana dili dərsləri və fəal interaktiv təlim

Ana dili fənni şəxsiyyətin formalaşmasında da müstəsna rol oynayır. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin məqsədi şagirdlərə oxu və yazını öyrətməklə yanaşı, oxuduqları və dinlədiklərinə münasibət bildirmək, dilimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz haqqında məlumat əldə etmək bacarığı vermək, onların nitqini inkişaf etdirməkdir. Ana dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Nəticədə, bu dil düşünmə, öyrənmə, danışma vasitəsinə çevrilir.

Ana dili ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmaqla şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Şagirdlər bu fənnin vasitəsilə milli mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, üslubi və qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii-publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar. Eyni zamanda bu dildən istifadə edərək öyrənəcəkləri digər fənlərin daha yaxşı mənimsənilmə potensialını genişləndirirlər. Orta məktəbi başa vuran gənclər təhsilini davam etdirmək, müxtəlif sahələrdə işləmək üçün müasir dövrün iqtisadi, hüquqi və texnoloji çətinliklərinə hazır olmalı, onların aradan qaldırılmasında təşəbbüskarlıq və fəallıq göstərməlidirlər.

Bu gün ibtidai siniflərdə ana dili ilə əlaqədar işlər iki istiqamətdə aparılır. Birinci və ikinci siniflərdə əsasən şagirdlər əlifbanı öyrənir, oxu və yazı texnikasına yiyələnirlər. Bu siniflərdə şagirdlərin düzgün, sürətli, süurlu və ifadəli oxuması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. III-IV siniflərdə isə müəllimlər oxu dərslərində şagirdlərə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, onun ahəngdarlığı, gözəlliyi, cazibədarlığı haqqında sadə, şagirdlərin anlaq səviyyəsinə uyğun

məlumatlar verməklə onlarda ana dilinə qarşı məhəbbət hissi yaratmağa başlayırlar. Şagird Azərbaycan dilini öyrənməklə öz zehni yeni təsəvvürlər və surətlərlə, fikir və ideyalarla zənginləşdirir.

Ü.Hacıbəyov qeyd edirdi ki, xalqın milli varlığı və gələcəyi, mədəniyyətinin inkişafı ana dilinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Maarifpərvər ziyalı F.Köçərli yazırdı: “Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ana dili də ruhun qidasıdır.” Hər kəs öz anasını və vətəni sevdii kimi, ana dilini sevir.

Uşaqların ana dilinə yiyələnməsi təlim-tərbiyə işinin mühüm vəzifələrindən biridir. Rus pedaqoqu K.D.Uşinski yazırdı ki, dil xalqın çoxəsrlik mənəvi həyatının ən dolğun tarixi olmaqla bərabər, hələ nə kitab, nə də məktəb olmadığı dövrlərdə belə xalqı öyrədən və onu tarixin sonuna qədər öyrətməkdə davam edən ən böyük tərbiyəçidir.

Fəal və interaktiv təlim anlayışlarının bir çox cəhətləri bir-birilə çox yaxın və ümumidir. Belə ki, hər iki metodla keçilən dərs şagirdləri fəallaşdırmağa yönəldilmiş, hər ikisində şagirdlərə hazır biliklər verilmir, onlar axtarıcılığa, tədqiqatçılığa sövq edilir, hər ikisində müəllim-şagird münasibətləri, ünsiyyət və dialoqlar hökm sürür. Müəllim istiqamət verir və öyrədir. Şagird öyrənir və ondan öyrənir. İnteraktiv təlim zamanı müəllimin başlıca vəzifəsi şagirdlərə yardımçı olmaqdan, təlim prosesində şagirdlərin fəaliyyətini əlaqələndirib, onlarda yaradıcı axtarışa həvəs yaratmaqdan, axtarıb araşdırmağı, nəyi harada öyrənməyi öyrətməkdən ibarətdir. İnteraktiv təlim metodları özü də fəal təlim prosesinə daxil olan metodlardandır. Burada biliyin əsasən qrup və cütlərlə iş formalarından müntəzəm şəkildə istifadə etməklə axtarılıb tapılması ön plana çəkilir. Bu cür təlim texnologiyası ilə təşkil olunan dərslərdə əvvəlcə, problemə istiqamət verəcək motivasiya yaradılır, sonra tədqiqat davam etdirilir.

Beləliklə, ana dili dərslərində fəal interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə dərslərin səmərəliliyini artırmaq olar.

Əliyev Ayəddin
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
ayeddin@59mail.ru

Durğu və onun yazıda ifadəsi məsələləri

Şifahi nitqimizi daha təsirli, daha canlı etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirik. Belə ki, qarşımızdakının kimliyindən, ona olan münasibətimizdən və digər situasiyalardan asılı olaraq səsimizi gah ucaldır, gah alçaldır, gah gücləndirir, gah da yavaşdırır. Bu zaman təkcə söylənilən fikir deyil, həmin fikrin nə məqsədlə ifadə olunması da sözlərin səslənməsinə təsir edir. Bu proses nitqdə intonasiya adlanır. İntonasiya tonun alçalması və yüksəlməsi, nitqin sürətlənməsi, ləngiməsi və intensivliyi, vurğu, tembrin dəyişməsi və digər vasitələrlə yaranır.

Danışarkən biz nitqimizdə fasilələrə, dayanmalara yol veririk. Bu fasilələr qısa və ya uzun ola bilər. Həmin vaxt danışmaq üzvləri hərəkətdə olmur. Dilçilik ədəbiyyatında bu hadisə durğu və ya pauza (yunan dilindəki *pausis* sözündən olub dayanma, fasilə deməkdir) adlanır və nitq axınında müvəqqəti dayanma ilə xarakterizə olunur. Təcrübələr göstərir ki, bu dayanmalar heç də səbəbsiz deyil, bəzən adi danışqdan da mənalı və əhəmiyyətli ola bilər. Fasilələrin insan nitqindəki əhəmiyyəti hətta pauzologiya adlanan dilçilik şöbəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. İlk pauzoloq ABŞ alimi prof. O'Konnor belə hesab edir ki, nitq prosesində fasilələr heç də sözdən az əhəmiyyət kəsb etmir, ünsiyyətdə onlara 40-50% vaxt sərf olunur.

Pauza insana əhvali-ruhiyyə, emosiya verir, xarakterin açılmasında müəyyən rol oynayır. Ancaq onu da qəbul etməliyik ki, hər halda pauza söz deyil, o yalnız işarədir. Onun mahiyyətini dərk

etmək, başa düşməyi bacarmaq, hikmətini anlamaq üçün insandan xüsusi həssaslıq, məharət tələb olunur. Bu proses həm maraqlı, həm də çətindir. Çünki durğu sözlər, cümlələr, cümlə üzvləri arasında, cümlələrin sonunda müxtəlif məna, məqsəd və psixoloji halla sıx surətdə bağlı olan çox mürəkkəb bir prosesdir. Ünsiyyət zamanı biz durğunun bir neçə növünə təsadüf edirik. Bunlardan ən çox rast gəlinən bəzi fasilə məqamlarına diqqət edək:

1. Mənasız pauza. Danışan nə deyəcəyini bilmirsə, boş-boşuna, məqsədsiz vaxt itirirsə, buna mənasız və ya əhəmiyyətsiz pauza deyilir. Məsələn, mətnini yaxşı öyrənməyən aktyor nə deyəcəyini bilmir, dərslərini öyrənməyən şagird yazı taxtası qarşısında vurnuxur, bir neçə söz deyib susur, ondan-bundan kömək istəyir, intellekt səviyyəsi çox aşağı olanlar tez-tez əhəmiyyətsiz, heç bir informasiyaya xidmət etməyən fasilələrə yol verir, söhbət uzanır və çox vaxt bu vəziyyət tərəf müqabilini ya əsəbləşdirir, ya da özündən çıxarır.

2. Mənalı pauza. Təbii ki, insan danışarkən düşünüb - daşınmalı, nə deyəcəyini fikirləşməli, fikirlərini cəmləməlidir. Bunun üçün isə vaxt, daha doğrusu, fasilə lazımdır. Bu zaman edilən fasiləyə mənalı fasilə deyilir. Bu daha çox siyasi, sosial, elmi problemləri müzakirə edərkən hələ bu haqda fikirlərini tam formalaşdırmamış, daxilən, sakitcə problemin həllini axtaran adamların nitqində təsadüf olunur. Bu pauza insanlara öz fikirlərini formalaşdırmağa, daha dəqiq, yaxşı və aydın ifadə etməyə kömək edir. Bu, vacib və yerində olan pauzadır.

3. Məntiqi pauza. Nitqin aydın, anlaşılıqlı olması üçün onu səsləndirməzdən əvvəl nitq axınındakı sözləri düzgün qruplaşdırmaq vacibdir. Onda mətndəki hər bir sözün nəyə aid olması bilinər, məzmun tam anlaşılıqlı olar. İstər şeirdə, istərsə də nəsrə bu faktorun nəzərə alınması çox vacibdir. Yəni məzmunun əsli olaraq müəyyən bitkin parçalardan sonra edilən məqsədli fasilə məntiqi fasilədir. Məsələn, belə bir maraqlı fakta diqqət edək. Rus inqilabı ərəfəsində Trotski xalq kütlələrinin onun rəqiblərinə, yəni bolşeviklərə olan münasibətini bilmək üçün zavodda çıxış edərkən bolşeviklərin əleyhinə bir neçə söz söyləyəndən sonrakıdan "rədd olsun bolşeviklər!" deyir. Sonra dərhal qarşısında içərisində su olan stəkanı götürüb dodaqlarına yaxınlaşdırır və salonu seyr edir. Fəhlələrin jest və mimikalarından, əks-reyaksiyasından anlayır ki, fəhlələr bolşevikləri dəstəkləyir. Odur ki, stəkanı tez yerə qoyub "bunu bizim düşmənlərimiz deyir!" Bu sözlər böyük alqışa səbəb olur. Yaxud çox məşhur bir misal olan *Öldürmək olmaz əvf etmək* cümləsində öldürmək və ya olmaz sözlərindən sonra fasilənin edilib-edilməməsi mənanı tam dəyişir. Yəni *Öldürmək, olmaz əvf etmək* cümləsi *ölümə*, *Öldürmək olmaz, əvf etmək* cümləsi isə *yaşama* fitvadır.

4. Fizioloji pauza. Bu müxtəlif səbəblərdən, məsələn, təngnəfəslik zamanı və ya mərkəzi sinir sistemi zədələndə danışan şəxsə nəfəs çatışmır, nəticədə lazımi sözü unudur, fikri ifadə edə bilmir.

Məlumdur ki, istər durğu, istərsə də intonasiya şifahi nitqlə bağlıdır. Bəs yaradıcı şəxslər, deyək ki, yazarlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar əsər yazarkən ayrı-ayrı insanların hiss və həyəcanlarını, emosiyalarını, münasibətlərini daha optimal ifadə etmək üçün hansı vasitədən istifadə etsin? Odur ki, yazı meydana gələn gündən nəşriyyatla məşğul olanlar bu problemi həll etmək barədə çox düşünmüşlər. Belə məqamda müəyyən işarələrdən istifadə zərurəti meydana çıxmışdır. Həmin missiyanı isə durğu işarələri yerinə yetirmişdir.

Məlumat üçün bildirik ki, ilk vaxtlarda yazı yazılarkən, kitab çap olunarkən durğu işarələrindən istifadə olunmamışdır. Sözlər bir cümlə kimi bir-birinə bitişik yazılmışdır. Durğu işarələrinin əhəmiyyətini dərhal görmək olmur. İlk baxışdan kiçik, söz və cümlələrin arasında itib-batan bu cılız işarələr əslində böyük mənalar ifadə edir. Həyatdakı varlıqların hər birinin bir yaranma səbəbi, fəlsəfəsi və tarixi olduğu kimi, hər bir hərfin və durğu işarəsinin də öz yaranma tarixi vardır. Bizi əhatə edən hər bir əşya, predmet, hadisə haqqında çox nadir hallarda onun necə, kim tərəfindən və niyə yaranması suallarına cavab axtarıq. Təbii ki, bu, adi vətəndaşlardan fərqli olaraq, dillə bağlı

mütəxəssisləri-filoloqları daha çox düşündürür. Bu suallara cavab verməklə eyni zamanda hər hansı bir yazı işarəsinin əsil təyinatını meydana çıxarmış oluruq. Durğu işarələri şifahi nitqi mümkün qədər yazılı nitqdə əks etdirmək zərurətindən yaranmışdır. Fikrimizcə, biz nə qədər işarələr fikirləşsək də, ixtira eləsək də, şifahi nitqi olduğu kimi yazılı nitqə çevirmək mümkün deyildir. Çünki belə işarələrin çoxluğu həm yazı, həm də oxunun sürətinə mənfi təsir göstərərdi. Məşhur rus dilçisi A.B.Şapiro yazır: "Danışarkən biz çoxlu fasilələr edirik, səsimizi gah qaldırır, gah alçaldırıq, nitqimizi gah sürətləndirir, gah yavaşdırır, səsimizin tembrini dəyişirik. Bunu isə heç vaxt yazıda əks etdirmək mümkün deyil. Bunun üçün musiqidə istifadə olunan çoxlu miqdarda şərti işarələrdən dəfələrlə artığına ehtiyac olardı".

Hazırda Azərbaycan dilində 10 durğu işarəsindən istifadə olunur: nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, çox nöqtə, qoşa nöqtə, sual, nida, tire, mötərizə və dırnaq. Azərbaycan dilində durğu işarələrinin işlədilməsi ideyasını M.F.Axundov irəli sürmüş, işarələr təklif etmişdir. Durğu işarələri ilk dəfə "Əkinçi" qəzetində və A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliyində işlənmişdir.

Əliyev Əlirza
dosent
Ağazadə Şəlalə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
alirza1946@mail.ru

Ümumitəhsil məktəbin Azərbaycan dili dərslərində "Ədəbiyyat" kitabları üzrə bədii materiallar əsasında sinonimlərin interaktiv metodla öyrədilməsi yolları

Dərsə Azərbaycan Respublikasının himni ilə başlayıram. Motivasiya məqsədilə şagirdlərə sinonimlər yazılmış cümlələri projektorda göstərirəm.

Səadətdən ötrü **dəli-divanədir**. (N.Vəzirov, Müsibəti Fəxrəddin, X sinif ədəbiyyatı)

Fərhad: Məhərrəm, Allaha bax, bu yer **naz-qəmzə** yeri deyil. (N.B.Vəzirov, Müsibəti Fəxrəddin, X sinif ədəbiyyatı)

Şərəfnisə xanım: Çox yaxşı adamdır. Bu yaylaqda hər gün qərribə **güllərdən, çiçəklərdən** dəstələr bağlayıb Şahbaz bəydən mənə göndərdi ki, apar adaxlına ver. (M.F.Axunzadə Müsyo Jordan və Dərviş Məstəli şah, X sinif ədəbiyyatı)

Vəli: Ağa qoy can puç olsun **qeyrət yolunda, namus yolunda**. (N.B.Vəzirov, Müsibəti Fəxrəddin, X sinif ədəbiyyatı)

Şagirdlərin aşağı siniflərdə sinonimlərlə tanış olduqlarını nəzərə alıb sual verirəm: Fərqləndirilmiş sözlər dilimizdə nece adlanır?

Şagirdlər: Sinonimilər adlanır.

Tədqiqat sualı: Sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri hansılardır? Tədqiqatı aparmaq məqsədilə şagirlərə sinonimlər, onların əmələgəlmə yolları haqqında tərtib etdiyim suallar yazılmış kartoçkalari qruplara paylayıram.

Vətən qrupu: Sinonimlər nəyə deyilir, hansı sözdən götürülmüşdür?

Yurd qrupu: Sinonimlərin xüsusiyyətləri haqqında danışın?

Yer qrupu: Sinonim sözlərə əsas nitq hissələrindən ən çox hansılarında rast gəlinir?

Məskən qrupu: Köməkçi nitq hissələrində də sinonimlərə təsadüf olunurmu?

Yuva qrupu: Sinonimlər hansı yolla əmələ gəlir? Sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri hansılardır?

Şagirdlər verilən suallarla tanış olduqdan sora növbə ilə suallara cavab verillər.

Vətən qrupu: Bəzən eyni bir əşya, əlamət və ya hərəkət dildə müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: gözəl, göyçək sifətləri eyni bir əlaməti bildirir. Bu sözlər müxtəlif olmasına baxmayaraq, eyni əlaməti bildirir. Belə sözlər sinonimlər adlanır. Beləliklə sinonimlərə belə tərif etmək olar. Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənalı bildirən sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonim yunan sözü olub, eyni adlı deməkdir.

Yurd qrupu: Sinonimlər eyni əşyanın, hərəkət, əlamətini bildirsələr də, onlar mənə incəliklərinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn: gözəl, göyçək sözləri əşyanın eyni əlamətini bildirir: Lakin bu sinonimlərə həmişə bir-birini əvəz edən sinonim kimi baxmaq düz olmaz. Məsələn: gözəl ev əvəzinə, göyçək ev demək olmaz.

Yer qrupu: Sinonim sözlərə əsas nitq hissələrindən daha çox isimlərdə, feillərdə, sifətlərdə, zərflərdə təsadüf edilir. başqa nitq hissələrində buna az rast gəlinir. İsimlər: yurd-yuva-məskən-el, arzu-istək, sifətlərdə: gənc-cavan. qoca-yaşlı, feillərdə almaq-götürmək, alışmaq-yanmaq, zərflərdə: tez-tez-sürətlə, səhər-sabah, saylarda: çox-xeyli, bir az-bir qədər; əvəzlilərdə: heç kim-heç kəs, həmin-haman.

Məskən qrupu: Köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat və nidalar da sinonimlərə rast gəlinir. Qoşmalarda: ayrı-başqa-savayı, əvvəl-qabaq, kimi-tək, tərəf-sarı; bağlayıcılarda: amma-lakin-ancaq, və ya-yaxud, ədatlarda: qətiyyənlə-heç də-əsla, yox-xeyr, bəli-hə, nidalarda: aman-ah, əfsus-heyif.

Yuva qrupu: 1) Sinonim sözlərdən biri alınma söz, ikinci Azərbaycan dilinə məxsus ola bilər. Məsələn: qanacaq(azərbaycanca) - mərifət(ərəbcə).2) Sinoim sözlərin hər ikisi başqa dildən gəlmə sözlərdən ibarət olur: işvə (ərəbcə) - naz(farsca). 3) Sinonim olan sözlərin biri və ya hər ikisi mürəkkəb olur: geri-dal-dalı, sürətlə-qaça-qaça 4) Sinonim sözlərdən biri ədəbi dilin ləhcəsindən keçir. Məsələn: bura(ədəbi dildə) - bəri(ləhcədə) 5) Sinonim sözlərdən biri və ya hər ikisi başqa köklərdən sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə əmələ gəlir: dəli-ağılsız, varlı-dövlətli.

Sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri bunlardır.

1) Bəzən də ifadəni qüvvətləndirmək, həyəcan əmələ gətirmək üçün sinonim sözlərin təkrarından istifadə edilir: səs-küy.

2) Yazıçı fikrini daha dəqiq ifadə etmək üçün bəzən adi halda sinonim olmayan sözlərdən əsər daxilində sinonim şəkildə istifadə edir. Məsələn:

Görəndə səni, birdə

Yerində **döndü-qaldı**. (R.Rza, Qızılgül olmayayadı,XI sinif ədəbiyyatı)

Muradali: Deyirlər, bizdən sonra əbabın adamları **ev-əşiyimizi**, bağımızı viran ediblər.

Şeyx: Deyir ki, pərdədir bütün şəriət

Nədənsə **el-oba** çox sevir onu.(S.Vurğun, Vaqif, XI sinif ədəbiyyatı)

3) Yazıçı fikrini emosional nəzərə çatdırmaq üçün sinonimlərdən sadalama yolu ilə istifadə edir. Məsələn:

Ellər yaraşığı, ölkə gözəli

Nə gözəl doğubsan, anadan Pəri. (S.Vurğun, Pəri, XI sinif ədəbiyyatı)

Nəticə və ümumiləşdirmə: Deməli, sinonimlərdən istifadənin üslubi xüsusiyyətləri dedikdə sinonimlərin nitqdə hansı məqsədlə istifadə olunduğunu başa düşmək lazımdır. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ifadənin dəqiqləşdirilməsində, fikrin daha aydın və yığcam şəkildə ifadəsində sinonimlərin çox böyük rolu vardır. Sinonimlər dili zənginləşdirir yersiz təkrarların qarşısını almağa kömək edir. Sinonimlərdən ən çox bədii üslubda istifadə edilir.

Qiymətləndirmə və ev tapşırığının verilməsi: MMV-nin girişində uyğun olaraq qiymətləndirmə cədvəlindən istifadə edirəm. Evdə bədii əsərlərdə sinonim olmayan lakin sinonim kimi işlənen sözlərə nümunə tapıb yazmağı tapşırıram.

Əliyev Əlirza
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
alırza.a.@ mail.ru

Məhəmməd Füzulinin anadilli qəsidələrində onomastik vahidlər

Böyük şairin anadilli qəsidələrində onomastik vahidlərin araşdırılıb öyrənilməsi və linqvistik baxımdan təhlili təkcə onomalogiyamız üçün deyil, etnoqrafiyamızın və dil tariximizin öyrənilməsi üçün də bir o qədər əhəmiyyətli məsələ sayıla bilər. Buradan bir çox onomastik vahidlər, o cümlədən antroponimlər tariximizin qədim qatları ilə səsləşir və yarandığı dövrlə bağlı olaraq, ictimai səciyyə daşımaqla zəmanəsinin hərərətinə nəfəsini əks etdirir.

Şairin anadilli qəsidələrindəki yer adlarının – toponimlərin böyük əksəriyyəti yaşadığı və yazıb yaratdığı İraqa bağlı olub, müsəlman aləminin müqəddəs şəhərlərini adlandırmağa xidmət edir.

Təriqi – Kərbəla, rehi Nəcəfə bir rəhbər istərdi,
Bu yolda gördü Həq Xızr olmağa sultani ərzeni

Kərbəla və ya Kərbəla sözünün ərəb dilində ilkin mənası qəm, bəla və müsibətdir. İkincisi, bu şəhər İraqda şiələrin müqəddəs ziyarətgahlarından birinin adıdır. Burada imam Əli oğlu Hüseynin məqbərəsi mövcuddur. Bu məqbərəni ziyarət edənlər Kərbəlayı adlanır.

Bununla əlaqədar şair daha sonra belə yazır:

Ey dərdpərvəri – aləmi – Kərbəla Hüseyn,
Vey Kərbəla bələlərinə mübtəla Hüseyn.

M.Füzuli İraqın ən məşhur elm ocağı Kəbənin, Məkkənin, Nəcəfin adlarını da qəsidələrində tez-tez hallandırır. Bu da bir tərəfdən zəmanəsinin və dövrünün ənənəsi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən isə şairin dinimizə olan böyük məhəbbətin təntənəsi idi.

Şəhi-sərirə Nəcəf, afitabı-ovci –şərəf,
Əliyyə-aliyyə-əla, qəsimi-cənnəti nar.

“Nəcəf” sözünün ərəb dilində hərfi mənası “incə”, “zərif” deməkdir. Şair göstərir ki, Nəcəf həzrəti Əlinin “şəhid” olduğu şəhərdir ki, burada dəfn olunmuş və “qəsimi-cənnəti-nar” olmuşdur.

Şair Kəbəni (ərəbcə riyazi termin olan “kub” sözündəndir), yəni Məkkədə müsəlmanların müqəddəs məbədini belə vəsf edir.

Təvafi-Kəbəyi-vəslin təhəssürilə müdam
Surudi-seylə-səfəri xuruşi-rədə səda.

Bunu da bilmək maraqlıdır ki, rəvayətə görə ərəb qəbilələri vaxtilə Məkkədə 360 büt qoymuşlar. Müsəlmanlar Məkkəni ələ keçirdikdən sonra bütləri dağıdır və oranı ziyarətgaha çevirmiş olurlar.

M.Füzulinin anadilli qəsidələrində nücum elminə dair də onomastik ifadələr vardır. Xüsusilə kosmonimlər sübut edir ki, şair bu elmi də mükəmməl bilirmiş.

Ey Könül, dövrən çəkib dərdinə Keyvan məhmilin,
Şəmsdən Mərrixə vermiş tövsəni-zərrin-lisam.

Şərq astronomiyasında Zühəl səyyarədir. Müasir astronomiyada bu, Sətturi adlanır. O, Günəşdən uzaqlığa görə altıncı yerdə dayanır. Bu qədim yunanlarda “okın” adlanır. Ərəbcə olan Mərrux, farsca Bəhram adlandırılır. Müasir astronomiyada isə bu Mars deməkdir. Mars isə məlum olduğu üzrə Günəş planetidir.

Şairin anadilli qəsidələri antropoimlər baxımından da zəngindir. Burada hətta Nizaminin “Xəmsə”si ilə səsleşən şəxs adları mövcuddur. Bunlar da mövzu baxımında müxtəlifdir. Öncə bu antropoimlərin tərkibində dövrünün görkəmli dövlət başçılarından ad, təxəllüs və ləqəbləri daha çoxluq təşkil edir. Fikrimin təsdiqi məqsədilə bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirməyi lazım bilirəm:

Vər sən etsəydin qəbulu-minnəti-Nuşirəvan
Eyləməzdi heç kim Büzurmehrə etibar.

Bu beytdə söhbətin Sasani hökmdarı Xosrov Nuşirəvandan getdiyi məlumdur. Büzürəmr (fars dilində büzür böyük, mehr günəş) kimdir? Mənbələrdən aydın olur ki, bu şəxs Nuşirəvanın ağıllı vəziri olmuş, orta fars pəhləvi dilini mükəmməl mənimsəmişdir. Nuşirəvanın sarayına Hindistandan gətirilmiş olduğu bir çox qiymətli əsərləri də fars dilinə tərcümə etmişdir. Rəvayətə görə nərd oyununu da o icad etmişdir. Bütün bu müsbət xüsusiyyətlərinə görə Sasani hökmdarı Nuşirəvan onu həmişə yüksək qiymətləndirmişdir.

Məhri-əşəri üburi-ləşkər üçün dəldurub
Mari-Zöhhakə Firiduni-zəman buldu zəfəri.

Bu beytdə iki şəxsin adı çəkilir: 1. Zöhhakə və Firidun. Zöhhak qəsbkar, zalım, zülümkar olub İranın qədim, əfsanəvi hökmdarı və Cəmsidin nəvəsi Firidunun atasını öldürür. Firidunun anası oğlunu müxtəlif yollarla hifz edir. Firidun gənclik dövründə, deyilənlərə görə 16 yaşında Zöhhakə qarşı mübarizə apararı Dəmirçi Kavənin dəstəsinə qoşulur. Kavə Zöhhakə öldürdükdən sonra Firidun İranda hakimiyyət başına keçir.

Biz bu iki şəxsin adına Şah İsmayıl Xətəidə də təsadüf edirik:

Firidun, Xosrovü Cəmsidi Zöhhak
Ki, Rüstəm Zaləmi İskəndərəm mən.

Xətəi burada, sadəcə , təzad yaratmaq məqsədi ilə Cəmsidlə Zöhhakənin adını müqayisəli şəkildə vermişdir. Xətəidə verilmiş İskəndərən adı Füzulidə bir neçə dəfə qeyd edilmişdir.

Dərgahi-qədrinə Daravü İskəndər gəda,
Xərməni-lütfin min fəğfuri xaqan xisəçin.

Dara (fars dilində sahib, malik) – Qədim İranda Əhəmənilər sülaləsi hökmdarıdır. Eramızdan əvvəl 342-330-cu illərdə İranda hökmdar olmuşdur. Ondan əvvəl İran müharibələrə məruz qalaraq xeyli zəifləmişdi. O, İranın əvvəlki vəziyyətini bərpa etmək üçün hücumlara başlayaraq Misiri məğlub etmiş, Makedoniyaya hücumunda İskəndər onu məğlub etmişdir.

Makedoniyalı İskəndər adına şairin qəsidələrində də tez-tez təsadüf edilir:

Sərvəri-Cəmşidsən, darəyi-Oskəndər-nişan
Xosrovi-sahibqıran, Keyxosrovı-niştersərin.

İskəndər bir sıra ədəbiyyatlarda İskəndər Zülqərneyi, İskəndər-Rumi, İskəndər-Kəbir, Makedoniyalı İskəndər şəklində adlandırılır. Bu adın bəzən Sekəndər şəklində yazılışına da təsadüf edirik:

Pənahi-mülki millətsən sədade-hüsni
Əbu Lərcucinın dəfinə bir zəddi-Sekəndərdir.

Tədqiqat sübut edir ki, şairin anadilli qəsidələrində yüzdən yuxarı onomastik ifadələr vardır. Bunların hamısı haqqında burada söhbət açmaq işin imkanı xaricindədir. Lakin bu onomastik vahidlərin böyük əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir.

Əliyev İlqar
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ilqar-500@mail.ru

Uilyam Tekkereyin “ Şöhrətpərəstlik yarmarkası “ romanında insanın sosial faciəsi

İnsan, cəmiyyət və insanın cəmiyyətdə mövqeyi, problemi həmişə mütərəqqi ədəbiyyatçıları narahat etmişdir. Bu problemlərin həlli yollarını öz bədii əsərlərində göstərmək dünya ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan XIX əsr İngilis yazıçısı Uilyam Tekkereyin də diqqətini çəkmişdir. Tekkereyin “Şöhrətpərəstlik yarmarkası” romanında insanın sosial faciəsi ön plana çəkilmiş, bədii boyalarla bu faciə ustalıqla əks etdirilmişdir. Yazıçı öz əsərində Snoblar dünyasını yaratmışdır. Yeri gəlmişkən, snobun adının ilkin mənası ”pinəçi şagirdi” olmuşdur. Sonradan isə Tekkerey öz əsərlərində snob adını başqa mənada işlətməmişdir. Snoblar pula, var- dövlətə sahib olmaq istəyən, əxlaqsızlığı və prinsipsizliyi ilə seçilən ümumiləşdirilmiş ədəbi obrazlardır. Bu şöhrətpərəstlik hərisliyi də onların , yəni snobkimilərin faciəsinə gətirib çıxarır.

Tekkerey də öz romanında hər şeyin mayası olan şöhrətpərəstliyi insanların taleyinə, həyatına, ayrı-ayrı qəhrəmanları səciyyələndirməklə necə təsir etdiyini göstərməyə çalışmışdır. O belə fikirdə idi ki, şöhrətpərəstlik cəmiyyətdə hər şeyi yetişdirib hazırlayan yeganə mayadır.

Həmçinin, Tekkerey Dikkensdən fərqli olaraq həyatın acı həqiqətlərini bəzəksiz- düzəksiz açıb göstərmişdir.

Yarmarkada göstərilən tamaşada kuklalar - Rebekka, Emili, polkovnik Dobbin, Stayn, Ser Pit diqqəti cəlb edir.

Rebekka pul, cəmiyyətdə mövqe və ehtiram dalınca qaçarkən həqiqi həyatı dəyərlər yaddan çıxır. Məhz Rebekkanın şöhrətpərəstlik həvəsi onun faciəsinə çevrilir. O hətta yüksək səviyyəli , kübar qadına çevrilmək üçün hər bir əxlaqsızlığa razı olur. Bunun nəticəsində o , həyat yoldaşına da markiz Stayn ilə xəyanət edir.

Stayn ədəbsiz və qəddardır. Məhz yazıçı Staynın münasibətləri zəminində onların faciəsini göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, Tekkereyin yaşadığı XIX əsr ingilis cəmiyyəti Bekki kimi şöhrətpərəstlik hərisi olan zəif qadınların faciəsinə səbəb olmuşdur.

Emilini isə rəfiqəsindən fərqli olaraq yaşadığı cəmiyyət tam dəyişdirə bilmir.

bəzi insani xüsusiyyətlərini saxlamağ bacarır. Ona görə də əsərin sonunda polkovnik Dobbin onu və oğlunu himayəyə götürür. Emili Dobbin haqqında əsərdə belə deyir: “O, xeyirxah və dürüstlük mücəssəməsidir”.

Deməli, yaşadığı cəmiyyət Dobbini poza bilmir.

Romanda Emilinin qardaşı Cazef Xarakterinə görə zəif obraz kimi verilir. Hiyləgər və kələkbaz Bekki onu da yoldan çıxarmağa nail olur. Həyat yoldaşına xəyanət etdikdən sonra Bekki yenə əvvəlki yoxsul həyatına qayıtmağa məcbur olur. Bu zaman Cozef onun köməyinə gəlir. Hətta Bekkinin təkidi ilə bütün var – dövlətini onun adına keçirir.

Öz mənfilikləri ilə seçilən obrazlardan biri də Ser Pitdir. Əsərdə onun haqqında belə deyilir: “Onun yekəpər əli öz cibindən başqa istənilən cibə girməyə hazırdır”.

Beləliklə, bu obrazları ümumiləşdirən yazıçı əsasən şöhrətpərəstliyin necə mənfi bir xüsusiyyət olduğunu və digər mənfiliklərin də ondan yarandıqlarını göstərməkdir. Şöhrətpərəstlik cəmiyyəti inkişafdan saxlayan, insanların münasibətlərinə kölgə salan, cəmiyyəti parçalayan bir mənfi xarakter olmaqla, mürtəce dünyagörüşünə gətirib çıxaran amildir. Əgər cəmiyyətdə belə xüsusiyyətlər qalmaqda davam edərsə, nəticədə insanların, ümumilikdə bu cəmiyyətin faciəsinə çevrilər.

Əliyeva Sevər
doktorant
Lənkaran Dövlət Universiteti
sevarnurullayeva@mail.ru

Konseptual metonimiyaya baxış

Konseptuallıq-latin sözü olub, anlayış deməkdir. Demək olar ki, bütün sənət növlərində özünü göstərmişdir. Konseptuallığın əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, sənət nümunəsinin xarici görünüşünə görə deyil, onun istifadəçiyə yaradacağı fikri əsas götürür və fikir çox vaxt ziddiyyətli olur, bir-birini inkar edir.

Metonimiya məcaz növlərindən olmuş və əşyanın, hadisənin onunla əlaqədar olan başqa əşya və hadisənin adı çəkilir. Metonimiyada bir anlayış verilsədə, onunla əlaqədar olaraq başqa bir anlayış nəzərdə tutulur. Amma buna baxmayaraq nəzərdə tutulan anlayışı, fikri anlamaq çətin olmur. Məsələn: Neft-qara qızıl; Azərbaycan-Odlar Yurdu. Belə bir misal gətirə bilərik ki, “Mən Rusiyaya baxıram”- burada sozsüz ki, Rusiya kanalları nəzərdə tutulur.

İngilis dilində belə bir misal gətirmək olar: məsələn: 1) The White House denied the rumours. (Ağ ev söz-söhbəti təkzib etdi). Burada söhbət göründüyü kimi Ağ Evdən deyil, Amerika prezidentindən gedir. 2) Can I borrow your Shakespeare? – Sənin Şekspirini borc ala bilərəm?- cümləsində Şekspirin yazdığı kitab nəzərdə tutulur.

Metonimiyanın koqnitiv linqvistikada öyrənilməsi Corc Lakof və Conson Markın “Metaphors We Live By” kitabı ilə başlayır. Onlar sübut etməyə çalışırlar ki, metonimiya təkə linqvistik forma deyil, insanların dünyanı anlaması, dərk etməsi üçün güclü bir koqnitiv alət, vasitədir.

Langeyker isə metonimiyaya belə tərif verir, o metonimiyanı izah edərək deyir: “bu bir konseptual varlığa digər varlığ təərəfindən zehni olaraq ötürülməsidir”.

Metonimiya varlığın müxtəlif, bir-birindən fərqlənən əşya və hadisələrin arasında əlaqələrin mövcudluğuna əsaslanan insan təfəkküründən əmələ gələn məhsuldur. Metonimiyaların 2 növü var: 1) sabit 2) obrazlı metonimiyalar.

Sabit metonimiyalar adi ifadələrdən və termin səciyyəli sözlərdən ibarətdir. Məsələn: auditoriya, sinif, salon və s.

Obrazlı metonimiyalar isə bir az fərqlənir , belə ki, onlar dilimizdə termin kimi deyil, ifadəliyini hələ tərki etməmiş məcazlar kimi çıxış edir. Metonimiyada 2 və ya bir neçə əşya müəyyən əlaqə ilə bağlanır və həmin əşyalar eyni sözlə adlanır. Bu əlaqələr ən çox zaman və məkan etibarilə yaranır.

Məkanla bağlı mənə köçürməsinin müxtəlif növləri vardır. Məsələn: “Salon” sözü həm salonun özünü, həm də salondakı adamları nəzərdə tuta bilər. Məsələn: Salon ayağa qalxdı. Burada buna bənzər daha çox sözlər verə bilərik: kənd, məktəb, ölkə və s. Məsələn: Məhəllə bu xəbərə sevinərək, meydana axışdı.

Zamanla əlaqədar mənə köçürməsi həm prosesi, həm də prosesin nəticəsini bildirmək məqsədi izləyir. Məsələn: “gecə” – 1)başlamaq 2) keçirmək; “il”-1) vaxt ölçüsü 2) mərasim-il keçirmək.

Sözların yaxınlığı, əlaqəsi ilə bağlı olaraq meydana çıxan metonimiyaların müxtəlif növləri vardır. Bunlardan ən çox yayılanları aşağıdakılardır: 1) əsərin adı əvəzinə müəllifin adı və ya əksinə, müəllifin adı əvəzinə əsərin adı işlənir.

Məsələn Azərbaycan dilində: a) Vaqifi oxudum, b)“Vaqifi” əzbər bilir. (Burada Vaqifin əsərləri nəzərdə tutulur) 2) Qabın içindəki predmet əvəzinə qabın öz adı deyilir. Məsələn: a) Üç stəkan içdi. b) Üç kasa yedi.

İngilis dilində: məs: 1) Russia gives France old documents. Rusiya köhnə sənədləri Fransaya verir.

2) Great-Britain beat Canada 2-1 Böyük britaniya Kanadanı 2-1 uddu.

Feyziyeva Ruxsara
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
ruxsara@mail.ru

Ə. Məmmədخانının “Babək”, Q. İlkinin “Qalada üsyan” romanlarında işlənmiş dialektizmlərin struktur tipləri

Bədii ədəbiyyatda söz yaradıcılığı prosesi bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər qrammatik vasitələr və mənə sistemi ilə yox, yazıçıların üslubu ilə bağlıdır. Tədqiqat obyektini olan əsərlərdə (Ə.Məmmədخانının “Babək” və Q.İ.Musayevin “Qalada üsyan” romanları) hər iki yazıçı dialekt sözlərindən leksik vahid kimi istifadə etməklə bərabər, sözdüzəldici şəkilçilərlə də dialekt sözlərinin mənalarını genişləndirmiş, yeni forma və mənalarda işlətmişlər.

Dialekt və şivələrdə ayrı-ayrı şəkilçilərin variantları olsa da, hər iki yazıçı ədəbi dil variantından istifadə etmişdir. Həmin yazarların yaradıcılığında şəkilçilərin dialekt variantına rast gəlmədik. Dialekt və şivələr ədəbi dilin zənginləşmə mənbələri sayılır, ədəbi dil ehtiyac olduqca xalq dilindən söz alır və öz ehtiyaclarını ödəyir. Dialekt və şivələrdən götürülən sözlər və şəkilçilərin yaratdığı lüğəvi vahidlər, mürəkkəb sözlər həmişə ona lazım olur. Dilimizdə sözlər 3 qrupa ayrılır. Bu dialekt və şivələrdə də eynilə təkrar olunur: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər. Tədqiq etdiyimiz əsərlərin dilində də hər üç qrup sözə təsadüf etdik. “Babək” və “Qalada üsyan” əsərlərində rast gəldiyimiz dialekt sözlərinə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: **şəlpə** (köhnə palaz, parça), **tərəcə** (şkaf), **məsnəd** (keçə), **ovsar//ovsar bağı** (dəvə noxtası), **arvana** (dişi boz dəvə), **yurğun//ulğun** (ağac və ya kol növü), **cirə** (qənaət), **anrı** (bu söz lüğətlərdə iki mənada; həm o biri tərəf, həm də bədəndə işlək yer, fəqərə sütunu mənasında işlənmişdir. “Babək” romanında yazıçı həmin sözün tərəf mənasında işlətməmişdir: “...daldalanmaq üçün özünə sığınacaq tapmalı idi. Karvan isə dağ dirsəyini **anrısına** aşaraq, gecəni növbəti aşırımın qoşa qanadları arasında keçirməyə məcbur idi), **təngimək**, (tələsmək, özünü itirmək, **təngə** (döngə, dalan), **sarğı//sağır** (onba nahiyəsi), **soqqar**

(Naxçıvanda şimal-qərb mənasında işlənir. “Babək” romanında yazıçı bu sözü şimal-qərb küləyi mənasında işlədib), **əzrək // əzrax // əzrəx** (zülümkar, göygöz, sarı), **xuruc//xuruş** (acıq, hirs).

Azərbaycan dilində morfoloji yolla sözdüzəltmə mühüm rol oynayır. Ədəbi dilin bütün inkişaf mərhələlərində bu üsuldan istifadə edilmiş və dilin söz yaratma imkanları üzə çıxarılmış, lüğət tərkibi zənginləşdirilmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, topladığımız nümunələr ədəbi dil şəkilçiləri, dialekt varinatı ilə yox, ədəbi dil şəkilçiləri ilə düzəldilmişdir. Məsələn, **xərifləmək//xərifləmeg** (sarsaqlamaq, ağına gələni danışmaq), **sıxcalamaq//sıxçalamaq** (sirkələmək, bərkə-boşa çəkmək), **öynəlik** (nahar, günorta yeməyi), **dannaki//dannaq** (sabahkı gün), **dağarcıq** (qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış kisə), **qurcuxmaq** (yerində sakit oturmayıb sağa-sola tərənəmək), **çapavulçu//çapa:ul** (çapqınçı), **imsiləmək** (iyləmək).

Sintaksis yolla düzəlmiş sözlərə az da olsa təsadüf etdik ki, bunlar da **əyiş-üyüş** (əyri-üyrü), **xırd eləmək (satmaq,)**, **imtimas eləmək (xahiş eləmək)**, **çurt-yurd eləmək** (boğaza yığmaq, dəng eləmək, çürütmək, baş-qulağını aparmaq), rəncidə olmaq (incimək).

Danışıq dilində dialektlərə yaxından bələd olan yazıçılarımız söz yaratmaq prosesində dialekt sözlərdən məharətlə istifadə etmişlər. Yazıçılarımızın ən böyük xidməti dilin leksik semantik və qrammatik qanunlarına sadıq qalaraq yeni sözlər yaradır, dialektizmləri bədii mühitdə poetizmə çevirir və xalqa çatdırır.

Hüseynov Bilal
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU Cəlilabad filialı
bilalalarli58@mail.ru

Çağdaş dastanların janr təyinatında mübahisəli məqamlar

Canlı aşıq ifasından yazıya alınan dastanlar, aşıq rəvayətləri və aşıq şeiri nümunələri bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən yaradılır və bəzən folklor materialı üçün əsas amillərdən biri sayılan variantlılıq prinsipi pozulur. Hətta bir çox hallarda toplayıcı özü söyləyici qismində çıxış edir. Məsələn bu şəkildə də qoymaq olar: Çağdaş dastanların janr təyinatında hansı mübahisəli məqamlar var?

Orta yüzilliklərin qəhrəmanlıq və məhəbbət (eşq) dastanları milli fəlsəfi təfəkkürün tərkib hissəsi kimi təzahür edir. Xoşbəxt və bədbəxt sonluqlarla bitən, daha çox ailə-məişət problemləri ilə bağlı məhəbbət dastanları real hadisələrin ibrətamiz nəticəsi kimi meydana çıxır. Eyni zamanda mövcud aşıq şeirləri üzərində sonradan qurulan dastanlar yaranır ki, bu cür nümunələrdə də aşıq, onun həyatı və sənəti mifləşdirilir, əfsanələşdirilir, rəvayət halına salınır. Bu hal özünü iki mərhələdə göstərir: Aşığın özünün öz şeirləri əsasında yaratdığı dastanlar və aşığın davamçılarının (adətən, şeyirdlərinin) onun şeirləri əsasında qoşub-düzdükləri dastanlar. Bundan başqa, tərənnüm və mədih dastanlar da yazıya alınmışdır ki, bunlarda da ayrı-ayrı şəxslərin qoçaqlığı və qaçaqlığı məzmunun ana xəttini təşkil edir. Qəhrəmanlıq dastanlarının böyük qisminin kökündə belə milli mübarizlərə həsr olunmuş şeirlər durur. Mədih dastanlar hakim rejimlərə xidmət məqsədilə yaranmışdır. XX yüzillikdə Cənubi Azərbaycanda şah rejimini, Şimali Azərbaycanda kommunist ideologiyasını qismən də olsa, tərənnüm edən dastanlar bunun bariz nümunələridir.

Yeni dastanyaratma prinsiplərini belə xarakterizə etmək olar: 1) Klassik dastanın bərpası; 2) Klassik dastan süjetləri əsasında yeni dastan yaratma; 3) Aşıq rəvayətlərini təkmilləşdirməklə; 4) Olmuş real əhvalatlardan bəhrələnməklə; 5) Əmək və döyüş sücaəti olan qəhrəmanları tərənnüm etməklə; 6) Müəllifin öz başına gələnləri toplamaqla; 7) Müəllifin uydurduğu macərə və hadisələri dastanlaşdırmaqla; 8) Yazılı ədəbiyyatdan bəhrələnməklə.

Dastanların klassik mövzularını həsrət, vüsəl və qələbə (məğlubiyyət) təşkil edir. Süjet xətti iztirab, mübarizə və dastanın mövzusuna uyğun sonluqla (finala) tamamlanır. Müəlliflərinin təyinatına görə də yeni dastanlar fərqlənir: a) Müəllifi məlum olmayan dastanlar; b) Qəhrəmanı müəllif olan və müəllifin öz şeirləri əsasında quraşdırılan dastanlar; c) Ayrı-ayrı hadisələr və şəxslər haqqında sonradan quraşdırılan dastanlar; d) Müəllifin klassik aşiq və şairlərin şeirlərindən istifadə edərək quraşdırdığı dastanlar.

Bütün bu dastanyaratma prinsiplərinin çağdaş bir qolu da mövcuddur. Ötən yüzilliyin 50-60-cı illərində aşiq şeirləri əsasında məhəbbət (eşq) dastanları yaratmaq ənənə şəklini almışdı. Belə dastanların ilkin variantları deyişmə şəklinə yaranır, bir neçə belə deyişmə birsüjetli dastan yaratmağa bəs edirdi. Klassik dastan ənənələrinə söykənən çağdaş dastanyaratmalar yazılı ədəbiyyata yaxın prinsiplər üzərində qurulur. Bəzən belə dastanları aşiq olmayan, lakin aşiq ədəbiyyatını, aşiq şeirinin tələblərini yaxşı bilənlər yaradırlar. Məsələn, əslən Biləsuvardan olan Həsən Sevdalı (digər təxəllüsü Pərvanə, soyadı isə Əmirovdur) aşiq deyildi, amma aşıqlarla çoxlu sayda deyişmələri vardır. Təəssüf ki, deyişmələr əsasında onun yaratdığı dastanlar dastançılıq prinsiplərinə cavab versə də, indiyədək yetərincə araşdırılmayıb. Cəlilabadda yaşayan aşıqlardan Yadulla Abbasov və Ayış Abbasov daha çox rəvayətlər üzərində qurulmuş əhvalatları dastanlaşdırıb söyləməyi xoşlayırdılar. Salyanlı Aşiq Qurbanxan isə klassik üslubda dastanlar söyləyirdi. Muğan aşıqları dastanı nağıl (“Qəribin nağılı”, “Şah İsmayılın nağılı” və sair) adlandırırdılar. Bu bəzi dastanların özülündə el arasında mövcud olan nağılların dayandığını təsdiq edir.

Mərhum folklorşünas İsrafil Abbaslı çağdaş dastan adlandırılan nümunələri “aşiq-saz yaradıcılığının son məhsulu, dastan irsimizin yaxın illərdə yaranmış və yaranmaqda olan yadigarları” sayırdı. Görkəmli folklorşünasın müəllifi məlum olan, daha doğrusu, orta yüzilliklərin dastançılıq ənənəsindən fərqli olaraq, yazılan, qələmə alınan belə dastanları ozan-aşiq-yanşaq sənətinin davamı adlandırır, lakin fərqli xüsusiyyətlərini də göstərirdi. “Tanrıverdi” (Aşiq Hüseyn Bozalqanlı), “Fərhad-Şirin” və “Şahzadə Bəhram” (Aşiq Əli), “Bəhmən-Humay” (Aşiq Bəhmən), “Şəmşir-Sənubər” (Aşiq Şəmşir), “Dilsuz-Xəzangül”, “Fəzli-Məhluqə” (Şair Nəbi), “Sam Şahzadə” (Şair Novruz), “Kamal” (Aşiq Mirzə Cilovdarlı), “Tarlaçı qız”, “Həsən-Aynaxanım”, “Həsən-Durnaxanım”, “Həsənin Dağıstan səfəri” (Aşiq Həsən Pərvanə), “Soltan-Qəndab” (Aşiq Qəndab), “Mars-Ulduz” (Aşiq Humay), “Rəsul-Nərgiz” (Şair Rəsul), “Qaçaq Kərəm” (Qəmli Hüseyn), “Bəna Qara” (Əli Abdulla oğlu Qurbanov) və başqa bu kimi çoxlu sayda dastan folklor ekspedisiyaları zamanı yazıya alınmış, lakin tam halda nəşr olunmamışdır. İ. Abbasov yeni dastanları üç qrupa bölür və onları, əsasında qədim hekayət, rəvayət, əfsanə və nağıllar, həmçinin yazılı mənbələr dayanan, real tarixi hadisələrlə səsləşən və yeni həyatı tərənnüm edən dastanlar adlandırır. Məsələn, real tarixi hadisələrlə səsləşən dastanların bir qismi (əsasən, qaçaqlar haqqında olanlar) “Koroğlunun nəvələri” (1967) adıyla ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur. Kitabda Qaçaq Kərəm, Bozalqanlı Tanrıverdi və Qandal Nağı haqqında aşıqlar və el şairləri tərəfindən yaradılmış üç dastan verilmişdir. R. Rüstəməzadə kitaba yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, əvvəlcə qaçaqlar haqqında çoxlu nəğmələr və rəvayətlər yaradılmışdır. Həmin rəvayətlərin əsasında M. Qorki, D. Kozlovski, V. Kazaçkovski, A. Purtseladze, V. Mçedlişvili, S. Vurğun, M. Hüseyn, M. İbrahimov və başqaları yazılı ədəbiyyat nümunələri ərsəyə gətirmişlər. Rüstəm Rüstəməzadə həmçinin tarixi qəhrəmanlıq dastanlarını araşdırmış və bu barədə geniş söhbət açan “El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında” (1984) adlı monoqrafiya çap etdirmişdir. Oxşar məsələləri Həmid Araslı da özünün “Aşiq yaradıcılığı” (1960) kitabında, Məmməd Hüseyn Təhmasib “Azərbaycan xalq dastanları” (1972) adlı monoqrafiyasında və “Dastanlar” (2010) adlı məqaləsində, Qara Namazov isə “Azərbaycan aşiq sənəti” (1984) adlı araşdırmasında ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir.

Cəmilə Çiçəyin toplayıb tərtib etdiyi “Səməd Vurğun – Aşıq Şəmşir dastanı” (2014) böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun Aşıq Şəmşirə yazdığı şeir əsasında yaradılmış, buraya həm xalq şairinin və həm də aşığın digər şeirləri ustalıqla əlavə olunmuş və yurd yeri (nəsr hissəsi) klassik aşıq ənənələrinə və aşıq dilinə məharətlə uyğunlaşdırılmışdır. Onun nəşr etdirdiyi “Əyyub və Sənəm” çağdaş eşq dastanıdır və dastanın əsasında Əyyub Cabbarovun şeirləri dayanır. Əhliman Axundovun arxivində saxlanılan və Şair Nəbiyə məxsus əlyazma halında olan şeirlərdən istifadə edərək “Fəzli və Məhliqə” dastanını ərsəyə gətirən Cəmilə Çiçək el arasında mövcud olan rəvayətləri toplamış, həmin rəvayətləri, olmuş əhvalatları dastanın yurd yeri, yəni təhkiyəsi üçün yenidən işləmiş, dastanın məzmununa uyğunlaşdırmışdır. İyirminci yüzillikdə yaşamış Şair Nəbi el arasında Molla Nəbi kimi də tanınırdı. “Azərbaycan dastanları” beşcildliyinin sonuncu cildində (1972) Şair Nəbinin “Dilsuz və Xəzangül” dastanı çap olunmuşdur. Bu dastan ilk dəfə “*Dastanlar və nağıllar*” (1930) adlı kitabda işıq üzü görmüşdür. Şair Nəbi bu dastanın mövzusunun “*Çəhli-tuti*” əsərindən almış, nəzm hissələrini özü yaratmış, yurd yerini (təhkiyəni) nəzm parçalarına uyğun şəkildə təkmilləşdirmişdir. Maraqlı burasıdır ki, “Dilsuz və Xəzangül” klassik dastan ənənələrindən fərqli olaraq, ustadnamələrlə başlamır. Dastan nağıl kimi əhvalatın təsviri ilə açılır, yalnız sonda ənənəvi duvaqqapma ilə tamamlanır.

Göründüyü kimi, dastanyaratma ənənəsinin özülündə klassik dastançılıq prinsipləri dayanır. Rəvayətdən, olmuş əhvalatdan nağıladək, nağıldan dastanadək böyük bir yol keçən bu janr təkcə nəzmlə nəsr, musiqi ilə nəqli birləşdirməsinə görə deyil, həm də janrdaxili inkişafı ilə fərqlənir. Dastan janrı həm həcmində, həm tarixi hadisələrə münasibətində, həm də zamanla ayaqlaşmasına görə folklor nümunələrinin zirvəsində dayanır.

İbrahimova Leyla
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Ileyla_88 list.ru

Səməd Vurğunun dilində işlənən elliptik cümlə formalı paremioloji vahidlər

Qrammatik səviyyədə obrazlılığın ifadə vasitələrindən biri də ellipsis hadisəsidir. Ellipsis sadə dildə desək –sözlərin, yaxud şəkilçilərin ixtisarı, cümlədə asanlıqla anlaşılan sözün buraxılmasından ibarət ritorik üsuldür. Obrazlılıq yaratmaq baxımından ellipsis üslubi hadisələr arasında xüsusi önəmə malikdir. Ellipsis və ya ellips yunan sözü olub hərfi mənada enmə, düşmə adlanır. Mənaya görə asanlıqla bərpa olunan cümlə üzvlərindən birinin buraxılmasına əsaslanan bu üslubi hadisə sintaktik fiqur hesab olunur. Belə ki, bu vasitə ilə nitqdə ixtisar yaratmaqla, lakoniklik, dinamiklik və axıcılıq təmin olunur.

Ellipsis bu və ya digər formada həm təyini söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin müxtəlif növləri üzərində müşahidə edilir. Ümumi dilçiliyə və dilçiliyin sintaksis şöbəsinə aid yazılmış əsərlərin yarımçıq cümlələrdən bəhs edən hissələrində, sadə cümlənin tədqiqində diqqət çəkən bu obrazlılıq vasitəsi “pozulmuş yarımçıq cümlələr”, “stasionar yarımçıq cümlələr” “elliptik cümlələr”, “müstəqil işlənən xəbərsiz cümlələr”, yaxud “xəbəri buraxılıb müstəqil işlənən yarımçıq cümlələr” şəklində də adlandırılır.

Məlum olduğu kimi, bir növ cümlənin baş üzvü–“xəbər”siz olan bu ifadələr obrazlılığın əsas ifadəsidir. Belə ki, Səməd Vurğunun yaradıcılığını tədqiq edərkən məlum olur ki, şairin istinad və istifadə etdiyi atalar sözlərində ən çox diqqət çəkən üslubi vasitələrdən biri də məhz ellipsisdir. Nümunə üçün şairin “Aygün” poemasından aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Daş-qaşa, ziynətə də uydu bir zaman,
-Əmirxanın səxavətli əli var-dedi;
Dönə dönə qulağına onun Əmirxan:
-Üzük qaşla, arvad ərlə tanınar, -dedi...

Bu misralarda istifadə olunan “üzük qaşla, arvad ərlə tanınar” atalar sözləri üslubi cəhətdən ellipsis hadisəsinə uğramışdır. Belə ki, əslində “Üzük qaşla tanınar, arvad ərlə tanınar” şəklində olmalı olan atalar sözü bu şəkildə işlənməklə ritmik-melodik xüsusiyyət aşlamış və əsərin ümumi məzmununa lirika bəxş etmişdir. Göründüyü kimi fikir həm əmr cümləsi şəklində ifadə olunmuş, həm də nitq sadəliyinə nail olunmuşdur.

Şairin eyniadlı poemasından daha bir misraya diqqət yetirək:

Həyatın əzəldən bir qanunu var.
İşsiz hünər yoxdur, hünərsiz də iş

Burda ifadə olunan “işsiz hünər yoxdur, hünərsiz də iş” ifadənin ikinci hissəsində “yoxdur” xəbəri buraxılmış və lakoniklik yaranmışdır.

Bədii obrazlılığın qrammatik səviyyədə göstəricisi olan ellipsis tarixi baxımdan da qədimdir. Belə ki, tədqiqatçı H. Mirzəzadə bu barədə yazırdı: “ Hələ orta əsrlərin dilində işlənən belə cümlələrin varlığı sübut edir ki, elliptik cümlə növü dilimizdə qədimdir.” Belə ki, ellipsis hadisəsi məhz bu səbəbdən daha çox paremioloji vahidlərdə-atalar sözlərində rast gəlinir. Bu halda, əsasən ifadə mübtədə, tamalıq, zərflik əsasında qurulur. Məlum olduğu ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrı olan paremioloji vahid-atalar sözlərinin elə nümunəsi vardır ki, ixtisara məruz qalaraq, vahid forma alan belə cümlələrdə buraxılmış xəbəri birmənalı şəkildə bərpa etmək olduqca çətindir. Bu yalnız şərti olaraq, həmin ifadənin hansı kommunikativ şəraitdə nəzərə alınması ilə mümkündür. Belə bir elliptik cümlə formasına uğramış atalar sözlərinə Səməd Vurğunun yaradıcılığında da istinad olunmuşdur.

Belə ki, şairin “Muğam” poemasından aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:
Uçanda turacdır, qaçanda ceyran.
Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,
Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran;

Bu bənddə istifadə olunan “Uçanda turacdır, qaçanda ceyran” atalar sözü məhz bu şəkilli elliptik cümlə formasında işlənmişdir. Belə ki, ixtisar olunmuş xəbərin bərpası istər-istəməz çətinlik yaradır. Bəlkə də burda xəbər olaraq “Uçanda ceyran birincidir, qaçanda ceyran birincidir” şəklində təsəvvür etmək mümkündür. Burada bir nüansa da diqqət yetirmək lazımdır ki, deməli elliptik cümlələr təkcə feili xəbərin ixtisarı ilə deyil, ismi xəbərin (bu nümunədəki kimi) ixtisarı ilə də mümkündür. Bu da bəzi dilçilərin (məsələn, N.S. Valgina yalnız feili xəbəri olmayan cümlələri elliptik cümlələr adlandırmışdır. elliptik cümlələrin yalnız feili xəbərin istisnası əsasında yarandığı fikrini təkzib etmiş olur.

Göründüyü kimi, qrammatik səviyyədə obrazlılığın ifadəsi olan ellipsis söz ustalarının üslubi məqsədlərinin daha yığcam və təsirli şəkildə ifadəsini təmin etmiş olur.

İsmayılova Afaq
dosent
Qasımova Şəbnəm
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
afaq.ismayilova@outlook.com
sebnem.qasimova24@gmail.com

Xarici dilin tədrisində metodika anlayışı

Xarici dilin tədrisi metodikası məktəblərdə və digər təhsil müəssisələrində xarici dillərin tədrisi ilə bağlı elmi cəhətdən sınaqdan keçirilmiş bir nəzəriyyə kimi başa düşülür. O, üç əsas problemi əhatə edir :

1. Xarici dil tədrisinin məqsədləri. Xarici dilin tədrisi zamanı qarşıda bir sıra məqsədlər durur:
 - şagirdin eşitdiyini və oxuduğunu başa düşməsi;
 - öz fikrini yazılı və şifahi formada ifadə edə bilməsi;
 - iki və ya daha çox xarici dildə danışmaq bacarığı;
 - digər mədəni nümayəndələrlə uğurlu ünsiyyət və s.
2. Tədrisin istiqamətləri və məzmunu; yəni, məqsədlərə çatmaq üçün nə öyrətməli. Nəzərdə tutulmuş məqsədlərə çatmaq üçün dinləmə, oxu, danışmaq, yazı, tədrisin təlimi, mədəniyyətlərarası dialoq, xarici dilin praktiki tətbiqi öyrədilməlidir.

Dörd dil bacarığı olan dinləmə, oxu , danışmaq, yazı bacarıqları üç fərqli nəticəni əhatə edir:

1. mətnlərin məzmununu anlamaq, təhlil etmək (oxu və dinləmə) və hazırlamaq (yazı və danışmaq) nəzərdə tutulmuş kommunikativ nəticələri ;
2. mətnin struktur və dil xarakteristikasının təyin edilməsi (oxu) və istifadəsi (yazı və danışmaq) nəzərdə tutulmuş dil nəticələri;
3. dinləmək, oxumaq, danışmaq, yazmaq strategiyalarına sahib strategiyanın nəticələri.

Tədrisin təlimi elə tədris prosesi hesab olunur. Hər bir şagird özü tədris işini sərbəst idarə etməyi bacarmalıdır. Bunun üçün onları dərslər məqsədlərini dərk etməyə alışıdırmaq lazımdır: kim hansı üsuldan, strategiyadan istifadə etdi, hansı çətinliklərlə qarşılaşdı, nəticə necə oldu və s.

Şagirdlər digər mədəni nümayəndələr ilə uğurlu kommunikasiya qurmağı bacarmalıdır. Bu bacarığın formalaşmasına “Millətlərarası dialoq” xidmət göstərir.

Xarici dilin praktiki tətbiqi kommunikativ dil bacarıqlarına daha yaxşı yiyələnməyə xidmət edir ki , şagirdlər ünsiyyət zamanı öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilsinlər.

3. Tədrisin metodu və üsulları, yəni ən effektiv şəkildə məqsədlərə çatmaq üçün necə öyrətməli. İngilis dili dərslərinin tədrisində kommunikativ metodika mühüm rol oynayır. Tədris olunan dilin dərk edilməsi üçün kommunikativ oyunlar tətbiq edilir. Bu kommunikativ oyunlarda əsas məqsəd, qarşıya qoyulmuş olan kommunikativ problemin həllində xarici dildə münasibət yaratmaqdır. Xarici dilin tədrisində bir çox metod və üsullar mövcuddur. Təlim metodikasının tədrisi şagirdlərin tədris olunan fənni dərk edilməsində oyunlarla, kollektivlə, qruplarla işləməyə imkan yaradır. Məsələn, xarici dillərin tədrisində qruplarla iş zamanı ziqzaq metodundan istifadə çox əlverişlidir. Belə ki, əldə olunmuş materialların şagirdlər tərəfindən fərdi və qrup şəklində müzakirəsinə zəmin yaradır. Bu metod şifahi nitqi, dərk etməni, yaddaşın inkişafını gücləndirir. Hər şagird həm düşünür, həm də başqalarını düşündürür.

Xarici dilin tədrisində metodika anlayışı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq, dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək və təlimdə müsbət nəticə əldə etmək məqsədini daşıyır.

İsmayılova Afaq
dosent
Məcnunlu Ləman
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
afaq.ismayilova@outlook.com
leman.mecnunlu@gmail.com

Kommunikativ dil təlimi

Kommunikativ dil təlimi şagirdləri xarici dildə mənalı və fasiləsiz ünsiyyətə cəlb etməyə imkan verən tədris prosesidir. O, xarici dildə olan ünsiyyətin əsl mənasını anlamağa çalışmaq, dilin öyrənilməsi funksiyası üzərində işlənilməsinə imkan verir. Dil öyrənərkən şagirdlərin əsl kommunikatorlar kimi real məlumatlar vasitəsilə ünsiyyət qurmasına və hadisələri qavramasına imkan verən istənilən yanaşmanı, ünsiyyət yanaşması hesab etmək olar. Orta məktəblərdə xarici dilin tədrisində kommunikativ dil təliminin həyata keçirilməsində əsas məqsəd şagirdlərə şifahi şəkildə eşitdiyini və oxuduğunu anlaması, öz fikrini şifahi və yazılı şəkildə ifadə edə bilməsi, şagird və müəllim arasında danışıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, şagirdlərin verilən dil və nitq materialı üzərində sərbəst iş apara bilməsi, onları dəyişdirmək, qısaltmaq, genişləndirmək, başqa formada ifadə edə bilmək, şəkillər üzərində müsahibə, ekskursiyalar, filmlərin müzakirəsi, bədii əsərlərin təhlili, ünsiyyət qurmaq vərdişi və bacarıqlarının aşılmasıdır.

Kommunikativ dil proqramları şagirdləri uğurlu ünsiyyətin müxtəlif aspektlərində qarşılaşa və tətbiq edə biləcəyi mənalı və orijinal kontekstlərlə təmin edir. Xarici dildə müvəffəqiyyətli ünsiyyətin əhəmiyyəti düzgün qrammatika və lüğət biliyindən və bu biliklərin istifadəsindən daha çox məna kəsb edir. O, xarici dilin tədrisi zamanı öyrənənlərdən sosial-lingvistik, strategiya və diskurs bacarıqlarını inkişaf etdirməyi tələb edir.

Sosial-lingvistik bacarıq (socio-linguistic competence) müxtəlif növ insanlar ilə ünsiyyətdə və müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə uyğun olan dildə ünsiyyət yaratmaq bacarığını nümayiş etdirmək qabiliyyətidir.

Strategiya bacarığı (strategic competence) söhbəti davam etdirmək, mövzunu müzakirə etmək və ünsiyyətdə yaranmış problemləri aradan qaldırmaq qabiliyyəti mənasına gəlir.

Diskurs bacarığı (discourse competence) dilin xarakterik xüsusiyyətləri olan mövzu ilə əlaqəli bir sıra şifahi, yazılı və vizual mətnlər hazırlayaraq ünsiyyət qurmaq qabiliyyətidir.

Şagirdlər tədris səviyyələri vasitəsilə hərəkət etdikdə onlar yalnız söz, cümlə quruluşu və mətn xüsusiyyətlərinə nəzarəti artırır, beləliklə onlarda real informasiyanı ünsiyyətdə istifadə edə bilmək bacarığına ehtiyac yaranır.

Xarici dilin tədrisində şagirdlər dil ilə fəal şəkildə məşğul olduqları zaman olduqca maraqlı və müvafiq mövzularla bağlı tapşırıqlarda iştirak etdikdə, öz bacarıq səviyyələrinin ən yüksək dərəcəsinə çatırlar. Fəal dil təliminin tədrisinin müvafiq və mənalı olması şagirdlərin dil bacarığını yüksək dərəcədə inkişaf etdirəcəkdir.

Kommunikativ dil təlimi zamanı müxtəlif interaktiv oyunlardan istifadə etməklə şagirdləri cəsarətləndirərək təlimə cəlb etmək, müvəffəqiyyətli ünsiyyət prosesinin yaranması ilə nəticələnəcəkdir. Bu zaman şagird təlimin mərkəzində olur. Şagirdləri dərəcəyə yönləndirmək, onları dil öyrənməyə qarşı həvəsləndirmək üçün müəllim onlara cümlələrlə və ya qruplarla işləməyi tapşırarkən şagirdlər məlumatları bölüşərək, gerçək həyat problemlərini həll etməyə çalışırlar. Beləliklə, bu təlim onlar arasında real məlumatlara əsaslanan uğurlu və fasiləsiz ünsiyyət qurmaq bacarığını inkişaf etdirir.

Fəal dil təlimi zamanı ünsiyyətin müvəffəqiyyətli olması üçün mühüm olan digər amillər isə müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət zamanı müvafiq bədən dili, səs tonu və intonasiyasını seçməsi, həmçinin yazılı ünsiyyətdə paralel xüsusiyyətləri müzakirə etmək bacarığına malik olması onlarda dərsə qarşı marağın yaranmasına və təlimin müsbət nəticələnməsinə birbaşa səbəb olur.

İsmayılova Esmira
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
esmira.ans@mail.ru

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Səhəndiyyə” poemasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına və milli birliyə çağırış

Şərq ədəbiyyatının klassik yazarlarından söz düşəndə ilk xatırlanan şairlərdən biri də Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyardır. Yaratdığı sənət inciləri ilə XX əsr ədəbiyyatının korifeylərindən sayılan, ustad adlandırılan şair həm sağlığında, həm də ölümündən sonrakı illərdə təkcə doğulduğu və yaşadığı İran İslam Respublikasında, mənsub olduğu türk dünyasında deyil, bütün dünyada ən çox oxunan şairlərdən biridir. Hazırkı informasiya əsrində, qlobal problemlərin önə çıxdığı bir zamanda Şəhriyar şeirinə marağın səbəbi sadə, sadə olduğu qədər də alidir- ustad şairin yaradıcılığında xəlqilik, şairin doğulduğu torpağa, mənsub olduğu millətə bağlılığı, səmimi deyim tərzini, insana, insaniyyətə məhəbbəti, bir də tanrının bəxş etdiyi fitri istedadı onu bütün zamanların şairi səviyyəsinə qaldırır.

Şairin ana dilli yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan, məsləkdaşı adlandırdığı istedadlı şair Bulud Qaraçorlu Səhəndə (1925-1979) həsr etdiyi “Səhəndiyyə” poeması Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan bir əsər, sənət nümunəsidir. Əsərə əvvəldən axıra kimi möhtəşəm musiqili ruh hakimdir. Müasir İran ədəbiyyatının araşdırmaçılarından olan Güntay Gəncalp (Mənuçehr Cavanşir) bu poemanı Şəhriyar yaradıcılığının zirvəsi sayır, “möhtəşəm” adlandırır, nə Şərq, nə dünya ədəbiyyatında “Səhəndiyyə” poeması səviyyəsində əsərin yazılmadığını qeyd edir: “Heydərbabaya salam” bəlli bir ölçüdə yazılmış və ölçü poemanın sonuna qədər qorunur. Lakin “Səhəndiyyə” ilk gözə çarpan coşqulu musiqidir. Sonra bütün şeir vəznələri bir-birinə qarışır. Əruz, heca, sərbəst, modern şeir tipləri iç-içə girmiş. Nə ərəbcədə, nə farsçada, nə ingiliscədə belə bir əsər mövcuddur. “Heydərbabaya salam” poemasını otağın bir küncündə balısa arxalanıb oxuyub kədərlənmək olar, lakin “Səhəndiyyə”ni oxuyarkən yerində rahat oturma bilməzsən, durub bir göylərin sonsuzluğuna baxmaq, qaçmaq, rəqs etmək, qarşılaşdığın insanı qucaqlayıb öpmək istərsən”.

Şah dağım, çal papağım, şanlı Səhəndim,
Başı tufanlı Səhəndim!
Başda Heydərbabatək qarla, qırovla qarışıbsan,
Son ipək telli buludlarla üfüqdə sarışıbsan,
Savaşarkən barışıbsan!

Doğrudan da, “Səhəndiyyə” poemasını sakit oxumaq, dinləmək mümkün deyil. Əsəri oxuyarkən sanki Koroğlunun nərəsini, Qıratın şahə qalxmasını, dağ çayının hayqırtısını, Üzeyir bəyin “Üvertüra”sını, “Cəngi”, “Misri” saz havalarını eşidirsən, qalibiyyətə, mübarizəyə çağırış əzmi ruhuna hakim kəsilir, qanın coşur, kimliyini, şanlı keçmişini xatırlayırsan. Bu elə bir hiss ki, odun-alovun içindən keçməyə, düşməndən bac almağa sənə cəsarət verir, insan olduğunu xatırladır, koramal kimi sürünməyə yox, Şahin kimi yaşamağa çağırır.

Qeyd edək ki, əsərdəki bu nikbin ruh şair M. Şəhriyarın məsləkdaşına, həmkarına sonsuz sevgisindən doğur. Ötən əsrin 60-70-ci illərində Şəhriyar dərin ruhi sarsıntılar keçirib özünə qapandığı vaxt ona ilk kömək əlini uzadan məhz Bulud Qaraçorlu Səhənd olub. O, "Bir əlimdə qələm, bir əldə kağız" misrası ilə başlanan 42 bəndlik "Şəhriyara məktub" adlı mənzum məktubunu yazaraq şairin yaxın qohumu Bəhrüz Dövlətabadi vasitəsilə ona göndərir. 1970-ci ilin iyun ayında şair Tehrana gedir və 15 gün Səhəndin evində qonaq qalır. Həmin vaxt qurulan ədəbi məclislərin birində M. Şəhriyar "Səhəndim" poemasını oxuyur və məzmununu Azərbaycan dilində bilməyənlər üçün farscaya özü tərcümə edir. Poemada şair B. Səhəndi Şah dağına bənzədir.

O da şeirin, ədəbin Şah dağıdır, şanlı Səhəndi,
O da səntək atar ulduzlara şeir ilə kəməndi,
O da Simurqdan almaqdadı fəndi.

Ötən əsrin 80-ci illərindən ustad Şəhriyar irsinin öyrənilməsi, nəşri, tədqiqi, təbliği ilə ardıcıl məşğul olan Türkiyədən olan tədqiqatçı doktor Yusif Gədikli "Səhəndiyyə" barədə maraqlı fikir yürüdür: "Tufanlı, şanlı, çalpapaqlı Səhənd" şair Səhəndlə adaş olunca daha çox ucalır, daha cəsarətli olur. Çalpapaqlı olma həm dağın qarlarına, həm elm ucalığına işarədir. Çünki papaq şərəf və qürur simvoludur. Səhənd dağı bu ucalıq və möhtəşəmliyi ilə Dəməvənd dağından, yəni farslardan bac, şir əlindən tac alır. Şirin əlindən tac almaq azadlığını qazanmaq, hakimiyyətə sahib olmaq deməkdir".

Adaş olduqda sən onla daha artıq ucalarsan,
Baş ucaldıqca Dəməvənd dağından bac alarsan
Şir əlindən tac alarsan.

Şair Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın əsərlərinin xalq arasında geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri də şairin real həyat həqiqətlərinə sadıq qalmasında, şah rejimindən çəkinməyərək gördüklərini olduğu kimi nəzmə çəkməsində, mübarizəyə çağırış, milli köklərə qayıdış, qəhrəmanlıq əhvali ruhiyyəsinin təbliğindədir. Ustad şair zalımları zülmədən əl çəkməyə, xalqın dərdlərinə şərik olmağa çağırır, millətin gününü qaraldanlara məhşər gününün uzaqda olmadığını deyir, istidbadçılara sərt xəbərdarlıq edir:

Dağların hər nə qoçu, tərlandı, ceyranı, maralı,
Hamı düşkün, hamı yorğun, sinələr dağlı, yaralı,
Gül açan yerdə saralı!
Amma zənn etmə ki, dağlar yenə qalxan olacaqdır,
Məhşər olmaqdadı bunlar, hamı vulkan olacaqdır,
Zülm dünyası yanarkən də tilit qan olacaqdır,
Vay!... Nə tufan olacaqdır

Şah rejiminin hakim olduğu bir zamanda belə kəskin ifadələr işlətmək hər yazarın hünəri deyildi. Amma Şəhriyarın itirəcəyi nə malı vardı, nə mülkü, nə də şahlardan mal-mülk təmənnası. Ustad şair hələ "Ağız yemişi" şerində yazırdı:

Çalış adın gələndə,
Rəhmət oxunsun sənə
Dünyada səndən qalan,
Axırda bir ad olu.

Şəhriyar bu əsərində də Azərbaycanın bütövlüyü məsələsinə biganə qalmır, ikiyə bölünmüş vətəninə nisgilini bir daha xatırlayır.

Arazım ayna çıraq qoymada, aydın şəfəq oldu,
O tayın nəresi qovzandı, ürəklər qulaq oldu,
Yenə qardaş deyərək qaçmağa başlar ayaq oldu,
Qaçdıq, üzleşdik Arazda, yenə gözlər bulaq oldu,

Yenə qəmlər qalaq oldu.

Bildiyimiz kimi, şair yaşadığı mühitin, dövrün tələb və təklifinə uyğun olaraq əsərlərinin böyük əksəriyyətini vətəndaşı olduğu ölkənin rəsmi dilində, farsca yazıb. Amma buna baxmayaraq türk övladı olduğunu qəlbinin dərinliklərində saxlayıb, milli kökünə heç vaxt xəyanət etməyib, millətinin “farsıca da dərini söylər dili” olub:

Elmin farsıca da dərini söylər diliyəm mən,
Haqqa doğru nə qaranlıq isə, el məşəliyəm mən,
Əbədiyyət gülüyəm mən.

Torpaqlarının 20 faizi düşmənlə tapdağında, qız-gəlinləri erməni əsirliyində olan Azərbaycanda belə sənət nümunələrinin geniş təbliği olduqca vacibdir. Gəncliyi mübariz, döyüşkən ruhda tərbiyə etmək, intiqam, azğın düşməndən bac almaq hissi aşılamaqda “Səhəndiyyə” kimi çağırış tipli əsərlərə ehtiyac var.

Mehdiyeva Aysel
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mysel.lsu@yahoo.com

Məkanın həndəsi forma üzrə metaforikləşməsinin bəzi modelləri

Metafora bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır, bir əşyanın başqa bir əşya baxımından ifadə olunması vasitəsidir. Metafora ən adi ifadələrdən ən kompleks dilçilik nəzəriyyəsinə qədər dildən necə istifadə edildiyini anlamaq üçün bir vasitə kimi də başa düşülür. *Məkanın həndəsi forma üzrə metaforikləşməsi* anlayışında izah oluna bilər ki, sadə fiqurlar üzərində qurulan çoxlu metaforik ifadələr yaratmaq olar, bura nöqtə, əyri, düz, dairə, çevrə, kvadrat, üçbucaq və s. kimi həndəsi fiqurlara əsaslanan metaforik ifadələr aiddir. Məkan yalnız fizika və həndəsənin deyil, hazırda koqnitiv dilçiliyin də əsaslarından biridir. Məkan təkcə fiziki və maddi hadisə kimi müzakirə olunmayıb, həmçinin zaman və əqli hadisələr üçün də istinadın əsaslarını vermişdir. Bu günə kimi metaforalar haqqında əksər tədqiqatlar məkanı əsas mənbə sahəsi göstərməklə, zaman, düşüncə, sevgi, qorxu və s. kimi bir çox konsepsiyaların mənbə sahəsinə yönəlmişdir. Amma əksər tədqiqatçılar indiyə kimi məkan konsepsiyasını hədəf sahəsi kimi araşdırmağa çalışmamışdır. Bu situasiyanın səbəbi yəqin ki məkan konsepsiyasının obyektlərin çoxluğu ilə səhv salınması olmuşdur. Hazırkı tədqiqatda iddia edilir ki, əgər bütün təfəkkürümüzün cismani əsasları varsa, o zaman bu, yəni təfəkkür bizim hissələrimizə əlçatan olan məkan deyildir və əsas mənbə sahəsini təşkil edir.

Biz ən sadə həndəsi fiqurlara əsaslanaraq müxtəlif metaforalar yarada bilərik. Bu nümunələr dünyamızla ümumi təcrübələrə əsaslanan konseptual metaforalar yaratdığımızın daha bir sübutudur. Fiqurların fiziki görünüşünə paralel olaraq İngilis dilindəki söz və ifadələrin məcazi mənalara doğru necə formalaşması maraqlıdır. Məsələn: “Straight (düz)” sözü “vicdanlı, dürüst”, “crooked (əyri)” isə “vicdansız, nadürüst” mənasını verir. Həndəsi fiqurlar əsasında metaforik ifadələri yaratmaq və anlamaq insan beyninin mürəkkəbliyinə nümunədir.

Point (nöqtə)– Nöqtə xüsusi yerdən başqa heç bir xüsusiyyətə malik olmayan ölçüsüz həndəsi fiqurdur. Obyektin bir nöqtəsi fikri metaforik, yəni məcazi olaraq arqumentin, müzakirənin, siyasətin məqsədi mənasında işlənir. Nöqtə sözü ilə bağlı bəzi metaforik ifadələr vardır:

In point of (baxımından)- istinadən, məsələyə gəldikdə. *In point of fact, I have never lived at the address stated on the form. (Əslində, mən formada qeyd olunan ünvanı yaşamamışam.)*

Make a point of (diqqət etmək, önəm vermək, diqqətdən yayındırmamaq)- *They made a point of visiting their niece on the way home. (Onlar evə gedən yolda öz qardaşı uşaqlarını ziyarət etməyi nəzərdən qaçırtmadılar.)*

Doesn't square with (üst-üstə düşməmək, uyğun gəlməmək)- Kvadrat fiquru bütün dörd tərəfi bərabər olan ən simmetrik həndəsi formadır. Bu fiqurun məcazi mənada işlənməsi ifadəsinə nəzər salaq: *Her story doesn't square with the evidence. (Onun danışığı ilə sübutlar üst-üstə düşmür.)*

Square off (dalaşmağa hazırlaşmaq, mübahisə etməyə başlamaq, konfliktə başlamaq)- *Oh, those two are always squaring off at meetings. It's nothing new. (Bu ikisi iclaslarda həmişə konflikt yaradırlar, yeni bir şey yoxdur.)*

Corner the market (bazarı sıxışdırmaq)- ifadədə künc həndəsi anlayışı metaforik olaraq işlədilmişdir. **To corner someone or something-** birini və ya nəyisə küncə sıxışdırmaq, mümkün olmayan vəziyyətə məcbur etmək deməkdir.

Wry, awry (əyri)- bir obyektin əyri, çarpaz, bükülmüş mənasına gəlir. Məcəzi mənada işlənmə yerlərinə baxaq: **a wry sense of humor-** kinayəli yumor hissi. Yaxud "Our plans went awry" cümləsində "planlarımız tərs getdi" mənasını verir.

Cross (çarpaz, iki xəttin kəsişməsi)- məcazi olaraq bəzi nümunələri vardır: **Cross (one's) mind-**ağına gəlmək, ağından keçmək deməkdir. **Cross your fingers-** birini müvəffəqiyyətli nəticə əldə etmək üçün ümid etməyə cəsərləndirmək mənasındadır.

Shape (fiqur, biçim, forma)- metaforik olaraq bir şeyin vəziyyətini və ya durumunu bildirir. **To be in good shape-** yaxşı vəziyyətdə olmaq, sağlamlığı yaxşı olmaq, **To be in bad shape-** pis vəziyyətdə olmaq, xəstə olmaq mənalarnı verir.

Məmmədova Günel
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
günel2017m@gmail.com

Dilçilikdə gender probleminin müasir tədqiqat istiqamətləri

XX əsrin sonlarından başlayaraq müzakirə obyektinə çevrilən terminlərdən biri də genderdir. Gender hər bir sahədə müəyyən dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Belə olduğu zaman bu anlayışın dilçilik sahəsində də tədqiq edilməsinə ehtiyac duyulurdu. Dilçilikdə gender tədqiqatlarının geniş aparılmasına baxmayaraq hələ də bu mövzuda vahid bir nəticəyə gəlmək mümkün olmamışdır. Daha sonra təklif edilmişdir ki gender artıq aşağı siniflərdən başlanılaraq müstəqil fənn kimi tədris olunsun və müəyyən yaş qruplarında artıq bu mövzuda müəyyən təsəvvürlər yaradılsın.

Gender sosioloji baxımdan müzakirə edilərkən qadın və kişilərin cəmiyyətdə qarşılaşdıqları çətinliklər, bərabərsizliklər nəzərdə tutulurdu. Lakin tədqiqatlara nəzər salsaq cəmiyyətdə daha çox qadınların bərabərsizlik və problemlərlə qarşılaşdığını şahidi olarıq. Bu bərabərsizlik dilçilikdə də öz təsirini göstərir. Hər bir xalqın özünəməxsus gender stereotipləri vardır və bu stereotiplər dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayan frazeoloji birləşmələrə də təsir göstərmişdir. Qərb ölkələrinin genderlə bağlı araşdırmalarında gender bərabərsizlikləri deyilən zaman daha çox kişi və

qadınların sosial sahədə qarşılaşdıqları çətinliklərin müzakirə olunduğunu görürük. Lakin islam ölkələrində bu termin daha dərin məzmun kəsb edir.

Atalar sözləri dastan həcmində ağırlığı olan sözləri iki və ya üç sözlə ifadə edən müdrük deyimlərdir. “Atalarsözünün her biri bir destandır”. (Çobanoğlu, 2003: 7). Türk atasözlərini tədqiq edərkən qadınların türk cəmiyyətində xüsusi yerə sahib olduqlarının şahidi oluruq. Qadınlara hörmət edilir və onlar ailənin qurucusu hesab edilirlər. Lakin keçmiş zamanda atalar sözlərindən bəlli olur ki qızların erkən yaşda ailə qurması məqbul hesab edilir. “*On beşində kız, ya erde ya yerde*”, “*Sabah karnın doyuran, küçükken evlenen aldanmamış*” və s. kimi atalar sözlərini tədqiq edərkən müəyyən edilmişdir ki ailə qurmaqla bağlı olan anlayışlar indi tamamilə dəyişmişdir. Artıq qızların erkən yaşda evləndirilməsi qadağan edilmişdir. Lakin bəzi hadisələr hələ də öz aktuallığını qorumaqdadır. Belə ki atalar sözlərində ailə qurarkən diqqətli olmaq və adlı-sanlı, asil ailədən qız almaq məsləhət olunur. Həmçinin dul qadınların yenidən evlənməsi yaxşı hal kimi qarşılanmır və qəbul edilmir. “*Bez alırsan Musuldan, kız alırsan asilden*”, “*Eski pamuk bez olmaz, dul arvat kız olmaz*” və s.

Tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, gender bərabərsizliyi türk atasözlərinə də təsirsiz ötürməmişdir. “*Erkek iş başında, kadın aş başında bəlli olur*”, “*Kadının şamdanı altın olsa, mumun diken erkektir*” və s. kimi atalar sözlərindən də məlum olur ki atalar sözlərində kişilərin hər zaman ön planda olmaları, qadınların cəmiyyət həyatındakı yerinin yalnız ev işlərində ibarət olması fikri təbliğ edilmişdir. Lakin son zamanlarda baş verən hadisələr, qadınlarımızın elm və digər sahələrdə qazandıqları uğurlar göstərir ki qadınlar yalnız fiziki cəhətdən zəif hesab edilə bilirlər. Lakin bu problem türk dilçiliyində hələ də öz həllini tapmamışdır.

Şüurda gözəllik və çirkinlik anlayışları dəqiq sərhədlərə malikdir. İngilis dilindəki frazeoloji birləşmələri araşdırarkən gözəlliyin qadınlara, gücün isə kişilərə məxsus olması fikri ilə tez-tez qarşılaşırıq. *Red as a cherry - to have rosy skin, a slick chick – an attractive girl, hot stuff – young attractive woman* və s. kimi nümunələrdən də aydın olur ki gözəlliklə bağlı olan anlayışlar qadınlara aid edilir. Kişilər isə sadıq bir köməkçi, cəsur, sədaqətli, güclü intellekt sahibi kimi göstərilir. *Square John – honest man, a gentleman of fortune – lucky men, clever dog – a smart boy* və s. kimi ifadələrin isə kişilərə aid olduğunu görürük.

Bir sıra ölkələrin inkişaf etmə səviyyəsindən aslı olmayaraq oradakı streotiplərin oxşarlığının şahidi oluruq. Bu streotiplər dilin tərkibinə, onun frazeoloji birləşmələrinə təsir göstərir. Bu birləşmələrin təhlil edilib öyrənməsi dilçiliyin aktual problemlərindəndir.

Məmmədova Nərmin
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ele.eliyev@gmail.com

Heydər Əliyev və Lənkəran ədəbi mühiti

Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatının əsas aparıcı mövzularından biri də Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqını azadlığa qovuşduran xilaskar obrazı kimi təcəssümüdür. Bildiyimiz kimi Müstəqil Azərbaycan dövləti Heydər Əliyevin yaratmış olduğu şah əsəridir. Bu möhtəşəm əsərin möhkəm əsaslarını o, hələ keçmiş sovet hakimiyyəti illərindəki düşünülmüş siyasəti və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə formalaşdırmışdır. Zəngin dövlətçilik təcrübəsinə və geniş dünyagörüşünə malik dövlət xadimi olması, cəsarətli ideyaları, böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti, uzaqgörənliyi hələ Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyevin

siyasi liderlik istedadını Azərbaycan cəmiyyətinə və dünyaya təqdim etmişdi. Heydər Əliyev xalqımızın çoxəsrlik tarixində Azərbaycan adlı dövlət yaratmış nadir siyasi şəxsiyyətdir. Onun rəhbərliyi ilə qısa müddətdə ölkəmiz Sovetlər İttifaqının inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevrilmişdi. Bütün bunlara görə XX əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərində mürəkkəb və gərgin ictimai-siyasi şəraitdə Azərbaycan xalqı görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevi qüdrətli xilaskar kimi siyasi mühitin ön mövqeyinə çəkmişdi.”

Həmçinin Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi, xalqın xilas, sabitliyin bərpa olunması bölgə yazarlarının da ilham mənbəyi olmuşdur. Buna misal olaraq Lənkəran ədəbi mühitində Allahverdi Zeynalovun “Heydər baba”, “Heydərimiz”, “Heydərə səs verirəm”, Mirsalam Müsirin “Xilaskarımıza”, “Heydər babamız”, “Heydər mənim arxam, ümid, pənahım”, “Heydərimizdir”, “Kaş ki, Heydər qalsın bizə”, Hacı Yaşar Əkbərovun “Heydər baba”, “Mərhaba Heydər baba”, Aliyə Seyidqızının “Kövrəltidin lap bizi cənab prezident”, Vaqif Cavadovun “Heydər” kimi şeirlərini göstərmək olar.

Lənkəran ədəbi mühitində əsasən klassik ruhu ilə seçilən Mirhaşım Talışlının yaradıcılığında isə biz eyni motivləri daha çox duyuruq. Onun “Ulu öndər Heydər Əliyevin ad gününə”, “Ağılı qoşma”, “Mən eşq olsun deyirəm” şeirləri, həmçinin şairin ulu öndərimiz Heydər Əliyevi Lənkəranda qarşılayarkən oxuduğu aşağıdakı şeir buna nümunə ola bilər:

Sənin qüdrətinə söz demək üçün,
Sözə İlahidən qüdrət gərəkdir;
Xalqın pənahısan, ümidgahısan,
Bunu dərk etməyə diqqət gərəkdir.

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, ədəbiyyata, şeirə böyük dəyər verən Heydər Əliyev də bölgədə yazıb yaradan ədibləri hər zaman diqqət mərkəzində saxlamış və onların yaradıcılığını mütəmadi izləmişdir. Bunu dahi rəhbərin Mirhaşım Talışlı ilə 1998-cil oktyabrın 5-də prezident seçkiləri zamanı Lənkəranda təşkil olunan görüşü zamanı söylədiyi nitqindən də açıq aşkar görürük: “Lənkəranın həmişə böyük, yüksək ziyalı insanları olubdur... Bizim dostumuz, Lənkəranın ən böyük ziyalılarında biri Mirhaşım Talışlının oxuduğu şeir məni çox heyran etdi... Nə qədər zəkali bir insandır, nə qədər Azərbaycana sədaqətli bir insandır. Mən sizə təşəkkür edirəm”.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə dönüşündən sonra apardığı siyasət, Azərbaycanın inkişafı naminə imzaladığı müqavilələr və s. gördüyü işlər belə ədiblərin ilham mənbəyi olmuşdur. Məlum olduğu kimi 1994-cü ilin sentyabr ayında Bakıda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın 11 böyük neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarının istifadə edilməsi barədə "Əsrin müqaviləsi" adlanan müqavilə imzalandı. Bu tarixi saziş Məsudi Dövrənin “Əsrinin kontraktı”, Aliyə Seyidqızının “Bakı-Ceyhan kəməri!” və s. şeirlərdə poetik dildə öz ifadəsini tapmışdır:

Keçəcək Türkiyədən ən məşhur
Cahan kəməri!
Şanımız, şöhrətimiz – Azərbaycan kəməri!
Ay ulduzlu, al-yaşıl- göy rəngli
bayraqlı boru,
Əsrdən-əsrə əmanət-Bakı-Ceyhan kəməri!...

Lənkəran ədəbi mühitində Qarabağ hadisələri, 20 yanvar faciəsi qəm – kədər motivləri gətirdiyindən bir çox ədiblərin yaradıcılığında matəm motivləri duyulur. Lakin ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi gələcəyə inam, işıqlı sabah arzularını artırdığından

birbaşa ədəbiyyata da təsir edir. Bunun nəticəsində get- gedə ədəbiyyatda matəm motivləri öz yerini sabaha inam hissi ilə əvəzləyir. Zamanla isə dahi rəhbərin səyləri nəticəsində çiçəklənən Azərbaycan ədiblərə daha nikbin əsərlər yaratmağa stimül verir. Biz bunu Məsudi Dövrən yaradıcılığında daha çox müşahidə edirik :

Budur lal olmağın səbəbi insan
Sevinir yurdumla Məsudi Dövrən.
Şərqə sütun olan gen Azərbaycan,
Qərbə işıq saçır hər an, hə zaman.

Gördüyümüz kimi poeziyada xalqın xilas, sabitliyin bərpa olunması-ümummilliyet liderimiz Heydər Əliyevin xilaskar obrazı kimi təcəssümü bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi onun ayrılmaz hissəsini təşkil edən Lənkəran ədəbi mühiti və mühitdə yazıb yaradan ədiblərin də yaradıcılığında kənar qalmamışdır.

Məmmədova-Kekeç Elmira
dosent
Bakı Avrasiya Universiteti
mamedovaelmira4@gmail.com

Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı - Nurmühəmməd Əndəlib

Klassik ümumtürk ədəbiyyatında Nizami, Mövlana, Nəvai və Füzuli ədəbi məktəbləri diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Əndəlib də həmin ədəbi məktəblərdən bəhrələnərək yaradıcılıq örnəklərini ortaya qoymuşdur. Nurmühəmməd Əndəlib “Yusif və Züleyxa”, “Baba Rövşən”, “Zeynalərab”, “Leyli və Məcnun” kimi dastanları qələmə almışdır.

Klassik türkmən şairlərindən olan Nurmühəmməd Əndəlib bəzi qaynaqlara görə XVII-XVIII, bəzi mənbələrə görə isə XVIII əsrdə yaşamışdır. Onun yaradıcılığı lirik şeirlərdən və məsnəvilərdən ibarətdir. Əndəlib özünəqədərki ədəbi irsdən faydalanaraq, yaradıcılıq nümunələrini ortaya qoymuşdur. Xüsusilə Azərbaycan və özbək şairlərinin bədii yaradıcılığı onun üçün ilham qaynağı olmuş, Nizami, Həbib, Füzuli kimi Azərbaycan, Nəvai, Übeydi, Bedil kimi özbək şairlərinin bədii yaradıcılıq nümunələrindən bəhrələnmişdir. Nizami istisna olmaqla, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz digər şairlərin qəzəllərinə təxmislər yazmışdır.

Nizami ədəbi məktəbi bütün Şərq ədəbiyyatında öz izlərini qoymuşdur və bir məsnəvi məktəbi kimi diqqəti cəlb edir. Onun beş məsnəvisi islam təsirində olan Türk dünyası ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdir. Bu təsir tərcümələr və yeni əsərlər şəklində ortaya çıxmışdır. Əndəlib yeni bir “Leyli və Məcnun” əsəri ortaya qoymağa çalışmışdır. Əndəlib əslində məsnəvi ənənəsindən uzaqlaşaraq türk xalqlarının folklor janrlarından olan dastan şəklində işləmişdir. Dastanın mənzum hissələri qoşma və gəraylı şəklində şeirlərlə zəngindir:

*Həvəsi ilə getsəm ədəbxanaya,
Ağlın alar o dilbərin alları.
Saçları hələ ki, çatmaz darağa,
Yoxsa Tanrı uzaq salmaz yolları. (s. 184)*

Əndəlibin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi Nizami ilə yanaşı Füzuli yaradıcılığından da izlər daşımaqdadır. Hətta müəyyən şeirlər Füzuli qəzəllərinin təsiri altında yazılmışdır:

*Bə haqqı zati-pakin dərdimi bisyar et, ya Rəb,
Əlacı olmasın o cür ki, zarü zar et, ya Rəb.
Gözüm yaşın cigər qanı ilə gülünar et, ya Rəb,
Səra-pa peykərim Leyli üçün, əfgar et, ya Rəb,
Başıma rəhməti-eşqini bəs sərşar et, ya Rəb. (s. 201)*

Mirzəyev Elman
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzayev_or@mail.ru

Bir frazeoloji vahidin izahı haqqında (Azərbaycan dili şivələrinin materalları əsasında)

Dilçilik elmində dil tarixi, etimologiya, leksikoqrafiya və başqa sahələrin öyrənilməsində frazeologiya etibarlı mənbələrdən hesab olunur. Prof.M.Mirzəliyevanın fikrincə, son zamanlar ümumtürkoloji tədqiqatların obyektinə çevrilən və intensiv şəkildə araşdırılan frazeologiya hələ bu gün də öz sirlərini yaşayır. Frazeoloji vahidlərin tarixi aspektdə araşdırılmasının da böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayan müəllif daha sonra yazır: “əslində dərin və sandallı tarixi elmi tədqiqatların olmaması frazeologyanın bir sıra nəzəri problemlərinin həllində çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır”.

Burada bir məqamı da, xüsusilə vurğulamaq yerinə düşər ki, indiyə qədər Azərbaycan dilinin frazeologiyası şivə materialları əsasında monoqrafik tədqiqat obyektinə olmamışdır. Baxmayaraq ki, şivə leksikası bu cür ifadələrlə zəngindir və prof.Q.Ş.Kazımovun təbirincə desək “bunların tarixi aspektdə tədqiqi dilin semantik inkişafını izləmək üçün açaqdır”.

Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinə daxil olan Ağbaba, Goranboy, Qazax şivələrində “azacıq dincəlmək, nəfəsini dərmək” mənasında *soluğ almax//soluğunu dərməx'* frazeologizmləri qeydə alınmışdır. – *Yorulmuşam, qoy bir az soluxumu dərem* (Qazax). Maraqlıdır ki, əsasən, dilimizin qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan bu sabit söz birləşməsinin ekvivalenti Masallı şivələrində məhdud dairədə *sol utmax//nəfəsini utmax* şəklində “susmaq, dinib-danışmamaq” anlamını ifadə edir.

Məlum mənbələr belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, qeyd olunan frazeologizmin formalaşmasında iştirak edən *sol//soluğ* tərəfi etimoloji cəhətdən türk dilləri ilə bağlı olub, dilimizin uzaq keçmişi ilə səsleşir. Hansı ki, tarixi abidələrimiz və müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmayan bu söz şivə leksikasında yaxşı mühafizə olunmuşdur. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə “nəfəs” mənasında *solux* (Qazax) sözü verilmişdir. Bu baxımdan, dialektoloji tədqiqatlar zamanı Cəlilabad rayonunun İnili, Böyük Bəcrəvan, Yardımlı rayonunun Şıxlar kənd şivələrində tərəfimizdən qeydə alınmış və semantik cəhətdən “dincəlmək, rahatlaşmaq” mənasına müvafiq olan *soluxlamağ* feili də maraq doğurur.

Əldə edilən dil faktları sübut edir ki, *sol//soluğ//solux* müxtəlif formalara malik olmaqla, türk dillərinin bir çoxunda sərbəst işlənir. Rusiya Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun hazırladığı və 2003-cü ildə nəşr olunmuş “Этимологический словарь тюркских языков” adlı əsərdə türk yazılı abidələri və müasir türk dillərində *solu//solux* və s. variantlarda qeydə alınmış bu çoxmənalı söz aşağıdakı mənələrdə qeydə alınmışdır: 1) çətin, ağır nəfəs almaq (bütün mənbələrdə), tövşümək, tənğnəfəs olmaq, ləhləmək, xırıldamaq (*so:l, sul* şəklində bəzi

mənbələrdə); 2) nəfəs çəkmək ; 3) dincəlmək; 4) vıyıldamaq; *solıx* şəklində (noqay və şərqi türk dillərində) - 1) nəfəs almaq; 2) nəfəsini dərmək, dincəlmək. Məlum mənbədə bu formaların həm də monqol, tunqus-mancur mənşəli dillərdəki paralellikləri üzə çıxarılmış, tatarca *sulıx* “nəfəs, nəfəs alma”, başqırd dialektlərində *xulıv*, qazaxca *solıx* “tez-tez nəfəs almaq (istidən, yorğunluqdan)” sözləri, etimoloji cəhətdən *solu* əsasına -ş, -v, -x şəkilçilərin əlavəsi kimi izah edilmişdir. Həmin mənalar *solq-solq et* “təngnəfəs olmaq, tövşümək”, “hıçqırmaq” (qazaxca), *solq et* “dixsinmək, səksənmək” (qırğızca) və s. idiomatik ifadələrdə də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, ümumtürk mənşəli *sol//soluğ//solux* sözü Azərbaycan dilində yalnız dialekt səviyyəsində sabitləşsə də, leksik-semantik və struktur cəhətdən inkişafı orta qazaxca türklərinin xüsusiyyətləri ilə yaxınlıq təşkil edir.

Qəribli İslam
professor
Muradzadə Sevinc
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
sendi1302@gmail.com

XX əsr uşaq poetik ədəbiyyatında maarif və mədəniyyətin təbliği

Məlumdur ki, XX əsr maarifçiliyinin əsas ideyasını maarif və mədəniyyət məsələləri təşkil edirdi. Belə ki, o dövrün bədii, elmi-kütləvi əsərlərində bu məsələlər ön planda dururdu. Bundan əlavə dövrün mətbuatı da bu amal uğruna mübarizə aparır, o zamanın cəmiyyətindəki mənfilikləri göstərərək, onlara çıxış yolu axtarırdı. Əlbətdə, bu hal uşaq mətbuatında da eyni vəziyyətdə idi, çünki bir xalqın tərəqqisi üçün özünə tənqidi yanaşması vacibdir, bu da yeni ideyaların üzə çıxmasına zəmin yaradırdı.

Uşaq mətbuatında dərc olunan didaktik - əxlaqi mövzulardakı yazılar, ibrətəməz hekayələr və poeziya parçaları bu əhəmiyyətli işin təməlini qoymağa yardımçı oldu. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulan jurnallarda və kitablarda dərc olunan poetik əsərlər dövrün mühüm şəxsiyyətləri tərəfindən qələmə alınır. Bu əsərlər maarif və mədəniyyəti təbliğ etdiyi üçün sadəcə uşaqlar üçün deyil, eyni zamanda böyüklər üçün də lazımi xarakter daşıyırdı.

Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Mirzə Ələkbər Sabir kimi dövrün poeziyasında mühüm yer tutan maarifpərvər şəxsiyyətlərin əsərləri uşaq mətbuatı səhifələrində işıq üzü görürdü.

M.Hadinin “Dəbistan”da dərc olunan “İrfandır” rədifli “Sevgili şagirdlərimizə ərməğan” şeiri mahiyyət etibarilə uşaqları təhsilə səsləyir.

Dəbistan bir baharistan, onun əzhari ürfandır,

Dəbistan bir nihalistan, onun əsmari ürfandır

Bizcə, M.Hadi “Dəbistan”da dərc olunan maarif və tərbiyə məsələləri ilə mövzu baxımdan eyniyyət təşkil edən bu şeirində xarabalığın da memarının maarif, təlim, tərbiyə olduğunu göstərir. Poetik əsərlərdə tərbiyə məsələlərinin işıqlanması nümunələri ədəbiyyatımızda qədim dövrlərdən mövcuddur. Bayatılar, oxşamalar, laylalar və digər bu tip poeziya nümunələrini xalq şirin dilində gənc nəslinin inkişafı üçün yaratmışdır. Buna əsasən də XIX-XX əsrlərdə, maarifçiliyin intibah dövründə poetik əsərlərdə bu yanaşmanı görməmək qeyri-mümkün idi. İstər uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş mətbuatda, istərsə də digər, ədəbi fəaliyyət göstərən məcmuə və qəzetlərdə tərbiyə və maarif məsələləri qabardılmış, uşaqların elm və təhsil yolunda irəliləməsinin, yeni tipli məktəblər

yaradılmasının zəruri olduğu qeyd olunmuşdur. Nəticə olaraq, XX əsrlərdə yaranan yeni məktəblərə şagirdlərin çağırışı aktual məsələ idi .

“Dəbistan”da dərc olunan “Ana nəsihəti” şeirində balacalara humanizm, azadlıq və demokratiya ideyaları aşılır. Uşaqların kiçik yaşlardan bu cür yetişdirilməsi onların ətraf-almə baxış bucağını dəyişməyə, insanlara məhəbbətinin artmasına, təhsilə yönəlməsinə böyük tövə verir.

Azad təfəkkürün formalaşması yalnız elm yolunda irəliləyən cəmiyyətlərdə nəticələnmə bilər ki, şeirin misralarında da bu fikir öz əksini tapmışdır:

Hürriyyətü elmü nur,
Hər yerdə etmiş zühur,
Qəlblərə verir sürur,
Qafil olub yatma, dur.
Seyri-gülüstana eylə,
Seyri-dəbistan eylə.

“Rəhbər” jurnalının proqramında yer alan poetik əsərlər də bu mövzulara xidmət edirdi. Məsələn, Abbas Səhhətin “Dəvət”, “Nidayi-millət”, “Qitə” və s. şeirləri bu qəbildəndir.

“Rəhbər” kimi “Məktəb” məcmuəsinin də əsas məqsədi şagirdləri bu xüsusda yetişdirmək idi. Elə “Məktəb”in birinci sayında dərc olunan “Çalışalım” adlı şeir də bunun təsdiqi üçün uyğun nümunədir.

Tənbəllikdən sağınalım,
Çalışmanın zamanıdır.
İnsanlığa tapınalım,
İş insanın bir canıdır.

“Məktəb”də dərc olunan “Zavallı qız” və “Mərhəmətli ata” şeirləri isə məktəbə getməyən qız uşaqlarının məktəb, elm eşqi ilə qəblərinin dolu olmasını göstərir.

Jurnallarda dərc olunan bu poetik nümunələr məktəblilərin vətənə, yurda sevgisini, ailəyə, böyüklərə, elə - elata məhəbbətini, məktəbə, elmə, maarifə rəğbətini artırır. Məqsəd azad düşüncəli, savadlı şəxsiyyətlər formalaşdırıb, elmə meyil edən xalqlardan heç də geri olmadığımızı göstərmək idi. Şeirlər dildən-dilə dolaşaraq məktəbə getməyən uşaqlarda da məktəb sevgisi yaradıb, cəmiyyəti maarifə həvəsləndirirdi. Bəzi tabuları qırmaq üçün də ədəbiyyat, mədəniyyət böyük rol oynayır. Bunu anlayan maarifpərvər şəxsiyyətlərimiz uşaqlara xitabən şeirlər yazır, onlara elmin, təhsilin gözəlliyindən bəhs edirdi. Onlar din xofu ilə yetişən uşaqların psixologiyasını tanıyır, dinin düzgün ötürülmədiyini anlayaraq onları təhsilə səsləyirdi. Məktəbi cənnətə, gülüstana bənzədən ədiblər uşaqların marağını cəlb edirdilər. Tənbəlliyi, əyləncəni pisləyən şairlər oxumağın, durmadan çalışmağın, əməksevərliyin tərəfdarı olaraq şeirlərini qələmə alırdı. Ənənəvi tədris prosessində bu hal doğru sayılırdı, lakin diqqət ediləsi bir məqam da var ki, uşaqlar oyuna daha çox meyilli olduqları üçün oxumaq bir müddət sonra onlara sıxıcı gələ bilər. Bunun üçün də müəllim şagirdlərini yormamaq üçün oyundan uzaqlaşdırmayaraq öyrənməsinə kömək etməlidir.

Azad fikirli şagirdlərin yetişməsi yeni fikirlərin inkişafına yol açacaqdır. Marifçilərimizin əsas məqsədi dolğun fikirlər irəli sürən, hüquq və vəzifələrini bilən, yeniliyə meyilli nəsil yetişdirmək idi. Əgər biz müqayisəli şəkildə XX əsrin tədris metodu ilə XXI əsrin tədris metodunu tədqiq etsək, lazımı nəticəni əldə edə bilməyəcəyik, çünki dövrlərin düşüncə tərzini və informasiya mübadiləsi fərqlidir. Lakin bu o demək deyil ki, hazırkı zamanda yeni nəslin yetişdirilməsi üçün keçmişə nəzər yetirmək lazım deyil. Biz maarif və elm uğruna mübarizə aparan insanların yanaşma tərzlərini öyrənib, doğru yaxud yanlış etdikləri məsələləri təhlil edərək vacib yerləri tədris metodumuza əlavə etməliyik.

Beləliklə, ilkin tədqiqatımız göstərir ki, XX əsr ilə XXI əsrin poeziya məzmunlu uşaq ədəbiyyatının müqayisəsində güclü fərqlər var. Tədrisdə bunları diqqətə almaq vacib məsələdir. Azərbaycan folklorundan tutmuş klassik şairlərinə, mətbuatından yeni dövr ədəbiyyatı və mədəniyyətinə qədər məktəblilər məlumatlanmalı, dövrə uyğun nəticələr çıxararaq maarif və mədəniyyət məsələlərini milli şüurda dərk etməlidirlər.

Qəribli İslam
professor
Əhməd zadə Gülşən
Magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
gulshenzulfuqarzade@gmail.com

Ümumtəhsil məktəblərində çoxmənalı sözlərin tədrisi

Eyni leksik mənə ilə bağlı bir-birinə yaxın müxtəlif mənaları bildirən sözlərə çoxmənalı sözlər deyilir. Məsələn, qol-adamın qolu, ağacın qolu, çayın qolu və s. Çoxmənalı sözlərdə mənaların biri əsas, digəri isə ondan törəmə olur, yəni sözün əsas mənasının məcazlaşması yolu ilə yaranır. Bu o deməkdir ki, çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər çox olursa-olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi, müstəqim mənasını təşkil edir. Başqa mənaları isə ilk mənaya az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törənmiş mənaları kimi özünü göstərir. Çoxmənalılıq yaradan sözlər həmişə eyni nitq hissəsinə aid olur.

Orta ümumtəhsil məktəblərində çoxmənalılığı tədris edərkən dərsin mərhələləri aşağıdakı şəkildə təşkil oluna bilər:

Motivasiya. Bu mərhələdə müəllim T.Elçinin "Göz" şerini lövhədə qeyd edir:

Bilirsənmi göz nədir?	-Səhərin də gözü var,
Bu balaca söz nədir?	Günəşlə bir açılar.
Hə, gülürsən	Bulağın da,
Demək bilirsən?	Quyunun da gözü var,
De görək.	Tutulsa, o quruyar,
-Adam gözü,	Tamam kəsilər suyu,
Heyvan gözü,	Olar kor quyu
Quş gözü.	Şkafın da,
Baxmaq üçün,	Stolun da,
Görmək üçün	Mənzilin də gözü var.
Düzəldiblər bu sözü.	Kimin belə sözü var?
-Sonra bəs?	
-Bilmirəm.	

Uşaqlar, sizcə, bu şeirdə "göz" sözü həqiqi mənada işlənib ya məcazi? Şagirdlərin cavabları dinlənir və məlum olur ki, "adam gözü", "heyvan gözü", "quş gözü" ifadələrində həqiqi mənada, "səhərin gözü", "bulağın gözü", "quyunun gözü", "şkafın gözü", "stolun gözü", "mənzilin gözü" ifadələrində isə məcazi mənada işlənmişdir. Deməli, göz çoxmənalı sözdür. Daha sonra şagirdlər dərslərdəki nəzəri material ilə tanış olurlar.

Tədqiqat sualı. Çoxmənalı sözlərin dilimizdə işlənməsinin rolu nədən ibarətdir? Cavablardan məlum olur ki, çoxmənalı sözlər bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yaranmasında mühüm rol oynayır və fikrin daha ekspressiv olmasına xidmət edir.

Tədqiqatın aparılması. Bu mərhələdə müəllim iş vərəqlərini şagirdlərə təqdim edir. İş vərəqidəki suallar yeni biliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

İş vərəqi

1.Çoxmənalı söz hansıdır?

A) meşə B) çəllək C) burun D) ürək E) yataq

2. Çoxmənalı sözlər haqqında verilmiş fikirlərdən hansı doğrudur?

A) çoxmənalı sözlər məcazi mənə əsasında formalaşır.

B) yalnız bir leksik mənə olan sözlər çoxmənalı söz adlanır.

C) çoxmənalı sözlərdə bütün sözlər həqiqi mənədə olur.

D) çoxmənalı sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər.

E) çoxmənalı sözlərdə sözün mənələri arasında heç bir bağlılıq olmur.

3."Atın dişi", "darağın dişi" birləşmələrindəki "diş" sözü hansı mənə qrupuna daxildir?

A) omonim B) sinonim C) çoxmənalı söz D) antonim E) təkmənalı söz

Məlumatın mübadiləsi. Şagirdlər öz cavablarını elan edir. İş vərəqləri lövhəyə yapışdırılır və sualların müzakirəsi başlayır.

Məlumatın müzakirəsi. Suallar izah olunur, şagirdlərin doğru və yanlış cavabları aydınlaşdırılır. Birinci sualda "burun" sözü çoxmənalıdır. İkinci sual nəzəri materiala əsaslanır. Doğru cavab A variantıdır. Üçüncü sualda "diş" sözü çoxmənalı sözdür.

Nəticə və ümumiləşdirmə. Çoxmənalı sözlər məcazi mənə əsasında formalaşır. İlkin mənə həqiqi, sonradan törəmiş mənə məcazi mənədir. Çoxmənalı sözlər dildə işlənərək nitqin daha təsirli, rəngarəng, emosional olmasına xidmət edir.

Yaradıcı tətbiqetmə. "Boğaz" sözünü çoxmənalı söz kimi cümlələrdə işlədin.

Arifin boğazı ağrayırdı. Qrafinin boğazı dar idi. Çəkmənin boğazı cırılmışdı və s.

Qiymətləndirmə. Şagirdlərin nailiyyətləri qiymətləndirilir, qiymətlər müəllimin "Formativ dəftər"ində və şagirdlərin "Qiymət kitabçası"nda əks olunur.

Rufullayev Qədim
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
qedimrufullayev@gmail.com

“Dastani- Əhməd Hərami” poemasında dastan motivləri

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olan epik əsərlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların xalq yaradıcılığından qaynaqlanmasıdır. Təkcə,N.Gəncəvi yaradıcılığına müraciət etsək, görərik ki, onun “Xəmsə”sinə daxil olan poemalarını xalq həyatından götürülmüş neçə-neçə nağıl və dastanlar bəzəyir.

Buradan görünür ki, qədim dövrün sənətkarları əsərlərinin bədii gücünü artırmaq üçün el ədəbiyyatının aktual mövzularına müraciət edirmişlər. Onların qələmindən çıxan irihəcmli əsərlər zamanın tələbi ilə fars dilində yazılmasına baxmayaraq, məzmun və forma, eləcə də daşdıqları ideyahesabına daha çox milli mahiyyət daşıyırdı. Bu dövrdə araya-ərsəyə gələn və ən çox oxucu kütləsinin marağına səbəb olan əsərlər nağıl və dastan motivləri əsasında yazılan poemalar sayılırdı. Yazılı ədəbiyyatda bu ənənə orta əsrlərdə də davam etmişdir. Əgər bu vaxta qədər yaranan belə

əsərlər, əsasən, fars dilində qələmə alınırıdısa, bundan sonra bu, anadilli nümunələrlə diqqəti çəkməyə başlayır. “Dastani-Əhməd Hərəmi”, “Dəhnamə”, “Bəxtiyarnamə”, “Şəhriyar dastanı” kimi əsərlər buna misaldır.

XIII əsrdən başlayaraq ana dilində yazılan bu əsərlər, şübhəsiz ki, şifahi ədəbiyyatın təsiri ilə qələmə alınır. Dastan yaradıcılığı aşiq poeziyasının ən böyük janrı olduğunu nəzərə alsaq, o zamankı aşiq məktəblərinin yazılı ədəbiyyatın inkişafındakı rolunu vurğulamamaq mümkün deyildir. Təsadüfi deyil ki, XIII-XIV əsrlərdə Anadolu və Şirvan aşiq məktəbi öz inkişafının intibah dövrünü yaşayırdı. Daha əvvəl yaranan Anadolu aşiq mühiti təkcə el arasında deyil, öz dövrünün hakimləri tərəfindən də dəstək alırdı. Nəticədə, bu aşiq məktəbləri, xüsusilə “Şirvan aşiq məktəbi XIII-XIV əsrlərdə özünün peşəkar ifaçılıq və dastançılıq repertuarını bərqərar etdi.”

1277-cu ildə türk hökmdarının əsərlərin bundan sonra ana dilində yazılması ilə bağlı qəti qərar, təkcə o zamankı türkiyə hüduqlarında deyil, yaxın bölgələrdə də az təsirə məruz qalmamış, türk-ana dilində yeni-yeni əsərlərin yaranmasına rəvac vermişdir. Yuxarıda adları çəkilən əsərlərin məhz ana dilində yazılmasında əsas həvəsləndirici amillərdən biri də sözügedən qərar olmuşdur.

Orta əsrlərdə dastan mötiwləri əsasında qələmə alınan ilk əsər “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasıdır. Bu əsər həm də ana dilində qələmə alınan ilk məsnəvidir. Müəllifi məlum olmayan bu məsnəvinin əruz vəznində və klassik poemaların kompozisiyası fonunda ərsəyə gəlməsi sözsüzdür.

Burada vurğulanır ki, Kırmıdan olan Əhməd Hərəmi ətrafına topladığı oğruların başçısıdır. Bağdad sultanının zəngin var-dövləti haqqında yayılan söz-söhbətləri eşitcək onu ələ keçirmək məqsədilə dəstəsi ilə Bağdada gəlir. Doqquz yaraqlı ilə saraya daxil olan Əhməd Hərəmi arzuolunmaz vəziyyətə düşür. Dostları şah qızı Güləndam tərəfindən məhv edilir, özü isə yaralı halda aradan çıxır. Bütün bu uğursuzluqları qəbul etməyən Əhməd Hərəmi onun baskarı olan Güləndamdan qisas almaq hissi ilə alışıb yanır. Bu məqsədlə qıza elçi göndərir və onunla ailə qurur. Öz vətəninə dönərkən, yolda Güləndamı öldürmək üçün fürsət yaranır, ancaq bir təsadüf nəticəsində Güləndam xilas ola bilir və ondan gizlənir. Bundan sonra daha da qisas hissi ilə alışıb yanan Hərəmi onu axtarmağa başlayır. Şiraz hakiminin oğluna ərə getməsini öyrəndikdən sonra saraya gələn Əhməd Hərəmi öz mürtəcə əməllərinin qurbanı olur. Güləndam tərəfindən öldürülür.

“Dastani-Əhməd Hərəmi” poeması klassik məsnəvilərə xas olan ənənələri qorumaqla bərabər, xalq ədəbiyyatı ilə bağlı bir çox məziyyətləri də özündə daşımaqdadır. Onlardan birincisi, əsərdə aşiq ədəbiyyatının, xüsusilə onun ən böyük və geniş yayılmış janrı olan dastanın əlamətləri görünməkdədir. Belə ki, 1632 misradan ibarət olan bu yazılı ədəbiyyat nümunəsi məclislər səkində qələmə alınmışdır. Məclisdən-məclisə keçdikcə xüsusi təhkiyəsulu burada özünü göstərir. Məsələn; birinci məclisin sonunda sarayı hərəmilərdən qoruyan şəxsin axtarışından, eləcə də Güləndamın bunu sirr kimi saxlamasından söhbət getdiyi bir vaxtda fikir yarımçıq qoyulur. Nəzərlər doqquz yoldaşını itirən və canını bir təhər qurtarıb qaçan Əhməd Hərəminin üzərinə yönləndirilir:

Bu ənənə, əslində, xalq dastanlarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. “Aşıqlar dastanda təsvir olunan bir hadisədən başqa bir hadisəyə keçmək üçün maraqlı üsullardan istifadə edirlər. Çox zaman danışılan hadisə, epizod tamamlanmır, yarımçıq saxlanılır, beləliklə, dinləyici intizarda qalır.”

Əsərin xalq ədəbiyyatı ilə səsleşən məqamlarından biri dəyazığın öz müsbət qəhrəmanına olan münasibəti ilə əlaqədardır. Güləndam gözəl, ağıllı, tədbirli və fədakardır. Əsərin əvvəlində zərif bir çiçək kimi təqdim olunan Güləndam, əsərin sonuna qədər tərəvətini itirməyən, elin adət və ənənələri qarşısında əyilən, ona dəyər verən bir qızıdır. Öz şəxsi bacarığı ilə hərəmiləri zərərsizləşdirir, əsl qəhrəmanlıq nümunəsi göstərir, təkəbbür və şöhrətpərəstlikdən uzaq olur. Atasını onu Əhməd Hərəmiyə ərə vermək istədikdə, başına gələcək faciələri gördüyü halda, sözünü yerə salmır.

Bu ənənə bir çox xalq dastanlarında da qorunmaqdadır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” və s. kimi dastan qəhrəmanları təmsil etdiyi xalqın dəyərlərinə sahib çıxaraq özünəməxsus dözümlü və bacarıqları ilə xalqın arzu və isteklərini, onun mübarizə əzmini və ölümsüzlüyünü ifadə edirlər.

“Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasında daha bir məsələ vardır ki, o həm xalq həyatında, həm də bədii əsərlərdə aktuallığı ilə diqqəti çəkməkdir. Bu yuxugörmə və yuxuyozma ilə bağlı hadisədir. Əsərdə görürük ki, Şiraz hökəmdarının oğluna ərə gedən Güləndam indiki halı üçün nə qədər xoşbəxt idisə, onu qisas almaq məqsədi ilə daim təqib edən və bununla başqalarının da həyatına təhlükə yaradan Əhməd Hərəmi tərəfindən bir o qədər narahat idi. Güləndamın bu əhvalı bir gün gördüyü yuxusunda da əks olundu; bir qara it onu qəflətən qapır. Güləndam yuxusunun təhlükədən xəbər verdiyini anlayır və özünü buna hazırlayır.

Biz bu məsələni, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da görməkdəyik. Dastanının “Salur Qazan evinin yağmalanması boyu”nda Salur Qazan və Qaraca Çobanın da yuxusu qəhrəmanların təhlükədə olduğunu göstərirdi.

Xalq dastanlarının epik-lirik xarakterli olduğunu bilirik. Burada hadisələrin təsviri ilə yanaşı qəhrəmanların düşdüyü vəziyyətə uyğun əhval-ruhiyyəsinin lirik təqdimatı dastanların səciyyəvi xüsusiyyətidir.

“Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasının Azərbaycan ədəbiyyatında ilk epik-lirik xarakterli yaradıcılıq nümunəsinin olduğunu nəzərə alsaq, xalq dastanları ilə onun əlaqəsinin hansı səviyyədə olduğunu görürük.

Adıçəkilən əsərin dili də xalq danışığı və deyimləri ilə zəngindir. Poemada təsadüf olunan atalar sözləri, o cümlədən “yazılan pozulmaz”, “böyüyə qarşı çıxmazlar”, “məsəldir, sevəni sevmək gərəkdir”, “bıçaq soquqə irdi neyləyim” və s. kimi deyimlər indi də xalq arasında işlənməkdədir. Bütün bunlar isə “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasının Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm ədəbi hadisə olduğunu göstərməklə bərabər, xalq yaradıcılığı ilə son dərəcədə bağlı olmasını da ifadə edir.

Rzayeva Aynur
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mrs.rzayeva@list.ru

Mətn və diskursun bəzi spesifik xüsusiyyətləri

Son dövrlərdə tətbiqi dilçilikdə önəmi artan məsələlərdən biri kimi diskurs dilçilər tərəfindən maraq kəsb edir. XX əsrin sonlarına doğru isə koqnitiv, multidisiplinar və ya fənnlərarası yeni humanitar elm sahəsi meydana gəlməyə başladı. Bununla belə diskurs-koqnitiv paradigma yaranmağa başladı. J.Derrida, M. Fuko, U.Eko, T. Van Dayk, R. De Boqrand kimi bir sıra tədqiqatçılar mətn və diskurs, onların əhəmiyyəti, pragmatik və koqnitiv aspektləri barəsində araşdırma aparmış və fikirlər irəli sürmüşlər. Mətnin diskurs tədqiqatlarında rolu və əhəmiyyəti haqqında fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, yalnız dilçilər deyil, hətta bəzi filosof və psixoloqlar da mətni (semiotik anlamda) mühim element hesab edir. N. Enkvist 1989 –cu ildə yazdığı *Mətn dilçiliyində baza terminləri* məqaləsində Diskursu aşağıdakı kimi tərif etmişdir. *Diskurs mətnlə sosial komponentə malik kontekstin vəhdətidir.* (Enkvist, 1989)

Diskursa həm linqvistik, həm də fənlərarası yanaşmalarda mətn ən mühim faktor hesab edilə bilər. M.A.K. Hallidey və R. Həsən mətnin formalaşmasında əsas xüsusiyyət sayılan kohezianı

İngilis dilində olan materiallar əsasında tədqiq edən ilk tədqiqatçılardan hesab oluna bilər. (Halliday and Hasan, 1976). Onlar *İngilis dilində koheziya* adlı məşhur əsərlərində koheziya vasitələrini müxtəlif qruplara bölmüşlər. Sonralar isə İ. Qalperin (Гальперин, 1981) bu üsulu rus dilçiliyində, K. Abdullayev (Абдуллаев, 1984) isə Azərbaycan dilçiliyində həmin dillərin materiallarından istifadə edərək tədqiqat aparmışdır.

Koqnitiv dilçiliyin ən maraqlı doğuran tərəflərindən biri mətn və anlam məsələsidir. Mətndəki biliklər və diskurs iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Son dövrdə tədqiqatçılar mətni anlama prosesində linqvistik deyil psixoloji amillərin roluna diqqət çəkirlər. Dil anlamaya, anlama dilə mətn vasitəsilə təsir edir. Mətnlərdə sözlərin altında anlayışlararası, anlamlararası və digər vasitələr mövcuddur ki, fikirləşmə prosesinin əsasını təşkil edir. Mətndəki mənalar leksik vasitələrin, yəni sinonim, omonimlərin və təkrarların və həmçinin qrammatik vasitələrin-yəni artikllərin, əvəzlilərin, suffikslərin və ədatların hesabına baş verir.

Mətn və diskurs arasındakı bəzi fərqləri nəzərə çatdırmaq istərdik. Bunlar aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər.

-Mətn daha çox yazılı, diskurs isə şifahi olaraq dəyərləndirilir.

-Mətn diskursdan daha böyük məfhumdur, belə ki diskurs daha çox real danışmaq hadisəsi olduğu halda, mətn isə mental hadisə hesab olunur və diskursda reallaşma bilər.

-T. Turayevaya görə mətn daha çox normativ və əhatəli, diskurs isə spontandır.

-Diskurs şifahi nitqi əhatə etdiyindən dialoji, mətn isə növündən asılı olaraq həm dialoji, həm də monoloji formada təzahür edə bilər.

-Mətn daha çox geniş və əhatəli olduğundan burada bitkinlik və informativlik də diskursdan daha çox hiss olunacaqdır.

Diskurs növləri arasında fərqlər bir çox aspektlərdə vacibdir, məsələn, oxucu məzmunun müəyyən elementlərini başa düşür və situasiya onun sosial fonuna əsaslanır. Bu yolla mətnin və ya hissələrinin komponentləri ümumilikdə mətnin təsirliliyini təşkil edir. (Faiclough, 2010; de Beaugrande and Dressler, 1981).

Diskursun sosial nəzəriyyəsində koherensiyanın ideoloji funksiyası vurğulanır. Ağılımıza inanclarımızdan yaranan belə bir fikir gələ bilər ki, mətn sadəcə onun üzərində eksplisit göstəricilər olmadan məna əlaqələrini anlayan üçün məna kəsb edir. Feyrklounun vurğuladığı kimi (Cohesion and Coherence in English 83-84) əlaqəli oxuda xüsusi vasitələrin formalaşması oxucunun şərhinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bədii diskursdan bəhs etmək üçün ilk öncə müxtəlif konseptlərdə koherentliyi təyin etmək lazımdır.

İstər ənənəvi, istərsə də müasir ədəbi araşdırmalar bədii mətnin təhlili üzərində qurulmuşdur. Araşdırmaların əksəriyyəti psixoloji, sosioloji və tarixi "kontekst"lə əlaqəlidir, amma ədəbiyyat nəzəriyyəsinin komponentləri zəif, sistemli nəzəri və empirik araşdırmalardan ibarətdir. Buna baxmayaraq, burada son zamanlarda özündə həm bədii mətni, həm də bədii konteksti ehtiva edən nəzəriyyəyə yönəlcəyik. Bədii mətnin təkə struktur deyil, həmçinin onun funksiyaları, onun yaranma şəraiti, psixoloji, sosioloji, antropoloji və tarixi xüsusiyyətləri tədqiqatlar zamanı nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, diskurs və mətnin bənzərliyi fərqli xüsusiyyətlərindən daha çoxdur və bir çox dilçilər mətn və diskursu hətta eyni konsept olaraq qəbul etmişdir. Fikrimizcə, onların ən bənzər xüsusiyyəti həcmindən asılı olmayaraq semiosferada müəyyən informativlik yükünə malik olmasıdır. Yəni həm mətnin, həm də diskursun bir cümlə, hətta bir sözlə belə fikir ifadə etmə xüsusiyyəti vardır.

Seyfullayeva İlahə
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
seyfullayeva-i@mail.ru

Müasir Azərbaycan dilində ərəb sözlərinin iştirakı ilə yaranan düzəltmə leksik vahidlər

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərlə yanaşı başqa dillərdən, xüsusi ilə ərəb dilindən keçən sözlər də mühüm yer tutur. Ərəb mənşəli sözlər dilimizdə ayrılıqda müstəqil söz şəklində işlənməklə yanaşı, eyni zamanda söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edərək düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlərin yaranmasına xidmət edir. Bədii əsərlərdən topladığımız nümunələr belə söyləməyə əsas verir ki, ərəb mənşəli sözlər daha çox dilimizə məxsus -lıq⁴, -lı⁴, -sız⁴, -çı⁴ sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək rəngarəng semantik çalarlıqlar ifadə edən yeni düzəltmə leksik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir.

Müasir Azərbaycan dilində -lıq⁴ şəkilçisi adlardan ad düzəldən məhsuldar şəkilçi kimi fəaliyyət göstərir. S.Cəfərov qeyd edir ki, bu şəkilçi vasitəsi ilə, əsasən, on bir mənə qrupuna aid adlar düzəldilir. Bunlardan başlıcaları aşağıdakılardır: bir cismin çox olduğu məkanı bildirən atributiv isimlər, müəyyən sənətkar, peşəkar və ixtisas sahibini bildirən, mənəvi keyfiyyətləri özündə əks etdirən, cisimlərə məxsus əlaməti əks etdirən, mənsubiyyət və adətcarlıq bildirən, qismən mənfi mənada işlədilən, vəziyyət bildirən substantiv isimlər və s. (3; səh.183)

Bu məhsuldar şəkilçi əsl Azərbaycan sözləri ilə yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, ərəb mənşəli sözlərə də qoşularaq müxtəlif mənə çalarlarının ifadə etməsinə xidmət edir. Misallara diqqət edək:

“Avamlıq” sözü dilimizdə “cahillik, cəhalət, savadsızlıq, mədəni gerilik, mədəniyyətsizlik, sadəlik” mənalarında işlədilir. Məsələn: “Kor kişi tamamilə əski həyatın bir yadigarı idi. Əlbisəsinin tərzi, biçimi avamlığını andırırdı” (S.Hüseyn). “Səriyyə sadəliyindən, avamlığından hələ də başına gələn müsibəti tamamilə dərk edə bilmirdi” (M.İbrahimov). “Avamlıq” sözünün kökü olan “avam” sözü ərəb dilində “adi xalq kütləsi, xalqın savadsız hissəsi” mənasını ifadə edir (2; s.705). Bu söz dilimizdə də “cahil, geridə qalmış, oxumamış, savadsız, sadədil, sadələvh” mənasını kəsb edir (1; c.1, s.29). Məsələn: “Usta, mənə o qədər də avam hesab etmə. Mən zəmanəmizin qədrini yaxşı bilirəm” (H.Mehdi). Dilimizdə ərəb mənşəli “avam” sözü vasitəsilə eyni zamanda “avamcasına” zərfi də əmələ gəlir ki, bu da “avam adam kimi, heç bir şeyi başa düşməyən adam kimi; cahilcəsinə” mənasını ifadə edir. Məsələn: “Məşədi Kazım ağa avamcasına güldü” (Ordubadi).

“Dahilik” sözü ərəb mənşəli “dahi” və Azərbaycan dilinə məxsus -lıq⁴ leksik şəkilçisi vasitəsilə yaranmış düzəltmə sözdür. Bu söz dilimizdə “dahiyə xas olan ağıl və zəka; düha” mənasını ifadə edir (1; c II, s. 42). “Dahi” sözü ərəb dilində “ağıllı adam, görkəmli zəka” mənasını ifadə edir (2, s.335). Bu söz dilimizdə ayrılıqda da işlədilərək “1) xariqüladə ağıl və zəkaya malik olan şəxs; 2) dahicəsinə, dahiyə xas olan, ancaq dahinin yarada biləcəyi” mənalarını bildirir (1; c II, s. 42). Məsələn “Görürəm dalğındır bu dahi şair; Elə bil canlıdır onun nəfəsi” (S.Vurğun). “İnqilab dahisinin bu sözləri çoxdan həqiqətə çevrilmişdir” (H.Mehdi). Dilimizdə ərəb mənşəli “dahi” sözü vasitəsilə əmələ gələn “dahicəsinə” zərfi də işlədilir ki, bu da “istedadla, yaradıcılıqla” mənasını ifadə edir.

“Dərslik”. Bu söz dilimizdə “hər hansı bir fənnə dair dərs kitabı” mənasını ifadə edir. Sözü kökünü təşkil edən ərəb mənşəli “dərs” sözü mənə dildə omonimlik xüsusiyyəti kəsb edərək “I. 1) tədqiq etmə; 2) xırman vaxtı; II. dərs, “mühazirə” mənalarında işlədilir (2; s.317). Bu söz dilimizdə ayrılıqda da işlədilərək bir sıra mənə çalarları kəsb edir: “1) müəyyən bir fənni öyrənmək üçün daimi, müntəzəm təlim; 2) gələn məşğələyə hazırlaşmaq, oxuyub öyrənmək üçün müəllimin

şagirdə verdiyi tapşırıq, iş; 3) (məc) nəsihət, təlqin, öyrətmə; 4) (məc.) tənbeh, cəza” . Məsələn: “Reyhan bütün dərslərindən hər bir zaman beş alırdı” (M.Dilbazi). “Gah batan, gah çıxan qış günəşindən; Dərs alıb dayanma gendə, ey ilham” (M.Müşfiq). “Aqıl də yır-yığış edib şəhərə, dərse gəlməyə hazırlaşdı” (Mir Cəlal).

“Kabablıq”. Bu söz dilimizdə “kababa yarar, kabab bişirmək üçün” mənasında işlədilir. Məsələn: “Bizim bu oğlana bir dörd kilo kabablıq erkək əti ver!” (Mir Cəlal). Ayrılıqda ərəb mənşəli “kabab” sözü dilimizdə “adətən şişə taxılıb köz üstündə, yaxud tavada qızardılan tikə-tikə doğranmış ətdən, bəzən də balıqdan ibarət yemək” mənasını ifadə edir. (1; c.3, s.6). Mənbə dildə də bu söz eyni mənada işlədilir (2; s.62). Dilimizdə ərəb mənşəli “kabab” sözü vasitəsilə əmələ gələn “kabablıq” sözü ilə yanaşı “kabab olan, kababla yeyilən, yanında (içərisində) kababı olan” mənasında “kabablı”, “kabab bişirib satan adam” mənasında “kababçı”, “kabab bişirib satma işi”, “kababçı işi” , “kababçı peşəsi” mənasında “kababçılıq” düzəltmə sözləri də işlədilir. Məsələn: “Möhtərəm sədrin kabablı çörəkdən xoşu gəlir” (M.İbrahimov). “Əhalinin bir qismi də xırda ticarətlə-çayçılıq, kababçılıq, həlimaşıcılıq, bəzzazlıqla məşğul olardı” (H.Sarabski).

Topladığımız nümunələrdən də görüldüyü kimi, ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilində düzəltmə leksik vahidlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Haqqında danışdığımız düzəltmə sözlər dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müsbət rol oynayır.

Səfərli Elşad
dosent
Ağazadə Söylü
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
soyluagazad168@gmail.com

Ümumtəhsil məktəblərində A.Bakıxanovun pedaqoji irsindəki əxlaqi – didaktik motivlərin öyrədilməsinin əhəmiyyəti

Əxlaqi – didaktik motivlərin özünü göstərdiyi və daha da təsiredici olduğu məkan məktəbdir. Məktəb mühiti elə bir dünyagörüşdür ki, bu mühitdə olmayan insanın əxlaq-tərbiyə məsələlərində çatışmazlıqlar özünü göstərir. Buna el içində “məktəb görməyib” deyirlər. Həqiqətən, ən passiv şagirdin əxlaqi – didaktik davranışlarından məktəb cavabdehdir. Şagird aşağı qiymətlərlə oxusa belə, onun təlim – tərbiyəsində müsbət keyfiyyətlərin toxumları əkilir.

A.Bakıxanovun zamanında köhnə məktəb problemi var idi. Dərsləklər kifayət qədər deyildi. R.Əfəndiyev bu barədə deyirdi ki, pedaqogika məsələləri ilə tanış olduğdan sonra anladım ki, xalqın maariflənməsinə mane olan əsas məsələ köhnə məktəbdir. Bunun üçün yeni məktəb açmaq lazımdır.

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasının təlim-tədris ocaqları inkişafının yüksək mərhələsinə qalxmışdır. Ümumiyyətlə, əxlaqi-didaktik məsələlər hər zaman aktuallığını qoruyur. İnsan bu dünyada var olduqca tərbiyəvi məsələlər də həmişə aktual olacaqdır.

Qeyd etməliyik ki, dünya mütərəqqi pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində təhsilin məzmunu problemi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki gənc nəsə hansı məzmununda və təcrübə faydalılıqda aşılması təhsili özəyini təşkil edir. Təhsilin məzmunu hakim ideoloji fikrin tələbinə görə təbiətin və cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq həmişə dəyişmiş, yenilənmişdir.

A.Bakıxanovun pedaqoji irsi məktəbdə tədris edilmək üçün çox münasibdir. Onun yaradıcılığı həm ilk yazdığı əsərlərində, həm də sonrakı elmi, bədii əsərlərində hakim mövqe tutan

əxlaqi – tərbiyəvi mövzularla zəngindir. Bu da imkan verir ki, Bakıxanov məktəblərin tədris planında yer alsın.

A.Bakıxanov pedaqoji məsələlərlə bir alim kimi məşğul olmuşdur. O, rəsmi olaraq müəllimlik vəzifəsində çalışmamışdır. Lakin gənclərin tərbiyəsi üçün iki pedaqoji əsər yazmışdır: “Təhzibül - əxlaq” və “Kitabi – nəsihət”. Bakıxanov məktəb uğrunda apardığı mübarizə ilə əlaqədar olaraq axtarış aparmış, belə əsərlər ərəsəyə gətirmişdir. Həmin vaxt əxlaqi bilikləri A.Bakıxanov kimi təbliğ edən başqa mütəfəkkir yox idi.

A.Bakıxanovun fikrincə, tərbiyənin məqsədi həqiqi insan olan şəxsiyyət yetişdirməkdir. Bunları nəzərə alan böyük pedaqoq “Təhzibül - əxlaq” və “Nəsihətnamə” əsərlərində şəxsiyyətin tərbiyə məsələsinə diqqət yetirmişdir. Həmin əsərlərində şəxsiyyətdə hansı keyfiyyətlər olmalıdır, o keyfiyyətləri sadalayır, onların üstün cəhətlərini misallarla diqqətə çatdırır.

Onun coğrafiyaya və astronomiyaya aid yazdığı “Kəşfül-qəraib” və “Umumi coğrafiya” əsərlərində şagirdlər üçün vacib olan elmi məlumatlar vardır. Bu əsərlərlə tanış olan məktəblilər coğrafiyaya, astronomiyaya aid elmi biliklərin XIX əsrin alimi tərəfindən necə hazırlandığı ilə tanış olsalar yaxşı olar. Ədəbiyyat dərslərində öyrəndikləri biliklərlə coğrafi biliklərini dərinləşdirirlər.

Tarixi əsər olan “Gülüstani – irəm”in Azərbaycan tarixinə aid yazılmış ilk tarixi əsər olduğunu ədəbiyyat dərslərində öyrəndikdən sonra əsərin özü ilə tanış olmaq çox yaxşı olardı. Əsər müqəddimə və beş fəsildən ibarətdir. Şagirdləri qruplara bölüb hər qrupa bir fəsil araşdırmaq, oxumaq tapşırıla bilər. Digər mərhələlərdə təqdimat əsasında bütün sinif əsərdən xəbərdar olur. Və müzakirə aparılır.

Bakıxanovun pedaqoq alim kimi bu əsəri yazmaqda əsas məqsədi keçmiş xalqına başa salmaq, bu yolla onun gələcəyini işıqlandırmaq idi. Müəllimlərin də məktəbdə əsas tərbiyəçi olduğunu nəzərə alaraq demək olar ki, bu məqsəd uğrunda şagirdləri bilikləndirmək onların öhdəsinə düşür.

Onun “Qanuni-Qüdsi” əsəri isə birinci elmi əsəri olmaqla fars dilinin sərf və nəhvini aiddir. O zamanda lüğət kimi çıxış edən əsər fars dilinin qanunlarını öyrənmək üçün faydalıdır. Bakıxanovun bütün əsərlərində bir pedaqoq yanaşması özünü göstərir. Orta məktəb tədrisinin əhəmiyyətini də burdan görmək olar.

Bakıxanovun nəinki elmi, bədii əsərləri də, əxlaqi – didaktik motivlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. İri həcmli bədii əsərləri də daxil olmaqla, lirik şeirləri, təmsilləri də pedaqoji fikrin inkişafına təsir edir.

Səfərli Elşad

dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

seferli.a @ mail.ru

Yusif Xoynunun “Tənvir” təzkirəsində məcazlının rolu məsələsi

Ədəbiyyatşünas alim prof. N.Şəmsizadə 2012-ci ildə çap edilmiş “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabında ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmimizin tarixi və müasir durumu ilə bağlı yazır: “Ədəbiyyat elmimiz bədii ədəbiyyatımızın özü qədər qədimdir... Onun mənşəyini, təşəkkülünü, peşəkar-elmi istiqamət kimi nəzəri formalaşmasını XI əsrdən Xətib Təbrizinin şərhçilik məktəbindən hesab etmək olar”. Biz alimin bu fikri ilə tam razılaşıırıq. Çünki akademik K.Talıbzadənin orta əsrlər ədəbi-nəzəri fikrin yaranıb inkişaf etmə mərhələləri üçün üç əsas istiqamət müəyyənləşdirmişdir ki, bunların sırasında poetika kitabları, estetika risalələri, ayrı-ayrı bədii əsərlərə yazılmış şərhləri özündə birləşdirən birinci istiqamətdir. Və bu istiqamətin əsas janrı isə ədəbi-nəzəri fikrin

inkişafında müstəsna mövqeyə malik şərh janrı idi. Şərh janrı yazıçı ilə oxucu arasında anlaşma, əlaqə yaratmaq məqsədini izləmişdir. Şərhçilər şairlərin əsərlərini beyt-beyt izah etməklə yanaşı, həm də ədəbi-nəzəri fikrin bir çox problemlərinə, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bir sıra məsələlərinə də öz şərhlərində yer vermişlər. Məsələn, X.Təbrizinin “əruz və qafiyə elminin yekunu” əsəri əruz vəznə, qafiyə sistemi və araşdırmamızın obyektə olan bədii təsvir və ifadə vasitələrinin elmi şərhinə həsr olunmuşdur. Şərhlərdə bəzən şairlərin işlətdiyi bədii təsvir vasitələrinin izahına, sənətkarlığın məna ilə əlaqəli yozumuna da təsadüf edilir. Yəni belə şərhlərin çoxunda şəkil ilə məzmun vəhdəti əsas götürülürdü.

X.Təbrizidən sonra şərhlərinə bu nəzəri prinsipə daha çox söykənən onun davamçısı Yusif Xoylu idi. O, iki istiqaməti, yəni məna gözəlliyi ilə forma kamilliyini birləşdirərək qədim bir şairin (Əbu-l-Əla Məərri nəzərdə tutulur) dediyi kimi hərəkət edir:

Onun mənaları sözlərini bəzəmişdir,
Sözləri isə mənalarını zینətləndirmişdir.

Şeirə məzmun və forma vəhdəti kontekstində yanaşan Y.Xoylu, Əbu-l-Əla Məərri şairini məhz bu vəhdətin işığında dəyərləndirib, şair kimi də onun sənətkarlıq keyfiyyətlərini, yeni, orijinal ifadə, təsvir tərzini bu aspektdə – özünün təbirincə desək: “tənvir” edir – yəni aydınlaşdırır, müəyyənləşdirirdi. Şairin müdrikcəsinə söylənmiş fikirlərini bir hünər, kəşf nümunəsi kimi xarakterizə edirdi. Lakin tənqidçi obyektivlik hissini əsas tutaraq, şeirə hərtərəfli qiymət verməyə çalışır, onun fikirləri ilə razılaşmayan, mübahisəli qəbul edilən mülahizələrinə görə bəzi opponentləri ilə mübahisəyə girməkdən də çəkinmir, öz qənaətlərinin üstünlüyünü müdafiə etməyi, bir növ düzgün mövqə nümayiş etdirməyi bacarır və doğru olaraq, tənqidçi K.Talıbzadənin də qeyd etdiyi kimi, şairin (yəni Ə.Məərrinin) qeyri-rasional, ağıl-məntiqə uyğun gəlməyən təsvir və bənzətmələrinə etiraz edir, onları “ifrata varan cəfəng mübaliğə adlandırır”.

Yusif Xoylunun elmi ictimaiyyətə daha ətraflı bəlli yalnız bir “Şərh-Ət-Tənvir” , sadəcə “Tənvir” adı ilə məşhur olan əsəridir. Ancaq onun digər – Xorasanda olarkən yazdığı “Quran”ın yalnışlıq və təhriflərdən təmizlənməsinə aid” risaləsi, Əhməd Meydaninin “Məcmül-əmsal” (məsəllər toplusu) əsərinə yazdığı düzəlişlərinin də olduğunu qeyd etmək lazımdır. Onun “Tənvir” əsəri təkcə ədəbiyyat tarixi üçün deyil, eyni zamanda bədii təsvir və ifadə vasitələrinin ilk dəfə geniş şərh və izahını verdiyi, onların bədii əsərlərin mükəmməlliyində nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığını, ədəbiyyat nəzəriyyəsi materialları sırasında nəzərəçarpacaq mövqə tutduğunu göstərən mənəbə kimi ədəbi-nəzəri fikir tariximiz üçün də önəmli qaynaq olduğunu göstərir. Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixini öyrənmək baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsər görkəmli ərəb mütəfəkkir alimi, “ikiqat həbsxana məhbusu” adı ilə tanınan , hələ dörd yaşında ikən gözlərinin işığını itirən, lakin özünün parlaq zəkası ilə elmi ictimaiyyəti daim heyərdə saxlayan, X.Təbrizinin ustadı sayılan Əbu-l-Əla Əl-Məərrinin “Səqt əz-zənd” (Çaxmaq daşının ilk qığılcımları) divanındakı şeirlərin şərhinə, izahına həsr edilmişdir. O, bu əsərini X.Təbrizinin Ə.Məərrinin əsərinə yazdığı şərhə onu qane etmədiyi üçün yazmışdır.

“Səqt-əz-Zənd”in şərhə boyu Y.Xoylu öz prinsiplərinə sadıq qalmış , Ə.Məərrinin ayrı-ayrı beytlərini izah edərək şairin bənzətmə , təzad, təcnis kimi bədii ifadə formalarından mənaya uyğun tərzdə necə istifadə etdiyini yeri gəldikdə açıb göstərmişdir. Tənqidçi o bədii ifadə formalarını mükəmməl, məqbul hesab edir ki, onlar şairin bədiiliyini, ifadəliliyini artırdığı kimi mənəni də gözəlləşdirsin, şairin fikrinə xüsusi bədii təsir və təravət gətirsin.

Prof. M.Mahmudovun bəzi mülahizələrinə əsasən cəsarətlə demək olar ki, şeirdə fəlsəfi fikirlərin şərhində zahiri forma arxasında gizlənmiş daxili məzmunun aşkara çıxarılmasında birincilik Xətib Təbriziyə məxsusdursa, burada ikinci yer mütləq Yusif Xoyluya mənsubdur.

Bu məqamda onu da qeyd edək ki, Y.Xoyludan sonra da bəzi söz sənətkarlarını sənətin həyat həqiqətinə münasibəti məsələsi uzun zaman məşğul etmiş, onları bu barədə fikir yürütməyə cəlb etmişdir. Bu şair və nəzəriyyəçilərin sırasında Arif Ərdəbilinin Nizami sənətinin ədəbi-estetik prinsiplərinə münasibətində dediyimiz məsələ özünün bariz təcəssümünü tapır”. Belə ki, A.Ərdəbili də Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasının bəzi sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə münasibət bildirəndə ilk növbədə şairin həyat həqiqətlərinə yanaşmada süniliyə, qeyri-reallığa yol verməsini, mübaligələrdən “məsləhət” görülən miqyasda işlətməyinə görə tənqid edirdi. Düzdür, o heç də bədii ədəbiyyatda xəyalın, mübaligənin əleyhinə çıxmırdı. Sadəcə o, “doğrunu” – həqiqəti “gözəlliklə bəyan etməyə” çağırırdı. Başqa müasirləri kimi o da real aləmin təsvirində xəyala, mübaligəyə, müəmmaya müəyyən çərçivə dairəsində yer verməyi məsləhət görürdü. Çünki A.Ərdəbili bu fikirdə idi ki, sənət əsərində təsvir olunan hadisə, əhvalat, hisslər, işlədilən bədii təsvir və ifadə vasitələri aqlın məntiqi tələblərinə uyğun gəlməlidir. Əks təqdirdə, aqlın süzgəcindən keçməyən hadisələr qeyri-təbii təsir bağışlayır, bədii tələblərini qorumur. Bu mənada Y.Xoylu da Ə.Məərri şeirinin bu zəif tərəflərini tənqid etməkdən çəkinmirdi.

Y.Xoylunun X.Təbrizi ilə mübahisəyə girişdiyi məqamlardan biri də onun Əbu-l-Əla Məərri əsərlərində bəzən təsvir süniliyinə göz yumması ilə bağlı idi. Belə ki, Xoylu ərəb şairinin bəzi şeirlərində süniliyə yol verdiyini, ifratlara vardığını qeyd edir. Məhz bu amilin oxucu üçün bədii mətni qavramaqda çətinlik çəkdiyini göstərir. Hətta Xoylunun özü şairin bəzi konkret şeirlərində mükəmməl təsvir vasitələrinin yaratdığını qeyd etsə də, məna baxımından həmin uğurlu təsvirin digər kontekstdən süni səsləndiyini də diqqətə çatdırır. Təsvir süniliyin təzahürü, çox vaxt oxucu, alim və ya tədqiqatçını sübut və təhlil prosesində mövzu baxımından səhvlərə təhrik edir. Belə məcazların təhlili zamanı çıxarılan nəticə məna-məzmun təhrifinə, səhv mühakiməyə və paralogizmə (yalan, səhv mühakimə - E.S.) gətirib çıxarır. Tənqidçi bu cür anlaşılmazlığı, məntiqi sofizmi, paralogizmi aradan götürmək üçün şərhçilərə birinci növbədə poetik mətnlərdə işlənmiş təzad, mübaligə, metafora, təşbeh və s. məcaz növlərinin doğru, dürüst açılmasını məsləhət görür. Bundan sonra isə şeirin bütün məna-məzmun, təsvir və ifadə gözəlliyinin oxucu gözü qarşısında öz cazibədarlığı və tərəvəti ilə canlanacağını vurğulayır.

Y.Xoylunun “Tənvir”-inin şərhinə müəyyən qədər geniş müraciət etməyimizdə əsas məqsəd bədii təsvir və ifadə formalarının doğru, dürüst izahının bədii əsərin məna-məzmun xüsusiyyətlərinin, ideyasının açılmasında nə dərəcədə vacib rol oynadığını diqqətə çatdırmaq və ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərində ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarının şagirdlərə mənimsədilməsi zamanı X.Təbrizi, Y.Xoylu kimi alimlərin bədii əsəri təhlil etmə üsullarından necə istifadə etmələrini müəllimlərin onları başa salmalarından və bu üsullardan örnək kimi faydalanmalarını onlara məsləhət görmələrindən ibarətdir. Çünki, Y.Xoylu təhlili Ə.Məərri şeirlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini, şeir texnikasının sirlərini açmaqla necə ki, şairin yaradıcılığını öyrənməkdə oxuculara yaxından kömək etmişsə, düşünürük ki, yaxşı müəllimin izahında da bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bədii əsərin dərkində şagirdlər üçün o qədər faydalı rol oynayacağı bəlli həqiqətdir.

Abdullayeva Asuda
head teacher
Lankaran State University
asuda.lsu@gmail.com

The Process of Essay Writing

Language learning, no matter native or foreign, is a long process and goes through four skills that are closely connected with each other. When a man says that he knows English, French, Russian or any other language, it must be born in his mind if he is able to use all the language skills he thinks he knows.

The lacking of any of these skills may cause big difficulties in speech - verbal or written. It is recommended that these four skills – reading, writing, listening and speaking to be achieved all together. Otherwise, the language can't be considered standard or perfect.

In order to succeed a logical, developmental presentation of skills, any part of these skills must be taught successfully and presented in a logical, step-by-step, success directed way - with illustrations, models, and exercises that are directly related to the students' needs and experiences. .

Non - native, as well as native speakers who enroll in a college or university need to develop their writing skills that will lead to academic success. They know that writing is a very important part of college or university study. They will write assignments that may range from one paragraph to several pages long, and will write answers on tests and exams that may be a few sentences long or a complete essay.

Not only college students but also everybody need to learn language skills as well as writing and everybody has different reason why they need to improve their writing. As it is already noted, one needs to improve his writing for work or for his English classes, while others want to start a blog about learning English or to respond to emails in English for business or just to a friendly message. But whatever the purpose is one needs to obtain a strong writing skills that mostly come from practice and determination.

All writing involves a series of choices. Each writer writes according to his knowledge on the subject, according to his interest, age, outlooks even gender. It is up to the writer to stress which point and leave out which one. He uses the words from his lexicon, forms the sentence patterns according to his wantings. The author can make the topic as short as he wants, as well as can lengthen it as much as he wants. It partly depends on the wish i.e. aim and purpose of the writer, partly the importance and demand of the subject. But no matter how long, short, important or unimportant the writing is, the author must know one thing – why he is writing?. If he knows the purpose then he must keep it in mind through all the writing process..

Imagine that you want to speak about education. If you name the topic just like “**Education**”, the writing will be too long. Because, you will need to give general and much information about all kinds of education in the world, as you do not mention what education you intend to speak on. In other words, your topic is general. But you can narrow it into titles like “Education in Our Country”, or “Primary/Higher Education in the US/ England”, Finland, “The Importance of Education in Women's Life” and some more. This act is called “**Narrowing**”. But the topic must not be too narrow either. Otherwise, there will not be enough ideas to make the writing interesting or successful.

Academic writing goes through several processes. You should not just sit and start writing immediately when you want to write an article, a composition or an essay. But at the same time there are some things that you should do immediately when you are about to create your writing.

These are “**Noting and Gathering Ideas**” or “**Brainstorming**”, **Organizing**” or “**Drafting**” and “**Writing**”.

Writing has a strict structure and consists of several paragraphs. The paragraphs work together to make the topic and the main ideas clear to the reader. Each of these paragraphs has their own definite functions for the writing to be logically understandable. Without these parts a writing is just a group of paragraphs with confused ideas.

The structure of writing has three parts:

1. Introduction 2. Body part 3. Conclusion

A good evaluating of writing is very essential and educated. Students learn from their mistakes and make improvement after every perfect evaluation.

There are four bases for evaluating the writing

1. Unity 2. Support 3. Coherence 4. Sentence skills

The experienced writer pays much attention to sentence skills. He sets the title with capital letters, make the predicate agree with the subject, pays much attention to word order, avoids dangling modifiers, uses the irregular verbs correctly and many more. This capacity is called sentence skills.

In conclusion writing is a subject. Essay writing is one of the several forms of writing. This is the brief information about writing. Being one of the language skills writing has more other specific features worth to be learned. Your language will be alive in writing and speech once you study much about the language skills, use rich vocabulary and obey the definite rules.

Javadova Yegana
PhD in Philology
Elaslanli Jale
masters
Lankaran State University
elaslanli@mail.ru

The verbs express an action

The verb is a notional part of speech which denotes an action, process or state. The speech verbs expressing an action are interesting both in the Azerbaijani and English language according to their usage, meaning and structural features. While comparing both languages similar and different features occur. The verbs expressing an action reflect as “danışmaq”, “demək” in the Azerbaijani language. The verbs used in that meaning can be used with other verbs which are different both in Azerbaijani and in the English language. But, besides these notional meanings speech verbs have other meanings, too. It is related to it that the lexical meanings of words change, new meanings are developing, some existing meanings are becoming old and then being out of use. A.İ. Smirnitsky called the same word expressing different meanings at different moments “various lexical forms of words”.

The words express an action in the Azerbaijani language are as follows : bəhs etmək, danışmaq, demək, söyləmək, elan etmək, xəbər vermək, xəbər etmək, xəbərdar etmək, nəql etmək, mübahisə etmək, rəvayət etmək, söhbət etmək, söhbət açmaq, nağıl etmək, tələffüz etmək və s.

The words express an action in the English language are as follows : to announce, to declare, to narrate, to pronounce, to recite, to say, to speak, to state, to talk, to utter, to communicate, to deceive, to dictate, to explain, to express, to inform, to tell and so on.

1. I solemnly declare to you that I can see the light of the open door of the pavement of the hall. (Ch.Dickens “ Little Dorrit “)
2. “ I mean of a foreign man”, Arthur explained. (Ch.Dickens “Little Dorrit”)
3. His face expressed sorrow .(J.D.Salinger. “The Catcher in the Rye”)
4. “Personally , I should pronounce for allosaurus”said Professor Challenger. (A.C.Doyle “The Lost World”)
5. “We shall know in the morning” , said Lord John. (A.C.Doyle “The Lost World ”)
6. They say our generation was born so that it can never get any older . (J.Galsworthy “The White Monkey ”)
7. He spoke like the captain of a schoolteam..... (G.Green “The Quiet American”)
8. Sir George Lynn Was talking of a Reed of Gateshead yesterday. (Ch.Bronte “Jane Eyre”)
9. You talk like a time – table . (E.Hemingway “A Farewell to Arms”)

The majority of the speech verbs expressing action are called polysemantic words in azerbaijani and the English language. That is , the first meaning of the word is called objective /true meaning and the second –next meaning is figurative /metaphorical .

Агаева Зульфия
старший преподаватель
Лянкяранский государственный университет
zulfiyye.agayeva.1964@mail.ru

Типологическая общность интонации в русском и азербайджанском языках

Без интонации невозможно устная речь. Интонация(лат. Inton. – громко произношу) совокупность просодических характеристик предложения, тона(мелодика речи),громкости, темпа речи и её отдельных отрезков, ритмики, особенностей фонации. Вместе с ударениемобразует просодическую систему языка. Все интонационные единицы двусторонни, иначе говоря, являются знаками, выражают тот или иной смысл. В русском языкознании основы изучения интонации заложены В.А.Богородским, А.М.Пешковским, Л.В.Щербой и др.

В русском языке различаются два типа интонационных средств:

-*Фразовые акценты*

-*Интегральные* (неакцентные)

Фразовые акценты-размещаются преимущественно на ударных слогах слов; основной их признак – перлом тона. Место фразового акцента на «фокус» высказывания (более всего интересующий говорящего элемент предложения.) СР: *Ваня приехал во вторник? И Ваня приехал во вторник.*

Интегральные (неакцентные) характеристики – охватывают группы слов или предложения целиком. На письме интонация отчасти выражается знаками препинания,членением текста на абзацы.

Функции интонации в русском языке:

- *Семантические*: выражение цели высказывания, различение частей высказывания по смысловой важности.

- *экспрессивная*: выражение эмоций говорящего, воздействие на эмоции слушающего.

- *Синтаксическая*: синтаксическая составляющая предложения зачастую оформляется как единая интонационная группа с общими интегральными характеристиками и одним фразовым акцентом.

- *эфоническая*: способствование благозвучию отрезка речи, в частности его деление на соизмеримые по времени звучания фрагменты, чередование сильных и слабых ударений.

В современном русском языке, как правило, выделяется семь основных интонационных конструкций. В зависимости от ситуаций интонация могут выражать разные эмоции, отношения. Интонация имеет большое значение в устной речи. Одно и то же предложение можно произнести с разной интонацией, меняя при этом смысл. Основные типы предложения: повествовательные, вопросительные, восклицательные – отличаются друг от друга именно интонаций. Поэтому учат «читать знаки препинания», интонационно правильно читать повествовательные, восклицательные предложения. Вполне доступно учащимся научиться правильно интонировать предложения с однородными членами предложения (перечислительная интонация).

В азербайджанском языке интонация имеет и фоно семантическое, и фоно синтаксическое значение.--

В азербайджанском языке предложения по цели интонации разделяются: *nəgli* (повествовательные), *sual* (вопросительные), *əmr* (повелительные) и *nida* (восклицательные). В обоих языках интонация служит для внешней окраски речи: именно при помощи интонации мы понимаем, является ли сказанное вопросом, повествованием или отрицанием, можем выразить радость, удивление, недовольство или даже раздражение.

В русском и азербайджанском языках различают несколько видов интонаций: повествовательную, вопросительную, восклицательную.

При произнесении предложения с повествовательной интонацией мы понижаем голос на последнем слоге, и слегка повышаем его на одном из предыдущих слогов.

Пример: *Он пришел вовремя. O vaxtında gəlib.*

При произнесении предложения с вопросительной интонацией мы повышаем голос на том слове, которое содержит вопрос. Пример: *Ты сегодня ходил на почту? Sən bu gün poçta getmişən?*

Восклицательная. Она характеризуется в обоих языках более высоким, чем при повествовании, но более низким, чем при вопросе, произнесением важнейшего слова. А при приказе или просьбе восклицательная интонация характеризуется понижением тона, близким к повествовательной интонации. Примеры: *Давайте жить дружно.- восклицательная интонация. Gəlin ,mehriban yaşın.*

Сейчас же принеси стул.- интонация приказа. Bu saat stulu gətir- əmr forması.

Итак, интонация является средством оформления предложения в русском и азербайджанском языках. Русской и азербайджанской интонации характерна восходяще-нисходящая мелодика повествовательного предложения. Восходящая мелодия речи сопровождает те синтагмы, в которых развивается мысль, а нисходящая в которых она завершается. Свободные переходы от медленного к быстрому темпу произнесения делают интонацию не тяжелой, а ритмичной.

Мирзоева Ульвия
докторант
Бакинский славянский университет
demand_girl@mail.ru

Об интегрированном обучении рки В Азербайджанских вузах

Прежде всего хочу отметить, что этот тезис посвящен актуальной теме и носит современный характер. В вузах Азербайджанской Республики на современном этапе истории передовых педагогов в основном волнуют проблемы развития и нравственного совершенствования гармонической личности. К этому обязывает прежде всего такое развивающее обучение, при котором опытный преподаватель вуза имеет возможность всемерно опираться на обретение новых знаний.

Считаем, что в функции педагога в вузах входит что, он предварительно обязан рассчитать аудиторное время (90 минут семинарского занятия по русскому языку за вычетом организационной части и окончательных обобщений).

С этой точки зрения интегрированное обучение РКИ в азербайджанских вузах позволяет отказаться от прежних односторонних подходов, имевших место в методике обучения русскому языку, помогает интенсивной подаче учебно-языкового материала в форме укрупненной дидактической единицы за счет информации из других дисциплин в соединении с задачами обучения русскому языку с одновременным развитием коммуникативной компетенции студентов.

Лингвист В.И. Белозерцев утверждает, что интегрирование в широком смысле этого слова (то есть с захватом наук не только гуманитарного, но и технического циклов) «приводит к развитию двусторонних взаимосвязей между дисциплинами, а в целом ведёт к многостороннему комплексированию. Для гуманитарных наук, например, характерно сближение с комплексом смежных дисциплин, как литература, история, философия и психология. Возникают также более глубокие связи с социологией, физиологией, психологией, лингво-культурологией, лингвистической математикой и некоторыми другими науками, которые постепенно начинают включаться в комплексный критерий эффективности знаний».

Тем самым в комплексном обучении происходит совместная деятельность преподавателя и студента. Преподаватель реально помогает студентам проанализировать фактический информативный материал, оперируя им таким образом, чтобы обучающийся самостоятельно мог найти новое решение проблемы. Педагог не даёт новых знаний (он лишь путём фронтального опроса на семинарских занятиях вместе с аудиторией повторяет пройденный материал, ставя во главу угла одну или несколько проблем одновременно). Иными словами, сами студенты апробируют систему новых знаний на основе ранее полученных.

Как следовало из материалов вводной части нашего исследования, интегрированное обучение – это синтезированная комбинация двух или нескольких дисциплин одновременно. Интегрированное обучение русскому языку как иностранному на основе текстов, терминов из русскоязычной прессы, фольклора, географии, биологии, математики, психологии, педагогики, современной истории, произведений русской литературы (прозаических и поэтических) и так далее в азербайджанских учебных заведениях стало реальным и вполне приемлемым фактом.

Интегрированное обучение РКИ предоставляет педагогам широкие возможности.

Мурадханлы Бахтияр
старший преподаватель
Лянкяранский государственный университет
canbaba09@mail.ru

Развитие речи и типичные ошибки в словоупотреблении по русскому языку

Язык, как средство общения, как орудие формирования, выражения мыслей и чувств, как средство усвоения информации и знаний, его носитель должен достаточно хорошо, в совершенстве владеть им.

Русский язык, ставший языком межнационального общения, является наиболее действенным средством приобщения к знаниям, науке и к культурным ценностям других народов.

Так как развитие речи является приоритетом в процессе обучения русскому языку в национальной аудитории, нормы речи можно определить лишь изучая законы функционирования языковых единиц в её конкретных разновидностях т.е. в функциональных стилях. Функциональные стили обусловлены целью и задачами общения, формой, условиями и социальной сферой общения. Разные условия и цели общения требуют разных средств речевого выражения. В речи говорящего и пишущего возникают различные лексико – стилистические ошибки. Это связано с употреблением слова без учета присущего ему значения.

1) При выборе слова следует учитывать его семантику, значение. Например, в предложении *«Учитель должен содействовать исправлению допущенных студентами ошибок»* немотивированно употреблено слово *«содействовать»* вместо синонима *«помогать»*.

2) При выборе слова следует учитывать употребление слова в переносном значении. В результате смещения переносного и прямого значения слов, часто возникает нарушение контекстуальной связанности. Например, *«Запевалой всех споров в группе был Сирадж»*. В данном предложении вместо слова *«запевалой»* следует написать *«зачинщиком»*.

3) При выборе слова следует учитывать многозначность слов. Слово в контексте всегда должно быть однозначно. В результате неверного выбора многозначного слова или омонима в контексте может возникнуть двусмысленность. Например, *«В историческом конкурсе участвовали лучшие студенты»*. (Не понятно, имеющее историческое значение или в конкурсе по истории).

4) Иногда в результате смещения разных по значению слов возникают сложные ассоциации (звуковое сходство родственных слов). Часто путают слова: *факт – фактор, проблемный – проблематичный, основание – обоснование, эффективный – эффектный, первый – первичный, экономный – экономический, сытый – сытный и т.п.* Например, *«Преподаватель представил студентам свободу в выборе тему для сочинения»*. (следует: *предоставил*).

5) Часто допускаются ошибки при употреблении служебных слов, особенно отыменных предлогов *за счет, в силу, благодаря* и т.п. Некоторые из этих предлогов сохранили и сейчас свое первоначальное лексическое значение и не могут быть употреблены без учета контекста. Иногда допускаются ошибки в употреблении предлогов *по, за* и др.

Например, «*В силу наводнения население села осталось без крова*». А следует : «*Из – за наводнения*». «*За счет прилежных студентов число отличников увеличивалось*». Следует: «*Многие прилежные студенты стали отличниками*». и т.д.

6) К лексическим ошибкам относится речевая недостаточность, немотивированный пропуск слов, который приводит к осложнению смысла предложения. Например, «*Слабая подготовка к урокам может повлечь провал на экзамене*» А следует: «*... повлечь за собой...*». и т. д.

7) К самым распространенным лексическим ошибкам относится употребление лишних слов(повторение одинаковых слов или слов с одинаковыми корнями). Например, «*План мероприятий поддержала и одобрила подавляющая по своему абсолютному большинству группа студентов*». А следует: «*План мероприятий был поддержан большинством студентов*». и т. д.

8) Не в меньшей мере распространенным лексическим ошибкам относится немотивированное употребление речевых штампов и канцеляризмов. Употребление штампов говорит о скудности мысли и бедности языка, лишает высказывание простаты и индивидуальности. Например, «*Все студенты в университете охвачены научными исследованиями*». А следует: «*Все студенты в университете привлечены к научным исследованиям*». и т. д.

9) При выборе слова следует учитывать лексическую сочетаемость. Не все слова могут сочетаться друг с другом. Например, «*Эта экскурсия в музей истории обогатит кругозор студентов*». А следует: «*...расширит...*» и т.д.

10) Следует учитывать невозможность использования логически несовместимых понятий при употреблении слова. Например, «*Аэродинамика этой машины аналогична старому образцу*». В этом предложении аэродинамика машины сопоставлена со старым образцом. А следует: «*Аэродинамика этой машины аналогична аэродинамике машины старого образца*». и т.д.

11) При употреблении слова следует не только учитывать его семантику, лексическую и логическую сочетаемость, но и стилистические особенности , экспрессивную окраску. Стилистически окрашенная лексика ограничена в своем употреблении, так как она вносит в контекст стилистическую тональность. Например, «*В годы пламенной Карабахской войны он получил ранение в грудь*». Слово «пламенный» в предложении употреблено в переносном значении. А такое употребление не мотивировано контекстом, потому что фраза стилистически нейтральна.

Таким образом, в процессе развития речи по русскому языку, при словоупотреблении следует не только учитывать семантику, лексическую, логическую и стилистическую сочетаемость слова, но и его сферу распространения. Следует особенно осторожно подходить к словам, имеющим ограниченную сферу распространения.

Садыхова Алмас
преподаватель
Ленкаранский государственный университет
sadixova.almaz.1961.@mail.ru

Принципы куррикулума в преподавании иностранного языка

Наша цель вооружить обучающихся знаниями по языку, научить применять их в речевой практике.

Если учесть то, что система образования в нашей стране основывается на принципах куррикулума, то целесообразно использование соответствующих методов обучения иностранным языкам.

Национальный куррикулум направлен на формирование личности как основной движущей силы развития общества и обеспечение соответствующего уровня образования.

Принцип куррикулума предоставляет широкие возможности обучающимся для использования логического мышления при выполнении данных заданий. Также этот принцип учитывает возрастные особенности обучающихся

Куррикулум служит непосредственной реализации нижеуказанных функций;

обеспечение взаимосвязи и преемственности между этапами общего образования и предметами, изучаемыми на этих этапах;

постоянное совершенствование и обновление содержания предметов изучаемых на этих этапах;

обеспечение гибкости и комплексности технологий обучения;

составление и применение предметных куррикулов, ориентированных на достижение результатов обучения.

Преподавание этого предмета обеспечивает изучение алфавита, формирование и развитие навыков слушания и понимания, говорения, элементарного письма, а также навыков правильного и выразительного чтения. Результатом является то, что ученик называет предметы, используемые в повседневной жизни и в быту, а также действия и признаки этих предметов, налаживает общение, используя простые образцы речевого этикета, составляет речевые образцы, соответствующие сюжетным рисункам,

читает и пишет буквы и слоги изучаемого языка,

выделяет и произносит звуки, отсутствующие в родном языке,

читает небольшие тексты и объясняет их содержание.

описывает содержание и признаки наблюдаемых рисунков и иллюстраций,

переводит с помощью словаря небольшие тексты информативного характера с языка обучения на изучаемый язык.

Например, на начальном этапе используются больше упражнения с игровыми и развлекательными элементами. Это использование ребусов и кроссвордов, что делает протекание занятий более увлекательными и занимательными.

Куррикулум предполагает следующие виды упражнений. На примере упражнений можно проследить отражение концепций этого течения.

Дается такое задание, в котором ребус представлен в виде картинок с рисунками и буквами. Такое задание подталкивает на размышления в правильном выборе ответа.

Проведение национальных праздников находит прямое отражение в упражнениях. Например, праздник Новруз- любимый праздник детей, напрямую нашел свое отражение в ребусе с последующим заданием. В условии предлагается вписать в клетки названия сладостей, имена комических героев Косы и Кечала, символа праздника Новруз- сэмэни. Этот стимулирующий метод очень эффективен и повышает активность обучающихся. Одновременно учащиеся приобщаются грамматическим правилам и правильному произношению.

Далее типы упражнений усложняются, в них большее место уделяется интеллектуальности и развитию логического мышления, а также расширяют познавательную деятельность обучающихся иностранному языку.

Следующим дидактическим принципом при выборе упражнений по развитию речевой деятельности является использование готовых речевых конструкций и речевых

образцов для заучивания и дальнейшего применения в речи. Эти речевые конструкции предоставляются в развернутом виде -не одним предложением, отражающим грамматический элемент данного занятия, а еще большим количеством предложений, в которых наряду с грамматическим материалом отрабатывается и лексический материал, помогающий обучающимся пополнять свой лексический запас.

“TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ PEDAQOGİKA” BÖLMƏSİ

Baxşiyev Əliğa

dosent

Şəfəqqətov Fazil

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

fazilshəfəqqətov@mail.ru

Elmi dünyagörüşlə əqli tərbiyənin qarşılıqlı əlaqəsi

Xüsusi olaraq göstərmək lazımdır ki, dünyagörüşü insanın, ictimai qrupun, sinfin, yaxud cəmiyyətin fəaliyyət istiqamətini və gerçəkliyə münasibətini müəyyən edən bütöv baxışlar sistemidir. Dünyagörüşün başlanğıcı cəmiyyətin maddi həyat şəraitində varlıqdır. Dünyagörüşü nəinki şəxsiyyətin, həmçinin müəyyən ictimai qrupun, sinfin və ya partiyanın yetkinliyinin mühüm göstəricisidir. Dünyagörüşün formalaşmasında elmi, fəlsəfi, siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik şüurun rolu böyükdür. Fəlsəfi baxışlar əqidələr dünyagörüşünün sisteminin təməlini təşkil edir. Çünki elm və praktikanın məlum biliklərin gerçəkliyini obyektiv və tarixən müəyyən mənzərəsi şəklində nəzəri cəhətdən ümumiləşdirən məhz fəlsəfədir. Dünyagörüşünün başlıca məsələsi fəlsəfənin əsas məsələsidir. Bunun həllindən asılı olaraq elmi və ya qeyri-elmi dünyagörüşü yaranmışdır. Elmi dünyagörüşü öz dövrünün elmi nailiyyətlərinə əsaslanır, elmi idrak metodundan istifadə etməklə hər cür elmə zidd təsəvvürlərə qarşı çıxır. Dünyagörüşün elmiliyi tarixi xarakter daşıyır. Dünyagörüşün sistemində elmə biliklərlə yanaşı əqidənin də mövcudluğu çox mühümdür. Əqidə həm biliyə, həm də gerçəkliyə əxlaqi və emosional-psixoloji münasibətdir. Belə biliklərə əsaslanan əqidə şəxsiyyətin, ictimai qrupun, sinflərin fəallığının mənbəyidir. İnsan şəxsiyyətinin formalaşdırılmasının başlanğıcı beynin əqli fəaliyyətinin başlanğıcına təsadüf edir və əsasən həddi buluğa çatan dövüdə başa çatır və ömrünün qalan hissəsi ərzində bu və ya digər ərazidə korreksiya olunur. Şəxsiyyətin müəyyən istiqamətdə tərbiyəsi üçün tərbiyəyə imkan yaradan maddi və mənəvi mühit və şərait yaratmaq lazımdır. Hər hansı bir qayda ilə gənc insanın formalaşmış şəxsiyyətini sonradan korreksiya etmək çətin olur, bəzən isə mümkün deyil. Uşaqlıqdan tətbiq olunmuş və mənimsənilmiş hisslər və vərdislər bizimlə həmişəlik qalır və bunlara-Vətən hissi, ana dili, milli mədəniyyət, din, peşə, sənət və başqa əqli fəaliyyət daxildir. Klassik pedaqogikanın inkişafında elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasının özünəməxsus inkişafı olmuşdur. Müasir psixopedaqoji və metodik tədqiqatlar və problemlə çoxaspektli yanaşmanı tələb edir. Ona görə ki fənlərarası əlaqənin təhsilverici, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyasına malik olması bunu tələb edir. Azərbaycan tarixində və ümumi tarix proqramlarında həmin funksyanın yerinə yetirilməsi və buna əməl edilməsi tələb olunur. Belə ki tarixi biliyin formalaşdırılmasında, dünyagörüşün yaranmasında, eləcə də biliklərin mənimsənilməsində fənlərarası əlaqənin həmin funksyanın yerinə yetirilməsi eləcə də buna əməl olunması tələb olunur. Ümumi olaraq tarixi biliyin formalaşdırılmasında, dünyagörüşün yaranmasında, eləcə də biliklərin mənimsənilməsində fənlərarası əlaqənin həmin funksyanın çox böyük rol oynadığı məlum olur. Bir çox anlayışların formalaşmasında fənlərarası əlaqənin həmin imkanlarından istifadə edilmişdir. Qeyd etmək olar ki, fənlərarası əlaqə fəndaxili kurslararası, kursdaxili əlaqələrlə bağlıdır. Bu həm də geniş fəlsəfi ümumiləşdirmədən asılıdır. Xüsusi olaraq göstərmək lazımdır ki, fənlərarası əlaqənin inteqrasiyaedici xüsusiyyəti şagirdlərdə dünyagörüşün yaradılmasına xidmət edir. Burada göstərmək olar ki, Azərbaycan tarixinin Azərbaycan dili ilə, Ədəbiyyatla, Azərbaycan coğrafiyası ilə əlaqəli tədrisi-şagirdlərdə dünyagörüşün formalaşdırılmasına motiv yaradır. Burada bunu da

göstərmək lazımdır ki, şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasına şərait yaradır. Ədəbiyyat fənidən dahi şairləri göstərməklə xüsusən də Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmaddədin Nəsimi, Əfzələddin Xaqani, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq obrazları və onların yaradıcılığının təsiri şagirdlərin tərbiyəsindən yan keçmir. Bədii obrazlarla tarixi obrazların vəhdəti, onların əlaqəli tədrisi şagirdlərin tərbiyəsinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Burada xüsusi olaraq göstərmək lazımdır ki, Əqli tərbiyənin inkişaf səviyyəsi hansı dərəcədədir. Yəni əqli tərbiyə olmadan heç bir elmi dünyagörüşdən danışmaq olmaz. Bəs ağıl nədir? Geniş mənada ağıl duyğu və qavrayışdan tutmuş təfəkkürə qədər (təxəyyül) daxil olmaqla idrak proseslərinin məcmusudur. Bununla belə elmdə “ağılın inkişafı”nın məzmununa daxil olan anlayışlardan biri öyrənmə qabiliyyəti anlayışıdır. İnsan özü və ətraf aləm haqqında bilikləri 12 kanal vasitəsilə alır. 1) görmə 2) eşitmə 3) dadbilmə 4) toxunma 5) iybilmə 6) temperatur 7) ağrı 8) orqanik 9) tarazlıq 10) hərəkət (kinestetik) 11) titrəmə 12) emosional. Bundan əlavə xüsusi olaraq göstərmək lazımdır ki, Ağılın tərbiyəsi dedikdə şagirdlərin əqli qüvvələrini və təfəkkürlərini inkişaf etdirmək, onlarda elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq üçün müəllimlərin məqsədyönlü fəaliyyəti başa düşülür. Ağılın inkişafı təkəcə müəllimlərin təsiri ilə deyil həm də mühitin təsiri ilə formalaşır.

Bayramov Müşfiq
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
mushfiq76@mail ru

Orta əsr Muğan şəhəri ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqi arxeoloji abidələrlə zəngin olan bölgələrdən biridir. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində bölgədə aparılmış genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif tarixi dövrlərə aid çoxsaylı abidələr qeydə alınmış, onların bəzilərində tədqiqat xarakterli qazıntı işləri aparılmışdır. Lakin bununla belə orta əsrlərdə bölgənin ən böyük ictimai-siyasi, dini mərkəzi olan Muğan şəhərinin tarixi ərazisi hələ də müəyyən edilməmiş qalmışdır. Şəhərin tarixi ilə bağlı ən qiymətli mənbə ərəb coğrafiyaşünas alimlərinin əsərləridir.

VII əsrdən başlayaraq ərəb müəllifləri əsərlərində Azərbaycanda baş verən hadisələrə dair məlumat verirlər. Orta əsr ərəb müəlliflərindən İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih əl-Həmədani, İbn Rusta, Qudama ibn Cəfər, əl-Məsudi, Əbu Düləf, əl-İstəxri, Əbu Həmid əl-Əndəlusi əl-Qərnati, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi və başqaları Azərbaycanın IX-XII əsrlərdəki sərhədləri, karvan yolları, şəhərləri, kəndləri, qalaları, təsərrüfat həyatı, burada baş verən tarixi proseslər haqqında olduqca qiymətli məlumatlar vermişlər.

Onların əsərlərində orta əsr şəhər yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir, onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər göstərilir, aralarındakı məsafələr qeyd edilir.

Ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində orta əsr şəhərləri sahəsinə görə üç tipə ayrılır.

1. İstehkamlı sahəsi 100 hektara yaxın və daha artıq olan iri şəhərlər, paytaxt şəhərləri
2. İstehkamlı sahəsi 20-60 hektara qədər ərazini əhatə edən əsasən vilayət mərkəzləri olmuş orta dərəcəli şəhərlər
3. Ümumi sahəsi 20 hektardan çox olmayan, yerli əhəmiyyətə malik mahal mərkəzi olan şəhərlər.

Əl-Müqəddəsi orta əsr əhərlərini aşağıdakı terminlərlə ifadə edir. Paytaxt şəhərlər "misr", vilayət mərkəzləri "qəsəbə", mahal mərkəzləri "mədinə" adlandırılır.

Yazılı mənbələrə əsasən Muğan şəhərini 2 tip şəhərlərə, əsasən vilayət mərkəzləri olmuş orta dərəcəli şəhərlər aid etmək olar. Belə ki, ərəb işğalından sonra şəhər

həyatının ən çiçəklənən mərhələsində Xilafətin Şimal vilayətində olmuş ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Güneyin əl-Məyanic (Miyanə), əl-Xunəc (Xunə), Ucan, Dəxərrəqan, Xuvey (Xoy), Sələmas (Səlmas), Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muğan, Cabravan və Uşnuh kimi şəhərlərini “gözəl, eyni böyüklükdə” şəhər adlandırırlar.

Muğan şəhəri haqqında məlumat verən X əsr ərəb coğrafiyaşünas alimlərindən biri İbn Havqəldir. O, özünün “Kitab əl-məsəlik vəl məmalik” (“Yollar və məmləkətlər”) əsərində Xəzər dənizinin sahilində tarixi ərazi və şəhər olan Muğanı xəritəsində Kür çayının mənsəbində təsvir etmişdir. İbn Havqəl cənubun bütün şəhərlərini onları xarakterizə edən ümumi cəhətlərdə belə birləşdirir: “Bu Şəhərlərin hamısını ağaclar bürümüş, hər yer buğda zəmiləri və xurma ağacları ilə doludur. Bu yerlərdən heç biri çaylarına, bağlarına və yaşayış məntəqələrinə görə o birisindən əskik deyil, əksinə, hər cür mal-nemətlə zəngin və Allahın xeyir-bərəkəti ilə doludur. Meyvələri çox ucuz, yeməli şeyləri isə demək olar ki, havayıdır”.

X əsr səyyahı əl-Məsudi “Muruc əz-zəhəb və mədain əl cəvhar” (“Qızıl yuyulan yer və cəvahirilər mədəni”) əsərində Azərbaycanda iki Muğan olduğu haqqında məlumat verir. Onlardan biri Muğanıyyə Qəbələ ilə həmsərhəd olub Kür çayından şimalda Göyçay ilə Girdimançayın aşağı boyunca yerləşdiyini, digəri isə dəniz kənarında şəhər olduğunu yazır. Səyyah Xəzər dənizi haqqında yazarkən qeyd edir ki, bu dəniz başqa vilayətlərlə yanaşı Muğanın da dənizidir.

XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəlində yaşayıb yaratmış ərəb alimi Əbu-l-Fida əl-Həməvinin Xəzər dənizinin sahil xətti haqqında olan məlumatında deyilir: “... dəniz 16 fərsəx cənuba meyl edərək, Şərqə doğru uzanır və Muğan sahilini əhatə edir”.

Muğan şəhəri haqqında daha dolğun məlumata X əsr müəllifi Əl-Muqəddəsinin “İqlimlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü” əsərində rast gəlirik. Muqəddəsi bu şəhər haqqında yazır “İki çayla və gözəl bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir. Həmçinin şəhər meydanında da bağları vardır. O da Təbriz kimi başda-başa bağıdır. Bura Ərdəbillə Gilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 günlük yol var. Şəhər gözəldir, kənarları əkilib becərilmişdir, buradan iki çay axır. Adamlarının sifətləri ləl və mərcan kimidir. Onlar çox hörmətli və səxavətcildir.” Məlumatdan şəhər əhalisini əsasən bağçılıqla, şəhər ətrafında yaşayan əhalinin isə əkinçiliklə məşğul olduğu məlum olur. Həmçinin verilən məlumatlar Muğan şəhərini Lənkəran və Təngərüd çayları arasında yerləşməsinə ehtimal etməyə imkan verir.

Ərəb Coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində Muğan ilə dövrün ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olan Ərdəbil şəhəri arasındakı məsafə fərqli göstərilir. Qudama ibn-Cəfər Ərdəbildən dəniz sahilində yerləşən Muğan şəhərinə 4 fərsəx, yəni 28-30 km olduğunu, ibn Xordadbeh Ərdəbildən Muğana 10 fərsəx, əl-İdrisi isə Ərdəbildən dəniz kənarında yerləşən Muğana 2 günlük yol olduğunu qeyd edir. Bu da belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, əgər bəzi ərəb müəllifləri Ərdəbil şəhəri ilə Xəzərin sahilində yerləşən Muğan şəhəri arasında məsafəni nəzərdə tuturdularsa digər müəlliflər Qəbələ ilə həmsərhəd olub Kür çayından şimalda Göyçay ilə Girdimançayın aşağı boyunca yerləşən Muğanıyyə ilə Ərdəbil arasında məsafəni nəzərdə tutmuşlar.

Beləliklə ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində verilən məlumatlar hələ də xarabalığı müəyyən edilməyən Muğan şəhərinin yerləşdiyi tarixi ərazi, sahəsi, təsərrüfat həyatı və s. haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

Bayramova Növrəstə
baş müəllim
Sumqayıt Dövlət Universiteti
abdullayev_ayxan@list.ru

Riyaziyyat və informatika fənlərinin əlaqəli tədrisində istifadə olunan İKT vasitələrinin təsnifatı

İnformasiya cəmiyyətində təhsil sisteminin necə qurulması, təhsilin modernləşdirilməsi üçün hansı texnologiyalardan və necə istifadə edilməsi hazırda ən aktual məsələlərdən biridir. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə aid məsələləri həll etmək üçün nəzərdə tutulan proqram təminatına tətbiqi proqramlar deyilir. İndiki zamanda fərdi kompüterlər üçün yüz minlərlə tətbiqi proqramlar işlənilib hazırlanmışdır. Onlardan ən çox istifadə olunanlardan biri də öyrədici proqramlardır. Fənlərarası əlaqəni reallaşdırmaq üçün bu proqramlardan istifadə etmək mümkündür. Kompüter öyrədici proqramının mühüm tərkib hissəsi öyrənilən nəzəri materialın möhkəmləndirilməsi, praktik bacarıq və vərdişlərin inkişafı üçün tapşırıq və suallar blokudur. Kompüter öyrədici proqramının tərkibinə həmçinin testlər (biliklərə aralıq və yekun nəzarət), hesablamaların avtomatlaşdırılması üçün tətbiqi proqram paketi və s. daxil ola bilər. Kompüter öyrədici proqramlar şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir. Burada şagird müstəqil işləyir, qarşısına çıxan çətinlik və ya sualı proqramın köməyi ilə özü həll edir. Bu vərdişlər tədrisən formalaşır, şagirdləri yaradıcı işə sövq edir, onlar da yeni instrumental proqramlar yaratmağa hazırlanırlar.

Fənlərarası əlaqədə İnternet texnologiyalarından da istifadənin üstünlükləri çoxdur, bunlardan aşağıdakı formalarda istifadə edilir və müəllimin bilməsi olduqca vacibdir:

1. WWW - hipertekst formada informasiyanın İnternetdə təşkili sistemi. Bu texnologiya hipertekst tədris vasitələrinin, nəzarət testlərinin, multimedia vəsaitlərinin İnternetdə yerləşməsinə və bu materiallardan şəbəkədə interaktiv istifadəyə imkan verir.

2. FTP (File Transfer Protocol) – faylların ötürülməsi protokolları. Bu standart şəbəkə xidməti olub, faylın bir kompüterdən digərinə ötürülməsini təmin edir. Bu müəllim və şagirdə imkan verir ki, tədris müəssisəsinin kompüterindən öz kompüterinə istənilən faylı (tədris vəsaiti, tətbiqi proqram, elektron dərslik və test və s.) yükləsin.

3. E –mail – elektron poçt. İnformatika və riyaziyyat müəllimlərinin zamana görə asinxron məsləhətləşməsi, müxtəlif faylların ötürülməsi məqsədi ilə istifadə olunur. E-mail servisi zamana görə asinxron telekonfranslar təşkil etməyə imkan verir . Belə əlaqə hər bir iştirakçının müzakirə mövzusu ətrafında şəxsi rəy bildirmək, sual vermək, digər iştirakçıların rəy bildirmək imkanını reallaşdırır. Telekonfrans müəllimlər tərəfindən idarə edilə bilər və oxşar informasiyaların təqdimi növbə ilə birindən digərinə ötürülə bilər.

4. Onlayn telekonfranslar şagird və müəllimlərin zamana görə sinxron məsləhətləşməsini, qrup halında diskussiyanı təşkil etməyə imkan verir (Chat, Netmeeting proqramları ilə). Bu məqsədlə İnternet kanallarından yüksək sürət və keyfiyyət tələb olunur. Bütün iştirakçılar üçün əvvəlcədən müəyyən vaxt razılaşması tələb olduğundan bu təsadüfi hallarda mümkün olur .

5. Kompüter şəbəkələrində video konfranslar. Bu birgə tədris fəaliyyəti üçün fəvqəladə mühüm psixoloji effekt yaradır, xüsusi avadanlıqlar, audio-video informasiyanın ötürülməsi üçün yüksək sürət tələb olunur. Çünki canlı nitqin ötürülməsi zamanı adi mətnə nisbətən şəbəkə ilə dəfələrlə çox informasiya göndərilir. Bu səbəbdən çox vaxt video-konfrans iştirakçıları bir-birinə öz fotosəkillərini göndərir, sonra isə audio informasiya mübadiləsi aparırlar .

Bütün bu sadələşdirdiyimiz İKT vasitələrindən riyaziyyat və informatika fənlərində əlaqəli şəkildə istifadə etmək olar. Sadələşdirdiyimiz vasitələr isə artıq praktik tətbiqindən xeyli müddətdir istifadə olunan vasitələrdir. Ona görə də sadəlik və təkrar olmaması üçün həmin vasitələr haqqında yazmağı lüzumsuz hesab edirik.

Son illərdə milli kurikulum tələbi ilə dərsləklərin hazırlanmasında tələskənliyə yol verilmişdir. Ona görə də bu sahədə xeyli nöqsanlar yaranmışdır. Bu xüsusilə də riyaziyyat dərsləklərində 5-6 siniflər üçün nəzərdə tutulmuş siniflərdə özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Dərsləklərin dilinin sadələşdirilməsi əvəzinə mürəkkəbləşdirilməsi aparılır, qeyri-dəqiq ifadələr, izahlar verilir, bu da şagirdlərin bu fənnə marağını azaldır. Həm də riyaziyyat dərsləklərinə çox mürəkkəb məsələlər daxil edilmişdir ki, onların tədrisində ənənəvi metodlar səmərə vermir. Ona görə də V-VI sinfin riyaziyyat dərsləklərinə yenidən baxılmalı və onların tərtibatında informatika fənni ilə əlaqəsi nəzərə alınmalıdır.

İnformatika dərsləklərini də nəzərdən keçirdikdə hiss olunur ki, dərslək müəllifləri riyaziyyat fənni ilə inteqrasiyaya o qədər də diqqət yetirməmişlər. Belə ki, informatikanın ən çox inteqrasiya olduğu fənn riyaziyyat olmasına baxmayaraq, bu əlaqə kifayət qədər təmin olunmamışdır. V-VII siniflərin inteqrasiya cədvəlinə nəzər yetirdikdə bunu aydın şəkildə görmək olar. Halbuki, informatikanın əksər mövzularının tədrisində məhz, fəaliyyət və biliklərin möhkəmləndirilməsi mərhələsində riyazi məsələlərlə faktları dəqiq və aydın göstərmək olar. Fikrimizcə, hər iki dərsləyin müəllifləri onları tərtib edərkən bir-biri ilə müntəzəm məsləhətləşmə aparmalıdır.

V sinfin dərsləyini nəzərdən keçirərkən görürük ki, bir sıra mövzuların tədrisində riyaziyyat fənni ilə inteqrasiya zəruri olduğu halda, heç bir istinad və ya inteqrasiyaya göstəriş verilməmişdir. Məsələn, “İnformasiya modeli”, “İnformasiyanın kodlaşdırılması” mövzularının da tədrisində riyaziyyat fənninə inteqrasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. VI, VIII və IX sinif dərsləklərinə də nəzər yetirsək, tənqidi fikirlərimiz öz təsdiqini tapar. Bu qeyd etdiyimiz nöqsanlarla yanaşı, riyaziyyat və informatika müəllimlərinin birgə fəaliyyətinin qurulmasını asanlaşdıran metodikanın işlənilib hazırlanması vacibdir. Hesab edirik ki, müxtəlif mövzuların tədrisində belə bir metodika müvəffəqiyyətlə tətbiq oluna bilər. Çünki müasir cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesi təhsildə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları əsasında yeni bir modelin işlənilməsi zərurətini yaradır. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsiləlinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir.

Cəfərov Sahil
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
ceferovsahil610@gmail.com

Müəllim şagird münasibətlərinin məzmunu pedaqoji işin təşkilinin mühüm materialı kimi

Cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklər bütün sahələrdə dinamik işlərin həyata keçirilmə zərurətini vacib həddə çatdırır. Təbii olaraq, cəmiyyətdə baş verən inkişafın əsas mənbəyindən nəzəri-praktik şərtində təhsil sistemi durur. Təhsil sisteminin nəzəri-praktik vəzifələrinin ümumi məzmunu pedaqoji işin həyata keçirilmə şəraitində reallaşır. Pedaqoji işin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli tərəflər öyrədənə öyrənən, müəllim və şagirdlərdir. Məhz qarşıda duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində keyfiyyət səviyyəsi bir növ müəllim-şagird münasibətlərinin məzmunundan asılı vəziyyətdə durur.

Müəllim-şagird münasibətləri pedaqoji işin təşkilinin təhsil-tərbiyə prosesinin sosial pedaqoji və psixoloji materialı kimi əhəmiyyətli rol oynayır. Həmin münasibətlərin əsas göstəriciləri aşağıdakı formalarda həyata keçirilməlidir:

- Münasibətlərin həcmi tədris proqramlarında nəzərdə tutulmuş təhsilin məzmun elementlərinin mənimsənilməsi miqyasında;
- Qarşılıqlı münasibətlərin sosial və didaktik nöqtəyi-nəzərdən anlaşılıqlı olması;
- Qarşılıqlı münasibətlərin sosial-pedaqoji baxımdan sabit və müntəzəm olması;

- Qarşılıqlı münasibətlərin ümumiləşdirici xarakterdə və nəticədə olması;
- Qarşılıqlı münasibətlərin şagirdi müstəqil fəaliyyətə oyadıcı və yönəldici məzmununda olması;
- Qarşılıqlı münasibətlərin eyni zamanda şagirdlər arasında interaktiv məzmununda münasibətlərlə nəticələnməsi;
- Qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu birmənalı olaraq təlimin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənməsi;
- Qarşılıqlı münasibətlərin şagirdlərin şəxsiyyətyönümlülük nöqteyi-nəzərdən formalaşmasına geniş sosial-pedaqoji imkanlar açması;
- Qarşılıqlı münasibətlər şəraitində şagirdlərə istiqamətverici nöqteyi-nəzərdən yanaşılması;
- Qarşılıqlı münasibətlər şəraitində şagirdin gələcək həyat fəaliyyətində əhəmiyyət daşıyan praktik bacarıq və qabiliyyətlər formalaşdırılmalı;
- Qarşılıqlı münasibətlər şəraitində yaradılan ünsiyyət mahiyyət etibarlı ilə şagirdin idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətinə istiqamətlənməsi;
- Qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu blavasitə şagirdin praktik bacarıqlarının formalaşmasına istiqamətlənməli;
- Qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu şagirdlərdə interaktiv bacarıqların formalaşmasına istiqamətlənməli;
- Qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu şagirdlərin maraq və tələbatlarının üzə çıxmasına şərait yaratmalı;
- Qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin formalaşmasına istiqamətlənməli;
- Qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu müəyyənlanmış təlim nəticələrinin reallaşdırılması istiqamətində qurulmalı.

Qeyd olunan sosial pedaqoji və psixoloji şərtlərin həyata keçirilməsi müasir tələblər səviyyəsində reallaşdırılmalıdır. Pedaqoji işin həyata keçirilməsi şəraitində nəzərdə tutulan müasir tələblər müəllimin istiqamətverici, əlaqələndirici və məsləhətverici subyekt kimi iştirakını tələb edir. Bu prosesdə şagird tədqiqatçı və subyekt olaraq fəaliyyətini həyata keçirir.

Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramında əksini tapmış müddəalar pedaqoji işin təşkilini qeyd etdiyimiz standartlar səviyyəsində həyata keçirilməsini tələb edir. Bu baxımdan şagirdlərin təlim fəaliyyətini müasir tələblər səviyyəsində istiqamətlənməsi və beləliklə onların sosiallaşmasının pedaqoji və psixoloji məzmununda reallaşdırılması vacibdir.

Əliyev Afiq

dosent

Ağabağirova Nigar

magistr

Lənkəran Dövlət Univeristetini

qi.afiq1958@gmail.com

nigar.zerbizade@mail.ru

Məktəbdə humanist təlim mühitini formalaşdırın amillər

Humanistlik müəllimlik peşəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Şagirdlər müəllimləri tərəfindən sevilmək, hörmət edilmək istəyir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətində humanizm prinsipi tələb edir ki, müəllimlər məktəbdə şagirdlərin təliminin, çətinliklərinin qayğısına qalsın. Humanizm prinsipi

müəllimin uşaqlara hədsiz diqqət və qayğısı, həssaslığında ifadə olunur. Eyni zamanda tələb edir ki, müəllimlər məktəbdə şagirdlərin rahatlığına şərait yaratsın, onlara fiziki təzyi q göstərmədən, təhqir etmədən təlim tərbiyəsinin qayğısına qalsın. Şagird hiss etməlidir ki, müəllimi onu sevir və gücünə inanır. Belə olduqda zəif oxuyan şagirdlərdə özünə güvən hissi yaranmış olur. Müəllim humanistlik prinsipinə əməl etməklə şagirdlərə insanların haqqını tapdalanmamağı, insansevərliyi, ədalətli davranmağı öyrətmiş olur. Müəllimin humanistliyi təkcə şagirdlərlə davranış və rəftarında, söhbətində deyil, eyni zamanda təlim prosesində də özünü göstərməlidir. Bu zaman L.N. Tolstoyun fikri yada düşür: "Əgər müəllim yalnız işini sevirsə, o yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim ata-anası kimi yalnız uşaqları sevirsə, o əvvəlkindən də yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim həm peşəsini, həm də, şagirdləri sevirsə o müəllim əsl müəllimdir".

Müəllim dərslə elə gizli nəzarət etməlidir ki, şagirdlər ciddi izlənilmələrini hiss edib, narahatlıq keçirməsinlər. Şagirdlərə edilən iradlar elə olmalıdır ki, onların dərslə olan həvəsini azaltmasın. İradlar mütləq həqiqətə uyğun şəkildə olmalıdır. Müəllim şagird nailiyyətlərini qiymətləndirərkən fəaliyyətini obyektiv, adekvat, ədalətli şəkildə tənzimləməlidir. Düzgün qiymətləndirilən şagird dərslə aktiv iştirak etməyə davam edir, dərslənkənər təlim-tərbiyə işlərində çıxış etməyə həvəs göstərir.

Müəllim ixtisasını dərindən bilməlidir. İxtisasını bilməklə bərabər digər fənlərə inteqrasiya etməyidə bacarmalıdır. Müəllim şagirdə "bir damcı bilik vermək üçün dərya qədər biliyə malik olmalıdır" deyiminin yaranması da təsadü deyil. Müəllimin pedaqoji ustalığı onun öyrətmə fəaliyyətini düzgün təşkil etməsindədir. Əsl müəllim ən əlverişsiz mühitdə belə elm öyrətməyi bacaran şəxsdir. Doğrudur, biz informasiya bolluğu olan bir mühitdə yaşayırıq, istədiyimiz an kifayət qədər məlumat toplamaq imkanımız vardır. Lakin heç bir informasiya mənbəyi müəllimin izahını əvəz edə bilməz.

Müəllim eyni zamanda idarəedəndir. Ümumiyyətlə, müəllimin pedaqoji mərifəti təlim prosesinin keyfiyyətinin daha da yüksəlməsinə səbəb olur və dərslə idarə etməsində çox əhəmiyyət kəsb edir. Öyrədən və öyrənənlərin uğurlu münasibəti də bunlardan asılıdır.

Müəllimin pedaqoji mərifətinin bəzi xüsusiyyətləri vardır. Müşahidəçilik – müəllimin pedaqoji mərifətində çox vacib olan məsələlərdən biridir. Müşahidəçilik təkcə baxmaq demək deyildir. Burada şagirdin daxili aləmini öyrənmək, onu başa düşmək, onun daxili əhval-ruhiyyəsini düzgün müəyyən etmək kimi məsələlər toplanmışdır. Sadalanan xüsusiyyətlər hər bir şagirdə individual yanaşmağı tələb edir.

Diqqətlik müəllimin pedaqoji mərifətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Şagirdlər müəllimlərindən daim diqqət, qayğı gözləyirlər. Bunları görməyən, duya bilməyən şagirdlər müəllimə qarşı soyuqluq hiss edərək ondan uzaqlaşmağa başlayırlar. Ən əsası isə şagird onu dinləməyən müəllimlə qarşılaşdıqda müəllimlik peşəsinə, eləcə də həmin fənnə olan marağını itirir.

Şagirdlərin stimullaşdırılması dərslə keçirilməsi qədər önəm daşıyır. İnam müəllim-şagird münasibətlərində mühüm keyfiyyətlərdəndir. Müəllim hər bir şagirdin gücünə, qüvvəsinə inanmalıdır. Şagirdlər onlara inanıldığını gördükdə daha da inkişaf edir, özlərinə güvənləri artmış olur. Özünə inanan şagird üçün çətin iş də asan görünür. Bəzən potensialı, amma özünə güvəni az olan şagirdlər görürük. Özünə güvəninin aşağı olması şagirdin potensialını boğmuş olur və o özünün qabiliyyətlərini göstərə bilmir. Şagirdin özünü ifadə etməsi üçün müəllimin üzərinə öhdəliklər düşür.

Ədalətlik şagirdlərin müəllimlərdə çox diqqət etdiyi keyfiyyətdir. Bu, şagirdlərin təkcə davranış və rəftarında deyil, qiymətləndirilməsində, onların tənqid edilməsində vacib məqamdır. Hətta kiçik yaşlı məktəblilərdə də özünü başqası ilə müqayisə etmə xüsusiyyəti olur. Müəllimlər unutmamalıdırlar ki, bütün şagirdlərdə bərabər hüquqludur. Dövlətimiz onlara

bərabər şərtlərlə təhsil almağa hər cür şərait yaratmaqdadır. Yalnız ədalətli mühitdə pedaqoji proses normal ola bilər.

Müəllim şagird münasibətlərinin məzmununda əsas şərtlərdən biri dəqurulan münasibətlərin şagirdin idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətinə istiqamətlənməsidir. Digər tərəfdən, humanist təlim mühitinin əsas şərtinə çevrilən müəllimin istiqamətləndirici, əlaqələndirici və məsləhətverici funksiyaların yerinə yetirilməsidir. Bu baxımdan müasir tələblərə uyğun pedaqoji işin təşkili subyekt-subyekt münasibətləri kontekstində qurulmalı və bilavasitə şagirdin şəxsiyyətyönümlü məzmununda formalaşmasına istiqamətlənməlidir.

Əliyev Afiq
dosent
Məhərrəmovə Ruhəngiz
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
qi.afiq1958@gmail.com
qasanova.77@list.ru

İbtidai sinif şagirdlərinin dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsində estetik tərbiyənin imkanlarından istifadə

Cəmiyyətin sülh və əminamanlıq, rahat, azad, sağlam yaşaması həmin cəmiyyətin hər bir üzvünün düşüncəsinin hansı səviyyədə olmasından, savadlılığından, elmliliyindən, dünyagörüşündən, hadisələrə baxışından, necə qiymət verməsindən, təfəkkür, əxlaq və mədəni səviyyəsindən çox asılıdır. Belə olan təqdirdə insanlar hər gün bu haqda düşünməli və gələcəyin daha işıqlı, daha parlaq olması naminə səylə çalışaraq böyük işlər görməlidirlər. Deməli, əvvəlcə insanlar ali fikirlərə sahib olmalıdırlar. Bəs bu cür ali fikirlərə sahib olmaq üçün insanların nəyə ehtiyacı var? Əlbəttə ki, yaxşı müəllimə, tərbiyəçiyə, öyrədənə, sözün əsl mənasında ustad müəllimə.

Ustad müəllim olmaq üçün cəsarətli, məharətli olmaq vacibdir. Cəsarətli müəllim yeni təlim metodları ilə işləməkdən çəkinmir, özü də müxtəlif təlim metodları, üsulları tətbiq edir, şagirdlərə yetgin insanlar kimi yanaşır, onların fikirlərini təhlil edir, yanlışlıqları özlərinin hər hansı məsələ ilə bağlı düşünmələrinə şərait yaratmaqla aradan qaldırır, dərstdə alımadığı situasiyalarla qarşılaşdıqda özünü itirmədən bu situasiyadan ustalıqla çıxmağı bacarır.

İbtidai siniflərdə dərsi yalnız sinif otağında tədris etməklə şagirdləri yormaq olmaz, bu həm də onların dərstdən tez usanmalarına gətirib çıxara bilər. Bizim məqsədimiz isə onlara sağlam təhsil və tərbiyə verərək onları inkişaf etdirməkdir. Bəzən, əsasən də təbiətlə bağlı mövuları tədris edərkən müəllim çalışmalıdır ki, uşaqları təbiət qoynuna çıxarsın, kiçik ekskursiyalar (məktəbin ətrafında) təşkil etsin ki, uşaqlarda dərse olan maraq daha da artsın.

V. Suxomlinski öz tərbiyə nəzəriyyəsini sələflərinin tərbiyə nəzəriyyəsi əsasında quraraq belə hesab edirdi ki, peşəkar müəllimin ən əsas və zərif xüsusiyyətlərindən biri – uşağa düşünmə imkanı yaratmaqdır. O, bu məsələnin təbiyyət vasitəsilə həll edilə biləcəyini qeyd edərək deyirdi: “Uşağın beyni tələb edir ki, onun zəkası fikrin mənbəyi yanında - əyani obrazlar içərisində və ən əvvəl təbiyyət qoynunda formalaşsın ki, fikir əyani surətdən bilavasitə onun “emalına” yönəldilsin”.

Ustad müəllim şagirdlərdə elmə, biliyə “aclıq” hissi yarada bilən, dərslər öyrənməyə, kitab oxumağa, mütaliə etməyə tələbat yarada bilən müəllimdir. Müəllim nə qədər çox yaradıcı, məntiqi təfəkkürə malik olarsa, bu onun işində də özünü aydın şəkildə biruzə verir.

Bundan başqa ustad müəllim şagirdlərə yeni fikir, ideya söyləməyə alışdırmağa, azad fikirli olmağa, arzulamaqdan qorxmamağa və onlara çatmaq üçün məqsədli, inadkar, mübariz olmağa, heç zaman həvəsdən düşməməyə inam yarada bilməyə qadirdir. Belə halda müəllim şagirdləri həvəsləndirərək daha çox mütaliə etməyə, oxuduqlarını müzakirə edib təhlil etməyə, daha çox düşülməyə, başqalarının fikirlərini almağa istiqamətləndirməli, onları “kiçik kəşflər” etməkdə maraqlı etməlidir. Görkəmli fransız cərrahı və fizioloqu, Nobel mükafatçısı Aleksis Karrel müəllimin, bir zəkani hazır informasiyalarla dolduran təlimçi olmadığını, tələbələrin də özlərinin fikirlərini inkişaf etdirmələri üçün onları bu işə maraqlandıran bir insan olduğunu qeyd etmişdir.

Müəllim özü yaradıcı olub şagirdlərdə yaradıcılıq, geniş yaradıcı təfəkkürə malik olmaq, fikrin improvizə edilməsi qabiliyyətlərini formalaşdırmağı bacarmalıdır. Müəllimdə həm də yumor hissi olmalıdır, bəzi məsələlərə həm də yaradıcı, yumoristik yanaşmağı şagirdlərə də öyrətməlidir. Bu, şagirdlərin dərstdə gərginliyini azaltmaq, fikirlərini genişləndirmək, hadisələrə geniş aspektdən yanaşmağa kömək edə bilər.

Şagirdlərə, hansı dərslər və ya hansı müəllimin dərsləri maraqlıdır? – deyə sual olunarsa, əlbəttə ki, müxtəlif yaş kateqoriyalarında olan şagirdlərdən müxtəlif cavablar almaq olar. Lakin bir fakt da var ki, bütün şagirdlər şablon dərslərdənsə, qeyri-adi, yeni, kreativ fikirli, maraqlı araşdırmalarla qarşılarına çıxan, bundan başqa mührəban, səmimi, uşaqları anlayan, onları dəstəkləyən, özünə və ətrafdakılara hörmətlə yanaşan müəllimi və onun dərslərini daha çox sevir və öyrənirlər. Aydın məsələdir ki, belə dərslərdə şagirdlər daha fəal olur, özləri də yeniliyə can atırlar.

Müəllimin dərslərində şagirdlərin pedaqogi hay-küyü eşidilsə, deməli, orada səmərəli iş gedir. Müəllim çalışmalıdır ki, dərstdə fəaliyyətsiz şagird qalmasın, bütün şagirdlər eyni dərəcədə fəal olsunlar. Şagirdlər dərslərində yaxşı qavrayarlarsa, evdə də tapşırığı həvəslə icra edərlər. Müəllim eyni zamanda şagirdlərin əqli inkişafının hansı səviyyədə olmasına nəzarət etməlidir. Geriləmələrin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməli, şagirdlərin çox yorulmalarına icazə verməməlidir. Əgər yorgunluq olarsa, onu aradan qaldırmaq üçün müəllim şagirdlərə xoş istirahət dəqiqələri bəxş edərək, mövzu üzrə musiqi parçalarının dinlənilməsindən istifadə edə bilər.

Musiqini yalnız istirahət üçün, sakitləşmək və ya əylənmək üçün deyil, həm də şagirdlərin dünyagörüşünü, estetik zövqünü formalaşdırmaq məqsədi ilə istifadə etmək məqsədə uyğundur. Burada da müəllimin pedaqoji ustalığı köməyə gəlir. Belə ki, müəllimin öz fənni ilə yanaşı həm də incəsənətdən, musiqidən xəbəri olmalıdır. Unutmayaq ki, musiqi güclü təsir qüvvəsinə malikdir. Buna görə də müəllim bilməlidir ki, hansı yaşda uşağın hansı musiqini dinləməsi yol veriləndir.

Müəllim şagirdlərə müstəqil düşünməyin, hadisələrə düzgün qiymət verməyin, problemləri müstəqil olaraq həll etməyin yollarını öyrətməlidir. Şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün formalaşmasına müəllim xüsusi önəm verməlidir. Bildiyimiz kimi, məntiqi təfəkkür birbaşa idrakla əlaqəlidir. Odur ki, məntiqi təfəkkürü formalaşdırmaqdan ötrü idrak fəallığını artıran təmrinlərdən də istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Əliyev Afiq
dosent
Lənkəran Dövlət Univeristetini
qi.afiq1958@gmail.com

Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində multikultural dəyərlərdən istifadə

İnsanın ruhunda və qəlbində, şüur və düşüncə tərzində, ünsiyyət və münasibətlərində, rəftar və davranışında özünü göstərən mənəviyyat onun malik olduğu ən dəyərli keyfiyyətlərin formalaşmış komponentidir. İnsanın mənəviyyatı ilk növbədə mənəvi dəyərlərdən qidalanır, mənəvi tərbiyə

prosesində formalaşır və cilalanır. Mənəvi tərbiyə prosesində formalaşan düşüncə mədəniyyəti və davranış səviyyəsi insanın mənəvi kamilləşməsinə, mənəvi dəyər daşıyıcıları kimi cəmiyyətdə vətəndaş aktivliyinə geniş yol açır.

Mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş insan genetik və sosial baxımdan mükəmməl tərbiyə ənənələrinə malik ailənin, sistemli təlim-tərbiyənin, mütərəqqi təhsil və özünütəhsilin, mədəni və mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyətin məhsuludur.

Müxtəlif etnik, milli, dini, siyasi, iqtisadi, sosial, psixoloji müxtəlifliklər əhatəsində böyüyən, inkişaf edən və formalaşan insanın həyatında təhsilin mühüm strateji əhəmiyyəti vardır.

Təhsilin əhəmiyyəti ilk növbədə onunla xarakterizə olunur ki, təhsilalanları təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərlə silahlandırır, onlara məntiqi düşüncə tərzini aşılayır, insanların idrakını inkişaf etdirir, milli-mənəvi keyfiyyətlərini, davranış mədəniyyətini formalaşdırır. Bu intellektual-mənəvi keyfiyyətlərin sintezi insanın mənəviyyatının əsasını təşkil edir.

Mənəviyyat insanın daxili dünyasıdır, insanda olan ən dəyərli keyfiyyətlərin cəmidir. İnsanın qəlbində, ruhunda, hiss və duyğularında, şüur və düşüncəsində mövcud olan mənəviyyat onun təbiətə və təbii varlıqlara, cəmiyyətə və sosial varlıqlara münasibətində, xeyirxahlığında, mərhəmətində, davranış və rəftarında biruzə verir.

Dünyanın görkəmli dövlət xadimləri, alimləri, mütəfəkkirləri zaman-zaman xalqımızın, millətimizin mənəvi zənginliyi, multikultural dəyərləri haqqında yüksək fikir söyləmiş və bu haqda öz xatirələrində yazmışlar.

Aleksandr Düma nəhaq yerə deməyib ki, Azərbaycanlılarla sövdələşmədə heç bir yazılı sənədə ehtiyac yoxdur. Azərbaycanlı əgər söz verdisə, deməli, ona əməl edəcək.

Böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoy “Hacı Murad” əsərini Azərbaycan adət-ənənələri əsasında yazmış, kişilik, mərdlik, alicənablıq və s. kimi dəyərləri yüksək qiymətləndirmişdir.

İnsanın mənəviyyatının formalaşmasında milli-mənəvi qaynaqlar, multikultural dəyərlər olduqca əhəmiyyətli təsir qüvvəsinə malikdir.

Hər bir xalqın mövcudluğunun əsas göstəricilərindən olan mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Bu mənəvi dəyərlər onun keçmiş tarixi, ana dili, dini mənsubiyyəti, adət-ənənələri, mentaliteti, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və incəsənətidir.

Adət-ənənələr əsasında dayanan mənəvi dəyərlər xalqın ülvi hisslərinin parlaq ifadəsidir. Bəşəriyyətin yüz illər boyu əldə etdiyi, zənginləşdirdiyi mənəvi dəyərlər şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm amil kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar ümummillə lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik”.

Şərq xalqlarının, o cümlədən İslam dünyasının tarixən yaratdığı mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi bu istiqamətdə ən aktual sahələrdəndir.

İslam dəyərləri zəngin nəzəri bazaya malikdir. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin əsası müqəddəs “Qurani Kərim”də, Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərində öz əksini tapıbdir.

Hər bir xalqın milli xüsusiyyətləri malik olduğu milli-mənəvi dəyərlərdə birləşir və bu dəyərlərin daşıyıcısı olan insanlar onu daha da zənginləşdirir. Bu mənada hər bir insanın yiyələndiyi mənəvi keyfiyyətlər həm də milli dəyərlərdir. Bunu nəzərdə tutan Ümummillə Lider deyirdi: “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyələnməlidir, tariximizi, dilimizi, milli ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz.”

Milli-mənəvi dəyərlər ilk növbədə ailədən gəlir. Uşaq gözünü açanda insani xüsusiyyətləri, davranış və münasibətləri mənəvi keyfiyyətləri ilk növbədə ailədə görür. Ailə ənənələri onun şəxsiyyət kimi böyüməsində təməl hesab olunur. Ailə dəyərləri bu gün də bizim ən qiymətli milli-mənəvi dəyərimiz olaraq qalır. Ailəni dəyərləndirmək, ailənin qədrini bilmək, onu layiqincə

qoruyub saxlamaq, dağılmağa qoymamaq özü də mənəvi keyfiyyət olaraq multikultural dəyərlərin qorunması sahəsində vətəndaşlıq borcudur.

Ailədə özülü qoyulan valideyn-övlad məhəbbəti sonradan Vətənə məhəbbətin, dövlətə sədaqətin müqəddəs simvoluna çevrilir. Nəsirəddin Tusinin fikrincə, ata-ananın övlada məhəbbəti sövq-təbii, övladların ata-anaya məhəbbəti isə şüurludur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası 1993-cü ildə hər il mayın 15-nin Beynəlxalq Ailə Günü kimi qeyd olunması barədə qərar qəbul etmişdir. Dövlət-ailə-cəmiyyət məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlayan ümummillə liderin birbaşa rəhbərliyi ilə bu sahədə hüquqi baza yaradılmış, 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi qəbul edilmişdir.

Ailə dəyərlərinə həmişə böyük həssaslıqla yanaşan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Xalqımızın yaşaması üçün, öz mənliliyini, qururunu qoruması üçün ailə dəyərləri, milli dəyərlər əvəzolunmaz rol oynamışdır. Ölkəmizin inkişafı, müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün və milli dəyərlərin tam şəkildə bərqərar edilməsi üçün ailə dəyərləri daim yüksəklərdə olmalıdır”.

Bu gün Azərbaycanda multikultural ənənələrin mədəni, mənəvi, siyasi, sosial mahiyyətinin müxtəlif aspektdən elmi müstəvidə araşdırılması, respublikamızda milli varlıqların və dini müxtəlifliyin tolerant əsaslarının qorunub saxlanması, gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi sahəsində əldə olunan multikultural dəyərlərin geniş miqyasda təbliği dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindəndir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2016-cı ilin ölkəmizdə “Multikulturalizm ili”, 2017-ci ilin “İslam Həmrəyliyi ili” elan olunması, bununla yanaşı ölkəmizdə beynəlxalq miqyasda humanitar forumların, konfransların, sammitlərin keçirilməsi, Beynəlxalq Tolerantlıq Günü'nün qeyd olunması, Cocuq Mərcahlıda Şuşa məscidinin oxşarının yüksək səviyyədə inşa olunması, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması bu istiqamətdə atılan addımlara parlaq nümunədir. Fondun fəaliyyətinin əsas məqsədi Azərbaycanda dini etiqad sahəsində maarifləndirmə işinin aparılmasına, mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafına, dövlət-din münasibətləri sahəsində mütərəqqi proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsinə dövlət dəstəyini təmin etməkdən ibarətdir.

Multikultural dəyərlərə bağlılıq əsasında böyüyən gənc nəsildə ilk növbədə mənəvi şüur formalaşmış olur ki, bu zaman o yaxşılığı və pisliyi, gözəlliyi və çirkinliyi xeyirxahlığı və bədxahlığı, şərəfəti və qəbahəti fərqləndirməyi bacarır. Mənəvi şüura malik olan insanda həm də mənəvi hisslər yaranmış olur. Belə insanın mənəviyyatında şərəf, ləyaqət, vicdan, ədalət, borc, məsuliyyət, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq keyfiyyətləri əsas yer tutur.

Mənəvi şüurla mənəvi hisslərin vəhdəti müəyyən prinsiplər təşkil edir ki, bu da insanda özünəxas əqidə, mənəvi sima formalaşdırır. Bu xüsusiyyətlər insanın səbrli, təmkinli, tolerant olmasında, özünə, ailəyə, yoldaşlarına, dostlarına, kollektivə, doğma yurda, Vətənə, dövlətə və dövlətçiliyə münasibətdə özünü parlaq surətdə göstərir.

Əlizadə Hikmət
professor
Cəfərova Nahidə
baş müəllim
Bakı Dövlət Universiteti
Lənkəran Dövlət Universiteti
hikmet56@gmail.com
nahide.ceferova@gmail.com

İstedadlı şagirdlərin yaradıcı potensialının reallaşdırılması və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması yolları

Müasir pedaqoji psixologiyanın qarşısında duran mühüm problemlərdən biri istedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşması və onların təlim-tərbiyə işinin təşkilinin psixopedaqoji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi problemdir. Bu problemin öyrənilməsi ilə əlaqədar respublikamızda mühüm addımlar atılır. Belə ki, dövlət başçısı İlham Əliyev cənablarının 17 aprel 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə "Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" (2006-2010) təsdiq edildi. Proqrama istinadən respublikamızda böyüməkdə olan nəslin potensial imkanlarının aşkarlanması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində lazımi tədbirlər həyata keçirilir.

İstedadlı şagirdlər mühüm keyfiyyət, göstərici və əlamətləri ilə digər şagirdlərdən fərqlənirlər. Lakin istedadlı şagirdlərin də təlim prosesində müəyyən çətinlikləri müşahidə edilir. İlk növbədə belə çətinliklər istedadlıların öz potensial imkanlarını təhlil edə, yaradıcı potensiallarını reallaşdırma bilməmələrində təzahür edir. Bu baxımdan istedadlı şagirdlərin potensial imkanları və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin öyrənilməsi təlim prosesində əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır.

İstedadlıların özünüifadə bacarıqlarının təzahürünə maneçilik törədən cəhətləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Diqqətsizlik, dalgınlıq. İstedadlı şagirdlərdə dalgınlıq adətən ixtiyari diqqətin müəyyən obyekt üzərində çox güclü, gərgin və davamlı olaraq mərkəzləşməsi sayəsində baş verir. Belə halda şagirdin diqqətinin gərginliyi onu maraqlandıran obyekt üzərində daha da artır, kənar qıcıqlandırıcılar diqqəti əsas obyektə uzaqlaşdırma bilmir.

- Laqeydlik, səhlənkarlıq. Çətin məsələləri həll etdikləri halda bəzən sadə məsələlərin həllində səhvlərə yol verirlər. Bu onların çətin məsələləri daha çox diqqətdə saxlamaları, sadə məsələləri isə əhəmiyyətsiz hesab etmələrindən irəli gəlir.

- Passiv tənqidiyyət üstünlük təşkil etməsi. İstedad yaradıcılıq prosesində təzahür edir. Bəzən şagirdlər maraqlarına uyğun olaraq daha çox xəyal və xülyalara dalır, xəyalən əsrarəngiz obrazlar yaradırlar. Bu da onları real, aktiv fəaliyyətdən yayındırır.

- Qeyri-odekvat özünüqiymətləndirmə. Bu bəzən özünü ya qeyri-odekvat yüksək qiymətləndirmədə, ya da aşağı qiymətləndirmədə göstərir. Birinci halda şagirdə arxayınçılıq, özündən razılıq, ikinci halda isə əksinə özünəgüvənsizlik, özünə daha çox tənqidi yanaşmaq müşahidə edilir.

Göründüyü kimi istedadlıların təlim uğurlarına maneçilik törədən cəhətlər həm onların idrak fəallığında, həm də şəxsiyyət keyfiyyətlərində təzahür edir.

Şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşdırılmasını şərtləndirmək üçün onların fəallıq səviyyəsini yüksəltmək lazımdır. Fəallıq səviyyəsinin yüksəldilməsində bir sıra amillər aparıcı rola malik olsalar da, idrak fəallığı bu prosesdə özünəməxsus yer tutur. İdrak fəallığının artırılması şəxsiyyətin standart olmayan situasiyalarda qarşıya çıxan maneələrin intensiv şəkildə aradan

qaldırılmasında, insanın gerçəkliyi, özünü və müxtəlif situasiyaları hərtərəfli dərk etməsində, uğurlu fəaliyyət üçün vacib olan vərdişlərin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İdrak fəallığı özündə diqqətin intensivliyini, hərəkətə hazırlığı, dərk etmə marağının və s. kimi elementlərini ehtiva edir ki, bu da şagirdlərdə bu prosesin adekvat istiqamətləndirilməsinə, onların gələcək həyat perspektivlərini düzgün dərk etməsinə və həyat yolunu müəyyənləşdirməsinə zəmin formalaşdırır. İstedadlıların idrak fəallığının öyrənilməsində intellektual maneələrin aradan qaldırılması yollarının müəyyənlişməsinə daha çox diqqət yetirilir. Pedaqoji fəaliyyətdə intellektual maneə həm mürəkkəb məntiqi məsələlərin həllində, həm də dərin təxəyyül prosesi tələb edən yaradıcı sahədə təzahür edir.

İntellektual maneələrin dəf edilməsi-idrakın fəallaşması, problem situasiyaların rəşional və uğurlu həlli sayəsində mümkün olur. Bu baxımdan təlim prosesində ilk növbədə problemlı situasiyalar yaradılmalıdır.

Ümumiyyətlə istedadlı şagirdlərin idrak fəallığının şərtləndirməsi məqsədilə aşağıdakı proseslərin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiqdir:

- müşahidə bacarığını inkişaf etdirmək;
- intellektual maneələrin yaradılması;
- inkişafetdirici metodikalardan istifadə etmək;
- yarışlar, disputlar, olimpiadalar, seminarlar və konfransların təşkili;
- praktik fəaliyyəti təşkil etmək.

İstedadlıların təlim uğurlarının təmin olunmasında onların şəxsiyyət keyfiyyətlərinin də inkişaf etdirilməsinə diqqət artırılmalıdır. Şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması sayəsində şagirdlər öz fəaliyyətini daha məqsədli tənzimləyə bilər, gələcək fəaliyyətini planlaşdırmağı bacarır, problemlı vəziyyətlərini daha optimal üsullarla stimullaşdırmaq imkanı əldə edirlər. Şagirdlərin bacarıqlı şəxsiyyət kimi formalaşmasını şərtləndirən şəxsiyyət keyfiyyətlərinə emosional sabitlik, özünəinam, əzmkarlıq, qətiyyətlilik, özünütəhsil kimi keyfiyyətlər aid edilir.

Emosional sabitlik şəxsiyyətə məxsus mühüm xassə kimi yaradıcı insanın fəaliyyət prosesində onun uğur qazanmasına imkan verir. Emosional sabitlik insanın hissələrinin tənzimlənməsində, yaradıcı fəaliyyət zamanı səbrlə, təmkinlə işi başa çatdırmaq əzmində üzə çıxır.

Əzmkarlıq, qətiyyətlilik kimi mühüm iradi keyfiyyətlər istedadlı şagirdlərin əsas şəxsiyyət keyfiyyətləri olub onların həm fəaliyyət prosesində uğur qazanmasını şərtləndirir, həm də onların özünü ifadə etməsinə, öz imkanlarını reallaşdırmasına, bacarıqlarının üzə çıxmasına geniş imkanlar açır.

Özünəinam insanı hər bir şəraitdə müstəqil fəaliyyətə sövq edir, onun həyat enerjisini yüksəldir, aktiv fəaliyyətini təmin edir. Şagirdlərin özünəinamını formalaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə tədbirlərə onların ayrı-ayrı fənlər üzrə bilik və bacarıqlarını aşkara çıxarmaq, ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbulunun daha yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək, təhsildə sağlam rəqabət yaratmaq məqsədilə istedadlılar arasında təşkil olunan fənn olimpiadaları belə tədbirlərdəndir. Eyni zamanda ilk olaraq şagirdlərdə özünəgüvən duyğusuna nələrin təsir etdiyini düzgün anlamaq, aydınlaşdırmaq fikri formalaşdırılmalıdır. Şagird onda özünəinamı formalaşdırın insanları və hadisələri təyin etməlidir. Nələr özünəinamı azalda bilər?. Hansı hadisələr onlara necə təsir edir? Hansı fəaliyyət onlarda inamı artırır və ya əksinə? və s. tipli sualları şagirdlər daim təhlil etməlidirlər.

Özünütəhsil də istedadlıların şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstedadlı şagirdlər özünütəhsilin əhəmiyyətini dərk etdikcə öz bacarıq və imkanlarına istinad edərək daha çox mütəaliə edir, müəllimin verdiyi məlumatlarla kifayətlənmir, maraqlandığı sahələrə dair mühüm informasiyaları axtarır. Müəllimin bu prosesdə ilk olaraq başlıca vəzifəsi şagirdlərdə fikirləşmək, nəticə çıxarmaq, qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək kimi mühüm

keyfiyyətlərin formalaşmasında köməklik göstərməkdən ibarətdir. Həmçinin şagirdlərin özünütəhsilə yönəldilməsində özünütəhsil motivlərinin öyrənilməsi də mühüm faktorlardan biridir.

Ümumiyyətlə, istedadlı şagirdlərin müvəffəqiyyətinin təmin olunması üçün onların potensial imkanlarının reallaşdırılması və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin öyrənilməsi təlim prosesində əsas məqsədə çevrilməlidir.

Həsənova Xalidə
dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
abdullayev_ayxan@list.ru

Tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün tələbi kimi

Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində tələbələrə təhsil-tərbiyə sahəsində daha ciddi tələblər verilir. Tələbələr şagirdlərlə müqayisədə bir şəxsiyyət kimi daha geniş səviyyədə suverendirilər. Hər bir tələbə şəxsi iradəyə, müxtariyyətə, təkrar olunmaz fərdiyyətə malikdirlər.

Onlar özlərinin maraqlarına, yiyələnmək istədiyi peşəyə, özlərinin şəxsi həyat tərlərinə uyğun olaraq davranış tipini, həyat tərzini seçmək imkanına malikdirlər.

Digər tərəfdən, tələbələrin tərbiyəsi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu, tələbə mühitində bir sıra hallarda əhval ruhiyyənin aşağı olması və psixoloji mühitin yüksək səviyyəli olmaması ilə bağlıdır.

Bütün bunlar ali təhsil müəssisələrində elə bir şəraitin yaradılmasını tələb edir ki, həmin şəraitdə tələbə inkişaf etsin, tərbiyələnsin və təkmilləşsin. Odur ki, peşəyə yiyələnmənin əsaslarının qoyulduğu təhsil illərində tələbə-gənclərin mənəvi tərbiyəsi diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Tələbə oğlanlara və qızlara özünütəşkilin texnologiyası öyrədilməli, onlarda etik davranış qaydalarına tələbat formalaşdırılmalıdır. Nəticədə tələbələrin mənəvi keyfiyyətləri inkişaf edir, onlarda nümunəvi davranış və rəftar təşəkkül tapır,

Tələbə gənclərin müsbət mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi mənəvi tərbiyə üzrə sistemli, məqsədyönlü və fasiləsiz şəkildə aparılan işlər nəticəsində mümkündür. Mövcud ədəbiyyatda *mənəvi tərbiyə və mənəvi inkişaf* anlayışlarına müraciət edilir. Professor A.N. Abbasov həmin anlayışlara aşağıdakı kimi aydınlıq gətirmişdir: “Mənəvi tərbiyə dedikdə, şagirdlərin mənəvi şüuruna, hiss və duyğularına, davranışına sistemli, məqsədyönlü, mütəşəkkül təsir göstərməklə onlarda əxlaqi keyfiyyətlərin, vətəndaşlıq yetkinliyinin, fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması başa düşülür. Bu da mənəvi inkişafa şərait yaradır. Ona görə də mənəvi tərbiyə və mənəvi inkişaf anlayışları bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Mənəvi inkişaf mənəvi tərbiyənin son nəticəsi kimi meydana gəlir və gənc nəslin mənəvi tərbiyəlilik səviyyəsini göstərir”.

Özünü reallaşdırma prosesində hər bir tələbə real həyatla üz-üzə gəlir. Onun üçün mənəvi kamilliyə qovuşmaq imkanı yaranır. Bu imkandan faydalanmaq lazımdır. Tələbə özünün davranış və rəftarına, oturuşuna-duruşuna, nitqinə, ünsiyyət tərzinə görə məsuliyyət daşmalıdır, yersiz hərəkətlərə yol verməməli, danışıqına fikir verməlidir.

Tələbələrin mənəvi tərbiyəsi məsələləri integrativ keyfiyyət kimi nəzərdən keçirilə bilər. Yüksək mənəvi mədəniyyət, mənəvi tərbiyəlilik onun nəticəsi olmalıdır. Təhsilənlərin əxlaqi mədəniyyəti mənəvi biliklər, bacarıqlar və münasibətlər sistemində yaranaraq formalaşır. Bu zaman şəxsiyyətin mənəvi ideali çox mühüm rol oynayır.

Şəxsiyyətin hər bir praktik fəaliyyətinin səmərəliliyi bu fəaliyyətin əhəmiyyətinin və faydasının onun tərəfindən başa düşülməsindədir. Mənəvi savadlılığa malik olmadan tələbə özünün tələbəlik vəzifəsini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilməz.

Lakin mənəvi təhsilin həqiqiliyi heç də yalnız əxlaqın başlıca müddəalarına dair biliklərdə, tələbələrin nəzəri baxımdan mənəvi problemləri həll etmək bacarığında deyil, hər şeydən əvvəl yüksək mənəvi əqidənin formalaşdırılmasındadır .

Tədqiqatlardan, müşahidə və sorğulardan görünür ki, mənəvi davranışın sırf xarici tənzimləmədən sırf daxili tənzimlənməyə qədər tənzimlənməsinə görə mənəvi inkişaf üç mərhələdə həyata keçir:

1) Mənəviyyatı elementar səviyyəsi. Bu səviyyə uşaq anadan olandan etibarən təşəkkülə olur. Şüurun meydana gəlməsinə qədər hələ əxlaq olmasa da, insan həyatının bu ilkin dövrü gələcək mənəvi davranış üçün çox mühümdür. Şüurun yaranması ilə şəxsiyyət formalaşır, başlayır, yaşlıların, özündən böyüklərin və həmyaşıdlarının davranışını təqlid etməklə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin bu və ya digər cəhətlərini, insanların davranış və rəftarının, ünsiyyətinin faydalı tərəflərini özü üçün nümunə götürərək bu və ya digər cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinə yiyələnir.

Haqqında danışılan birinci səviyyəyə daha nələr xasdır?

Bu səviyyə üçün səciyyəvidir: uşaq əxlaqın sadə, bəsit normalarını mənimsəyir, davranış mədəniyyətinin əlifbasına yiyələnir, Onda elementar intizamlılıq, başqa insanlarla elementar həmrəylik mövcud olur. Uşaqda xeyirxahlıq, həssaslıq, mehribanlıq inkişaf edir.

2. Əsasən zahiri əxlaqi tənzimləyicilərə yönəlmə səviyyəsi.

Bu səviyyə şəraitində şəxsiyyət özünün əxlaqi davranışında hələ ki, xarici aləmə əsaslanır, lakin inkişaf edir və daxili motivlər daha böyük əhəmiyyət daşıyır: utancaqlıq hissi, vicdan hissi (şəxsi və kollektiv), özünəvurğunluq, yarış hissi – mühüm keyfiyyətlər hesab olunur. Bunlarsız şəxsiyyətin mənəvi kamilliyi mümkünsüzdür.

3. Mənəvi özünütənzimləmə səviyyəsi. İnsan (bizim tədqiqatda tələbə – X.H.) özünü ona görə yaxşı aparmır ki, onu tərifiyləyəcək, onu mükafatlandıracaqlar. Özünü ona görə ədəbli, nəzakətli, mərifətli aparır, davranış nümunəsi ona görə göstərir ki, onda mənəvi məsuliyyət, mənəvi borc təşəkkül tapmışdır, müsbət davranışa tələbat yaranmışdır. Onda şəxsi ləyaqət hissi, vicdan, təmənnəsizlik, xeyirxahlıq vardır.

Mənəvi tərbiyənin səmərəliliyinin meyarları və göstəriciləri barədə nə demək mümkündür?

Mənəvi tərbiyənin səmərəliliyinin meyarları və göstəriciləri bunlardır:

Kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri. Kəmiyyət göstəricilərini - təklif olunan metodikalarda öz ifadəsini tapan mənəvi keyfiyyətlərin kəmiyyəti barədə biliklər təşkil edir. Keyfiyyət göstəriciləri dedikdə isə, bu keyfiyyətlərin mahiyyətinin başa düşülməsi; təlimə, əməyə, ətrafdakı insanlara, öz-özünə münasibətlərin göstəricilərini özündə birləşdirən mənəvi tərbiyəlilik səviyyəsi təşkil edir. Eyni zamanda auditoriyadankənar tədbirlərdə tələbələrin iştirakı səviyyəsi üzrə gənclərin sosial fəallığının məqsədyönlü şəkildə aşkara çıxarılması; qrupun sosial yetkinliyi (təlim prosesində təlim müvəffəqiyyətinin və davamiyyətin göstəriciləri üzrə), tələbələrin ali təhsil müəssisəsinin və şəhərin ictimai faydalı fəaliyyətinə münasibəti və bu işdə iştirakı və s.

İbadov Rakif

dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

ibadov_rakif@mail.ru

Heydər Əliyev və milli təhsil strategiyasının reallığı (Lənkəran rayonunun təhsili nümunəsində)

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə respublikaya rəhbərlik edən H.Əliyev Azərbaycanın iqtisadiyyatı ilə yanaşı, elm, təhsil və mədəniyyət

sahələrinə xüsusi diqqət yetirərək respublikamızın böhrandan çıxmağın yollarını müəyyənləşdirməklə yanaşı, irimiqyaslı tərəqqinin əsasını qoydu. H.Əliyev “Təhsil millətin gələcəyidir” fəlsəfi baxışına əsasən təhsilin bütün pillərini əhatə edən ən mühüm məsələləri əsas götürərək təlim-tərbiyənin elmi mahiyyətini və onun yenidən təşkilini qarşıya vəzifə olaraq qoymaqla milli konsepsiyada formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yönəlmişdir. Ulu öndər milli kadr hazırlığı konsepsiyasında əsas üç cəhət özünü qabarıq göstərmişdir:

1. Təsərrüfatın müxtəlif sahələrində işləyəcək ixtisaslı kadrların ölkədə hazırlanması
2. Nadir və pəstijli ixtisalar üzrə Azərbaycandan xaricdə məşhur ali məktəblərdə milli kadrlar hazırlığı
3. Ölkənin hərbi işinin və silahlı qüvvələrinin təşkilində gərəkli olacaq milli kadrların hazırlanması.

Lənkəran rayonunda ümumtəhsil müəssisələri artıraraq 24-dən 41-yə çatdırılmışdır. Yeni yaşayış binaları və digər obyektlərlə yanaşı, müasir tədrisin tələblərinə tam cavab verən 17 məktəb binası, 490 əlavə sinif otağı, 4min 80 yerlik 7 orta məktəb binası, 6 uşaq bağçası, məktəblərdə çoxsaylı yeməxana, bufet, şagird istesalat kabineti tikilmiş, şəhər 1, 2, 4, 7, 10 saylı, Aşağı Nüvədi, Gərmətük qəsəbə, Xolmili, Bəlləbur, Kənarməşə, Şürük, Boladi və s. məktəblər yeni biara köçürülmüşdür. Bundan əlavə olaraq uşaq-tərbiyə müəssisələrinin tikintisi diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Lənkəran şəhər, Gərmətük qəsəbə, Boladi, Separadi, Veravul, Vilvan, Şağlaser kənd vədi əlavə olaraq uşaq-tərbiyə müəssisələrinin tikintisi diqqət mərkəzində olmuşdur. Lənkəran şəhər, Gərmətük qəsəbə, Boladi, Separadi, Veravul, Vilvan, Şağlaser kənd və digər yerlərdə olan məktəbəqədər uşaq bağçaları 1970-1982-ci illərdə tikilib istifadəyə vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafının Dövlət Proqramı”nın yerlərdə icrasının təşkili, nəzarətin aparılması və rəhbərliyin edilməsi baxımından Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Taleh Qaraşovun gündəlik fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi, bütün digər sahələrlə yanaşı, rayonun təhsil müəssisələrinin vaxtında əsaslı təmirinin aparılması və yenidən tikinsinin sürətləndirilməsinə göstərdiyi diqqətin nəticəsi olaraq 2012-ci ildən etibarən Lənkəranda 17 məktəb binası tikilmiş, 1 məktəb binası isə əsaslı təmir edilmişdir. 2012-ci ildə Xarxatan kənd tam orta-360, Hirkan qəsəbə tam orta-480, Şilavar kənd tam orta-220 nəfərlik, 2013-cü ildə Vilvan kənd tam orta-640 nəfərlik, 2014-cü ildə Daçlalıqjar kənd ümumi orta-180, Qurumba kənd ümumi orta-180, Tükəpeştə kənd ümumi orta-180, Tükəvilə kənd tam orta-220, Bəlton kənd tam orta-220, Şağlaser kənd ümumi orta-360, Yuxarı Nüvədi kənd tam orta-360, Separadi kənd tam orta-480, Şəhər 8 saylı tam orta-360 Şəhər 8 saylı tam orta-360, Xanbulan kənd tam orta-360, Şəhər 2 saylı tam orta əsaslı təmirli-1200, 2015-ci ildə Darquba kənd tam orta-180, 2017-ci ildə Təngivan kənd ibtidai-36, 2018-ci ildə Siyavar kənd tam orta-96, nəhayət, 5 məktəb - Köhnəgəgir kənd ümumi orta-40, Jidi kənd ümumi orta-96, Alazəpin kənd ümumi orta-20, Türkəncil kənd ümumi orta-80, Şıxəkəran kənd tam orta-432 nəfərlik tikintisi davam edir.

Lənkəran rayonunda uzun müddət fəaliyyət göstərən Lənkəran subtropik texnikumu, 34 saylı, 169 saylı və 113 saylı peşə texniki məkrəblər həm bölgədə, həm də respublikamızın digər bölgələrinin sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün müvafiq kadrların təmin olunması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdirlər. Bundan başqa, Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin ilkin mərhələsi dövründə bölgənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin inkişafına dair apardığı islahatların tərkibində Azərbaycan vətəndaşına diqqətinin artırılmasına nümunə olaraq hələ ötən əsrin 80-ci illərində Lənkəran şəhərində 1və 2 saylı uşaq evləri üçün geniş və rahat binaların inşa edilməsi və istifadəyə verilməsi təsadüfi olmamışdır. 1984-cü ildən Osman Mirzəyev adına qarışıq tipli uşaq evi regional üzrə fəaliyyətdədir. Müəssisədə 57 uşaq tərbiyə olunur və Heydər Əliyev fondu tərəfindən yüksək səviyyədə dövlət qayğısı göstərilməkdədir. 2007-ci ildə fond hesabına

əsaslı təmir olunmaqla yanaşı, Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinin Başçısı Taleh Qaraşov rayona rəhbərlik etdiyi ilk gündən qarışıq uşaq evinə daim diqqət göstərir, müəssisənin cari təmiri və uşaqların fərdi qayğısına qalmaqdadır.

Müəllimlərin ilkin hazırlanması, onların ixtisas hazırlığının artırılması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə 1986-cı ildə Azərbaycan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun Lənkəran filialı 1987-1988-ci tədris illərində fəaliyyətə başlamış, 1990-cı ildə Pedaqoji Kadrların İxtisalarının artırılması və yenidən hazırlanması Baş İnstitutunun Lənkəran filialı, 2000-ci ildə isə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Lənkəran filialı və 2007-ci ilin dekabrında isə həmin institutunun Tədris Məsləhət Məntəqəsi kimi fəaliyyətini başa vurmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 15 iyun tarixli. 168 nömrəli Sərəncamı ilə təstiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”na əsasən orta ixtisas təhsili müəssisələri şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin iqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış təklifi nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 26 avqust 2002-ci il tarixli 140 sayılı qərarına uyğun olaraq respublikanın digər texnikumlar kimi, Lənkəran Kənd Təsərrüfatı Texnikumu ləğv edilmiş, Lənkəran Məktəbəqədər Pedaqoji və Lənkəran Müsiki Texnikumları birləşdirilərək onların bazasında Lənkəran Dövlət Humanitar Kolleji yaradılmışdır.

1938-1949-cu illərdə Lənkəran tibbi yaşlı və şəfəqqət bacıları məktəbi, 1949-1955-ci illərdə Lənkəran feldşer-mamalıq məktəbi və 1955-2010-cu illərdə Lənkəran Tibb məktəbi adlandırılmış, 2010-cu ildən isə Lənkəran Tibb Kolleci kimi fəaliyyətdədir. Məhz rayonda yerləşən Lənkəran Tibb Kollejində tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, kadrların işlə təmin olunması və əhəlinin sağlamlığının yüksəldilməsi, imkansızlara, müharibə iştirakçılarında və şəhid ailələrə tibbi xidmətlərinin hər anda göstərilməsinə nəzarətin edilməsi və s. Lənkəran Şəhər İcra hakimiyyətinin işgüzar fəaliyyət proqramının tərkib hissəsidir.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində ilk ali təhsil müəssisəsinin açılması dövlət müstəqilliyimizin ilk dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1991-ci il 25 sentyabr tarixli, 319 sayılı qərarı ilə Bakı Dövlət Universitetinin Lənkəran filialı, sonralar isə Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 23 iyul tarixli, 403 sayılı sərəncamı ilə müstəqil ali məktəb - Lənkəran Dövlət Universiteti yaradılmışdır. Lənkərandə 1995-ci ildən 1997-ci ilə kimi fəaliyyət göstərən ali məktəb- Hirkan Özal Universiteti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 11 oktyabr tarixli, 206/3 say Dövlət Universitetinin tərəqqisinə və dinamik inkişafına xüsusi diqqət ayıran Ümummilli lider H.Əliyev demişdir: “Lənkəran Dövlət Universiteti təhsil və elm ocağı olmaqla, həm də bölgənin böyük mədəniyyət mərkəzidir” fəlsəfi fikri bölgə ziyalıların, xüsusilə, bu ali məktəbin müəllim və professor heyəti qarşısında böyük məsuliyyətin qoyulduğunu göstərirdi. Hazırda Lənkəran Dövlət Universitetində 3000-dən çox bakalavr, 100-dən çox lisenziya və 30 aspirant tələbə təhsil alır.

Beləliklə, H.Əliyevin milli təhsil strategiyası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam və inkişaf etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “2009/2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” haqqında 22 may 2009-cu il tarixli 295 sayılı sərəncamı və Təhsil Nazirliyinin 10 iyul 2009-cu il tarixli 937 sayılı əmri ilə təsdiqlənmiş fəaliyyət planını Lənkəran Dövlət Universitetində reallaşmaqdadır. Bu gün Lənkəran Dövlət Universitetində tədrisin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, elmi potensialının çoxşaxəli olması, tələbə və magistr kontingentinin artırılması, maddi-texniki bazasının genişlənməsi, mənəvi-psixoloji və şəffaf mühitin yaranması bunu bir daha sübut etməkdədir.

Mahmudov Kamal
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
kamal-1965@mail.ru

Multikultural təhlükəsizlik və onun əsas prinsipləri

Bəşəriyyətin çoxlu sayda ixtiraları kimi multikulturalizm də tarixi zərurətdən yaranmışdır. Multikulturalizm etnik-siyasi proseslərin dinamik şəkildə inkişaf etdiyi müasir dünyada sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq, bəşəriyyətin təhlükəsiz və davamlı inkişafını təmin etmək üçün tətbiq olunan siyasət modelidir.

Müasir qlobal münasibətlər sistemində bütün mədəniyyətlərin aktiv şəkildə ünsiyyətdə olduğu və qarşılıqlı tərzdə bir-birilərinə təsir göstərdiyi şəraitdə mədəniyyətlərin qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə uyğun olaraq yaşamasını təmin etməyə qadir olan dəyərlərin ümumi sisteminin olması olduqca zəruridir. Əks halda unifikasiya və ya qarşılıqlı meyllərinin artması yeni təhlükələrin yaranmasına səbəb ola bilər.

Təhlükəsizlik şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin vacib həyati maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən mühafizə olunması halı kimi başa düşülür. Bu fəaliyyətdə milli dəyərlər, ölkənin maddi, intellektual mülkiyyəti, eyni zamanda milli həyat tərzinin mahiyyət və formasının qorunması prinsipi əsas götürülür.

Milli təhlükəsizlik sisteminin komponentlərinin hər biri digər komponentlərlə birlikdə, bütövlükdə hamısı dövlətin yaşaması və inkişafı üçün zəruridir. Mənəvi, ideoloji həyatın ayrılmaz hissəsi olan multikultural dəyərlər də təhlükəsizlik komponenti kimi milli təhlükəsizlik sisteminə daxildir.

Multikultural təhlükəsizliyin ümumi mahiyyəti etnik, dini, irqi, mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqların, etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunması deməkdir. Cəmiyyətin multikultural təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ciddi problemlər yaranarsa bu etnik, dini, irqi zəmində qarşılıqlı maraqlara, münaqişələrə səbəb olar. Son dövrdə dünyanın bir sıra ölkələrində etnik və dini radikalizm, kseneofobiya, antisemitizm, islamafobiya meyllərinin artması qeyd olunanların bariz nümunəsidir.

Multikultural təhlükəsizlik bir sıra prinsiplərdən ibarətdir. Bu prinsiplər dövlətin özünü inamlı, ədalətli, keyfiyyətə daim yeniləşən bir mahiyyətə malik orqanizm kimi hiss etməsini şərtləndirir.

Multikultural təhlükəsizliyin prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Cəmiyyət daxilində bütün konfessiyalara və onun nümayəndələrinə dövlət tərəfindən siyasi münasibətlərin bərabər şəkildə yönəlməsi;
2. Ölkədə mövcud olan milli müxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş dövlət qayğısının formalaşdırılması;
3. Ölkədə mövcud olan etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunması və inkişafına dövlət və cəmiyyət tərəfindən dəstək verilməsi.

Dövlətin bütün konfessiyalara eyni siyasi münasibət bəsləməsi öz növbəsində konfessiyaların bir-birinə və hər birinin ayrılıqda dövlətə tolerant münasibətini şərtləndirir. Eyni zamanda ölkədə yaşayan bütün milli azlıq nümayəndələrinin cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində - siyasətdə, iqtisadiyyatda, təhsildə, idmanda, mənəvi həyatda iştirakı dövlətin milli müxtəlifliyin qorunması sahəsindəki fəaliyyətinin nəticəsi kimi dəyərləndirmək olar.

Müasir şəraitdə multikultural təhlükəsizliyin təminatında rəsmi mexanizmlər ilə yanaşı, ictimaiyyət də mühüm rol oynayır. Vətəndaş cəmiyyətində üfqi əlaqələr, yəni hüquqca azad və

bərabər hüquqlu insanların əməkdaşlıq və sağlam rəqabət münasibətləri üstünlük təşkil edir, ictimai həyatda, kompromis və konsensus, dövlət üzərində ictimai nəzarət hökm sürür. Demokratiya və insan hüquqlarının qorunması milli təhlükəsizliyinin təminatında vətəndaşların iştirakının daha da fəal olmasını şərtləndirir.

Müasir dünyada fəvqəladə hərbi-siyasi güc faktorları kimi superetnoslar özlərinin həyati əhəmiyyət kəsb edən maraqlarını reallaşdırmaq üçün bütün mövcud iqtisadi, siyasi və hərbi üsullardan və vasitələrdən istifadə edirlər. Qlobal siyasətin strateji vasitələrdən ən effektiv olanı isə mövcud separatizm ocaqlarını üzdənirəq “azadlıq və demokratiyaya dəstək” şüarı altında “alovlandırmaq”, geosiyasi maraqların əsas obyektı olan bir regionda, yaxud ölkədə finalda “ədalət və sülhəradan” qüvvə kimi öz iradəsini tam bərqərar etməkdir. Qlobal siyasət sözügedən ssenarini zəngin təbii sərvətlərin və çoxlu sayda etnik müxtəlifliklərin konsentrasiya olunduğu polietnik məkanlarda daha uğurla həyata keçirir.

Bu kimi təhlükələrin qarşısını almaq üçün multikultural təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Multikultural təhlükəsizliyin prinsiplərinə məqsədyönlü şəkildə riayət edildikdə ölkə özünü müxtəlif daxili və xarici təhlükələrdən qorumaqla yanaşı, həm daxili potensialını hərtərəfli şəkildə üzə çıxarır, həm də beynəlxalq imicinə müsbət çalarlar əlavə edir.

Məcıdova Leyla
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
kameliya-76@mail.ru

Mahmud Şəbüstərinin əsərlərində sufilik ideyaları

Orta əsrlərdə islam aləmində, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış dini təriqətlərdən biri də sufizm idi. Sufilər başqa dindən olanlara digər dini inanclara çox hörmətlə yanaşır, hətta onları, öz aralarına almaqdan belə çəkinmirdilər. Nə qədər ki, insan var, bir o qədər hallarda haqqa yol var. Sufizmin görkəmli nümayəndələrindən biri Mahmud Şəbüstəri olmuşdur. O, təhsilini davam etdirmək üçün Misirdə, Suriyada, İraqda və digər ölkələrdə olmuşdur.

Mahmud Şəbüstəri 1287-ci ildə Təbrizin Şəbüstəri məhəlləsində doğulmuşdur. Onun bir çox əsərlərində sufizm ideyalarına toxunulur. “Gülşəni-raz” və “Kənzül-həqaiq” əsərləri bunlara misal ola bilər. Mahmud Şəbüstəri “Şahidnamə” əsərində sufizmin bir çox xüsusiyyətlərindən istifadə etmişdir. Onun “Gülşəni-raz” yəni “Sirlər Gülşəni” əsərini Sədi Şirazi Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Şəbüstəri dövrünün hökmdarlarına da öz əsərlərində toxunub, onların necə qəddar olmaları haqqında yazmışdır. Mahmud Şəbüstəriyə görə, dində varlığa bağlı olduğundan tövrat və bütperəstlik arasında heç bir fərq yoxdur. Çünki, maddi gerçəklikdə bütün əşyalar tək varlığa, Allaha bağlıdır. Mahmud Şəbüstəri izah edir ki, müsəlman əgər bilsəydi ki, büt nədir, ona sitayişin haqqa sitayiş olduğunu anlardı, bütperəst isə bütün nə olduğunu bilsəydi ona sitayişin günah olduğunu bilərdi.

Şair, filosof israr edir ki, bütün dinlər, etiqladlar yeganə məxluq olan Allah üçündür. Çünki son məqsəddə bütün dinlər Allaha sitayiş üçündür. İnsanları fərqləndirən yalnız onların mütləq olan haqqı və onun həqiqətlərini hansı dərəcədə dərk etmələri, cahillikləri və bu yolda tutduqları məqamdır.

Mahmud Şəbüstəri bir şair kimi heç bir dinə fərqlilik qoymurdu. Çünki, onun görüşləri bütün dinlərə hörmətlə yanaşması idi.

Şəbüstəri dövrünün görkəmli şairlərindən biri olub. O, əsərlərinin bir neçəsini Kirmanda yazmışdır. Onun əsərləri böyük nüfuza malik olmuşdur. Mahmud Şəbüstəri “Gülşəni-raz” poemasında yazır ki, hər bir dinin birləşəcəyi yer Allahdır. O, poemalarında sufizmə bir çox töhfələr gətirmişdir. Onun əsərləri üzrə bir çox tədqiqatçılar araşdırma aparmış və hətta onu “sufizm banisi də” adlandırmışlar. Bir çox mənbələrdə onun əsərləri haqqında məlumatlar yazılmışdır. Məsələn Tələt Onay türk alimi olmuşdur və Şəbüstərinin əsərlərini tədqiq etmişdir. Türk alimi Tələt Onay 1946-cı ildə öz məqaləsində də, bu barədə məlumat vermişdir.

Bundan əlavə, onun “Səadətnamə” əsərində sufizmin insanlar tərəfindən necə qarşılandığını söyləyib. Mahmud Şəbüstəri dövrünün bir sıra elmlərinə də yiyələnmişdi. Bunlara riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə və s. elmlər aid edilir.

Şəbüstəri bir çox əsərlərini fars dilində yazmışdır. Onun bir çox əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Əbdül Kərim ibn Yəhya (Şəbüstəri onun əsl adıdır) bir çox mənbələrdə Əbdül Kərim təxəllüsü ilə də əsərlər yazmışdır. Şəbüstəri “Kənzül-həqiq” əsərində sufizmin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu demişdir. O bu əsərdə ilk dəfə sufizm haqqında məlumat vermişdir. Bildiyimiz kimi, sufizmdə dini təriqətlərdən istifadə olunmuşdur. Sufi Şeyxi kimi tanınan şair özünə əsərlərində də bu adla müraciət edirdi. Qaynaqlardan alınan məlumata görə Mahmud Şəbüstəri 33 il ömür sürmüşdür. O, Kirmanda evlənmiş və ailəsi ilə birlikdə orada yaşamışdır. Onun oğlu atasının “Gülşəni-raz” poemasını mədh etmişdir. Bu barədə məlumatlar Məhəmmədəli Tərbiyətin əsərlərində verilir. Onun haqqında məlumatlar kifayət qədər deyildir, amma əsərləri əlimizə yalnız fars dilində çatıb və sufizm mütəfəkkirlərinin ideyalarında da bu haqda məlumat verilib.

Onun sadəcə bir əsərində sufizm haqqında bizə az məlumat gəlib çatıb ki, o da “Şahidnamə” poemasıdır. Bəzi kitablarda bu haqda məlumat yoxdur. Yalnız Məhəmmədəli Tərbiyətin “Sufizm görüşləri haqqında” olan kitabında bu məlumatlar öz əksini tapıb.

Məmmədov Arif
professor
Əbilova Nəzakət
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
n.ibadova@mail.ru

Lənkəranın tarixi-arxeoloji baxımdan tədqiq edilməsinin ümumazərbaycan tarixində yeri

Ümumazərbaycan tarixinin dərinə və hərtərəfli şəkildə araşdırılmasında bölgələr üzrə aparılan tədqiqatların əhəmiyyəti böyükdür. Bu məqsədlə əsasən yazılı mənbələrdən istifadə olunur. Lakin yazılı mənbələrin verə bilmədiyi məlumatları arxeoloji tədqiqatların köməyi ilə aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Arxeoloji tədqiqatlar həm də müxtəlif dövrlərdə bölgənin təsərrüfat tarixi, ticarəti, sosial-mədəni durumu və s. məsələlərin öyrənilməsində də əvəzedilməz rol oynayır. Tarixi mənbələrdə Lənkəran sözünün ilk dəfə Ramazan ibn Şeyxəli Lənkəraninin ərəb dilində yazılmış “Fərruxnameyi-Camali” kitabında qeyd edildiyi bildirilir. Bu kitab 1594-cü ildə Möhübəli ibn Əhmədi Lənkərkürani tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir. 1603-cü ildə isə Almanıyanın Səfəvi dövlətindəki səfiri Stefan Kakaş və onun katibi Textanderin qeydlərində Lənkəran və Lankon adlarına rast gəlinir.

1614-cü ildə rus səyyah və diplomatı Brexov, 1616-cı ildə milliyyətə alman olan Adam Oleari, 1638-ci ildə rus diplomat və səyyahı Artemiy Suxanov, 1670-ci ildə hollandiyalı dənizçi Yan Streys, 1717-ci ildə şotlandiyalı Bellin qeydlərində və hesabatlarında Lənkəran adı işlədilir və onun

iri bir yaşayış məntəqəsi olduğu qeyd edilir. Lənkəran adına həmçinin Hacı Zeynalabidin Şirvaninin, rus diplomatı Aleksandr Volinskiyin, həmçinin E.Veydenbaumun, Katib Çələbinin, Əbdül Fəttah Fumainin, Səid Əli ibn Kazım bəyin əsərlərində də rast gəlinir.

Səid Əli ibn Kazım bəyin 1869-cu ildə yazdığı “Cavahirnameyi-Lənkəran” kitabında Lənkəranın IX əsrdə Bəlləbur qalasında yerləşdiyi qeyd edilir. 1774-cü ildən Lənkəran adı həm də bu bölgəni əhatə edən xanlığın mərkəzi kimi çəkilir və digər xanlıqlardan fərqli olaraq onun iki min nəfərlik daimi qoşununun olduğu göstərilir. Onun Lənkəran, Astara, Lerik (Zuvand), Prişib (Göytəpə-Sebican-Cəlilabad), Yardımlı (Vərgəduz) və Biləsuvar kimi altı nahiyədən ibarət olduğu qeyd olunur. Səidəli Kazımbəyoğlunun “Cəvahirnameyi Lənkəran” (Səidiyyə) əsərində Lənkəran xanlığının – Astara, Çay içi Lənkəran, Zuvand, Üluf, Deriğ, Dəştivənd, Muğan, Ucarud adlı səkkiz mahaldan ibarət olduğu göstərilir. Digər məlumatlarda isə Lənkəran xanlığında Lənkəran, Astara, Xanbili, Çay içi, Ərkivan, Zuvand, Deriğ, Səfidaşt, Alar və Adnabazar mahallarının olduğu vurğulanır.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1841-ci ildə yazdığı “Gülüstəmi-İrəm” və Mirzə Əhməd Xudaverdi oğlunun 1882-ci ildə nəşr etdirdiyi “Əxbərnəmə” kitabında Lənkəranın adı “Ləngərkürən” (Lövbər salınan yer) kimi xatırlanır.

Lənkəran və onun ətraf ərazilərində ayrı-ayrı vaxtlarda Jak de Morqan, İ.M.Cəfərzadə, F.P.Mahmudov, A.İ.Ələkbərov, Q.Qoşqarlı, C.Eminli, A.Ağalarzadə, T.Axundov, A.Məmmədov və s. tərəfindən arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və bu bölgənin e.ə. VIII-VII əsrlərə aid edilən Muğan mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Xüsusilə Bəlləbur qalasında (Şahin qalası), Qızlar qalasında (Kinon qala) aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar, 1726-1727-ci illərdə inşa edilmiş Lənkəran qalası haqqındakı yazılı məlumatlar daha əhəmiyyətlidir. İlk müşahidələr və yerüstü arxeoloji materiallar Bəlləbur qalasında yaşayışın ən azı 2300-2400 il bundan əvvəl antik dövrlərdən başladığını söyləməyə əsas verir. IX əsrdə isə bu qala Lerikdə Oğlanqala, Qız qalası, Yardımlıda Nisə qala, Moran qala, Lənkərandə Qız qalası və s. istehkamlar kimi ərəb işğallarından müdafiənin möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir. Bu qalaların bəziləri əvvəllər sasanilərin müşahidə məntəqələri olmuş, IX əsrdən istehkama çevrilmişdilər.

Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində olduğu kimi cənub-şərq bölgəsində də ilk yaşayış izləri daş dövründən başlamışdır. İnsanların ilk məşğuliyyətində yığıcılıq, ovçuluq və balıqçılığın əsas rol oynadığını nəzərə alsaq Lənkəran və onun ətraf bölgələrində də bunun üçün tam real şərait mövcud olmuşdur. Lerik dağlarındakı Buzeyir, Zuvandçay mağara düşərgələrində başlanan yaşayış, əmək alətlərinin təkmilləşməsi, istehsalın artımı ilə bağlı olaraq dağətəyi və düzənlik ərazilərə yayılmışdır. E.ə.II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlində dəmirin kəşfi ilə bu proses tam reallaşmışdır. Nəticədə bölgə e.ə VIII-VII əsrləri əhatə edən Muğan mədəniyyətinin mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri antik, ilk orta əsrlər və orta əsrlər dövründə də bölgədə yaşayışın ardıcıl olaraq davam etdiyini göstərir. Bu isə maddi-mədəniyyətin davamlılığını və ardıcılığını şərtləndirən əlamət kimi qəbul edilə bilər.

Məmmədov Arif
professor
İbrahimov İman
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
iman.ibrahimov@bk.ru

Tarix dərslərində tarixi sənədlərdən istifadə qaydaları

Tarixi prosesləri canlı izləmək imkanımız olmadığından onları yalnız mənbələr əsasında öyrənirik. Mənbələr bizə tarixi prosesləri düzgün çatdırmağa, onları təhlil edib fikir bildirməyimizə yardımçı olan ən vacib materiallardır.

Tarixi mənbələr müxtəlif formada ola bilər. Bunlardan biri də tarix fənninin öyrənilməsində əhəmiyyətli rola malik olan tarixi sənədlərdir. Tarixi sənədlər bilavasitə keçmiş dövrə aid abidələr olduğundan yüksək təbiilik, inandırıcılıq və sübutluluq keyfiyyətinə malikdirlər. Tarixi sənəd dövrün orijinallığını hiss etməyə, keçmişin aydın obrazlarını yaratmağa kömək edir. Tarixi sənədlər ayrı-ayrı hadisələrin müasirləşdirilməsi imkanını azaldır. Tarixi sənəd, tarixi biliklərin mənbəyi kimi, məzmunun təhlil edilməsini, tarixi sənəddən götürülən məlumatların ümumiləşdirilməsini, habelə sənəd və məlumatlara müəyyən qiymətin verilməsini tələb edir.

Tarixi sənədlərlə iş düşünməyi, mühakimə yürütməyi, məlumat əldə etməyi öyrədir. Tarixi sənədlər keçmiş dövrün reallığını, həqiqiliyini özündə əks etdirir. Bu da sənədlərin ictimai inkişafı ilə bağlı zəruri faktlar, anlayışlar və qanunauyğunluqların mənimsənilməsinə kömək edir, şagirdlərdə siyasi fikirlərin formalaşmasına zəmin yaratmış olur.

Tarix dərslərində müəllim şagirdləri tarixi sənədlərlə tanış etdikdən sonra sənədli materialın istifadəsi zamanı keçmiş və müasir hadisələri nəzərdən keçirərək şagirdlərin təfəkkürünü aktivləşdirir, təhlil və sintezin aparılmasına kömək edir.

Dərslərdə təqdim olunmuş sənədli materialın təhlili bir sıra nəticələrin irəli sürülməsinə imkan yaradır: Tarixi prosesin müxtəlif cəhətlərini xarakterizə edən və onun inkişaf tendensiyasını, siyasi qüvvələrin müxtəlif inkişaf mərhələlərində mövqeyini müəyyənləşdirən çoxsaylı sənədlər tədris prosesinə daxil edilir.

Dərslərdə verilmiş tarixi mənbələr tarixi inkişafın ən vacib problemlərini-ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini, dövlətin daxili və xarici siyasətini, ictimai və siyasi durumunu və s. əks etdirirlər:

Bu zaman müəllim öyrənənlərin təhlil-sintez bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün şagirdlərə müasir dövrlə müqayisəli təhlil aparmağı tapşırıq verə bilər.

Burada müəllim tədqiqat zamanı Eylər-Venn diaqramından da istifadə edə bilər. Bu zaman şagirdlər tarixi hadisələri ayrılıqda təhlil edir, hərəsinin xüsusi cəhətlərini dövrün altında qeyd edir. Hər ikisinə aid ümumi cəhətləri isə ümumi şəkildə diaqramın ümumi hissəsində yazır. Bütün bunlar şagirdlərin təfəkkürünün aktivləşdirilməsi, onların təhlil və sintez bacarıqlarının inkişafı ilə yanaşı həmçinin şagirdlərin keçmiş dövrü mənbə əsasında təhlil etmək qabiliyyətlərini də formalaşdırır.

Sənədlərin müstəqil təhlili şagirdləri sanki tədqiqat işinin vərdisləri ilə qidalandırır, tarixi mənbələrin tənqidi surətdə dərk edilməsinə imkan yaradır.

Tarixi sənədlərlə işləyərkən şagirdlər məlumatın əslilə tanış olduğundan onların keçmişə öyrənməyə dair həvəsləri də artmış olur. Buna görə də, məktəblərdə xüsusən Azərbaycan tarixi fənnini tədris edən müəllim tarixi sənədlərdən mütləq istifadə etməlidir.

Tarixin məktəb təlimində tarixi sənədlərdən istifadə etməyin iki üsulu mümkündür:

- 1) sənəd materialının dərstdə müəllimin şərhinə daxil edilməsi
- 2) sənədin mətni üzərində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkil edilməsi, onun təhlil edilməsi.

1. Müəllimin şərh zamanı tarix sənədlərindən istifadə edilməsi. Tarix sənədini müəllim öz şərhinə hər şeydən çox nağıl və ya təsviri konkretləşdirmək, ona emosionallıq qatmaq məqsədi ilə daxil edir.

Bəzən ümumi göstərişlər kifayətdir: —salnaməçinin sözlərinə görə», «müasirinin dəlillərinə görə», «qəzet materiallarına görə». Müəllimin izahına sənədin kiçik hissələrini daxil etmək məqsədəuyğundur, əgər: a)hissə kiçikdirsə, asanlıqla qavranılırsa; b) asandırsa və müəllimin əlavə şərh olmadan şagirdlər tərəfindən anlaşılırsa, c) izahın emosionallığını və ya konkretliyini gücləndirirsə, d) şagirdlərin marağına səbəb olursa, d) daxilində tarixi şəxsin mülahizələri varsa və beləliklə, vasitəsiz nitqlə, parlaq xarakteristika ilə izahı canlandırmağa kömək edirsə.

Əyaniliyin bir növü kimi təqdim edilən tarixi sənədlərə müasir dövrdə daha çox statistik sənədləri də göstərmək olar. Statistik sənədlər bəhs olunan dövrdə inkişaf səviyyəsini göstərən çox vacib tarixi materiallardır. Statistik sənədlər vasitəsilə öyrənənlər bəhs edilən dövrün inkişaf səviyyəsi ilə əyani formada tanış olur, inkişafın və ya durğunluğun hansı illərə daha çox təsadüf etdiyini təhlil edib ortaya çıxarır. Bütün bunlar öyrənənlərin tədqiqat aparma bacarıqlarını inkişaf etdirir və onların dərs zamanı aktivliyini təmin edir.

Tarix dərslərində tarixi sənədlərdən istifadə qaydalarının tətbiq edilməsi müəllimin ustalığını göstərməklə yanaşı, şagirdlərdə qavrama qabiliyyətinin artmasında və yaddaşın möhkəmləndirilməsində də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məmmədov Arif
professor
Kəlbəyev Həşim
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
n.ibadova@mail.ru

Ənənəvi bəzək əşyaları mənəvi mədəniyyətin daşıyıcısı kimi

Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq bölgəsində bəzək əşyaları əsasən xalqımızın mənəvi mədəniyyətini öyrənmək ümumazərbaycan maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsinə xidmət edir. Bu isdiqamətdə A.Məmmədov özünün Arxeologiya və etnoqrafiya dərslərində milli geyim nümunələrindən bəhs edərək qeyd etmişdir ki, milli qadın geyim kompleksinə üst və can köynəkləri, cüttüman, taybalaq, darbalaq, zibini, çərkən, çərkəzi, ləbbadə, nimtənə, küləcə, katibi, kürdi, çalma, arxalıq, ləçək, örpək, kələğayi, başmaq, çüst, corab, kəmər və müxtəlif bəzək növləri daxildir. Müəllifin haqlı olaraq bəzək əşyalarını da geyim nümunələri ilə birgə verməsi azərbaycanlıların qədim zamanlardan geyim nümunələrinə və xüsusən qadınlarımızın geyimlərlə yanaşı ona uyğun bəzək nümunələrinə də üsdünlük verməsindən xəbər verir. Maddi mədəniyyətin mühüm bir qolunu təşkil edən bəzək əşyaları bəhs etdiyimiz Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq, xüsusən Lənkəran-Astara bölgəsi materialları əsasında tam öyrənilməmiş və onların mənəvi tərbiyədə oynadığı rol aydınlaşdırılmamışdır. Bu yazıda bəhs edəcəyimiz bəzək nümunələri isə yüzilliklərdən deyil minilliklərdən xəbər verən nümunələrdir. Bu cür nümunələrin tədqiqatdan kənar qalması səbəbi isə bölgəni etnoqrafik cəhətcə tədqiq edənlərin bölgədən olmaması, onların maddi nümunə kimi istifadə olunan bəzək əşyalarının hansı mənəvi amilləri daşdıqlarını bilməmələrindən irəli gəlmişdir.

Bölgənin etnoqrafik cəhətcə öyrənilməsi XIX əsrdən başlasa da bəhs edəcəyimiz bəzək əşyaları haqqında qısa fikri 1962-ci ildə nəşr olunmuş “Narodi Kavkaza” monoqrafiyasında A.Q. Trafimova vermişdir Q.Cavadov isə özünün Talışlar monoqrafiyasında qeyd edir ki, talışların bəzək

əşyalarının hansı materiallardan hazırlanması məlumatları dövrün tarixi ədəbiyyatlarında yox dərcəsindədir. Böyük mütəfəkkir H. Zərdabi özünün “Bədəni salamat saxlamaq düstürülməlidir” məqaləsində müxtəlif geyimlərdən bəhs etsə də bəzək əşyalarından bəhs etməmişdir. Bəzək nümunələrinin hazırlanmasına gəldikdə isə Q.Cavadov özünün adı çəkilən əsərində qeyd edir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Lənkəran qəzasında da bəzək nümunələrini hazırlayan zərgər sənətkarlar fəaliyyət gösdərirdi. Burada yerli ustalar əhalidən sifariş götürərək müxtəlif bəzək əşyalarının düzəldilməsi ilə məşğul olurdular. Lakin qəzada hansı növ bəzək əşyalarının xüsusi də bəhs edəcəyimiz sırğaların hazırlanmasından; onların növlər üzrə necə təsnif olunmasından, təyinatı üzrə istifadə olunmasından heç bir məlumat verilməmişdir. Bu səbəbdən bölgə üçün spesifik sayılan üçsırğa növündən çöl etnoqrafik materialları əsasında bəhs etməklə bu günkü gənclərimizə bəzənmək və bəzək əşyalarından yerində istifadə etməklə ənənvi mədəniyyətimizi yaşadıb, gələcək nəsillərə ötürmək mədəniyyətini aşılamağı cəhd edəcəyik.

Ümumilikdə isə bu tədqiqat Azərbaycan gəncinin ənənəvi mədəniyyətinə yiyələnməsi, onu təbliğ etməsi ilə milli mentalitetini yaşatmasına xidmət edir. Çünki bəhs edəcəyimiz bəzək əşyaları həm də qədim mədəni tariximizin maddi nümunələridir. Məqalədə bəhs edəcəyimiz üç sırğa növündən tarixilik baxımından daha qədim olan və bölgə əhalisi tərəfindən “Çilləyi” və ya “Qırx düymə” adlandırılan sırğadır. Tarixi baxımdan da məlumdur ki, sırğalardan istifadə eramızdan əvvəlki dövrə gedir. “Çilləyi” və ya “Qırx düymə” adlandırılan sırğa əsasən dairəvi formada olmuş və hazırlanması prosesi zamanı qızıldan emal olunmuş məftil (sim), həlqə və xırda qızıl kürelərdən istifadə edilmişdir. Bu cür sırğalar mehr-məhəbbət rəmzi olaraq yeni nişanlanmış qızlar üçün cevizlik kimi aparılır və nişan mərasimi zamanı nişanlı qızın qulağına taxılır ki, bu da həmin şəxsin kiminsə adaxlısı və ya həyat yoldaşı olmasını bildirən əlamətdir. “Şarlı sırğa” “Çilləyi” sırğadan fərqli olaraq daha sonrakı dövrə aid edilir. Bu sırğanın hissələr üzrə təhlili də bunun İslam dövrünə aid sırğa olduğunu söyləməyə imkan verir. Üçüncü şəkildə görünən dörd düymə sırğanın sahibi Xanzadə Cəfərqulu qızı Abbasova məlumatında bildirdi ki, sırğa mənim gəlinlik sırğamdır. Sırğanı qulağıma taxan baldızım bildirdi ki, sırğanın dairəsi bizim ailənin əhatəsi, atam evini bildirir və o heç vaxt açıq olmamalıdır. Bağlantı həlqələri səninlə qardaşımın bir-birinə bağlandığını bildirir ki, bu bağlılıq da heç vaxt açılmamalıdır. Onu yalnız ölüm açmalıdır. Biz müsəlmanıq, sırğanın aşağısındakı dörd düymə Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyini bildirir və düymələrin uclarındakı yaşıl firuzə də imamətin rəmzidir. Sən Fatimə kimi ərinə sadıq olmalısən. Digər sırğanın sahibi Şirin əsəd qızı Məmmədova isə bildirir ki, dairənin içərisindəki tovuz quşuna bənzər hissə əslində 14 həlqə olmaqla 14 məsumun rəmzidir, (Muhəmməd, Fatimə və 12 imam) Sırğanın üzərindəki firuzə qaş seyyidlik rəmzi olmaqla yanaşı mərkəzdə durmaqla Seyidlərin babası Muhəmmədə işarədir. Şarlı-ayparalı və Şarlı düyməli sırğaların qaşlarının rənginin yaşıl, Çilləyi-Qırxdüymə sırğaların isə üstündəki qaşın əsasən qırmızı olması sonrakının Atəşpərəstlik Əvvəlkilərin isə İslamla bağlı olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir. Bölgə əhalisinin üç bəzək əşyasının təhlilinə yekun vuraraq onların bölgəlik xüsusiyyəti daşımaqla yanaşı ümumazərbaycan bəzənmək mədəni və maddi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu qənaətinə də gəlmiş oluruq.

Məmmədov Arif
professor
Mirzəzadə Ələsgər
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzəzade.elesger@mail.ru

Cəlilabad rayonu ərazisində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət abidələri haqqında

Azərbaycan xalqının zəngin maddi-mədəni irsinin üzə çıxarılması, dərinə və hərtərəfli öyrənilməsi üçün son vaxtlar aparılan tədqiqatlar və araşdırmalar Cəlilabad bölgəsində də intensivləşmiş, istər Arxeologiya və etnoqrafiya institunun əməkdaşları, istərsə də həvəskar tədqiqatçı və araşdırmaçılar bu sahədə öz zəhmət və bacarıqlarını əsirgəmədən ortaya qoymuşlar. Bölgəmizin tarixi-arxeoloji abidələri neolit-eneolit dövründən başlayaraq, son orta əsrlərə qədər mövcud olan yaşayış yerlərindən, qəbristanlıqlardan ibarətdir.

Cəlilabad rayonunun həm aranı (Muğan), həm də dağlıq və dağətəyi əraziləri arxeoloji abidələrlə zəngindir. 100-ə yaxın abidələr mütəxəssis və həvəskar tədqiqatçılar tərəfindən izlənilmiş və üzə çıxarılmışdır. Onların bəziləri öyrənilsə də, digərləri hələ də xalqımız üçün “müəmmalı” olaraq qalır.

Hal-hazırda ərazidə aparılan arxeoloji qazıntı və tədqiqatlar sübut edir ki, Cəlilabad torpağı 7-8 min il öncə yaşamış qədim yaşayış yeridir. Uzuntəpə (arxeoloqlar B. M. Qukasov, İ.Cəfərzadə), Mişarçay (arx. F.Mahmudov), Əliköməktəpə (arx. F.Mahmudov, İ.Nərimanov), Alxantəpə (arxeoloq T.Axundov), Polutəpə (arx. T.Axundov) abidələrində geniş arxeoloji qazıntı işləri aparılmış, neolit, eneolit, tunc və erkən dəmir dövrlərinə aid maddi-mədəniyyət abidələrimiz üzə çıxmışdır.

Uzuntəpə kəndi ərazisində qədim və orta əsrləri əks etdirən 7 tarixi abidə - kurqan, yaşayış sahələri, qəbristanlıqlar mövcuddur. Burada ilk arxeoloji qazıntı arxeoloqlar V.M.Qukasov və İ.Cəfərzadə tərəfindən 1941-ci ildə kəndin mərkəzi kurqanlarından birində aparılıb. Aparılan tədqiqatlar ərazinin Eneolit, Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid olduğunu sübut etmişdir. Qazıntı zamanı üzə çıxarılan məişət əşyaları ilə yanaşı tunc qılınclar, xəncərlər, döyüş yabaları, nizə başlıqları və s. nümunələr bu gün Azərbaycanın Mərkəzi Tarix Muzeyində və AMEA-nın Fondunda saxlanılır. Digər abidələr – Cəngitəpə, Qoşatəpə, Yastıtəpə, Çayıçı küp qəbirlərdə kəşfiyyat xarakterli işlər getsə də, hələlik geniş arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır.

Əliköməktəpə yaşayış yeri dünya əhəmiyyətli abidələr sırasına daxildir. XX əsrin 70-ci illərində burada arxeoloq F.Mahmudovun rəhbərliyi ilə aparılmış qazıntı işləri eneolit yaşayış evlərini üzə çıxarmaqla, qəbilələrin məişət həyat tərzini, dəfn adətlərini, dini dünyagörüşlərini öyrənməyə imkan verdi. Ərazidə ən qədim(e.ə.V minillik) tarixi hadisələrdən biri əhliləşdirilmiş at sümüklərinin üzə çıxmasıdır. Əliköməktəpədə dulusçuluq sənəti e.ə.V-IV minilliklərdə formalaşmış, dulus çarxı və kürələr icad edilmiş, III minillikdə özünün inkişaf mərhələsinə yüksəlmişdir.

Qonşu Əliköməktəpə və Cəfərxanlı yaşayış məskənlərində vahid əkinçilik və maldarlıq mədəniyyəti də olmuş və bu mədəniyyət zəminində vahid adət-ənənə, ideologiya da formalaşmışdır. Burada qəbir abidələrinin açılması ölümlərin harada və necə dəfn edildiyi, hansı dini dünyagörüşə malik olması maddi sübutlarla əks olunur. Təxminən 5-6 min il əvvəllərə aid eneolit təbəqələrində ölümlərin boyanmış vəziyyətdə dəfni qədim dəfn adətlərinin və ayin icrasının nümunəsidir.

Mişarçay və Həməşərə abidələri də dünya əhəmiyyətli abidələr sırasına daxildir. Abidələr Cəlilabad şəhərinin cənubunda yerləşir. XX əsrin 60-cı illərində Cənub bölgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar 24 yaşayış məskəni aşkar etdi. Bunlardan 8-i ilk və orta tunc dövrünə aid

edildi. Bunların da başında maddi-mədəniyyət abidələrinin bolluğuna və sivil yaşayış tərzinə görə “Mişarçay” abidələri durdu. Alimlər F.Mahmudov və İ.Nərimanov tərəfindən aparılan araşdırma və tədqiqatlar sübut etdi ki, bu yaşayış məskəni ilk tunc dövrünün orta tunc dövrünə keçdiyi bir vaxta - e. ə. III minilliklə II minilliyin hədudlarına aiddir.

Cəlilabadın şah əsəri sayılan möhtəşəm Həməşara abidəsi Mişarçay sakinlərinin bu günə qədər öz varlığını saxlamış yeganə yerüstü abidəsidir. Həmdullah Qəzvini vaxtilə Həməşara şəhərində olmuş və bu yaşayış yeri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir: “...Şəhər dəniz kənarında yerləşir. Dənizə qədər olan məsafə 2 fərsəxdir. Ərazi 5-ci iqlimə daxildir...”. S.Kazımbəyov “Cəvahirnameyi – Lənkəran adlı əsərində yazır...” Həməşara qalası Muğan çölündədir. Tarixi kitablarda onun Xəzər dənizinin kənar sahilində yerləşməsi haqqında məlumat vardır...”.

Bəzi tarixi tədqiqatlara görə, abidə Zərdüştiliklə bağlı təpədir. Vaxtilə Zərdüş t dini bölgə əhalisinin ideologiyasına möhkəm daxil olduğu üçün, məişətdə, təsərrüfatda və mədəniyyətdə ən dolğun bir ideya mənbəyi sayılmışdır. Buna görə də bu abidə bir çox mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş, o cümlədən yerli tədqiqatçıların da (R. Əsgərov, Ə. Mirzəzadə, E. Əmənov, R.Rzayev) maraq dairəsində olmuşdur.

Polutəpə abidəsi ərazinin ən qədim dövrünü (bizdən 8-9 min il əvvəl) əks etdirən yaşayış məskənlərindən biri sayılır. 2006-cı ildən başlayaraq T.Axundovun rəhbərliyi altında Üçtəpə kəndi ərazisində tarixin Neolit mərhələsini əks etdirən yeni abidələr aşkar edildi. Bunun nəticəsi olaraq, Cəlilabadın tarixi 1600-2000 il əvvələ, yəni qədim dövrə doğru dəyişdi. 2004 – 2006-ı illərdən başlayan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji işlər, o cümlədən sonrakı illərdə aparılan stosianar qazıntıları öz bəhrəsini verdi. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar qədim yaşayış sahəsinin 6 ha, ümumi mədəni təbəqənin dərinliyi isə 5 m olduğunu təsdiq etdi. Polutəpə abidəsinin bir hissəsinin qazıntısı (I mərhələ) fasilələrlə 2016-cı ilə qədər davam etdi və tamamlandı. Ərazidən dulus kürələri, çiy kərpic və möhrədən tikililər, insan qəbirləri, müxtəlif bəzək və məişət nümunələri, sümük və daşdan hazırlanmış əmək alətləri, saxsı qab içərisində bitki qalıqları və s. aşkar edilib götürüldü. 2016-cı il avqust ayında davam etdirilən qazıntı işləri zamanı isə mədəni təbəqədən heyvan sümüklərindən kəsilmiş, deşilmiş və cilalanmış əmək, məişət və ov alətləri, boyaqsız qablar, mikrolit daşlar, xırda qadın fiquru (9-10 sm) ocaqlar tapıldı. Qazıntı sahəsinin 5-ci metrində aşkar olunan ibadət evi – məbədəgah da çox maraq doğurdu. Bu abidə Cənubi Qafqazda aşkar olunan ibadət evlərindən biridir. Üçtəpə kəndi ərazisində aşkar olunan neolit-eneolit tipli abidələrdən biri də Alxantəpə abidəsidir. 2006-cı ildən başlayaraq Muğan neolit-eneolit ekspedisiyası tərəfindən Üçtəpə kəndindən 4 km şimalda yerləşən bu abidədə aparılan arxeoloji qazıntı işləri 2012-ci ildə sona çatmışdır. Qazıntıları zamanı abidədə tikili qalıqları, metal əridilən kürə, metal çıxdaşları və qalıqları, metal əşyalar, dulus kürələri və alətləri çoxlu sayda saxsı fraqmentləri aşkar edilmişdir. Bunlarla yanaşı, əkinçiliyin bütün mərhələləri və onun məhsullarının emalı ilə bağlı daş (çaxmaq, çay daşı, dəvəgözü) alətləri, həmçinin buğda və arpa toxumları, zoomorf fiqurlar, saxsı möhür və gil fitlər tapılmışdır. Alxantəpə yaşayış yeri b.e.ə IV minilliyin II yarısına aid edilir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, yurdumuzun cənub-şərq bölgəsi, o cümlədən Cəlilabad ərazisi coğrafi şəraitinə görə qədim insanların yaşayış obyektinə çevrilmiş, insanlar burada tarixin bütün dövrlərində yaşamış, öz adət-ənənələri ilə fərqlənmişlər.

Maddi mədəniyyətdəki eynilik, varislilik və irsilik bölgə əhalisinin bu torpağın qədim sakinləri olduğu fikrini əsaslandırmağa imkan verir.

Məmmədov Zaur
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammadovzaur@mail.ru

YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısında milli mədəniyyətimizin təsdiqi

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (YUNESKO) ilə geniş əməkdaşlıq yaratmış və 3 iyun 1992-ci ildə təşkilata üzv qəbul edilmişdir. YUNESKO-nun Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə əsasən, üzv-dövlət təhsil, elm və mədəniyyətlə məşğul olan qurumların fəaliyyətini YUNESKO-nun işi ilə əlaqələndirmək üçün ilk növbədə Milli Komissiya yaratmaq yolu ilə müvafiq tədbirlər həyata keçirməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu səbəbdən YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının yaradılması üçün lazımı addımlar atılmış və dövlət başçısı Heydər Əliyevin 21 fevral 1994-cü il Sərəncamına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi yanında YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası yaradılmışdır.

Bu məqsədlə mədəni əməkdaşlığın inkişafı, xüsusilə Azərbaycanın milli mədəniyyətin dünya mədəniyyətləri arasında yer alması və beynəlxalq təşkilatlarda qeydiyyatda düşməsi qarşıya qoyulan strateji hədəflərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan-YUNESKO münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi sahəsində Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, Respublikanın I Vise prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın gördüyü işlər danılmazdır. M.Əliyeva 1995-ci ildən etibarən Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun xəttilə Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya tanıtılması istiqamətində uğurla fəaliyyət göstərmişdir. Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin qorunması, öyrənilməsi və tədqiqində xidmətlərinə görə YUNESKO tərəfindən 2004-cü ilin sentyabr ayında “YUNESKO-nun şifahi və musiqi ənənələri sahəsində Xoşməramlı Səfiri” adına layiq görülmüşdür. Məhz Mehriban xanım Əliyevanın söyləri nəticəsində Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələri YUNESKO-nun müvafiq siyahılarında yer almaqdadır.

YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına Azərbaycanın 13 qeyri-maddi mədəni irs nümunəsinin qeydə alınması (2018-ci ilə qədər) məqsədlə müraciət edilmişdir. Onlardan 11 qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Rezentativ Siyahısına, 2 irs nümunəsi isə Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Qeyri-maddi Mədəni İrs Siyahısına aid edilmişdir:

1. **"Azərbaycan Muğamı"** 7 noyabr 2003-cü il tarixində Azərbaycan muğamı YUNESKO tərəfindən bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin şah əsəri elan olunmuşdur. 2008-ci ildə Azərbaycan muğamları YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin Rezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.
2. **"Azərbaycan Aşıq Sənəti"** 28 Sentyabr - 2 oktyabr 2009-cu il tarixində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Abu-Dabi şəhərində keçirilmiş YUNESKO-nun Qeyri - maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 4-cü Sessiyası çərçivəsində qəbul edilmiş qərara əsasən, Azərbaycan Aşıq Sənəti YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin Rezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.
3. **"Novruz"** 28 Sentyabr - 2 oktyabr 2009-cu il tarixində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Abu-Dabi şəhərində keçirilmiş YUNESKO-nun Qeyri - maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 4-cü Sessiyası çərçivəsində qəbul edilmiş qərara əsasən, Novruz çoxmillətli nominasiya (Azərbaycan, Hindistan, İran, Qırğızistan, Pakistan, Türkiyə, Özbəkistan) kimi

YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin Rerezentativ Siyahısına daxil edilmişdir. Cari ilin 28 noyabr-2 dekabr tarixlərində Efiopiyanın Əddis-Əbəbə şəhərində keçirilmiş Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə hökumətlərarası komitənin 11-ci sessiyasında Əfqanıstan, İraq, Qazaxıstan, Tacikistan, Türkmənistan nominasiyaya qoşulmuşlar.

4. **"Ənənəvi Azərbaycan Xalçaçılıq Sənəti"** 15-19 noyabr 2010-cu il tarixində Keniyanın Nayrobi şəhərində keçirilən YUNESKO-nun Qeyri - maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 5-ci Sessiyası çərçivəsində qəbul edilmiş qərara əsasən, YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin Rerezentativ Siyahısına;
5. **"Tar və Onun İfaçılıq Sənəti"** 3-7 Dekabr 2012-ci il tarixində Parisdə keçirilən YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 7-ci Sessiyası çərçivəsində qəbul edilmiş qərara əsasən, "Tar və onun ifaçılıq sənəti" YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin Rerezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.
6. **"Ənənəvi Kəlağayı sənəti və simvolizmi, qadın ipək baş örtüklərinin hazırlanması və istifadə olunması"** 24-28 noyabr 2014-cü il tarixində Parisdə keçirilən Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 9-cu sessiyasında YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Rerezentativ Siyahısına;
7. **"Lahıcın misgərlik sənəti"** 30 noyabr – 4 dekabr 2015-ci il tarixində Namibiyada keçirilmiş Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 10-cu sessiyasında YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Rerezentativ Siyahısına;
8. **"Nazik çörəyin hazırlanma və paylaşılma mədəniyyəti: lavaş, katırma, jupka, yufka"** cari ilin 28 noyabr-2 dekabr tarixlərində Efiopiyanın Əddis-Əbəbə şəhərində keçirilmiş Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə hökumətlərarası komitənin 11-ci sessiyasında çoxmillətli nominasiya kimi YUNESKO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Rerezentativ Siyahısına;
9. **"Mədəni kimliyin göstəricisi dolmanın bışirilməsi və paylaşılması ənənəsi"** 2017-ci ilin 6 dekabr tarixində Koreya Respublikasının Jeju adasında keçirilən YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 12-ci sessiyasında YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Rerezentativ siyahısına;
10. **"Kamança simli musiqi alətinin hazırlanma və ifaçılıq sənəti"** çoxmillətli nominasiya kimi (İran İslam Respublikası və Azərbaycan) 2017-ci ilin 7 dekabr tarixində Koreya Respublikasının Jeju adasında keçirilən YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 12-ci sessiyasında YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-maddi mədəni irsi üzrə Rerezentativ siyahısına daxil edilmişdir.
11. **"Dədə qorqud/Qorqud Ata/Dede Korkut"** epik mədəniyyət, xalqların taleyi və musiqisi"- kimi Azərbaycan, Qazaxstan və Türkiyə Respublikaları tərəfindən 2018-ci ildə (No. 01399) müraciət edilmiş və YUNESKO-nun Hökumətlərarası Komissiyanın 13.COM.10.B.3 sayılı qərar qəbul edilmişdir.

Bununla yanaşı Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Qeyri-maddi Mədəni İrs Siyahısı:

12. **"Azərbaycan Respublikasında Çovqan Ənənəvi Qarabağ Atüstü Oyunu"** 2-8 dekabr 2013-cü ildə Bakıda keçirilən YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 8-ci Sessiyası çərçivəsində qəbul edilmiş qərara əsasən, "Azərbaycan Respublikasında Çovqan ənənəvi Qarabağ atüstü oyunu" YUNESKO-nun Təcili qorunmaya ehtiyacı olan qeyri maddi-mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir.
13. **"Azərbaycan Respublikasında Naxçıvanın ənənəvi grup rəqsləri"** (yallı, köçəri, tənzerə), İfaçılıq sənəti 2018-ci ildə Milli Komissiyanın (No. 01190) Təcili Qoruma Tələbinə Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil etmək məqsədilə müraciət edilmiş və YUNESKO-nun Hökumətlərarası Komissiyanın 28,11,2018-ci il 13.COM.10.A.2 sayılı qərar qəbul edilmişdir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq hesab edirik ki, Azərbaycan hökumətinin uğurlu xarici siyasəti nəticəsində milli mədəniyyətimizin, qeyri maddi-mədəni irsimizin Qafqazda, eləcə də Türk dünyasında tarixiliyi, qədimliyi dünyanın ən mötəbər mədəni təşkilatında öz təsdiqini tapmışdır. Bununla yanaşı YUNESKO- Hökumətlərarası Komissiyasının 13.COM.10.A.2 və 13.COM.10.B.3 qərarları tam mənasında özünü təsdiq etməsə də (həmin qərarlarda yuxarıda qeyd olunan 10 və 13-cü qeyri maddi-mədəni irs tam təsdiq edilməmişdir) Milli Komissiyanın və Azərbaycan Respublikasının uğurlu xarici siyasəti nəticəsində bu istiqamətdə davamlı işlər aparılacaq, milli mədəniyyətimizin təsdiqinə xidmət edən qərarlar qəbul ediləcəkdir.

Nağıyeva Zenfira
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
ayeddin@59mail.ru

“ Yeni il” şənliyinin keçirilməsi metodikası

Balalarımızın təlim-tərbiyəsi, ahəngdar və hərtərəfli inkişafı, yüksək bədii-estetik zövqə malik olmaları, mədəni vərdislərə yiyələnmələri günün vacib məsələlərindən biridir. Bunlar vasitəsilə onların bədii yaradıcılığı formalaşmağa başlayır. Bu işlərin təməli, bünövrəsi isə məktəbəqədər təlim müəssisələrində qoyulur. İncəsənətin müxtəlif növlərinin harmoniyası, növbələşməsi ilə araya - ərsəyə gətirilən tədbirlər uşaqların bəzəyinə çevrilir.

Məktəbəqədər təlim müəssisələrində tədbirlərin əhəmiyyəti çox böyükdür. Bunlarsız gələcəyin qurucuları olan balalarımızın hərtərəfli böyüməsinə, tərbiyələnməsinə, dünyagörüşünün, bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, mənəvi aləminin zənginləşdirilməsinə nail olmaq mümkün deyil.

Uşaq bağçalarında keçirilən “Yeni il” şənliyi böyük maraq doğurur. Tədbirin səmərəli və keyfiyyətli keçirilməsi öncə üçün ssenarinin yazılması böyük şərtidir. Əvvəlcədən yeni ilin qeyd olunmasına geniş hazırlıq işləri görülür. Şənliyə bütün valideynlər; əmək və müharibə veteranları, digər qonaqların dəvət edilməsi də tədbiri rəvnaqlandırır. Tədbirin keçiriləcəyi zal bayramsayağı bəzədilir. Ortada cürbəcür oyuncaqlar və rəngarəng işıqlarla bəzədilmiş yolka ağacı qoyulur. Tədbir “Bayram gəlib elimə” mahnısının xoş, ürəkləri ehtizaza gətirən melodiyası ilə başlayır. Uşaqlar yolkanın ətrafında iki dövrə təşkil edirlər. Şənliyi açıq elan edən aparıcı toplaşanların bayramını təbrik edir. Müəssisə rəhbərinin qısa çıxışından sonra aparıcı yolcaya yaxınlaşır və müraciətlə ucadan şeir söyləyir:

Geyinibsən al-əlvan
Budaqların çıraqları
Nəğmə deyir, şən yolka!
Sən nə gözəlsən yolka!

Bəstəkar A.Rzayevanın “Şən Yolka” mahnısı səsləndirilir. Uşaqlar əl-ələ tutaraq yolkanın ətrafında dövrə vururlar. Sonra onlar H.Nəcəfovun “Təzə il” mahnısının birlikdə oxuyurlar. Bu zaman balaca rəqqaslar yolcaya tərəf gəlirlər. Rəqs sona yetdikdən sonra uşaqlar səhnələşdirdikləri A.Şaiqin “ Tıq-tıq xanım” nağılını nümayiş etdirirlər. Səhnələşdirilmiş oyundan sonra aparıcı deyir :

- Hə, uşaqlar, az qala yadımızdan çıxmışdı, Şaxta babanın gəlişinə az qalıb! Gəlin Şaxta babanı musiqi ilə, nəğmə ilə qarşılayaq.

Uşaqlar S.Rüstəmovun “Şaxta baba” mahnısını oxuyurlar. Şaxta baba ağır addımlarla içəri daxil olur. Çəliyini yerə vurur və mülayimcəsinə deyir:

- Ay qəşəng şəkər, nağıl balalar, mən sizin Yeni ilinizi təbrik edirəm! Sizə möhkəm sağlamlıq və gumrahlıq arzulayıram. Ürəyinizdəki bütün arzular yerinə yetsin, üzünüz ağ, canınız sağ, sözünüz dağ olsun. Uşaqlar onu alqışlayırlar. Şaxta baba yenidən sözünə davam edir:

- Bilirsiniz, əziz balalar, mən çox uzaq - uzaq yerlərdən, uca qarlı dağlara dırmaşmışam, təpələri aşmışam, düzləri dolaşmışam, gəlmişəm ki, sizlərlə görüşüm, gül balaların Yeni il bayramında iştirak edim, onların sevincinə qoşulum. Mən yorulmuşam, icazə verin dincəlim. Siz də öyrəndiyiniz şairlərdən oxuyun, yorğunluğum çıxısn.

Uşaqlar razılaşırlar. Sonra uşaqlar növbə ilə hərəyə bir bənd şeir söyləyir, iştirakçılar alqışlayırlar. Birdən bir uşaq üzünü mürgüləməkdə olan Şaxta babaya tutub deyir:

- Ay şaxta baba, bu əlcək sizin deyil ki?!

- Hə, oğlum, mənimdirdi- deyə Şaxta baba dillənir.

-Elə isə sən onu möhkəm saxla, odur ey gedir.

Əlcək əldən-ələ keçir. Şaxta baba cəld əlcəyinin dalınca qaçır, axır ki, onu tutur. Uşaqlar əl çalırlar. Sonra aparıcı Şaxta babadan xahiş edir ki, rəqs etsin. Şaxta baba yolkanın ətrafında gizilənən dovşanları çağırır, onlarla birlikdə "Dovşanım (mus. O.Hüseynlinindir) mahnısının melodiyası altında rəqs edirlər.

Daha sonra Şaxta baba soruşur:

- Bəs mənim qar qızım hanı?

Yolkanın arxasından çıxan Qar qız cavab verir:

- Babacan, mən burdayam.

O, şaxta babanın yanına qaçıb əvvəl onu qucaqlayır, sonar isə şux dayanıb deyir.

- Babacan mən bayaq rəfiqələrimi axtarırdım, hələ tapa bilməmişəm.

- Mənim şıltaq nəvəm, sən onları uşaqların içində axtar kənardə niyə axtarırsan?

Qar qız onları yenidən axtarmağa başlayır. Axır ki tapır, çox sevinir. Onları yanına çağırır. "Qar dənəcikləri" rəqsini oynayırlar.

Sonra yenə uşaqlar şeirlər söyləyir, rəqslər edirlər. Aparıcı deyir:

- Uşaqlar, Şaxta baba deyəsən bizimlə sağollaşmaq istəyir.

Şaxta baba üzünü uşaqlara tutub söyləyir. Uşaqlar sizinlə çox xoş idi, lakin mənə başqa uşaqlar da gözləyir, onlarla da görüşməliyəm, amma sizin üçün çoxlu hədiyyələr gətirmişəm, müəllimləriniz sizə təqdim edir. Sağ olun, gələn görüşlərdə.

Uşaq bağçasında qeyd olunan hər bir bayram şənliyinin məqsədi uşaqlarda sevinc, fərəh, iftixar və s. nikbin hisslər formalaşdırmaq və bu bayramlar haqqında onlarda müvafiq bilik, anlayış yaratmaqla milli adət - ənənələri yaşatmaq ruhunda tərbiyə etməkdir.

Orucov Vidadi
professor
Nuriyeva Arzu
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
vidadi_orucov@mail.ru
arzu.agayeva.1990@inbox.ru

Çoxuşaqlı ailələrdə sosial-pedaqoji işin mahiyyəti, xarakteristikası, xüsusiyyətləri və funksiyaları

Sosial elmlərdə belə hesab edirlər ki, bəşəriyyətin ən qədim sosial institutlarından biri də ailədir. Ailə cəmiyyətin kiçik bir hissəsidir. Cəmiyyətin mövcudluğunu ailəsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki cəmiyyətin qurucusu olan insanın həm fiziki həm mənəvi inkişafında, düzgün *tərbiyə olunmasında*, ailənin rolu danılmazdır. Ailə uşaqların düzgün *tərbiyə olunmasında* digər sosial institutlardan daha çox önəm kəsb edir. Uşağın emosional-hissi sahəsinin inkişafında, dünyagörüşünün formalaşmasında, bir sözlə sosiallaşmasında ailənin xüsusi payı vardır. Ailə təkcə uşaqların deyil, eyni zamanda böyüklərin, hətta yaşlıların da sosiallaşma prosesində iştirak edir. Şəxsiyyətin sosiallaşma prosesi ailənin tiplərinə uyğun şəkildə fərqli təsir göstərir. Rəngarəng ailə mühitində yaşayan hər bir fərd tipoloji xüsusiyyətlərin təsiri olan ailələr çoxuşaqlı ailələr adlanır.

Çoxuşaqlı ailələr üçün birlik, möhkəmlilik, qarşılıqlı hörmət və ehtiram səciyyəvidir. Bu tip ailələrdə ailə-məişət məsələlərinə lazımı diqqət göstərməyən valideynlərin bəzi funksiyalarını uşaqlar özləri icra etdilər. Adətən belə ailələrdə boşanma hallarına çox az hallarda rast gəlinir. Ailədə müxtəlif yaş dövrlərində uşaqların olmasına baxmayaraq, onlar ümumi mənafe və məqsəd cəhətdən birləşən kollektiv təsiri bağışlayırlar. Uşaqlarda bir-birinə qarşı dözümlülük, başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq kimi keyfiyyətlərin formalaşması, eqoizmə yer saxlamır. Ailə üzvlərinin bir-birinə diqqət və qayğı göstərməsi qayğıkeşlik, həssaslıq, məsuliyyət və insana hörmət kimi bir sıra mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır. Çoxuşaqlı ailələrdə böyüyən uşaqlar gələcək ailə həyatına daha hazırlıqlı olur, ailə konfliktlərinin yaranmasına yol vermir, mövcud olanları isə asanlıqla həll edirlər.

Bütün bu müsbət dəyərlərə baxmayaraq, çoxuşaqlı ailə tipi üçün xarakterik olan, tərbiyə prosesinin bir sıra problemlər də vardır. Çoxuşaqlı ailələrdə valideynlərin qayğısının çox olması, heç də hər zaman hamıya eyni diqqət və qayğı göstərilmir, kimsə azacıq olsa da unudulur. Ailənin böyük uşaqları mütləq hakim olmağa can ataraq, özündən kiçiklərin haqlarını istədiyi kimi tapdalayır. Bu isə nəticədə bəzi ailə üzvlərinin xarakterində qorxu, itaət, qisas hissi kimi bir sıra xoşagəlməz keyfiyyətlərə yol açır. Belə ailələrin uşaqları özləri haqqında lazımı qədər sərbəst düşünə bilmirlər, kollektivçilik hissi həddini aşır. Çoxuşaqlı ailələrin ən əsas problemlərindən biri də maddi təminat və sağlamlıqla bağlı məsələlərdir.

Maddi təminat və sağlamlıqla bağlı məsələlər çoxuşaqlı ailələrin yaranmasında başlıca əngələ çevrilir. Bununla bağlı onu da təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dünyanın əksər ölkələrində, eləcə də ölkəmizdə çoxuşaqlı ailələrin sayının azalması müşahidə olunur. Bunun bir neçə səbəbləri vardır. Dünyanın hər bir yerində çoxuşaqlı ailələrə adətən şəhərlərdə deyil, daha çox bölgələrdə məskunlaşır. *Urbanizasiya* prosesinin sürətli inkişafı çoxuşaqlı ailələrin sayının azalmasının başlıca səbəbidir. Çünki, şəhər mühitində böyüyən uşağın qayğıları təkcə qida və geyimdən ibarət olmur. Çoxuşaqlı ailələrin kommunal və digər sosial yönlükənar xərclərinin, ailənin büdcə potensialına uyğun olması vacibdir.

Bölgələrdə məskunlaşmış çoxuşaqlı ailələrin əsas işi kənd təsərrüfatı ilə bağlı olduğu üçün, ailədə hər bir uşağa əlavə işçi qüvvəsi kimi baxılır. Uşaqların yeməklə, geyimlə, əyləncə ilə bağlı əlavə xüsusi tələbləri olunmur. Şəhər mühitində böyüyən uşaqlardan fərqli olaraq, kənd mühitində böyüyən çoxuşaqlı ailələrin uşaqları əmək prosesinin içində oynaya-oynaya öz əyləncələrini özləri təşkil edirlər, böyüyürlər. Ailələr və uşaqların əmək prosesində birgə olduqları sosial mühitdə hər bir kəsin sosiallaşması üçün geniş imkanlar yaranır. Son dövrlərdə regionlarda şəhər dəyərlərinin artması, ailənin uşaqlarla bağlı qayğılarının çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bir çox hallarda uşaqların sayının artması isə *ailənin deqradasiya* təhlükəsini artırır. Bu da öz növbəsində ailə planlamasında uşaqların sayın azalması, kimi xoşagəlməz hala gətirib çıxarır. İqtisadi faktorlar ilə yanaşı psixoloji və qloballaşma ilə dəyişən dəyərlər də çoxuşaqlı ailələrin, eləcə də ailədə uşaqların təbii artımının aşağı düşməsində az rol oynamır.

Çoxuşaqlı ailələrin cəmiyyətin və dövlətin inkişafında önəmli rolunu nəzərə alaraq, onların qorunub saxlanması ilə bağlı müxtəlif tədbirlər görülməlidir. Bu məqsədlə hər bir dövlətin sosial institutları çoxuşaqlı ailələrin maddi təminatına dair kompleks sosial yönlü proqramlar işləyib hazırlamalıdır. Azərbaycanda çoxuşaqlı ailələrə dövlət dəstəyi göstərilməsi ilə bağlı bir sıra işlər görülür. “Çoxuşaqlı ailələrə dövlət dəstəyi haqqında” qanun layihəsində çoxuşaqlı ailələrə uşaqların təhsili, səhiyyə xidmətləri, mənzil məsələləri, çoxuşaqlı valideynlərin əmək hüquqları ilə bağlı təminat və güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Ailədə uşaqların sağlam böyüməsi, onların həm psixi və həm də mənəvi tərbiyəsinin inkişafı, sosial-iqtisadi ehtiyaclarının vaxtında ödənilməsi, bir sözlə ailənin möhkəmləndirilməsi-bütün bunlar ölkəmizin hər tərəfli inkişafı deməkdir.

Orucov Vidadi
professor
Mehraliyev Şahin
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
vidadi_orucov@mail.ru
shahin_75@mail.ru

Qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin yeniyetmələrin sosiallaşmasına təsiri

Bioloji varlıq olaraq dünyaya gələn uşaq, doğulduğu andan fasiləsiz sosiallaşma prosesinin iştirakçısına çevrilir. İlk gündən sosial-ictimai təsirin obyektinə çevrilən uşaq zaman-zaman müxtəlif sosial mühitdən (ailə, qohumlar, qonşuların, dostların, tanışların, tərbiyə və tədris müəssisələri, daxil olduğu kollektivləri, əhatəsi, və s.) və müxtəlif yaş dövründən (pedaqoji, psixoloji və herontoloji baxımdan: çağalıq və körpəlik dövrü (0-3 yaş); məktəbəqədər dövr (3-6 yaş); kiçik məktəbli dövrü (6-10 yaş); yeniyetməlik dövrü (10-15 yaş); gənclik dövrü (15-30 yaş); yetkinlik dövrü (30-60 yaş); ahıllıq dövrü (60-75 yaş); qocalıq dövrü (75-90 yaş); uzunömürlülük dövrü (90-150 yaş) keçərək müxtəlif sosial statuslar və rollar qazanır. İlk addımları-bünövrəsi ailə mühitindən, çağalıq və körpəlik dövründən başlayan sosiallaşma prosesinə, ailə öz üstün ictimai təsirini uzun müddət-gənclik dövrünə kimi qoruyub saxlaya bilir. Ailələrin (xüsusilə də əksər azərbaycanlı) sosial statusu, sosial yönümlülüyü, sosiallaşma prosesinin istiqamətləndirən əsas amildir. Ailədən istiqamətlənən bu sosiallaşma prosesi sonralar öz davamını bu və ya digər şəkildə müxtəlif sosial mühitlərdə və mərhələlərdə inkişaf etdirə bilər.

Bu baxımdan ümumbəşəri dəyərləri özündə ehtiva edən İslam dini, ailələrdə uşaqların sosial varlıq kimi inkişafında müstəsna rol oynayır, onların mənəvi keyfiyyətlərini formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərir. Eyni zamanda ailənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına etibarlı zəmin

yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, ailədə uşaq sosial təcrübəni ailə üzvlərinin düzgün dini baxışlarının təsiri ilə qazanmalıdır. Əks təqdirdə uşağın dünyagörüşü, həyata baxışları müəyyən qədər dünyəvilik prinsipindən uzaqlaşır, uşağın emosional sferası daha çox dini baxımdan təşəkkül tapır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə bir çox qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin (Bəhailik, Krişnazim, Munçuluq, İbrahimilik “Həyatverici lütf” və “Baptist”, “Məhəbbət kilsəsi”, “İeqova şahidləri”, “Yeddinci gün adventistləri”, “Yeni həyat”, Həyat sözü”, “Oşo” sektalarının adını çəkmək olar) gənclər arasında təbliği narahatlıq doğurur. Bu məsələlərə bizim ölkədən də yan keçməyən qloballaşma prosesi də öz təsirini göstərir. Yeni müsavət onlayn ictimai-siyasi qəzetinin 25.04.2009 tarixli nömrəsində “Azərbaycanda ənənəvi və qeyri ənənəvi-dini cərəyanlar” adlı məqalədə ölkədə 534 dini icma qeydiyyatdan keçdiyi qeyd olunur.

Sürəkli davam edən qloballaşma prosesi elm və texnika ilə yanaşı sosial həyatımıza (xüsusilə də gənclərin), milli-mənəvi dəyərlərimizə düşünülmüş şəkildə, ya da qərəzsiz olaraq bir çox yad ünsürlərin daxil olmasını təmin edir. Belə hallar daha çox yeniyetməlik və gənclik dövründə baş verir. Qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin təsirinə düşən uşaqların sosiallaşması prosesi özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu qeyri təsirə düşən uşaqlar, bunu qeyri-adi hərəkətləri ilə büruzə verirlər. Əgər diqqətlə nəzər yetirsək görürük ki, qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin təsiri altında sosiallaşan uşaqlarla, normal ailələrdə sosiallaşan uşaqlar arasında böyük fərqlər mövcuddur. Belə fərqləri biz həm məktəb mühitində, həm də ictimai həyatda aşkar şəkildə müşahidə edə bilirik. Qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin təsiri ilə yaşayan ailələrdə böyüyən uşaqların dərslərə davamiyyəti əksər hallarda zəif olur. Yoldaşları ilə münasibət qurmaqda çətinlik çəkirlər, daha çox öz hislərinə qapılırlar. Belə uşaqların dünyəvi təhsilə qarşı münasibətləri də passiv olur. Onlar mütləq qaydada üzv olduqları dini təşkilatların iradəsini təbliğ edirlər. Qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlər sekta xarakterli baxışları ilə öz üzvlərini, həm də onların ailələrini də dünyəvilikdən uzaqlaşdırmağa cəhd göstəriirlər. Təriqətə daxil olan üzvlərində başqa əqidəli insanlara qarşı dözümsüzlük formalaşdırırlar. Dini sektalara rəhbərlik edənlərin düşüncələrinə görə həqiqəti yalnız onlar təbliğ edirlər. Digər dini baxış və əqidə sahiblərinin isə yanlış yolda olduğunu vurğulayırlar.

Qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin rəhbərləri ətrafına kifayət qədər öz ideyalarına sədaqətli olan və qeyd şərtsiz icra edənləri toplayaraq, üzvlərinin sayını artırmağa cəhd göstəriirlər. Yeni üzvləri daima öz təsirləri altında saxlamaq üçün dini sekta rəhbərləri təlqin, təsir və inandırma üsulundan məharətlə istifadə edirlər. Bəzi qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin təşkilatçıları süni şəkildə xoşbəxtliyi nümayiş etdirmək üçün narkotik maddələrdən də istifadə edirlər. Davamlı şəkildə dini sektalarda istifadə edilən aludəçilik və asılılıq yaradan narkotik maddələr sekta üzvlərini rəhbərlərinin əmrlərinə tabe olmağı daha da möhkəmləndirir.

Qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər tərəfindən yeniyetməlik yaşında olan məktəblilərin dəfələrlə zorakılıq və istismara məruz qalması barədə çoxlu sayda faktlar mövcuddur. Digər bir təsir etmə üsulu isə dini sekta üzvlərində qorxu və xof hissini formalaşdırmasıdır. Belə bir metod daha çox uşaqlara təsir göstərir və gələcəkdə onları mütiləşdirir. Məktəbli uşaqlar belə qorxuların təsirinə düşükdə, məktəb həyatından uzaqlaşmalı olurlar.

Belə bir şəraitdə ilk növbədə nələri qorumaq lazım olduğunu dəqiq bilməliyik. Vaxtında lazımi tədbirlər görülməzsə, Qeyri-ənənəvi dinlərin və təriqətlərin sosial təsirinə düşən gənclərin çoxu gələcəkdə cəmiyyət üçün təhlükəli şəxsiyyətə çevrilir. Belə yeniyetmələrin sosial-müdafiəsi gücləndirilməli və onlara aparılan sosiallaşma işinin mövcud metodları təkmilləşməli və yeniləri də yaradılmalıdır.

Orucov Vidadi
professor
Rəsulova Yasəmən
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
vidadi_orucov@mail.ru
yasemen-resulova@mail.ru

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının bəzi sosial əsasları

İdeal insan problemi bütün dövrlərdə filosof və pedaqoqların diqqətini çəkmişdir. Bu ideyaların şərhı müəyyən mənada tərbiyə prosesinin məzmun və xarakteri ilə bağlı bəzi fikirlərə aydınlıq gətirir. Belə ideyalarda təkmilləşmiş, humanist insan və onun təyinatının fəlsəfi, bioloji və sosial aspektləri cəmləşir. Sosial pedaqogika elminin əsas vəzifələrindən biri də elmdə və cəmiyyətdə mövcud olan belə ideyaların üzə çıxarılması, onların təhlili və sosial yönümlü ideyaların elmi təsdiqi və istiqamətləndirilməsidir.

İdeal insan tərbiyəsi hər bir cəmiyyətin, eləcə də bütün elmlərin ali məqsədinə çevrilmişdir. İnsan kapitalını bütün uğurların başlanğıcı və nəticəsi kimi qəbul edən, inkişaf etmiş ölkələrdə bu məsələlərə daha çox önəm verilir, böyük sərmayələr qoyulur.

Hər bir dövr üçün ideal hesab olunan “humanist insan”la bağlı real ideyalara üstünlük verirlər. Bu ideyaların tərbiyə məqsədləri real həyata daha yaxın olur və bu da özlüyündə bir pedaqoji və sosial məqsəd kimi tərbiyə proqramlarının icrasının təmininə şərait yaradır.

21-ci əsrin əvvəllərində elmdə və dünyada baş verən yeniliklər, qloballaşma prosesləri bu məsələnin aktuallığını daha qabarıq şəkildə gündəmə gətirir. Fikrimizcə bu məsələ indiki zamanda, əsasən Azərbaycanda iki səbəbdən aktualdır. Respublikamızın informasiyalı cəmiyyətə qədəm qoyması, eləcə də informasiya selinin çoxluğu, insanların düşüncə və sosial həyatına bu hadisələrə təsirsiz ötürülmür. İkincisi isə yeniləşən cəmiyyətin yeni tələbləri yeni insan tərbiyəsi kimi aktual bir məsələ Azərbaycanda da öz yerini göstərir. İnsani dəyərlərə daha çox dəyər verilməsi, robot insan tərbiyəsindən uzaqlaşmanı, daha humanist insan tərbiyə olunması probleminin gündəmə gətirir. Bütün bu mürəkkəbliklər içərisində də əsas məqsəd təhsilin, təlim-tərbiyə prosesinin istehsalı deyil, mədəniyyətyönlü olmasıdır. ABŞ-ın görkəmli təhsil nəzəriyyəçisi Hovard Qardez yazır: “İnsanların bir-birini başa düşməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından nə olursa olsun təhsil öz məxsusi təsdiqini tapmalıdır. Bütün elmlərin əsas obyektı insan olmalıdır”.

21-ci əsrin insanların daha üstün məqsədi insani dəyərlərin formalaşdırılması ilə yanaşı, həm də bu dəyərlərin qorunub saxlanmasına sahib çıxmaq keyfiyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan təhsilin humanistlik paradigmasının əsas məqsədi şəxsiyyətin sosial inkişafı olmalıdır.

Bu gün tərbiyə prosesinin sistemli təşkilinə böyük ehtiyac vardır. Sistemli tərbiyə prosesi məqsədyönlüyü, tamlığı təmin etməklə, tərbiyə prosesinin humanistləşməsində də bütün tərbiyəvi təsirlərin inteqrasiya olmasına şərait yaradır. İndiki dövrdə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” proqramında da bu məsələlər xüsusi yer verilir. Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi Respublikamızda da “Yeni insan”, “Humanist tərbiyə” maraqları strategiyanın birinci istiqaməti kimi “səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir”. İnsanların humanist düşüncələrinin və xarakterinin formalaşmasında təhsilin danılmaz rolu strategiyada “İnsanın ömrü boyu təhsil almaq tələbinin ödənilməsi...” kimi öz əksini tapır. Təhsil sisteminin başlıca vəzifələrində isə “-milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və

yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq;” nəzərdə tutulur.

Strategiya təhsil sahəsində beynəlxalq təcrübə və meylləri nəzərə alınaraq humanist təbiyə prinsiplərinin əsaslarından biri olan insanın öz biliklərinə və bacarıqların uşaqılıq dövrlərinin ilk illərində formalaşdırılmasıdır. Məktəbəqədər təhsilin inkişafına dövlət siyasətində əhəmiyyətli yer verilir, gənc nəslin tərbiyə olunmasında bir sıra yeni dəyərlər və keyfiyyətlərin formalaşdırılması ön plana çəkilir.

Rəhimova Xalidə
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rehimova@gmail.com

Süleyman Sani Axundovun “Qorxulu nağılları”nda tərbiyə məsələləri

S.S.Axundovun XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında böyük xidməti olub. O, dramaturq, jurnalist, uşaq yazıçısı və pedaqoq kimi tanınır. S.S. Axundov ədəbiyyatda onunla eyni soyadı daşıyan Mirzə Fətəli Axundovdan fərqlənmək üçün ərəbcə ikinci mənasını verən “Sani” sözünü təxəllüs götürüb.

Öz dövrü üçün müasir mövzuda yazılmış və oxucuların böyük marağına səbəb olmuş məşhur “Qorxulu nağıllar” uşaq jurnallarının ən nümunəvi nərs əsərlərindən biri olub. “Qorxulu nağıllar” içərisində ən kamil hekayə olan “Qaraca qız” humanizm, dostluq və yoldaşlıq hissi aşılıyır. Uşaqların daxili aləmi, onların mənəvi gözəlliyi, həyatı, insanlığı sevmək və qiymətləndirməyi bacarmaq qabiliyyəti “Qaraca qız”da daha mənalı verilmişdir. Müəllif hər cür fəlakəti mövcud cəmiyyətdən doğan bəla kimi təqdim edir, uşaqları bu bəlalara hazır olmağa, ruhdan düşməməyə çağırırdı. Bu cəhət “Nurəddin”, “Əhməd və Mələykə”, “Əşrəf” hekayələrində də öz əksini tapıb.

Bu hekayələrdə azərbaycanlı ailələrin yoxsul güzəranı, uşaqların faciəvi həyatı, ictimai fəlakəti doğuran səbəblər qələmə alınmışdır.

“Qorxulu nağıllar” ictimai həyatın ibrətəməz aynasıdır. “Abbas və Gülgəz” hekayəsində atasız qalmış uşaqlar anaları ilə birgə yoxsul və ağır şəraitdə yaşayırlar. Bir quldur gülləsi kəndin kənarında odun yığıb satmaqla analarına cüzi də olsa kömək edən uşaqların həyatına son qoyur. Yazıçı bu səhnəni təzadlarla dolu təsvir edir. Təbiətin yaz çağı, hər tərəf gül-çiçəyə qərq olub, kəndlilər cüt sürərək zümzümə edir, çobanlar tütək çalır, yeddi yaşlı Zeynəb qulançar, on yaşlı Abbas isə odun yığır. Təbiətin bu təntənəsini quldur Səfərin açdığı güllə səsləri pozur, göy çəmən, Abbas və Zeynəbi qanına qərq edir.

“Nurəddin” hekayəsində isə süjet daha geniş, hadisələr daha əhatəli, xarakterlər bitkin və dolğundur. Nurəddin ən ağır şəraitə düşdükdə belə, uşaq təbiətinə xas olan səxavətini, təmiz hisslərini itirmir, insanlara inanır, onun təbiətində kin və küdurət yoxdur. Hekayəni oxuyan Nurəddinin yaşlıları bu əxlaqi keyfiyyətlərin insanı necə kamilləşdirdiyinin şahidi olurlar. Başa düşürlər ki, yaxşılıq, xeyirxahlıq həmişə qələbə çalır. Nurəddinə vaxtilə pislik edən Gülpəri bu nəci əməllər qarşısında diz çökür, onun böyük qəlbinə heyran qalır.

Hər bir dövrdə çirkin ədavətlərin törətdiyi cinayətlərin ağırlığı həmişə uşaqların və yeniyetmələrin həyatına xələl gətirmişdir. Məlum olduğu kimi gənc nəsəl xalqın gələcəyidir. Gənc nəslin faciəsi cəmiyyətin faciəsidir.

S.S. Axundov da “Qorxulu nağıllar”da uşaqların başına gələn qorxulu, dəhşətli hadisələri nağıl etmiş, yeniyetmələrin faciəsini qələmə almışdır.

S.S. Axundovun qorxulu nağılları orijinal bir üslubda yazıldığına, bu gün də öz bədii dəyərini saxladığına görə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nadir nümunələrindəndir.

Кулиев Акиф
Доцент
Азербайджанский университет языков
genrl_office@mail.ru

Психологические аспекты компьютеризации образования

Активная разработка информационно-компьютерных технологий привела к их активному внедрению в образование. Это позволило решить ряд важных психолого-педагогических задач, как, например, повышение качества учебно-воспитательного процесса. К основным положительным результатам в связи с введением компьютеров в образование можно считать следующее:

- ✓ Расширение возможности для учеников и учителей осуществлять оперативный доступ к различной информации;
- ✓ использование компьютеров влияет на мотивацию, привлекательность обучения;
- ✓ дает возможность повысить самостоятельность обучения, возможность обучения без учителя;
- ✓ и, наконец, повышаются возможности индивидуализации обучения.

Однако, компьютеризация образования, в особенности применение компьютеров в школе приводит к проблемам, которые имеют как субъективный, так и объективный характер. К объективным можно отнести материально-технические проблемы, а к субъективным – это нежелание или неспособность педагогов вести работу по внедрению компьютеров в образование. Причинами нежелания учителей работать с компьютерами являются; неготовность к любым инновациям, боязни компьютеров, невысокий уровень мотивации к своей деятельности и другие.

Еще одна причина боязни использования компьютера в учебном процессе и являющейся угрозой его профессиональному статусу, это то, что компьютерная подготовка ученика может оказаться выше подготовки обычного учителя – предметника. Кроме того, по этой причине затруднена разработка единых учебных планов и заданий для обучения.

Несмотря на ряд достижений в компьютеризации образования, имеющие больше значение, вместе с тем они влекут за собой психологические проблем. Во-первых, педагоги могут встретиться с нежелательным использованием доступности информации. Например, школьник при написании реферата или сочинения находит готовую работу. Обучающий эффект в таком случае оказывается нулевым, а воспитательный – отрицательным. Во-вторых, психологи указывают на две главные проблемы – это компьютерные игры и интернет – зависимость. Еще одна важная проблема – чрезмерное стремление находится в сети Интернета, общаться с другими людьми, т.е. интернет – зависимость.

Исследования показали, что Интернет привлекает людей не формальностью обучения, произвольно регулируемой анонимностью, свободой от принятых стереотипов обычного общения. Люди, которые проводят много времени в сети, характеризуются повышенной деловой направленностью, повышенной потребностью в общении, повышенной внушаемостью и рядом иных особенностей, присущих инструментальным ценностям личности.

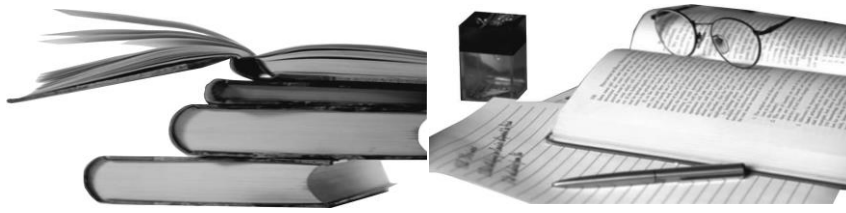
Использование компьютеров в образовании вызывает дискуссионный вопрос: насколько эффективным является использование учителями в образовательном процессе информационно-коммуникационных технологий. Имеется тонкая грань между, с одной стороны, усложнением образовательного процесса, когда он становится интересным для ученика, интерактивным и требующим максимального подключения интеллектуальных и аналитических способностей ребенка, а с другой, «перекладыванием» на технику основных функций учителя и облегчение его работы. В этих условиях от педагога требуется не только грамотное использование информационных технологий, но и совершенствование работы с ними.

Корректное использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе позволяет разнообразить учебную деятельность, повысить мотивацию школьников к конкретному предмету и, наконец, формировать информационную культуру. С другой стороны, говоря о неоднозначности ИКТ, можно иметь в виду наличие и определенных рисков, т.е. это риск для физического здоровья ученика, его психического развития, до социальных угроз. Социальные угрозы возникают, когда школьник не соотносит угрозу виртуальной реальности для реальной жизни, недооценивает риск анонимности, нарушает приватность своей жизни, что также связано с риском, вплоть до криминальных, одна из задач учителя (наравне с родителями), обучить ребенка распознавать риски и угрозы, а также использовать его возможности для образования и самообразования.

Работа с компьютером влияет не только на мотивационную сферу ребенка, но считается, также на когнитивную сферу и личность ребенка. Однако литературные источники дают по этому поводу и противоречивые данные. Следует указать еще на одну проблему: на роль учителя в образовательных учреждениях, поскольку его роль в современных условиях трансформировалась. Если раньше учитель был единственным источником (хорошим, либо не очень), то сегодня таких источников очень много. Поэтому быть конкурентно способным учителю в таких условиях очень сложно. Наверно девиз современной жизни: не столько важно обладать информацией, сколько важно знать, где ее можно получить, уметь адекватно оценить ее качество (достоверность, актуальность) и эффективно применить к конкретной практической задаче.

Беспомощен тот человек, который много знает, но не может оценить насколько применима эта информация к конкретному случаю и не обновляет ее.

Если учитель стремится воспитать эрудированного, социально активного члена общества, то он должен начинать с себя. По словам известного педагога А.С.Макаренко, успех в профессии учителя заключается в том, что «правильно воспитать другого может только человек, сумевший воспитать себя».

Konfrans materialları Lənkəran Dövlət Universtetinin
m tb esində çap olunmuŗdur

Yıĝıma verilmiŗdir: 15.05.2019

Çapa imzalanmıŗdır: 23.05.2019

Kaĝızın formatı: $64 \times 84^{\frac{1}{8}}$

 ap vərəqi: 22 c.v., tiraj: 121

 ap ofset üsulu ilə.

Ünvan: Az 4200, Lənkəran səhəri, General H zi Aslanov xiyabanı 50

Tel: (+994) 25-25-5-25-88

e-mail: elmi_tezis@lsu.edu.az

www.lsu.edu.az